Kozma Tamás

ERDEI SÉTA

Ú·M·K

KOZMA TAMÁS

ERDEI SÉTA

Önéletrajz

KOZMA TAMÁS

ERDEI SÉTA

Önéletrajz

Budapest, 2011

Ú·M·K

Katinak, első olvasómnak, valamint
Eszternek és fiainak

1939–
A háborútól a kitelepítésig
1951

Egy levelezőlap 39-ből

1939 áprilisában születtem Budapesten. Meglétemről nem az anyakönyv az első írásos bizonyíték; anyám egy katonai levelezőlapon számolt be róla apámnak, aki akkor Kárpátalja megszállásában vett részt mint behívott tartalékos tüzér. Anyám azt írta apámnak, hogy a gyerekük jól van, forgolódik, és úgy érzi (anyám), hogy már igen készülődik. Ez 1939 márciusának az elején volt.

Apám bevonult (behívták). Háború még nem volt – az majd csak néhány hónappal a születésem után tört ki –, de sok jel mutatott arra, hogy rövidesen lesz. A szüleim, ahogy utólag kivettem, ezt akkor nem érzékelték; annak ellenére, hogy apám épp katonai szolgálatot teljesített. Ha valaki megkérdezte volna – vagy megkérdezné –, hogy mikor születtem, bátran mondtam – mondanám gondolkodás nélkül most is –, hogy még a háború előtt. Nekünk a háború csak 1944 nyarán kezdődött a légiriadókkal, bombázásokkal és menekülésekkel. Később csodálkozva hallgattam É. családjától, hogy nekik – másfél száz kilométerrel keletebbre – akkor a háború már be is fejeződött. (Debreceni ismerőseimnek és kollégáimnak pedig még hamarabb; ott már kormányt alakítottak, amikor mi még csak ismerkedtünk a légópincével.)

Sokáig úgy tudtam, hogy a budapesti Rókus Kórházban születtem. Annyira, hogy még a személyi igazolványomban is így szerepelt a születési helyem: Budapest 08 (azaz VIII. kerület). Ezt É.-nak, később K.-nak, közben pedig Eszternek és fiainak is elmeséltem, némi büszkeséggel mutogatva a pesti árvíz (1838) magassági jelét a kápolna Rákóczi úti oldalán. Minap azonban, amikor a születési anyakönyvi kivonatra lett volna szükségem, a VIII. kerület anyakönyveiben hiába kerestek. Egy hosszú percig úgy találtam, hogy nem is vagyok (hivatalos értelemben), mert hogyan lehetne egy ekkora város maradék huszonegy kerületében megtalálni magamat (a segítőkész portásnak voltak tippjei). Csak a véletlenen múlt aztán a Batizfalvi Szanatórium (Aréna út, mára öregek otthona), s hogy az nem a VIII., hanem a VII. kerületben van (volt). A Batizfalvi Szanatórium – mint születésem helye – jobban is illett társadalmilag apámhoz-anyámhoz, meg ahonnan jöttek, mint a Rókus.

Szüleim nem tudtak vagy nem akartak dönteni abban, hogy apám és nagyapám nevét (Jenő) kapjam. Apám akkor még nem békült ki a nagyapámmal (akitől viszont

anyagilag függhettek). S mivel apám szülei nem túlzottan örültek apám házasságának, anyám sem lett volna elragadtatva nagyapám nevétől. A saját apjáét (Gábor) meg, úgy látszik, nem erőltette. Mindezt onnan tudom, hogy fél füllel hallottam, ahogy a második fiúk, az öcsém nevében kiegyeztek (ő mindkét nagyapa után Jenő Gábor lett, s ezt máig tudatosan használja). Ha sem nem Jenő, sem nem Gábor, akkor lehettem volna, mondjuk, György. Hiszen György napján születtem (a hagyomány Szent György napjának tudja, az egész április Szent György hava). Kozma György amúgy is volt már a családban. Kozma Gyuri bácsi, a közjegyző, akit nagyapám nagyon nem szeretett. S hogy festett volna, ha az ő nevét nem, de az ellenségéét nekem adják? Maradt tehát a Tamás. Sokáig nem szerettem (kedvencem az András, a Gábor vagy a Miklós volt), aztán beletörődtem. Idővel meg is békültem vele.

Apám és családja

Amikor megszülettem, apám harminckét éves volt. 1907-ben született Budapesten, a Víziárosban. A Víziváros akkor Buda belvárosának számított, ott vezetett el a Fő utca (Nagy-Budapest megalakulásáig Fő utca nem is volt több Budán és Pesten). Beszorítva a Vár és a Duna közé. A 19. század végére – amikor apám apjának és nagyapjának a története indult – már a lassan magyarosodó, de azért még német ajkú (s talán érzelmű is) polgárság lakóhelye. A hagyomány őrzője az első világháború után rohamosan kibontakozó Észak-Budával szemben. Apám még mutatta nekem a régi Szent János kórház maradék épületét a Széna-téren; az épület az egykori budai városfalra épült rá, maradéka ma (2011) is látható. A Margit-körút, mondta, országút volt, egykor tulajdonképp a Duna mellékága, amit aztán befedtek; valahol alatta folyt le az Ördög-árok a Dunába. Ez volt gyerekkorának színtere; nagyjából a Lánchídtól a Széna térig terjedő rész (később, de csak jóval később költöztek ki a Pasarétre).

Apámat, akit nagy meglepetésemre Janikának hívtak a családban, én már csak ifjabb dr. Kozma Jenőnek ismertem (az ifjabbat nem nagyon értettem, hiszen nekem „öreg" volt, már több mint harminc éves). Nagyanyám, az ő anyja némi zavarral magyarázta, hogy a teljes neve Jenő János, de sokáig – talán nagyapám haláláig – igazán még ezt sem fogtam föl. Az első harminc évét csak családi történetekből tudom, amiket részben a nagyanyám mesélt el (az apai, nem igen mesélős), részben az anyai nagyanyám (aki viszont igen mesélős volt), meg apám húga, akit a családban csak Pirc-nek, Pircikének neveztek. Eszerint apám előbb beszélt németül, mint magyarul, „kukurúz"-t mondott „kukorica" helyett (nagyon szerette), valamint „bogácsát" ahelyett, hogy „pogácsa" (amit szintén szeretett). Egyáltalán, szeretetre méltó fiúcska volt, egy darabig a család szeme fénye (sőt, gyanítom, később is, amikor a nagyapámmal már összeveszett).

Az íróasztalán fénykép állt, sokáig tanulmányoztam, miközben a leckét írtam. Kétségtelenül én voltam rajta. Mindössze az zavart, hogy nekem sohasem volt olyan hosszú rövidnadrágom, és arra az ostorra a kezemben sem emlékeztem. Egyszer aztán

fölvilágosítottak, hogy ez a fénykép nem én voltam, hanem ő, az apám. Nagyon hasonlított rám. Nagyon hasonlítottam rá.

Ez jó is volt, meg rossz is. A történetekből, amik a nagyanyák sziszegéseiből és somolygásaiból kibontakoztak, nem mindegyike volt ugyanis hízelgő. Sőt. Janika – mit is mondjunk – nem épp a jó tanulóságáról volt híres. (Egyszer, miközben a papírjai közt turkáltam, kezembe akadt az indexe – épp csak meg nem bukott.) Igaz, hogy szigorú iskolába járatták: a pesti piaristákhoz, akikhez élete végéig kötődött. Mint a nagyanyai sziszegésekből és somolygásokból lassan kiderült, az anyjának és az apjának is nem egyszer kellett bejárnia, hogy megengeszteljék Janika tanárait. Ami nem volt egyszerű, nemcsak mert nagyapám elfoglalt volt, és a nagyanyámnak kicsit tán derogált is. Hanem mert akkor már a Pasaréten laktak, de tömegközlekedés még nem volt. Gyalog vagy lovas kocsin kellett átmenni Pestre, jó nagy kerülővel a Margit-híd vagy a Lánchíd felé. Így jártak a gyerekek is iskolába; Janika mindig késésben volt, és a tízóraiját úgy kellett utána küldeni.

Erről szóltak a sziszegések és somolygások. Én mást tapasztaltam. Azt sohasem tudtam megítélni, miféle jogász, mekkora ügyvéd lehetett (egyik nagyanyám szerint hanyag és pontatlan, a másik szerint semmilyen). Azt azonban láttam és tapasztaltam, hogy minden házi föladatomat könnyedén és aggály nélkül oldotta meg; vagy ha nem is könnyedén, de kitartóan és addig próbálkozott vele, ameddig akár éjszaka is meg nem fejtette. Magyarázni nemigen tudott, azt inkább az anyámra hagyta. Viszont az angol házi föladatomat meg éppen ő csinálta meg velem (a „twenty”-re még mindig úgy emlékszem, ahogy ő sulykolta belém).

És egyáltalán: mindent tudott. Mindent, ami egy gyerek fejébe belefért (no persze), és meglepően sok mindent, amit így utólag is csodálok. Tudott németül („von Haus aus”, ahogy mondták), tudott angolul, és ami leginkább meghökkentett, latinul is, folyékonyan (és franciául, igen, franciául is, mondták utólag, némileg sértődötten az unokatestvéreim). Németül persze a felnőttek egymás közt beszéltek („Nicht vor dem Kind” megjegyzéssel). Angolul viszont némely barátaival beszélt, Gottesmann Ernővel például, akinek göndör, fekete haja volt, és elszánt Amerika-rajongó hírében állt (ezzel kirítt a baráti körből). És latinul is, például Szentgyörgyi Lóránttal, aki szintén jogász volt, szintén a piaristáknál végzett, apám osztálytársa. Szép, reprezentatív lakásban laktak a Köröndön.

Apám szerette a főzeléket; meg a levest, meg a rizst. És sokféle egyéb szörnyűséget, amit én képtelen voltam lenyelni. (Belém parancsolták, kijött. Megint megfőzték, megint megetették, volt, hogy késő délutánig.) Ezt a körülményt – hogy apám mindent megeszik, ami föl van tálalva – gyakorta a szememre vetették, főként nagyanyáim. Az étkezések egyébként is szent dolognak számítottak, még kitelepítéskor is terített asztalhoz ültünk, és anyám, apám akár hajnalban is fölkelt, hogy leülve reggelizzenek, frissen forrázott teával az asztalon.

A tea! A lágy tojás! A pirítós! Első fogásként a teába áztatott aszalt szilva! És a végén az „édes pont”. Valaha vágyakoztam utána, hogy a felnőttekkel egy asztalnál reggelizhessek, aztán sokáig csak megvetéssel tudtam erre a hókuszpókuszra gondolni.

Időbe került, hogy magam is – észrevétlen – utánozni kezdjem. (Apám meg is jegyezte, kis meglepetéssel. De akkor már mi voltunk rosszban.)

Pedig szeretetre méltó fiatalember lehetett, és ezt sok társaságbeli ifjú hölgy tanúsíthatta. Vagy tanúsíthatta volna, ha ismerem őket, ha szóba állok velük (amikor már persze idősebb hölgyek voltak). Egyet aztán anyám korai halála után feleségül is vett közülük. S bár én életük végéig ki nem állhattam, annyit meg kellett állapítanom, hogy ez a második házasság a nehézségek ellenére is jobban sikerült, mint az első.

Talán mert apám és anyám életük végéig sem tudták tisztázni, hogy a családban melyikük a főnök. No nem azért – ami sokszor előfordul –, mintha mindketten főnökök akartak volna lenni. Épp ellenkezőleg: mindegyik főnököt keresett a másikban. Anyám szerette volna, ha az apám („Jenőkém…", kérlelte sokszor) élére áll a dolgoknak, kezébe veszi az irányítást, intézkedik és rendezkedik. Apámat erre ritkán, mondhatnám végszükségben lehetett csak rávenni (kitelepítéskor mintaszerűen csomagolt, a matematikát mintaszerűen megoldotta, és a lehetetlennél lehetetlenebb barkácsolást a ház körül nagy élvezettel és szakértelemmel végezte). Egyébként azonban azt tartotta, hogy a föladatok egy része magától elintéződik („Nur nicht fragen", szerette idézni), a többit pedig úgy sem lehet elintézni. Szívesen vette volna, ha anyám – egy erős nő, aki ő klaszszikusan nem volt – irányítja őt, dirigál neki. Pont mint az anyja (a sziszegős).

Viszont szeretett sportolni, lovagolni, teniszezni, biciklizni, evezni, de főként vitorlázni. Ez utóbbihoz annyira ragaszkodott, hogy még anyám betegsége idején, kórházi ápolásakor – a kitelepítés éveit kivéve szinte minden évben – szakított magának legalább egy vitorlás hetet. Barátainak – egykori piarista osztálytársainak – Balatonszemes patinás részén volt villájuk és vitorlásuk. (Ez „Fröci bácsi", Frenreisz István volt, későbbi közismert színészek apja, a fiai is tőle tanulták a balatoni szenvedélyt.) Apám szerette volna, hogy – ha már fia van (én) – az ő gyereke is ilyen sportos legyen. Biciklizni vitt tehát körbe a Törökvészi és a Bimbó úton, babanyereggel a biciklijén, térdnadrágban, nagy büszkén (én egyre azon reszkettem, hogy leesem, leesünk). Úszni tanított. Lovagolni, bár csak egy öreg, reszketeg lábú kancán. Mire levettek a lóról, amely irdatlanul magas volt, megfájdult a derekam, a fenekem. Anyám egész délután ápolt. De apám nem hagyott (és ez egyszer igaza volt), az izomlázat, mondta, a mozgás szünteti meg.

Apámnak nem túl sok éve maradt e vidám fiatalságra, mert közbejött a világháború, kitelepítés, ötvenhat, a család fölbomlása. Mire ötvenkét éves lett, kezdhetett mindent elölről. Mégsem panaszkodott. Utána még volt huszonöt boldog éve (vagy elégedett) egy második feleséggel, aki hozzávaló volt. Én anyám halála után is anyámmal tartottam, szakítva apámmal; ma már nem is pontosan tudom, miért.

Fényképe nem áll sem az asztalomon, ahol most írok, sem mögöttem, a komódon. Van ott egy csomó fénykép – K. több változatban is, aztán Eszter és a fiai, a falon a dédapám, a felesége, és gyermekük, apai nagyapám, valamint több más, mára már ismeretlen rokon. Apám nincs köztük (igaz, az anyám se). Az a fényképe, amelyet legszívesebben nézek, a negyvenes évei elején készült, még a kitelepítés előtt. Nyári öltönyben, nyakkendőben van, oldalról behajolva a képbe. A szájában pipa (nagy dohányos volt, büszke pipás). Apám mindig öltönyt hordott, nyakkendővel. Azt hiszem, kapálni vagy később latrinát takarítani is legszívesebben így ment volna. Minden

reggel borotválkozott, a haját – a kor férfidivatja szerint – simán hátrafésülte. Sokáig én is, míg csak rá nem ébredtem, hogy másvalaki akarok lenni.

* * *

A család, amelybe apám beleszületett és amelyben fölnőtt, erős emberekből állott. Erős ember volt a nagyapám, és erős az apám anyja, a nagyanyám is. Hogy ez a sok erő hogyan fért meg együtt, nem tudom, csak sejtem, hogy nehezen. Nyilván kötöttek egy sereg kompromisszumot közéletben csakúgy, mint magánéletükben. Ami a közéletet illeti, mindketten „nagy szerzők" voltak, különösen nagyapám (sikeres ügyvéd és egykor főváros-szerte ismert politikus). Nagyanyám sem maradt azonban el tőle, mert amijük lett, azt alighanem nagyapám szerezte és a nagyanyám tartotta meg. És ez bizony sok volt: három bérház Budán, az első kerületben, a Pasaréten egy szép villa hatalmas telken (nyolc háztelek volt egybekapcsolva, amit még nagyapám apja, az én Kozma dédapám szerzett a fővárostól), rajta teniszpálya (ma gyermekorvosi rendelő), följebb a kertben dísztó, legfölül gyümölcsös, ahová minden unokája születésekor nagyapám egy-egy almafát ültetett. De a fő szerzemény a felcsúti kúria volt – „kastély", emlegették büszkén (ma a Puskás Labdarúgó Akadémia) –, félezer holdnyi birtokkal.

Túl sokat nem tudok a fiatalkoráról. Tudom, hogy vízivárosiak voltak – legalábbis a nagyapám –, a Víziváros társaságából és társadalmából jött, rájuk tekintettel érte el sikereit. Tudom, hogy a Batthyány utca és az Iskola utca sarkán lévő dísztéglás iskolaépület igazgatói lakásában gyerekeskedett, ahol a dédapám volt az alapító igazgató. Tudom azt is, hogy Budapesten szerezte a jogi diplomáját. Ez a diploma ma is itt lóg mellettem a falon, fadobozba zárt pecséttel hitelesítve; csak az évszámot nem tudom többé leolvasni. Lausanne-ban egészítette ki a tanulmányait; bár nem számított vagyonosnak, a Víziváros társaságában nagy ígéretnek tartották, különösen a lányos házaknál. Az első sikereit mint kerületi képviselő érte el, amiért aztán 1919-ben túszként tartották fogva. Mint kerületi képviselő – s később mint fővárosi is – többek között a vízivárosiak régóta vágyott hídját szorgalmazta, amely a Batthyány teret kötötte volna össze a Kossuth térrel. (Később, az ostrom után ezen a helyen szálltunk a csónakba anyámmal, hogy meglátogassuk a nagyanyámat, az ő anyját az Alkotmány utcában). De a gazdagodást nem mint helyi vagy fővárosi politikus érte el nagyapám, hanem néhány sikeres perrel. Mint többen mások, ők is akkor kezdtek fölköltözni a Vízivárosból Buda új vidékeire (nagyapám Pasaréten, nagyanyám a Rózsadombon örökölt).

Amikor én megismertem, nagyapám már öreg ember volt. Persze csak az unokái szemében, mert tulajdonképpen az ötvenes évei végén, a hatvanas évei elején járt. Sok fénykép maradt róla, de aprók ahhoz, hogy a korát pontosabban lehessen megállapítani. A fényképeken kopasz, angol bajuszos, kövér ember néz egyik-másik unokájára. Esetleg térdnadrágban, sétapálcával és vadászkalapban, amint a termést szemléli, morzsolgatja. Egy festményen – ott lóg a Budapesti Unitárius Egyház lelkészi irodájában – nagyapám díszmagyarban van lefestve. Elég különös, mai szemmel.

Ami a magánéletet illeti, az a családjukban tabu volt. Illetve, mondjuk úgy, „nem volt beszélve róla". Két verzió terjedt el, egy hivatalos és egy magánhasználatú. A hivatalos verzió szerint nagyapám neves erdélyi család tagja, olyan valaki, akihez nyugodtan for-

dulhat az egyháza (unitárius) és a rokonsága (székely). Nagy szerző és jótevő, oldalán délceg feleségével. Ezt a verziót sok minden támasztotta alá vagy jelenítette meg. A „nagyajtai" előnév (mint később kiderült, maga vagy az apja, a dédapám találta ki; teológus koromban Erdélyben járva semmit sem találtam a Kozma családról Nagyajtán). Címere – a „nagyajtai Kozmák" családi címere – számos helyet díszített pecsétgyűrűtől a pincészetében palackokozott – rossznyelvek szerint éktelenül savanyú – borok címkéjéig. A Farkasréti temető kriptasorán imponáló síremléket emeltetett a szüleinek, rá egy fölszámolás alatt álló firenzei temetőből vásárolt és állíttatott fehér márvány szobrot.

A magánverzió némileg más. Nagyapám és felesége valójában a német eredetű, akkorra elmagyarosodott vízivárosi polgársághoz tartozott, egy ottani összejövetelen ismerkedtek össze. E magánverzióból nézve a „nagyajtai Kozma" színjáték és nem kevés procc volt. Ahogy később szeretett leányuk, apám húga mesélte („aber nicht vor dem Kind…"), ha Széchenyi gróféknak ilyen asztaluk, székük volt, akkor nekik is kellett. Tőle tudtam meg, már jóval később, egy-két további magánjellegű dolgot is. Például Stefi néniről, aki holtáig a család szeretve tisztelt tagja volt, maradt – a családi sírboltban van eltemetve –, a család valamennyi titkainak tudója nagyapám hirtelen halála után is (a nagy vagyon és a nagy iroda sok titokkal járt). Stefi néni, akinek nem volt családja, tartotta rendben apám későbbi irodáját is; mint afféle vízivárosi katolikus, péntekenként mindig halat kapott ebédre. Mindnyájan szerettük. Igaz, nem úgy és nem annyira, mint nagyapám – akinek évtizedeken át a szeretője is volt egyben.

Stefi néni váratlan halála zárta le végleg az én kapcsolatomat nagyapámmal. Nagyapám épp idejében (1943) halt meg ahhoz, hogy második fiú unokájával, öcsémmel a karján fényképezzék le; s épp idejében ahhoz, hogy ne érje meg mindannak az összeomlását, amit akart, amit szerzett. Stefi néni hét évvel élte túl őt. Alatta fölrobbantották a Margit-hidat – rajta volt a villamoson, amely onnan lezuhant –, de ezt még szerencsésen túlélte (1944). Viszont a szilánk, amelyről nem is tudott, ami akkoriban a fejébe hatolt, a Moszkva (ma megint Széll Kálmán) téren megölte őt (1951). Épp jókor: nem élte már meg a kitelepítést, amely aztán pontot tett nagyapám és családja egzisztenciájára.

* * *

Apám és nagyapám nem voltak jóban egymással, s talán csak akkor békültek össze valamelyest – akkor sem biztos, hogy egészen –, amikor megszülettem (az első fiú). Apám, hogy szabaduljon nyomasztóan erős apjától, mérnök akart lenni, be is iratkozott a Műegyetemre. A sok állástalan diplomás láttán, no meg szerzeményei sorsán is gondolkodva, nagyapám mindenáron jogásznak akarta adni. Így lett később apámból „ifjabb" dr. Kozma Jenő; bár nem rögtön – huzavonájuk egy félévig, talán két szemeszterig is eltartott. Nagyapám motorkerékpárt, motorcsónakot ígért a fiának, ha engedelmeskedik, s ennek apám nem tudott ellenállni (még kevésbé annak, hogy egzisztenciálisan függött az apjától). Janika tehát ügyvéd lett, később örökölte az apja irodáját és az ügyeit. De ha Stefi néni nincs, semmilyen ügyvéd sem lett volna belőle. Mert, ahogy mondogatta, legszívesebben a felcsúti birtokával akart foglalkozni, csak

egy-egy híres ügyet vállalva el (a reformkorban állítólag így volt, de én pályahagyott történelem tanárként azt sem hiszem).

Azt sem vették túl jó néven tőle – apámtól –, hogy épp anyámat vette feleségül, aki kevéssé hasonlított a budai úrilányokhoz. Apám költözhetett hozzá, akinek egy kis garzonja volt Budán, a Buday László utcában (az anyai nagynénjéé volt, attól kapta vagy örökölte). S egészen addig, amíg az öcsém is meg nem született, itt laktak. Azután költözhettek csak föl az Ady Endre utcába, ahol Asbóth dédapám tornyos villája állt (ez apai nagyanyám öröksége volt, benne kapták meg az első emeleti reprezentatív lakást, dédapám egykori otthonát).

Talán a hivatalos családi „narratíva" eredménye volt, hogy sokáig nem tudtam igazi helyén értékelni ezt az Asbóth rokonságot. Ma jobban tudom. Nagyanyám, Asbóth Elma az ő családi krónikáikban Theresaként szerepel (hogy miért kapta az Elma nevet és hogy miért inkább ezt használta, nem tudom). A lányságáról nem sokat tudok. Budán, a Hattyú utcai tanítónőképzőbe járt – talán el is végezte –, mint az ő korában (a 19. század végén) sokan mások, többek között az anyai nagyanyám is. A nyelvtudása miatt (több nyelven, anyanyelvi szinten) néha azt gondoltam, hogy ha meghal, szeretném megörökölni az agyát. Csak mostanra kezd kiderülni, hogy vele – a sziszegőssel – mennyivel értékesebb örökséget kaptam. Nem a Kozmák alacsonyodtak le az Asbóthokhoz, amikor nagyapám és nagyanyám összeházasodott, hanem az Asbóthok a Kozmákhoz. Egy egyetemi tanár (ő volt Asbóth Oszkár, nagyanyám apja) egy iskolaigazgatóhoz (ő volt Kozma Gyula, nagyapám apja). A Kozmákat jegyezték ugyan Erdélyben (ha nem is Nagyajtán), inkább csak az unitárius egyházban. Az Asbóthokat viszont a hazai művelődéstörténetben jegyezték.

Asbóth Oszkárt, a pesti egyetem nyelvész professzorát úgy tartják számon mint a hazai szlavisztika megalapítóját. Én nem ismertem, nemcsak mert nem vagyok nyelvész, hanem főként mert jóval azelőtt halt meg, hogy megszülettem volna. 1918-ban más kollégáival együtt tagja lett a Vörösmarty Akadémiának, amiért a Horthy-korszak elején nyugdíjazták. Ezt a szívére vette (érthető), és nem is tudott többé szabadulni tőle. Nagy sétái közben valahol a Rózsadombon érte a halál. Ő építtette a tornyos villát, amelybe öcsém születése után beköltözhettünk, s amelyet az ostrom alatt találat ért. Az Asbóthok, akikkel azóta összehozott a sors, azt is tudják, hogy a villa melyik erdélyi szász város melyik vártemplomáról van lemásolva. A különös villa telkén még két épület áll, mert ez a saroktelek eredetileg egy volt. Az egyik Beke Manó háza, aki dédapám professzor társa volt. A másik a fiatalabb Oszkáré, nagyanyám testvérbátyjáé, akivel nagyanyám egy életre összeveszett valami családi bútor miatt (s főképp azért, mert Oszkár bácsi elvált és másodszor házasodott).

Valahogy, valamiképp – ahogy a családi sziszegések és somolygások mondták – Oszkár bácsinak alteregója támadt. Egy másik Asbóth Oszkár, szintén mérnök, szintén teniszbajnok. Az Asbóthok azon nevettek, hogy ez az alteregó a számláit – jó sok volt neki – mindig az eredeti Oszkár bácsi nevére állíttatta ki itthon és külföldön. Oszkár bácsi (az eredeti) pedig irult-pirult, de fizetett. Mégis – vagy tán épp ezért – az alteregó lett a nevezetes. Őróla terjedt el, hogy föltalálta volna a helikoptert – ami nem igaz, mert nem légcsavart talált föl, csak a propeller technikáját akarta hasznosí-

tani –, és őróla van ma is Budapesten utca elnevezve. Hát ez eléggé kalandos történet, pedig az igazi történet még kalandosabb. Az alteregó Oszkár bácsi is valóságos Asbóth volt, Asbóth Lajos leszármazottja, aki (az apa) az 1848-as forradalmat követő szomorú börtönévek alatt Kufsteinben elcsábította a börtönőr feleségét. Viszont igazi magyar dzsentriként (aki nem volt) örökbe fogadta az így született fiát. Asbóth Lajosnak azonban nem ez volt az egyetlen hőstette. A legnagyobb az volt, hogy Kossuth egykori tábornokaként kihallgatta és besúgta az összeesküvőket (Nedeczky-féle összeesküvés, 1864), és börtönbe juttatta őket – köztük a saját fiát (a törvényeset), Jánost, a későbbi politikai írót, akit anglomán mivolta s amiatt, hogy családi örökségként szerzett várkastélyában agglegényként élt, a kor (19–20. század fordulója) csak Sir Johnként emlegetett. S aki nevet adott annak a „három nemzedéknek", amelyet aztán Szekfű Gyula, kölcsönvéve a jól csengő címet, a két világháború között megírt.

Sir John dédapja is János volt, felvidéki evangélikus lelkész és tanár, aki a leányát kollégájához és barátjához, az ugyancsak lelkész és tanár Glatz Jakabhoz adta hozzá. Így lett nekem Jakob Glatz, a hazai irodalomtörténetben ma ismét fölfedezett ungardeutsch pedagógiai író és politikai gondolkodó a szépapám (mondjuk, a tizenhatodik). Kalandban az ő élete is bővelkedett. Miután elvégezte a teológiát és megszerezte a tanári oklevelét, Bajorországban nevelősködött. Itt érintette meg a francia forradalom szele. S itt írta meg útikönyvét Magyarországról, amelyben – Debrecentől haladva az országon végig – a viszonyok éles szemű és nyelvű kritikáját adta. Bár név nélkül adta ki ezt a könyvet, úgy látszik, a korabeli hatóságok szimata jó volt. Hazaindulva a határon letartóztatták és bíróság elé állították. Nem tudjuk pontosan – csak elképzelhetjük –, mi történt vele. Mindenesetre attól kezdve csak pedagógiai műveket alkotott, főként német nyelvű gyerekkönyveket.

* * *

Ilyesféle hőstettekkel és kalandokkal nagyapám családja, a Kozmák nem dicsekedhettek. Nagyapám apja, Kozma Gyula szintén pedagógiai író, nevét egy Kőrösi Albinnal közösen szerkesztett és számtalanszor kiadott iskolai térkép őrzi. Erdélyből jött ki a 19. század végén, még akkor, amikor Kolozsvárott nem volt egyetem, s egy unitárius papfiú, amilyen ő volt, otthon, a kolozsvári Kossuth utcában csak teológiát végezhetett. Ő is a pesti egyetemen szerzett oklevelet, akárcsak később a fia (nagyapám), de ő nem jogásznak tanult, hanem földrajzosnak és tanárnak. Élete kanyarjait nem pontosan tudom – azt például, hogyan került a Víziárosba, egyáltalán nem –, az ő életében számomra a szilárd pont az a bizonyos iskola a budai Batthyány és Iskola utcák sarkán (az Iskola utca innen kapta a nevét). Néhány bútorát, nem utolsó sorban É. erősködése miatt is, több generációs áttéttel őrzöm. Egy kis neobarokk íróasztalt, két szép biedermeier széket és egy kanapét, amelynek a gombjaival véglegesen a legkisebb unokám végzett. Egy festményről zord, szakállas férfi néz le (ez is Budapesten, az unitárius lelkészi hivatalban, mert a blondel keret miatt a mai lakásokban ilyen festmények már nem férnek el). Egy 19. század végi fényképgyűjteményből azonban, amelyet Julika unokanővérem mentett meg az enyészettől – bár a rajta szereplőket ő sem tudta mind

beazonosítani –, szintén szakállas, de jóval barátságosabb fiatal férfi látható. Vele szép felesége és kisfia (a későbbi nagyapám).

Ezt a szép feleséget aztán egy későbbi fényképen is megtaláltam, ugyanabból a gyűjteményből, de ezt már nem akasztottam ki a falra. Erről az utóbbi képről csúnya boszorka mered a nézőre, noha a vonások fölismerhetők. Csúnya boszorkány, mondaná apai nagyanyám (a sziszegős), ha még élne. S mondta mindig, ameddig csak élt. Tiszai Józsa, Kozma Gyula felesége és Asbóth Elma, a menye ugyanis pont annyira kedvelték egymást, amennyire az egyetlen, dédelgetett fiú (a nagyapám) anyja és a felesége csak kedvelhették. Asbóth Elma a haláláig emlegette, hogy Tiszai Józsa, az anyósa hogyan tette szóvá, amikor ágyneműt szellőztetett a Corvin-téri lakásban. „Ágynemű? Az ablakban? Reggel kilenckor?"

Azt mondanám – és sokáig azt is mondtam –, hogy az egykor szép, később boszorkaszerű Tiszai Józsa kötötte a Vízivároshoz dédapámat, aki épp csak hogy kiérkezett Erdélyből. Adott otthont és csinált egzisztenciát neki. Ma már nem vagyok ebben egészen biztos. Zsuzsi unokanővérem a minap szépen le is rajzolta, hogy a Tiszaiak hogyan kerültek át a pesti oldalról (a IX. kerületből, a képviselő-telepről) a budai oldalra, a Vízivárosba. Bár Tiszai Józsa nem sok iskolát végzett – messze nem annyit, mint akár a sziszegő, akár a somolygó nagyanyám –, írni azért tudott. Igaz, eléggé kezdetlegesen, amint azt egy 1919-ből maradt helyhatósági választási „kopogtató cédula" mutatja. És mégis voltak itt vízivárosi rokonok, akiket (vagy inkább a rokonságot) illenék földerítenem. Apám egyszer – talán még az ostrom előtt, de lehet, hogy már utána – elvitt bemutatni egy nagynénjéhez, aki persze a Vízivárosban lakott, és nem tudott, csak németül. A nagyapám által emelt szép szobrú Farkasréti síremlékkel szemben ott áll a Toifelhart síremlék, amiről a temetői ritka látogatások bámészkodása során megtudtam, hogy Toifelhart Mátyás gőzhajó kapitány volt a Dunán. És persze fogadótulajdonos azon a telken, mely ma a francia Art Hotellel van egybeépítve és összenyitva úgy, hogy a Duna-parti oldalról át lehet sétálni a Fő utcai oldalra. S a fogadóról családi források – főleg apám húga – állították, hogy ott kezdődött a család története.

Lehet azonban, hogy még sem minden családi történet kezdődött itt, a vízivárosi Fő utcában. Nagyapám és dédapám, Kozma Gyula, ágán visszafelé haladva azért történt még egy s más. Ükapám, Kozma Gergely az erdélyi Szentgericén volt unitárius lelkész és esperes is egyben; tőle szakadt el a fia, Gyula, hogy vízivárosi polgár, polgári iskolai igazgató és nagyapám édesapja legyen. A minap Kozma Alpár, távoli unokatestvérem, sokkal szorgosabb családtörténész, mint én, lefényképezte a templomot és a parókiát. Úgy áll most is, mint Kozma Gergely idejében. S úgy néz a kedves dombvidékre, mint Gergely ükapám idejében nézhetett.

Ez a Gergely aztán kitett magáért. Hosszú papsága alatt a kor (a 19. század első fele) jeleseivel – Kazinczyval, Dugoniccsal – levelezett; néhány levele fönn is maradt, amelyet Kozma Ferenc, az unokaöccse tett később közzé. S mint a legtöbb lelkész, különféle egyházi segédleteket alkotott, például megfelelő igéket gyűjtött össze, amelyeket temetéskor használt, s amelyeket paptársainak is ajánlott. S kijegyzetelt egy vastag, latin nyelvű bibliai konkordátumot, ahová a megfelelő fordításokat, bibliai helyeket és egyéb emlékeztetőket mára megfeketedett tintával fölírta. (A kötet csakugyan éktelen

– nemcsak mert nagy, hanem főként mert gondos kezek valamikor az 1950-es években az öreg bőrkötést lenyúzták róla.)

A néhány családi irat közül van még egy kézzel írt – vagy inkább jegyzetelt – tankönyv is a birtokomban, amelyet valamelyik Kozma-fiú (tán éppen Gergely) a kolozsvári unitárius kollégiumban írt és használt tanuláshoz; benne matematika, algebra, geometria. S egy kedves kis könyv az 18. század harmadik harmadában nyomtatott, egy indiai bölcs alkotása, de nem ezért érdekes. Hanem mert Gergely ükapám egy imádságot fűzött bele, amelyet Sala Aniska, az édesanyja temetésekor mondott. „Sala Aniska az édes anyám volt, ki élt az apámmal páros életet…"

Ez az apa, Kozma János, ugyancsak unitárius lelkész volt, mint annyian mások a családban. S talán az ő rokonságában kellene keressem az Elekeseket is, akik közül az egyik, József Olmützben raboskodott a '48-as forradalom után. Ezt onnan tudom, hogy fönnmaradtak az édesanyja levelei, amelyeket a börtönbe küldött. Német nyelven – talán mert a cenzúra miatt így kellett írni –, boríték nélkül (talán akkor még nem volt divat). De már postai bélyeggel, amit ha gyűjtenék, biztosan érdekes, sőt talán még értékes is lehetne.

Csak egy valami nincs meg, az a bizonyos nemesi levél. Erről annyit tudni – legalábbis Alpár, a szorgos családtörténész szerint –, hogy valahol még lehet látni a ládát egy padláson, amiben valamilyen nemesi levél benne volt. De ezt ő is csak úgy hallotta, maga nem látta. Én pedig még kevésbé. Ami az én kezemben van, az egy puszta fordítás egy korábban kelt latin nyelvű eredetiből. Ez az eredeti pedig a 19. század elején keletkezett, 1818-ban Tordán, amikor a királyi törvényszék ott ülést tartott. Itt tollba mondhatták – s meg is tették – valamely Kozma-ősök, amit az eredeti nemesi levél tartalmazhatott. Amely, legalábbis szerintük, tűzvész áldozata lett. Nagy Iván gyűjteményében a magyar nemesekről mindenesetre nem találni erdélyi unitárius Kozmát (Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal, http://mek.oszk.hu/09300/09379/)

Az egész nem volna különösebben fontos. Az Unitárius Egyház történetében – irataiban, templomi feliratain – épp eléggé dokumentálva vagyunk. A kolozsvári unitárius templom bejáratánál megörökítették Kozma Ferencet, aki a kolozsvári Tanítók Házát megalapította, fölkutatta Kozma Gergely irodalmi munkásságát, s a Magyar Tudomány Akadémia tagja lett. A budapesti Koháry (ma Nagy Ignác) utcai unitárius templom bejáratánál pedig a nagyapám, a már említett Kozma Jenő mint az egyházközség egykori főgondnoka. Az egész szegény keresztapámnak, Kozma Ferencnek (nem azonos az akadémikussal) okozott fejfájást az 1910-es években, amikor mint hivatásos katona előléptetésért folyamodott, s a Földművelésügyi Minisztériumban, illetve az Országos Levéltárban nem találták nyomát a nemességének. Persze, nem is találhattak, mert ún. „armális nemesek" voltunk; azaz olyanok, akik nemességet kaptak, de hozzá külön birtokot nem.

Kozma Ferenc keresztapám – Lamsdorf által rajzolt arcképe vilmoscsászári bajuszával (1927) szintén itt látható a falon – erre gondolt egy nagyot (vagy tán nemcsak erre): nyugalmazott altábornagyként fölcsapott családtörténésznek. Imponáló kutatásai nyomán kalligrafikus családfát rajzoltatott Izsó Miklóssal, s minden névhez adatszerűen föl-

sorolta kutatásainak eredményeit. Tőle ezt kaptam, meg a pecsétgyűrűjét a családi címerrel. Sajnos, már ez sem az eredeti, mert az eredetit a kommün idején, amikor letartóztatták, elvették tőle.

Anyámék

Anyám 1909-ben született Kolozsvárott; harminc éves korában szült engem. Huszonnyolc évesen, 1937-ben ment férjhez apámhoz, öcsém születésekor (1943) pedig harmincnégy volt. Még nem tudtuk, hogy az egész hátralévő élete tesz ki többet további tizenhat évnél; s ebbe a tizenhat évbe kellett beleférjen ostrom, kitelepítés, forradalom, minden. Ötven évesen hagyott itt minket.

A nagyanyám anyámat féltette legjobban a három lánya közül. Sokszor emlegette a Költő-rokonságot, nagyapám fölmenőit és oldalági hozzátartozóit Háromszékben. Közülük is leginkább nagyapám egyik testvérét, akit „keserves lányom, Ágnes"-nak neveztek, s aki élete derekán kútba vetette magát. Akkor miért keresztelték Költő Gábor és Megyeri-Jámbor Lenke második lányát éppen Ágnesnak, nem tudom. Ágneska, ahogy anyja, a nagyanyám hívta – vagy Ágica, ahogy a későbbi férje meg a társasága Budapesten nevezte – a három testvér közül mindenesetre a legszorgosabb, a leginkább szorongó s talán a legcsinosabb is volt.

Egy fényképén, új asszonyként mindez korántsem látszik; csak a tartózkodása és a csöndes szépsége. Két kezét – kissé modorosan – összetéve, ráhajtja a fejét; haját a kor (1930-as évek) pesti divatjának megfelelően hordja. Én azonban ilyennek sohasem láttam, csak az arcképfotós. Más fényképein mint ifjú anya velem vagy az öcsémmel kedvesen mosolyog (aggódónak ezt a mosolyt talán csak én látom). Még egy képe van, nagyjából egykorú apám pipás fényképével. Lakásunk erkélyén áll, összehúzott szemmel, mellette a két kisfia, és már egyáltalán nem látszik boldognak (talán a legőszintébb képe).

Boldog volt-e? Volt-e boldog? Abban a néhány évben, amikor apám udvarolt neki, társaságba jártak, és anyám megpróbált úgy viselkedni, hogy apámnak megfeleljen – mint a budai úrilányok –, a maga módján bizonyára boldog volt. A felhőtlen boldogság, az extázis, eufória, elragadtatottság mindenesetre nem jellemezte, legalábbis azóta, hogy én ismertem.

Anyám tizenkét éves volt, amikor a szüleivel és a testvéreivel együtt kijöttek Erdélyből. Kolozsvárról, a biztonságból Budapestre, a bizonytalanságba érkeztek. Ez 1921-ben történt. Nagyapám, aki fiatal kora ellenére már törvényszéki bíró volt Kolozsvárott, úgy határozott, hogy nem esküszik föl az új román államra. Ehelyett mint magyar köztisztviselő az anyaországot választotta. Ennek következtében egy őszt és egy telet a Nyugati pályaudvaron többedmagukkal vagonban töltöttek, és csaknem egy év telt bele, amíg lakáshoz jutottak az Új-Lipótvárosban. A Palatinus-házak egyikében, amelyek az Új-Lipótváros Duna-partján álltak a Margit-híd pesti hídfőjénél, és nevüket a telkek eredeti tulajdonosáról, a nádor (palatinus) családjáról kapták. Anyám és családja a Sziget (ma Radnóti) utca és a Pozsonyi út sarkán álló nagy ház egy három szobás lakásába költöztek. Épp idejében. Nagyapám akkor már súlyos beteg volt; kolozsvári internálása, majd a pályaudvari vagonlakás közben kiújult a gyerekkori tbc-je.

Az orvos elkülönítést rendelt el, amit csak úgy tudtak megoldani, hogy a három szobából az egyikben egyedül lakott. Csak étkezni jött ki az ebédlőbe, s azt se sokáig már. Pestre költözésük után nem sokkal, negyvenkét éves korában meghalt.

Nagyanyám a három lányával – anyám és a nénje tizenöt-tizenhat évesek lehettek, kishúguk tizenkét évvel fiatalabb – később a Budapest-lipótvárosi Alkotmány utcába költöztek. Itt, az Alkotmány utca és a Koháry (Nagy Ignác) utca sarkán állt az unitáriusok háza, akik Költő Gáborra emlékezve (szintén unitárius volt) segítettek a nagyanyámon. Nagy, öt szobás lakást bérelhetett kedvezményesen, és a szobák kiadásából megtoldhatta az özvegyi nyugdíját meg a dohányáruda bevételét, amelyből tulajdonképpen éltek. Az Alkotmány utca jó hely volt: közel a Kúria és a bíróságok, itt gyakran kerestek kezdő és már nem kezdő ügyvédek irodát. Apám is itt rendezte be az irodáját, amikor anyámmal összeházasodtak, és végre a saját lábára állt.

Az Alkotmány utcából anyám és a nénje a Baár-Madasba, a budapesti reformátusok országosan ismert leánynevelőjébe és gimnáziumába járt át Budára (később Móricz Zsigmond Gimnázium, az 1989/90-es fordulat óta ismét Baár-Madas). Ez elitnevelő intézet volt; a református értelmiségi leányok nevelésére alapították, akárcsak a pesti oldalon a Lónyay Gimnáziumot a fiúknak. Ide járni kitüntetésnek számított, és ezt anyám egy életre megjegyezte magának. Később mint fiatal tanár is ide került vissza, és egykori tanártársaival mindaddig tartotta a kapcsolatot – rendszeresen összejártak –, amíg csak tehette. (Egykori tanártársai még engem is tanítottak teológus koromban; Ravasz János pedig, akit neveléstörténeti munkásságáról ismerhetni, fiatal Lónyays tanárként emlékezett anyámra.)

A Baár-Madast akkor az ugyancsak Erdélyből kijött Jékely (Áprily) Lajos igazgatta, aki a lányok között nagy tekintélynek – nem, inkább rajongásnak – örvendett. Egy közös kirándulás után anyám nénje szepegve állított haza, és nagyanyám faggatására zokogásban tört ki: „Édesanyám, az Áprily… eszik." Hogy hogyan kerülhettek az özvegyasszony lányai a Baár-Madasba, arra a legkézenfekvőbb magyarázat az erdélyi összetartás. Közelebbről Költő nagyapám ifjúkori barátsága Ravasz László kolozsvári teológiai tanárral, a későbbi püspökkel, aki, amíg csak lehetett és tehette, meg-megsegítette barátja özvegyét. Anyám Ravasz László lányával, Boriskával járt egy osztályba. Együtt érettségiztek, egy időben mentek egyetemre, és együtt pályáztak – anyám bánatára – tanári állásra a Baár-Madasba.

Logikus volt – bár anyám még sokáig sérelmezte –, hogy Ravasz Boriskát nevezzék ki tanárnak, anyám pedig csak óraadó maradjon. Így, kinevezetlenül mondott búcsút a tanári pályának, és aztán többet már nem is tért vissza eredeti hivatásához. Apám és a családja sem támogatta ezt. Nem illett abba az egzisztenciába, amelyet apám magának és anyámnak elképzelt. (Férjes asszonyok azokban a körökben nem voltak állásban, vagy csak a legritkább esetben. Igaz, diplomások sem voltak, mint anyám). Anyám tehát férjhez ment apámhoz, vetélytársa, Ravasz Boriska pedig Bibó Istvánhoz. Kérdés, melyikük járt jobban (engem Bibó pályafutása mindig jobban vonzott).

Anyám nagyon szerelmes volt apámba és – tette hozzá gonoszkodva a kishúga, Márta – a budai úriasszonyságba. Kapott egy szép bundát – amióta az eszemet tudtam, soha sem hordta –, megtanult teniszezni, apám társaságával vidáman eveztek

föl-alá a Dunán. Egy képen még kerek, fehér tengerészsapkát is hord, mint apám, bár valahogy kilóg a képből. Kerékpáron vágtak át a Rózsadombról a Pasarétre a meredek Gábor Áron utcán végig, ahol anyám elesett, alaposan megütötte magát, és az útpadka salakját élete végéig a bőre alatt hordta.

Hogyan illeszkedett apám családjába, nem tudom. Apám családja láthatóan megenyhült, ahogy apám és az ő apja kibékültek egymással, vagy legalább valami kiegyezés jött létre közöttük, a család nőtagjai közvetítésével. Apám húga, Pirc néni vonzódott anyámhoz, nagyon is szerette. Nagyanyámról (a sziszegősről) a szeretetet csak azután lehetett leolvasni, hogy a kitelepítésből visszatért, s akkor már anyámnak csak egy-két éve volt hátra. Unokatestvéreim, apám húgának a leányai, valamint távolabbi rokonok az Asbóth-ágon mindenesetre szeretettel emlékeznek vissza rá.

De ez a házasság mégsem lehetett igazán jó – vagy csak elromlott idővel? A kitelepítésünket megelőző néhány évben mindenesetre sokat veszekedtek. Anyám szemrehányásokat tett, apám izgatottan mentegetőzött. Én persze anyám pártján álltam, ami nem javította a helyzetet. Emlékszem rá, hogy mégis azt kiabáltam: „Ne váljatok el!". Mivel nyilván ez is fölmerült (egy szőke nőre emlékszem, aki föltűnően kedves volt velem minden alkalommal, ha arrafelé jártunk).

Azt, hogy anyám társaságában valaki is fölmerült volna, sohasem vettem észre, és máig elképzelni sem tudom. Zárkózottabb, szorongóbb, vagy hogy szebben mondjam, erkölcsösebb volt annál. S szerintem élete végéig szerette apámat, néha elégedetlenkedve, de gyakran rajongásig. Nem illettek össze, de ezt anyám nem akarta tudomásul venni. Az élet is egybetapasztotta őket. Buda ostroma elől anyám a két fiával haza, az Alkotmány utcába menekült, s ide menekült apám is, amikor az országhatárról visszaszökött az ostromgyűrűbe zárt Budapestre. Együtt vészelték át az ostromot. Önálló lakásra 1945-től kezdve már sohasem tudtak szert tenni; össze voltak zárva nemcsak egymással, hanem anyám anyjával is. Innen telepítették ki őket – anyám végigzokogta a lassú és forró vonatutat Pesttől Kunszentmártonig, ismeretlenek vigasztalták. Együtt kényszerültek kijelölt lakhelyeikre, együtt vitték dolgozni őket. Aztán anyám beteg lett, mindig felhőtlen apám utcaseprő, WC-pucoló, s ezzel az esélyek a külön életre végképp megszűntek (ha voltak egyáltalán).

Meleg szemű és halk szavú anyám – tiszta, szép kézírását ma is irigykedve nézem egyik-másik leánykori könyvében – élete utolsó éveiben a betegsége (fertőző májgyulladás, kitelepítéskor kapta) mellett lakással, állással és a kamasz fiaival küszködött. „Ne légy oly szívélytelen", kérlelt, amikor síbakancsban végigtrappoltam az egyetlen szobán, amelyben mind a négyen laktunk (egy ideig még a nagyanyám is). De öcsém és én nem kíméltük – sem őt, sem egymást. Kivételes egyetértésben rongyokat kötöztünk egymás fejére, karjára, tintaceruzával bepirosoztuk, és nagyot nevettünk, ahogy a hazaérkező szüleink ránk meredtek. Nem volt hihetetlen. Utolsó verekedésünkkor szék- és asztallábak törtek.

Az utolsó tavasszal anyám már rendszeresen kórházban volt, ahol Fröci bácsi dr. Fernreisz István), apám középiskolai jó barátja kezelte. Tudták – bár velünk, gyerekekkel nem osztották meg –, hogy menthetetlen. Az utolsó nyáron (1959) szanatóriumba utalták. Anyám nagyon készült. Volt egy sötétkék selyemkosztümje, azt akarta föl-

venni; csak, sajnos, a hasa már földagadt és a bőre kiállhatatlanul viszketett. Aztán mégsem a szanatóriumba ment, hanem a kórházban kötött ki. Nem láttam többé, nem engedtek hozzá. „Keserves lányom, Ágnes" a Farkasréten, a Kozma-sírboltban van eltemetve. Egy okkal több, hogy a sírt elkerüljem.

* * *

Anyám halála után nagyanyám és a két maradék lánya hosszan tanakodtak, hová helyezzenek el minket (Pirc néni, apám húga praktikusan a temetést intézte). Juditéknál, anyám nénjénél négy gyerek volt, Mártáéknál, aki tizenkét évvel fiatalabb volt anyámnál, csak kettő. Végül a mi gondviselésünk – már amennyire a késői tizenéves fiúknak szükségük volt – Mártára maradt. Márta állott hozzám legközelebb abból a családból, valahogy úgy tekintettem mint idősebb nővért. S úgy is bánt velem, különösen míg saját családja nem lett. Mivel neki már nem jutott elég Baár-Madas, tanítóképzőt végzett Budapesten, és lelkes tanító lett belőle. (Később – az élet fintora – a Lenin-intézetben orosztanárnak tanult, és vezető tanára lett az Országos Pedagógiai Intézetnek Budapesten). Tőle, még ifjú tanító korában, sok mindent tanultam: pálcikaembert rajzolni (ma is habozás nélkül rajzolok papírra, táblára), hatágú csillagot szerkeszteni (miért pont hatágút, azon nem töprenkedtem); sormintával szegélyezni a füzeteimet, betűket kötni, meg effélét. A „Kérem-Köszönöm mindig együtt jártak" szóban és rajzban. Ő olvasott föl nekem először regényt 1945–46 fordulójának szénszünetében.

Minta volt számomra a férje is, bár másféleképpen. Károly Sándorral az ostrom alatt ismerkedtek meg, eredetileg tanító volt, majd polgári iskolai tanár. Hogy nyelvész is egyben, ezzel sem apám családja, sem Judit néni és családja nem tudott mit kezdeni (és én sem). Ez a két ember a szemem láttára emelkedett ki már a Rákosi-korszakban, aztán pedig a Kádár-rendszerben, miközben amennyire csak lehetett, megőrizték eredeti elkötelezettségeiket (Márta nagy református aktivista, SDG-s (Soli Deo Glória, református ifjúsági szövetség) volt, Károly Sándor testvére pedig katolikus pap). Károly Sándorhoz bejárva az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe fogtam föl a tudományos fokozatokat (előbb kandidátus lett, aztán nagydoktor, végül egyetemi tanár Szegeden). Életük vége felé elhagyták Széchenyi utcai lakásukat – amelyben tanítóképzős koromban még én is gyerekeskedtem –, és sikerült felépíteniük egy budai társasházi lakást.

Két gyerekükkel, Sanyival és Zsuzsival együtt nevelkedtem. Körülbelül akkora volt a korkülönbség köztünk, mint köztem és az édesanyjuk között. Sok karácsonyt és szilvesztert töltöttem ebben a családban, már a kitelepítés után, amikor a szüleimnek nem volt letelepedési engedélyük Budapestre. A karácsonyfa rendszerint a zongorán állt, és Sanyi mint nagyobbacska fiú boldogan tapsolt: „Jaj, de jó! Jaj, de jó! Éljen Rákosi!" (a család egy pillanatra megdermedt). Csinált ilyesmit később is, amikor konfirmációs oktatásra járt, mert oda mindig gondosan fölvette az úttörő egyenruhát (Zsuzsi, a húga, talpraesett és realista volt, mint a lányok általában.) Engem Sanyi – csinos arcával, keserű pillantásával, lázban égő szemével – mindig Költő nagyapámra emlékeztetett; talán beléje vándoroltak, ha vándorolnak egyáltalán a Költő Gábor-féle gének. (Jaj, nehéz ezt a párhuzamot folytatni: Sanyi már mint végzett néprajzos, akadémiai munkatárs, Svájcba disszidált a szerelmével, s ott egy számomra ismeretlen kommunában élt. Majd a szülei

kérlelésére – az 1970-es évek végén – hazaindultak, de nyomuk veszett. Később a nyugatnémet rendőrség bukkant a nyomukra a Rajnán, amelybe mindketten belefulladtak.)

Anyám nővére, Judit néni – a Zsembery-család – nem állott hozzám ennyire közel; talán mert meglehetősen elfoglalta őket a saját nagy családjuk. Judit is a Baár-Madasban végzett, és ő is egyetemre ment, mint anyám, de nem tanárnak, hanem orvosnak. S nem volt annyira szorgalmas, elszánt (és szorongó), mint anyám; sokkal fölszabadultabb nála, sőt már-már fellengzősségig magabiztos. Holott az élete neki sem volt könnyebb, vagy, nem is tudom… Nehéz ezt mérlegre tenni. Zsembery István, a férje mindenesetre az abszolút megbízhatóság és a kiszámíthatóság példája volt nemcsak az én szememben, hanem anyámében és nagyanyámében is. Gondolom, ez így együtt – Pista bácsi nyugalma és csöndes derűje Judit néni gyakori izgalmi állapotaival, gyors észjárásával és kombináló képességével – lehetett volna gyúanyag is egy házasságban. De szerencsére inkább biztonságot adott. Nagyjából egyszerre születtem az unokatestvéremmel, Zsembery Ágostonnal (jogász lett, bár a nyelvekhez volt hihetetlen memóriája; halála előtt nem sokkal, már mint bíró, szórakozásból urdu nyelvet tanult). Ő és Feri, az öccse álltak hozzám a legközelebb. Feri világosított föl róla, hogyan is lesz a gyerek (igen, én is, te is), mivel a Bécsi úti iskolában ezzel egymás közt akkor már intenziven foglalkoztak a gyerekek (a Szemere utcában, ahová én jártam, még nem). El is indultunk gyalog Szentendrére, minden külön bejelentés helyett, hogy meglátogassuk Pista bácsi édesapját és édesanyját, akik akkor Izbégen éltek. Lehettünk 10–11 évesek. Judit néni még csak hajlandó lett volna elengedni minket, Pista bácsi és anyám azonban keményen állást foglaltak. Trézsi, különösen pedig legkisebb testvérük, akit mindnyájan Cicónak becéztünk, túl kicsik voltak az efféle kalandokhoz.

* * *

Nagyanyám aggódott anyámért, és próbálta segíteni Mártát, aki főállásban dolgozott a két kis gyereke mellett. De támaszkodni Zsemberyékre támaszkodott. Zsembery István volt a szeretett veje (mint évtizedeken át gyakorló özvegyasszony, apámra érthető fönntartással nézett attól kezdve, hogy friss házasként rajtakapta a titkárnővel az irodában). Zsemberyék vették magukhoz, amikor már folyamatos ápolásra szorult. Én nehezen látogattam, nemigen tudtam mit kezdeni ezzel az idős, púpos nénivel, aki örökösen flanel pongyolában közlekedett, inkább feküdt, és lassan elfeledett beszélni. Pedig, ahogy most visszagondolok rá, ő volt a nagyanyám, igazibb, mint a másik (a sziszegős). Kis koromban órákat játszott a gyerekszobában, idős korában meg arról álmodozott, hogy egyszer ágyból nézhessen mozit (akkor még – az 1950–60-as évek fordulóján – nem volt tévé, legalábbis nálunk nem).

Szinte hihetetlen, amit adott: Kolozsvár szerelmét – tudatosan választom ezt a szót –, Erdély szeretetét. Lopva adta tovább, anélkül, hogy maga is tudta volna, a szavain, a meséin keresztül. (Kolozsvári teológus koromban úgy mozogtam ott, mint aki minden házat és sarkot ismer, legalábbis a Fő téren. Sőt, ennél több: neki, a meséinek köszönhetem azt a város-élményt, amely a földrajzi tér egy-egy pontján, sokszor érthetetlenül, azóta is el-elfog. S valami meglehetősen titokzatos tájékozódó képességet is.)

Megyeri-Jámbor Lenke – Lencike, ahogy lánykorában becézték, Lenci néni, ahogy később hívtuk – Kolozsvárról jött, és haláláig (szó szerint) a kolozsvári Farkas utca volt és maradt az otthona. Erről és csak erről mesélt olyan meggyőző és láttató erővel, hogy aki hallgatta, abba az évek során valósággal beleégette nemcsak az érzelmeit és vonzalmait, hanem a hely, a város ismeretét is. Mit ismeretét – imádatát! A Farkas utcai ház, amelyben fölnőtt, a színház, amelynek árnyékában fölcseperedett volt az élet – az ő életének – vonatkoztatási kerete.

Korán, tizenhat éves korában ment férjhez egy huszonéves fiatalemberhez, kolozsvári kezdő jogászhoz, aki Háromszékből az unitárius kollégiumon keresztül jutott a jogra, majd a bíróságra. Nagyanyám élete végéig – vagy amíg tehette – két képet őrzött a falán: egyet a korán elhunyt öccséről, Kálmánkáról (tinédzser, de kalapban, ahogy a kor kívánta) s egy másikat az egyetlen társáról, szerelméről, Költő Gáborról. Költő Gábor, bármennyire fiatalos kinézetű volt is ezen a képen, mégis bajuszosan és szigorúan nézett a világba, talán mert sejtette, hogy nem túl sokáig nézi. A háromszéki Sepsikőröspatakáról került az unitárius kollégiumba, ahol beszerezte – lehet, hogy magával hozta – a gyilkosnak bizonyuló tébécét. Egy képen, amelyet azóta is meg-megnézek, egy szép, szigorú emberpár áll kézen fogva. Öltözékük amolyan „erdélyies", a koruk meghatározhatatlan. Ők Költő Gábor szülei, az én dédszüleim.

Megpróbálom elképzelni, hogyan fogadhatták doktor Költő Gábort a nagyanyám családjában, mikor leánykérőbe ment. Riadtan? Idegenkedve? Vagy inkább tárt karokkal? Erről semmit sem tudok – már csak azért sem, mert nagyanyám, minden kitárulkozása és kommunikativ képessége ellenére sohasem beszélt róla. Marad tehát a kép, az a szigorú, valamint egy lila tintával, határozott vonásokkal papírra vetett nemzetközi jogi értekezés, amelyet nagyapám, talán letartóztatása során – előbb internálták az új Romániában, aztán kiutasították – papírra vetett. No meg az apró történetek nagyapáról, amint a tébécés szobából kijön ebédelni a családjához – ebéd előtt szundít egyet az asztalra borulva –, és a vajas kenyeret vastagon kenve szereti, hogy „meglássék benne a foga".

Nagyanyám a kolozsvári Farkas utca szeretetén kívül még mást is hozott magával Pestre, miután kimenekültek, s miután illendően eltemette a férjét a Kerepesi úti temetőben. Töméntelen mennyiségű és nagy kedvvel, színészkedve előadott történetet a kolozsvári Nemzeti Színház vidékéről, s más színházak vidékéről is, ahol apja, a szinidirektor megfordult. Szavaiból vaskos színházi tréfák bontakoztak ki, és még valaki: egy apa, aki élt-halt a színészetért és a színházért.

Ez az apa – nagyanyám apja, az én negyedik dédapám – Megyeri-Jámbor Dezső volt, nemcsak Kolozsvár, hanem a magyar színháztörténet ismert alakja. Eredetileg Jámbor, de Megyeri Károlyra, a nagy színészre emlékezve fölvette a Megyeri nevet. Legalábbis így tudja a családi legendárium – nagyanyám és a nénje –, nem pedig úgy, ahogy a színházi lexikon. Jámbor Dezső a 19. század végén és a századfordulón szereplő énekes, színész, komikus – később főrendező (többek közt a pesti Vígszínházé is) –, és a kolozsvári Nemzeti Színház alapító direktora. Képet róla már nem láttam, csak olvastam róla; és legutóbb (2011), egy meleg május végi napon megint meglátogattam a házsongárdi temetőben álló síremlékét. Nagyanyám meséiben bohém, impulzív, kiszámíthatatlan egyéniség kerekedett ki, aki hangulataiban hol fenn volt, hol lenn, s akinek

reggelente, ha a színházba próbálni indult, a felesége lopva kicserélte a zsebóráját, mert az a rossz szokása volt, hogy mérgében előkapta és a földhöz vágta.

Jámbor Dezső maradék levelezéséből azért nem éppen ilyen kép rajzolódik ki. Úgy ment Kolozsvárra – ahová visszahívták Pestről –, hogy vitte magával a széles körű pesti közéleti kapcsolatait, Jókaitól Márkus Emiliáig. S jó színidirektorként föl is használta őket arra, hogy az újdonsült nemzeti színházat fölvirágoztassa. Színész ismerősei – akiket ő hódolva hívott, fogadott és marasztalt Kolozsvárott – hálálkodva emlékeznek kolozsvári turnéikra. Pont mint egy vidéki művelődési ház sikeres igazgatójára. Jámbor Dezső igazi, maradandó sikere azonban nem az új nemzeti színház fölvirágoztatása volt, hanem a főtéri Mátyás-szobor, Fadrusz János alkotása. Hogy Fadruszt rávegye a szobor megpályázására, Jókaiékat mozgósította. Ha odamegyek vagy arra gondolok, nem is a nemzeti színház jut az eszembe, hanem inkább a Mátyás-szobor.

Már csak azért is, mert sokáig nem tudtam megfejteni a kolozsvári Nemzeti Színház rejtélyét. A színházat ismertem, jártam is benne, de nem vágott egybe a Farkas utcával (már csak azért sem, mert a Farkas utca – ma Strada Kogelniceanu – az egyetem, nem a színház utcája. Míg aztán, szinte véletlenül, elolvastam az egyetem melletti alacsony épületen az emléktáblát, ahol az eredeti nemzeti színház állott (ma – 2011 – se ház, se emléktábla; helyette az egyetem modern konferenciaterme). Szemben a ház, amelyet nagyanyám annyiszor emlegetett. Fölnéztem az emeleti erkélyre, és elfogott az az érzés, amely a vándort vagy a hívőt a Szent Hely közelében fogja el.

* * *

Miután nagyanyám öccse meghalt – mindössze tizennyolc évet élt –, egy testvére maradt. Eredetileg Zsófiának keresztelték édesanyja, Megyaszai-Gyula Zsófia után, aki Jámbor Dezső felesége, egyben az én negyedik dédanyám volt, s akinek valamely őse Bajon lelkészkedett, bár a lexikon vélhetően rosszul írja a nevét. Nagyanyám nővérét, bár Zsófiának keresztelték, mindnyájan csak Dódi néninek ismertük. Legendás volt a csillogás-villogásról, a hóbortba hajló nagyzolásról, indulatai és szenvedélyei kitöréseiről és előadásáról. Ha telefonhoz jutott – ami az ostrom utáni Pesten nem volt kis dolog – órákat beszélt úgy, hogy időnként ki-kiszólt a fülkéből, és leteremtette az ott várakozókat. (Nagyanyám mindig kínosan vette föl az ilyen telefont.)

Dódi néni is jogászhoz ment férjhez – no nem Kolozsvárott, nem ismeretlenhez és nem szegénylegényhez, amilyen Költő nagyapám volt. A férje, Gál László kúriai tanácselnökként ment nyugdíjba (idejekorán, még azelőtt, hogy B-listázhatták vagy akár kitelepíthették, letartóztatták volna). Gál László akkor már Budapesten dolgozott, ami egyébként is nagy dolog volt a kolozsváriak szemében, de különösen a Megyeri-Jámborok szemében, akik mindig szorgosan ápolták a pesti kapcsolataikat. El tudom képzelni – hallottam is egyszer-másszor –, ahogy Dódi néni és Lencike (a nagyanyám) dicsekszenek egymásnak. Pontosabban szólva Dódi néni dicsekszik, és Lencike szerénykedve hallgatja. Neki a Költő Gábor és a kolozsvári Farkas utca iránti, olthatatlan szerelem maradt.

De az is lehet, hogy nem irigykedett igazán. Igaz, hogy Gál László „lófő székely" volt, de kiállhatatlan ember. Bátor, szókimondó, nyílt és egyenes egyfelől. (Egyik tettét

a köztörténet is följegyzi. Zsidó munkaszolgálatosokat kísértek az Olasz, ma Szilágyi Erzsébet fasorban; velük ment nyilaskeresztes karszalaggal a hírhedt Kun páter. Mire Laci bácsi: „Nem szégyelli magát? Hát micsoda pap maga?") Másfelől azonban házsártos, rossz indulatú, csapodár, magának való. A gyerekeket, később az unokákat maga körül a korabeli gyerekvers parafrázisával rémítgette („Rettenetes Laci bácsi szeme vérben forog, Nagy fogait csattogtatja, és rémesen morog!"). A rokon gyerekek – az unokatestvéreim – féltek is tőle, és igyekeztek elkerülni, ha csak lehetett. Talán az öcsémet kivéve, aki szorgosan segített neki szőlőt kötözni a bakonybéli kis birtokán, újra meg újra adogatva a rafiát, és újra meg újra leoldozva – Laci bácsi háta mögött – a fölkötözött szőlőt.

Ez persze már a háború után történt, amikor a „rettenetes királytigris" is megöregedett, s ezzel engedékenyebbé vált. Bezzeg nem volt ilyen engedékeny, amikor fia, az ifjú Gál László (családi nevén Bókusz) házasodott, nőül véve a világszép Nappendruck Évát, a kolozsvári Főtér patikusának unokáját, orvosdoktort, Románia teniszbajnokát. A család testületileg levonult – Észak-Erdélyt akkor csatolták vissza Magyarországhoz –, hogy megmutassa magát a világnak, ami számukra azért Kolozsvár volt és maradt. Ez 1942-ben történt. Ágoston unokaöcsém meg én már elég nagyfiúk voltunk ahhoz, hogy vihessük a díszes „leppet" (sleppet, a menyasszonyi ruha uszályát, amit állítólag így mondtam). Persze a főtéri Szent Mihály templomban rendezték az esküvőt. Szörnyű unalmas lehetett, mert közben fölmásztam az oltárra, és kezdtem elfújni a gyertyákat. Hazafelé a vonaton „rettenetes Laci bácsi" szüntelenül arra bíztatott, hogy kopogjunk be a fiatalok hálófülkéjébe, és kérdezzük meg tőlük, éppen mit csinálnak.

A nagy garral megkötött házasság szomorúan – vagy talán felemelően? – végződött. Bókuszt, diplomatának szántak a szülei, és az ostrom után a brit nagykövetségen dolgozott. Egészen addig, ameddig a nagykövetséget közismert módon meg nem szállta a rendőrség a „fordulat évében" (1949), elhurcolva az ott filmvetítésre várakozókat. Bókusz bácsiéknál is házkutatást tartottak (az apja talán szokott módon Bakonybélbe húzódott el). A könyvespolcán, a könyvek háta mögött meg is találtak egy fényképet, amelyen idősebb Gál László egy fogadáson a kormányzóval fog kezet. Erre Bókuszt elvitték, és úgy megverték, hogy többé már nem is épült föl. Miután 1953-ban kiengedték, haláláig tolókocsiban ápolta felesége, a világszép Nappendruck Éva.

Nappendruck Éva Dudaron talált magának körzeti orvosi állást, ahol úgy érezte, hogy páciensei, főként bányászok, mellette vannak, szükség esetén meg is védik (így is lett párszor). Ötvenhat után költözött Pestre fiával, Istvánnal és lányával, az ugyancsak világszép Évával, akiből jogász lett. (Éva egy időben nagy hatással volt rám, s akarta is: villogtatta a szép fekete szemét, és meg-megmutogatta a karmocskáit.) Nehezen vagy sehogy sem helyezkedett el, részben az apja miatt. Végül fogta, s férjhez ment Norvégiába; valakihez, akit nem is ismert igazán. Világszép Nappendruck Éva még egyszer összeszedte tudását, kapcsolatait és vagyonát, hogy legalább a lányának méltó esküvőt rendezzen. Huszonnégy személyes herendi porcelánt adott vele – családi örökség –, valóságos vagyont. Aztán megérkeztek Norvégiában, ahol hideg, sötétség és nagy-nagy idegenség fogadta kicsi Évát. Meg egy kiszámíthatatlan férj (szól az elbeszélés), aki összetörte a porcelánt, és elüldözte Évát. Kicsi Éva keserűen és megszégyenülten tért haza, kivándorlás, vagyon, illúziók mind odavesztek. Hamarosan

megbetegedett. A kemoterápiás kezelés során kihullott a haja, a hormonkezelés miatt kövér lett és csúnya. Az édesanyja őt is a koporsóba kellett ápolja.

Mi a felemelő ebben a történetben? Talán világszép Nappendruck Éva, aki majdnem száz évet élt, erős és egészséges maradt, a kedélye töretlen, a műveltsége csillogó. Megérte a rendszerváltozást, boldogan tett eleget franciaországi meghívásoknak, körülvette magát barátokkal, rokonokkal és kolozsvári ismerősökkel. Csak nemrég ment el. Ezt a képet őrzöm róla.

A környék

Amikor megszülettem, szüleim a Buday László utcában laktak, abban a házban, amely az emelkedő északi oldalán áll. A ház, ahogy a környék is, a 19. és 20. század fordulóján épült. Hasonló házak sorakoztak az utca mindkét oldalán, már ahol beépült, le egészen a Központi Statisztikai Hivatal díszes épületéig. A Statisztikai Hivatal parkja mintegy összefüggött a Mechwart térrel – ma előkelőbben Mechwart liget –, amelyet a sztálini klasszicizmus stílusában épült egykori kerületi pártház, ma polgármesteri hivatal zár le, vagy inkább ural.

A Buday László utcára merőlegesen – két házzal délebbre, mint ahol mi laktunk – kezdődik a Rózsahegy utca, sarkán barokkos kis épülettel, amelyben később, az ostrom után Buda sokszor megjelenített Miniatür presszója működött. Azt már kevesebben tudták, hogy a ház tetején napozó, a házon belül pedig szépen gondozott kis kert rejtőzködött. Én ezt Csáky bácsiék kertjeként ismertem meg, mert a ház tulajdonosa Csáky bácsi volt, magas rangú fővárosi vagy kormánytisztviselő, apámék atyai barátja és büszke kertész. Ez a kert nekem olyan volt, mint az a bizonyos Százholdas Pagony; körülbelül akkora is volt – vagyis icipici –, s körülbelül annyi Micimackó meg Bogár Sándor tanyázott benne.

Ha a Rózsahegy utcán fölfelé sétáltunk – ez volt a minden délelőtti program, ha esett, ha fújt –, elértük a Zivatar utcát és benne az iskola sárga épületét. Kicsit följebb az Ady Endre utcát is, amelynek meredeken fölkapaszkodó szakaszán – pont ahol balra fordulva enyhébb emelkedőre vált –, az ostrom után egy kilőtt tank állt sokáig. Ha az iskola előtt jobbra fordultunk, előbb-utóbb leértünk a Zárda (ma Rómer Flóris) utcába. Ott újra jobbra kanyarodva visszaérhettünk a Buday László utca északi végéhez, ahol a sarkon egy élelmiszerbolt működött (később vele szemben épült a kerületi rendőrkapitányság). A Buday László utca déli lejtőjén lefelé a Bimbó útra értünk. A sarkon egy cipész boltja volt (ma patika). A anyám odavitte a cipőinket javíttatni; egyszer a cipőmben hagyták a szöget, engedelmesen sántikáltam benne egy fél napon át.

Ez a környék volt tehát a kisgyerekkor; de annyira és olyan intenziven, hogy korabeli meséimet és későbbi olvasmányaimat tudva-nem tudva oda képzeltem el. Mikor később, már felnőtt fejjel oda visszamentem, az utcák és a házak, a kapuk és az ablakok mind úgy néztek ki, mint a *Koldus és királyfi*ban, meg a *Twist Olivér*ben. Vagyis fordítva: én képzeltem a meséimet ilyeneknek. A kis kerttől és a házsarkoktól máig nem tudtam egészen megszabadulni.

A lakásban nem jártam (a házba egyszer be akartam nyitni, de a kapuja zárva volt). Mégis tudom, milyen mély nyomokat hagyott bennem; nem annyira emlékképeket, mint inkább érzelmeket, amelyek később észrevétlenül normákká, ízlésekké és értékekké formálódnak át. A hosszú (hosszú?) és sötét előszoba, ahová mindig úgy léptünk be a sétából, hogy valaki várt. Ez lett az otthon. A konyha (az is eléggé sötét), amelynek egyik sámliján gubbasztva bögrét adtak a kezembe (ezt a bögrét itt őrzöm az asztalomon – az unokáim nemigen hatódtak meg tőle). A nappaliban folyt az élet – ez volt az egyetlen szoba –, étkezéstől a társaságig (Török Sándor *Kököjszi és Bobojszá*jának képzeletbeli színtere). S valószínűleg azért érzem az alkóvos lakásokat otthonosaknak, mert a kis hálófülkét alkóv választotta el – vagy kötötte össze – a nappalival.

Valahol egy rádió is lehetett (a rádió volt akkor a modern kommunikációs eszköz), amelyen Németh Annus, szüleim háztartási alkalmazottja délelőttönként cigányzenét hallgatott. Bekapcsolva hagyta, amikor hazaérkeztem a sétából, úgyhogy az ebédemhez cigányzene szólt. És Annus segített, akit nemcsak a szüleim szerettek – alighanem kölcsönösen kedvelték egymást –, hanem mindenekelőtt én. Alacsony, barnás bőrű, fekete hajú és szemű lány volt, később megtelt, kigömbölyödött, olyan „Annusossá" vált. Nyírbogdányból jött Pestre, és a szüleimnél volt egészen az ostromig. Az Ady Endre utcában ismertem meg az udvarlóját. (Később összeházasodtak, és a háború után a Damjanich utcába költöztek, közel a Városligethez. Fiatal felnőttként egyszer voltam náluk, Annus akkor is még olyan „Annusos" volt. Kosztolányi Édes Annáját abba a lakásba képzeltem el.). Annus emléke talán, hogy általában a fekete hajú, sötét szemű lányok tetszettek (rendszerint, sajnos, egyoldalúan).

Teréz vitt sétálni, aki délelőtt gyereklány volt nálunk, délután apámnak segített az irodában. Teréz szemüveges volt, talán szigorúbb is, mint Annus, és megkövetelte a sétát. A barátja (rokona vagy csak ismerőse) megvárt minket, és valahol a Zápor utcában motorra ültetett. A nyeregből kicsúsztam, lecsúsztam a földre; de erről szerencsére nem esett több szó sem köztünk, sem anyám és Teréz között. Teréz továbbra is vígan ágyazott, ez a délelőtti dolgai közé tartozott, amikor megérkezett. (Vele is összefutottam egyszer, egy pesti látogatásom alkalmával. A Szent István körúton egy vas- és edényboltban dolgozott, ahol É.-val együtt kerestünk valamit. Rám köszönt – megismert, megismertem. É. ingerülten faggatott, hogy „ez meg ki volt".)

A Zárda utcában akkor is megállt a busz, apám és anyám ott szálltak buszra, ha néha megengedték maguknak (a viteldíj egy pengő volt, ami a negyvenes években nagy pénznek számított). Valahol, sétáink vidékén, a járda széléhez az úttestről barna, hullott leveleket fújt halomba a szél. Ekkortájt – 1943-ban – megszületett az öcsém. Már nem fértünk a garzonlakásba; fölköltöztünk az Ady Endre utcába.

* * *

Ez így egyszerűen hangzik, és sokáig azt gondoltam, hogy ilyen egyszerű is volt. Később gyanítani kezdtem, hogy más is közreműködött, leginkább talán a nagyanyám (az apai), aki végül összebékítette a nagyapát a fiával (az apámmal). Az Ady Endre utca 3. szám alatti villa a nagyanyámé volt, aki azt az apjától, Asbóth Oszkártól örökölte. A villában két lakás volt; a nagyobbikat kapta meg apám.

A társasvilla, ahogy akkor hívták, meg a szomszédoké is – egyik szomszédunkban Uray Tivadar lakott, Marci fiával sokat játszottam a kertünkben – a 19. század végén épült. A főváros adta hozzá a telkeket. Akkor kezdett kiépülni a Rózsadomb; akkor még csak a Dunára néző emelkedőt nevezték annak, aztán az első világháború után vett az építkezés igazi lendületet. A házak, az idősebbek és a későbbiek, máig jól megkülönböztethetők (nem is szólva a Kádár-korszak társasházairól). Asbóth dédapám társasvillája, mint jó néhány azon a környéken, tornyos várkastélyra emlékeztetett, különös, faragott gerendás tornáca is volt. Anyám nem épp ide vágyott volna, inkább eslingeni rolettát, meg etázsfűtést emlegetett. Sokáig nem tudtam, miért (sőt, azt sem, hogy mi az). Ezek a harmincas években épült Bauhaus-házak velejárói voltak, amelyek Pesten és Budán jobbára úgynevezett foghíj telkekre épültek. (K. apósa és építész társai egész kislakótelepet is építettek mutatóba belőlük jóval kijjebb, a Pasaréti téren túl.)

A villa előtt jókora kert, amely az utcarészen volt a legnagyobb – bodzabokrokkal, amelyekről minduntalan le akartam enni a termést –, de a ház mögött szerényebb méretekben, folytatódott. Az utca felőli frontot szüleim foglalták el; leginkább apám reprezentativ dolgozójára emlékszem. Nagyon büszke volt a bútoraira, amelyek diófából készültek, talán egyenesen ebbe a lakásba, biedermeier, sőt inkább neobarokk stílusban. Az íróasztalon – amelyet nemigen használt – lámpa állott pergamen ernyővel, a fotelokat zöld bársonnyal kárpitozták, és a sarokban kovácsolt vas állólámpa világított. Ernyőjén színes metszetek. Apám igen szerette az ilyen enteriőrt, és később, ha csak tehette, kicsiben is megismételte (másik feleséggel, új lakásban, ízléstelenebb változatban). Eleinte öntudatlanul, később mind tudatosabban ismételtem én is (K. megpróbált kirángatni belőle).

A toronyszobában – mert az is volt, ha már torony volt – tante Grete lakott, valódi gyereklány, igaz, hogy megosztva köztünk és az unokatestvéreim között, akik néhány kilométerrel odébb, a Pasaréten laktak. Tante Gretének csak mi hívtuk, hivatalosan Pikna Margit volt, az igazi neve azonban (szlovákul) Elena Zuzana Piknová, született Papová, vagyis magyarul – ha pár évvel korábban születik, amikor Trencsénteplic még Magyarország volt – Papp Zsuzsa Ilona. Életem, életünk nagyobb részében így maradtunk meg egymásnak: Julika, Eszter és én (az öcsém épp hogy csak megszületett) – meg ő. Tante Grete, minapi halála óta is így nevezzük egymás közt, Trencsénteplicből jött, ahol az apja jó nevű fürdőorvos volt, s mint ilyen, beszélt magyarul, szlovákul és németül persze. Utóbbit a lánya is, anyanyelvi szinten. Így lett ő nekünk a német nevelőnőnk. Időnként meglátogatta a bátyja Csehszlovákiából, akit szüleim tante Grete szobájában szállásoltak el, s aki a reggelinél – o tempora! o mores! – kockás flanell ingben jelent meg (apám és családja hosszasan taglalták).

Tante Gretével németül kellett beszélnem, már ha tudtam (nem tudtam, de az unokatestvéreim egész jól megtanultak, mert már olvastak is). Így nekem tante Grete inkább fölolvasott. Mindenfélét: *Hans kuck in die Luft; Struwel Peter, Die verlorene Pfennig, Röslein hüt.* Mint később megtudtam, ezek egykor divatos gyerekkönyvek voltak, nem túl modernek azonban, mert apám és a húga maguk is nosztalgiával hallgatták. (Az NDK-ban elhűlve láttam, hogy a Harz-hegységben a házak és az erdők tényleg olyanok, mint a *Verlorene Pfennig*ben, s hallottam, hogy ha a gyerek nem megy fodrászhoz, előbb-utóbb belehal, ha pedig nem néz a lába alá, a mélységes-mély gödörbe zuhan. Ez utóbbit,

megjegyzem, magyarul is sokszor megkaptam.) Tante Grete egyszer csak eltűnt, talán más gyereklány – német nevelőnő – váltotta föl, akire a pasaréti unokatestvéreim sokat panaszkodtak. Velük lakott a Pasaréten, és folyton kötniük kellett, mondták.

Sokkal később derült csak ki az egész nevelősdi igaz története. Zuzana Piknovát a szüleim tulajdonképpen bújtatták, mert zsidó származású volt. Édesapja áldozatul is esett a szlovákiai zsidóüldözésnek (Magyarország, benne a szüleimmel, úgy látszik, biztonságosabbnak tűnt). Nem a bátyját látták vendégül, hanem a férjét. Kisgyereküket a nagyszülők fogadták be. Egyszer, már ötvenhat után turista úton járt Budapesten, akkor meglátogatott. Haláláig (2010) leveleztünk, ilyenkor összeszedtem maradék német tudásomat, hogy egy karácsonyi üdvözlet erejéig örömöt szerezzek neki.

Tante Grete leginkább a Barsi térre vitt játszani; szüleim – mindenekelőtt az apám – azonban sportembert akart faragni belőlem. A biciklijén száguldoztunk a Bimbó úton, legalábbis én így találtam. Nagyon bizonytalannak éreztem azt a biciklit (kerekezni sokkal később, kitelepítéskor tanultam meg, akkor legalább magamtól). Nemcsak szánkózni vitt, hanem síelni is. A környéken még sok beépítetlen lejtős telek volt, mi leginkább a Csacsirétre jártunk. A lábam összeakadt a sílécekkel, a kesztyűm átázott, nagyokat estem. Egyáltalán nem élveztem, és néha az volt az érzésem, hogy az anyám se.

* * *

Az Ady Endre utcából a szüleim gyakrabban és talán szívesebben is jártak a Pasarétre, apám családjához, mint a Buday László utcából. Vagy csak nekem tűnt úgy, mert valamivel közelebb volt. Kerékpáron? Busszal? Igazán nem tudom. A Pasarét apámnak mindenképp valamilyen támaszpont volt, az is lehet, hogy egyfajta függelmi viszony. S anyám persze követte – mit is tett volna –, bár talán szorongva. Azért a házasságuk nem ment símán; apámat Kozma-nagyapám már mint kész jogászt angliai ösztöndíjra küldte. Rossz nyelvek szerint (anyám családja) főként azért, hogy elfeledje anyámat.

„A Pasarét" – ahogy egymás közt nevezték – nekem sem volt felhőtlen élmény. Gyakran voltam együtt az unokatestvéreimmel, és ez jó volt; idősebbek és lányok, ez nem volt egészen jó. Eszterrel mindenféle koalíciókat kötöttünk Julikával szemben (ő volt a legidősebb), Eszter kitalálta, én is benne voltam, Julika árulkodott. Ha madártejet kaptunk, mondjuk, meggybefőttel, akkor az „véres" volt – elképzelhetni. Julika megundorodott tőle, mi elfeleztük. Szardínia volt vacsorára – Julika elkunyerálta mind az olajat, boldogan fölszürcsölte, s egész éjszaka kijárkált tőle. Szóval ez vidám dolog volt.

Kevéssé volt vidám, különösen az ostrom után, hogy apámékat kibombázták. A Pasarét viszonylag ép maradt (benne nagyapám háza és apám húgának a lakása is mellette). Szeretettel fogadtak, és gyakran (mindig) meghívtak ebédre. Akkor Pesten laktunk, anyai nagyanyám lakásában, az Alkotmány utcában. Onnan kilátogatni a Pasarétre – előbb még nagyapám házába, utóbb már csak apám húgának a lakásába – kicsit lehangolt. A kövek közül a zöldbe. A társbérletből az egykori jólétbe (vagy annak legalábbis az emlékébe, a maradványai közé). Gyula bácsi állásban volt, aztán vállalkozásba kezdett, még teherautót is vett hozzá valahonnan; apám ügyvédsége egyre kevésbé ment, már könyvelést tanult. A Pasaréten – a rokonságban és a környezetben – a jómód egyre láthatóbb lett (vagy csak látni véltem?); nálunk, az V. kerületben meg egyre lát-

hatatlanabb. Hosszan sétáltam egyedül a Pasaréti úton (már kamasz voltam), és nagyon sajnáltam magam. Közben az unokanővéreim társaságba jártak. Senki sem törődött velem (vagyis nem velem törődtek).

Nagyapám háza, amelyet a húszas és harmincas évek fordulóján építtetett, saroktelken állott (ma is ott áll, csakhogy már nem egyetlen telek). A nagy házat egyedül lakták; csak háború után költözött oda hozzájuk egy másik család. A több emeletet belső lift kötötte össze, amely faburkolatú főcsarnokig vitt föl. Később, nagyapám halála után – fűtési nehézségek miatt is – csak egyes részeket fűtöttek. Nagyanyám egy kisebb szobában üldögélt, ahonnan jól láthatta a kertet, és kötögetett (legalábbis amikor mi náluk jártunk). A nagy kert végében, a Pasaréti út felől teniszpálya húzódott – a helyén most gyermekorvosi rendelő van –; a Hermann Ottó utca felől pedig gyümölcsös, s talán zöldséges is; a nagyanyám takarékos háziasszony volt, maga termelte, később termeltette a zöldséget. A kert közepén, egy díszmedencébe hat kövér bronzbéka köpte a vizet (egy darabig – később persze már nem köpte, sőt el is tűntek onnan).

Vidám élet folyt a házban, vagy mondjuk inkább, „nagy élet". Nagyapám két autót is tartott, hozzá sofőrt, aki később is látogatta a családot; nagyanyámat szakácsnő és konyhalány is segítette. Ha hagyta. De jobbára nem hagyta, hanem kivette a kezükből a főzőkanalat vagy a kést, mert elégedetlen volt velük. Házivászonból készült nagy kötényt hordott a mindig egyforma ruhája fölött; és ha megfelelő bőrt talált hozzá, akkor abból akár tíz pár cipőt is csináltatott. Élete végéig hordta őket, mit sem törődve divattal és unokái vihogásával. A teniszpályánál sokszor verődött össze társaság. Mi az unokatestvéreimmel labdát szedtünk, egy-egy labda – már a háború után – egy-egy forintot ért. De nem mindig találtuk meg a labdát, ha a nagy kertbe kirepült. Apám képes volt sötétedésig kutatni egy-egy labda után, akár úgy is, hogy újabb labdát gurított el ugyanabba az irányba. Elveszett holmik nagy megtalálója volt; töltőtollak, karórák, kulcsok keresésében az egész család számíthatott rá.

A Pasaréti út 41-től nem messze, a 37-ben lakott szeretett húga. Ezt a tágas villalakást a nagyapám akkor bérelte neki, amikor férjhez ment; ott is halt meg, ott élte túl őt a férje, az idősebb lánya, Júlia és annak gyerekei. (A lakást Julikának sikerült megvennie végül kárpótlási jegyekért. Szépen kitataroztatta; nem sokkal később elektromos zárlat miatt teljesen kiégett.) Amikor nagyapám házát államosították, nagyanyámat pedig kitelepítették – következésképp a „nagy élet" megszűnt –, ide mentették, ennek a társasvillának a padlására a maradék bútorokat. Sokáig az egész padlást elfoglalták, s ha valakinek kellett, apám húgának, később a férjének eszébe jutott egy-egy kallódó bútordarab. (Így került hozzám dédapám kanapéja és egykori dolgozójának antik székei.) Ez a lakás épp olyan volt, mint amilyent anyám képzelhetett magának: eslingeni roletta, etázsfűtés, a háztartási alkalmazott is parkettás szobában lakott, nem mint nálunk, hajópadlósban, amit minduntalan súrolni kellett. Anyám talán ezért is volt kedvetlenebb a szokottnál, amikor „a Pasarétre" mentünk. Pedig akkor már kedvesen fogadták, apám húgának a férje még így-úgy bókolt is neki (szeretett és tudott bókolni, meg-megfordult a nők után még nyolcvan fölött is; É.-nak is jókedvvel bókolt). Hogy el ne vegyék a lakást, apám húga meg a férje jó időre társbérlőt fogadott be. Amikor elmentek – már ötvenhat után – Julika és a családja a helyükre költözött. Julika

férje nehéz szívvel, de engedelmesen adta föl az önálló lakásukat a forradalom során megsérült körtéri helyett.)

* * *

„A Pasarét" hátterében – amelyet nagyapám csak részben szerzett, de részben (a telket) örökölt – Felcsút állt. Felcsúton nagyapám – keresztapám, a nyugalmazott altábornagy és amatőr családfa-kutató unszolására, aki Felcsúton szokott nyaralni – nemcsak házat vett, hanem egész birtokot is. Mit házat – egész „kastélyt". Egyszerű, nemes vonalai, jól eltalált méretezése, öntudatos méltósága ugyan inkább nemesi kúriát sejtet (még mai, átépítettet változatában is), mint kastélyt. De azért kastélynak nevezték, a tőlük szokott nagyzolással, és nagyapám egész birtokot álmodott hozzá növénytermesztéssel, tehenészettel, méhészettel, szőlészettel, „pincészettel". És, gondolom, nem kevés ráfizetéssel.

Náluk töltöttük a nyarakat. Én közülük két nyárra emlékszem, jó esetben háromra, ha komolyabban veszem a fényképeket, amelyek Felcsútról készültek. (Apám húgának a férje szenvedélyesen fényképezett, többnyire maga hívta elő a képeket és őrizte, egészen haláláig a tenger sok előhívott tekercset.) Rendszerint vonattal mentünk, Bicskén kellett átszállni Felcsút felé. Ha csak nagyapám kocsit nem küldött elénk Bicskére, de legalább a felcsúti állomásra. Hetzli bácsi volt a „parádés kocsis" – „Rendesen köszönni neki!", figyelmeztettek –, és Hetzli bácsi úgy is öltözött, mint egy parádés kocsis. Szép sújtásos zubbonyba, Bocskai-sapkával, amihez nagy, pödrött bajusz járt. A parádés kocsi a ház – a „kastély" – bejárója elé fordult, ahol, a lépcsőkön lefelé jőve fogadott bennünket nagyapám. (Legutóbb, amikor Eszterrel és a fiaival odalátogattam, hirtelenjében nem találtam ezt a lépcsősort. Az U-alakú eredeti épület befelé forduló előterét a restaurátor jó ízléssel és kreativitással befedte; ma itt ebédelnek a fociakadémia diákjai. Ugyancsak itt fogadta nagyapám az aratókat is, akik koszorúval, búzakévével jöttek köszönteni őt augusztus 20-án, mint egykori urát a jobbágynép (jobbágyok nem voltak, de béresek igen).

Mindez persze színjáték volt. A mente, a saját termésű bor, a saját címkéjű vaj, a parádés kocsi addig tartottak csak, amíg nagyapám – méltóságos úr, a „nagy szerző" – élt. Halála után már csak a látszat maradt, s az sem sokáig. A borospincébe húzódva néztük Székesfehérvár és Budapest bombázását. Apám és a húga riadva mesélték, hogy Hetzli bácsi beállt kommunistának, és a párttitkár Móró István lett, Felcsút gazdatisztje (villogó csizmában, vadászkalappal a fején járkált, intézkedett, mosolygósan, határozottan).

Felcsút talán szomorú története a családnak; „a kastély" története mégsem az. Azok, akik ennek a kúriának új szerepet álmodtak, nemcsak jó ízléssel, de jó szándékkal is tették. Tehetséges gyerekeket országosan kiválogatni – sőt, a határokon túlról is meghívni –, belőlük labdarúgókat nevelni, hogy Magyarország labdarúgása ismét világhírűvé váljék, igazán felemelő szándék (még ha engem személyesen nem hoz is lázba). K.-val a minap körbejártuk a környéket, megtaláltam és meg is mutattam neki egy-egy dűlőutat, egy-egy erdőalját. Itt kiáltott farkast a kiskondás, emitt száguldoztak a *Szegény gazdagok,* meséltem. S közben megnéztünk vagy kerestünk nem egy kastélyt, kúriát, ami tönkrement, amit lebontottak, széthordtak. Ha Felcsút környéke szomorú,

a „kastély" története nem az. Igazán nem tudom, mit kezdenék vele, ha véletlenül az enyém marad.

Ostrom

1944 karácsonyán – épp gyertyagyújtáshoz készülődtünk – óriási robbanás rázkódtatta meg a házat. A nagy méretű ablaktáblák szilánkokra törtek; a hideg bezúdult, a gyertyalángok hajladoztak a szélben. Az egész család kézen fogva menekült az előszobába, a lépcsőházba, a pincébe. Másfél éves öcsém megjegyezte: „Bomba bumm. Megyünk picébe." Aztán még hozzátette, a sapkáját követelve: „Szép sap! Szép sap!"

Akkor már nagyanyám lakásában, az Alkotmány utcában voltunk; ott húzta meg anyám magát a két fiával, miközben apám Esztergom-Táborból katonatársaival Nyugat felé menekült. 1944 késő nyarán – amikor a magasan húzó, a napfényben apró pontokként villogó amerikai bombázókat néztük – sokáig nem hoztak minket haza Felcsútról. Az unokatestvéreim – Julika és Eszter – ott kezdtek iskolába járni. Engem is magukkal vittek, vihogtak az osztályban, a hátratett kezükben diót törtek, és adták nekem hátra. A felcsúti házba német katonákat szállásoltak be. A reggelizések még békebelieknek tűntek, a kerti asztal előtt masírozó katonák azonban karlendítéssel köszöntek. (Nagyapám már nem élt; apám és a húga fintorogtak.) Elegánsabbak voltak a magyar repülőtisztek, akik olaszos egyenruhában közlekedtek, tányérsapkával a fejükön, kis tőrrel az oldalukon. Mozgalmas életnek, jó szórakozásnak látszott.

Pedig egyáltalán nem volt az. A felnőttek nem tudták eldönteni, hol volna biztonságosabb. Apám húgának a férje, akit lenyűgözött a német technika – éveket töltött Berlinben közvetlenül a háború előtt –, megrendülten bár, de még igyekezett bízni a németekben. Folytan a rádiót búj ta. Apám viszont láthatóan nem bízott sem a németekben, sem a háborúban (a húga pedig a férjében sem), s ha hallgatott is rádiót, az természetesen az angol rádió volt. Hogy tudták-e, mi történik az országban, nem tudom; holott tudniuk kellett volna, hogy akkor már az ország keleti felét elfoglalták az oroszok. Vajon akartak-e menekülni? Vagy nem tudták, merték itt hagyni, amijük volt? Mindenesetre szeptember végén visszaköltöztünk Budapestre.

Apám már évek óta katona volt. Büszkén skandáltam, hogy „hadbíró főhadnagy". Hét közben egyenruhában járt, csak a hét végeken öltözött civilbe; katonai köpenye alól, a bal zsebén keresztül kard markolata kukucskált ki. Eddig azonban – rövid kivételektől eltekintve – otthon maradhatott; most neki is mennie kellett. Valamikor októberben családostól Esztergom-Táborig ment; bennem a név maradt meg, a nagy nyüzsgés, ami ott volt, meg a tarka társaság, amibe belekeveredtünk. Anyám alakja halovány – ez talán azt jelentette, hogy mindebben nemigen vett részt; inkább belecsöppent. Alakja és emléke csak azután színesedik meg, hogy útjaik elváltak: apám a tiszttársaival tovább tartott nyugatra, anyámat és bennünket pedig egy tiszttársára (vagy barátjára?) bízta, aki kocsival Budapestre indult vissza.

Éjszaka volt, amikor nekivágtunk az útnak. A fiatal férfi folyton azt mondta: „Csak németekkel ne találkozzunk…" Ez azonban bekövetkezett. Előbb éktelen mennydör-

gésbe és villámlásba keveredtünk. A fejünk fölött légi csata tört ki; óriási fénycsóvák pásztázták az eget, ahol villámlásokat és csattanásokat láttunk-hallottunk. Ki kellett szállni a kocsiból. Majd német katonák jöttek, megállítottak, de csak annyi volt, hogy valami kék festékkel lefestették az autó fényszóróit. Hogyan találtunk haza a sötétben, nem tudom.

Anyám az ő anyjához, az Alkotmány utcai lakásba húzódott. Pest biztonságosabbnak tűnt valamivel, mint Buda; Buda ostromáról – később a megostromolt Budáról, rokonainkról és ismerőseinkről – szörnyű történeteket hallottam, hallottunk. Pesten, itt a Belvárosban is volt gond elég. A meg-megújuló bombázások miatt sötétítőket kellett az ablakokra tenni (kék sötétítő papírt árultak, ablaknyi fakeretekre ragasztottuk őket, esténként fölerősítettük; nagy baj történt, ha valaki elfeledte). A rádió naponta többször is megszakította az adást, hogy bemondja: „Légiriadó, figyelem! Légitámadás: Mohács, Baja…" Később, már a háború elmúltával még mindig hosszan skandáltuk a fölszólítást és a neveket; előbb tanultam meg őket, mint a földrajz órán.

A bombázás azonban akkor még nem érte el az Országház környékét, ahol – nagyanyám lakásában – akkor még ideiglenesen (hittük) laktunk. A légiriadóra azonban ijesztően süvíteni kezdett a szemközti ház tetejére erősített sziréna. A sziréna süvítésére és a rádió riasztására – amelyet el-elnyomott a sziréna süvöltése – a légó (légoltalmi) pincébe kellett mennünk.

A légópince tulajdonképpen a ház pincéje volt, a 19. század végén épült, földje maga a nyirkos föld volt, s belőle a lakások bérlőinek apró fáskamrákat kerítettek el léc-ajtókkal. Tüzelőt tartottak itt, szerencsére inkább fát, mint szenet, mert a házban fatüzelésű cserépkályhákkal fűtöttek. A tűzifa valamennyit javított a sötét és nyomasztó pince levegőjén. Egy nagyobb részen megszüntetve a fáskamrákat betonaljzatú közös helyiséget alakítottak ki – a háború után fölszámolták –, itt zsúfolódtunk össze, várva, hogy lefújják a légiriadót.

Szenteste azonban már hiába vártuk. Akik akkor leköltöztünk a légópincébe, február közepéig vissza se mehettünk onnan. Legalábbis a gyerekek – a felnőttek megmegkockáztatták, hogy az ingóságaikból egyet-egyet, főként élelmiszert, ruhát lehozzanak. Januárban nagy hó esett; havat nézni (lapátolni), friss levegőt szívni fölmentek az udvarra. Februárban már ki-kimerészkedtek. Kellett is, kifogytunk az ennivalóból. Márta nagynéném valahonnan szójalisztet szerzett, pogácsát sütött, büszkén árulta az utcán. Nagyanyám és anyám szörnyülködött: Márta akkor alig több mint húszéves volt.

Mondhatnám, békésen töltöttük tehát a karácsonyt, a szilvesztert és az újév első heteit; leszámítva nyilasokat – előlük bújtatták Weiszéket –, az oroszokat, a fosztogatást, apám letartóztatását és a szűkölködést. (Éhezést azért nem mondok, mert nem volna igaz; emlékszem, valaki szalámit is evett, mert nekem jutott a héja, nagyon finom volt). Meg a bombázásokat. A házunkat kétszer érte bombatalálat, szemközt a Hold utcában a német református templomot telibe találta a harmadik, a negyedik pedig – szinte karnyújtásnyira – a szemben lévő házat érte el. Az Alkotmány utca és a Hold utca kereszteződésében bombatölcsér tátongott, a ház egész lépcsőháza leszakadt, a lakások kifordultak, mintha kibelezték volna őket. Szerencsénk volt, hogy a mi házunkat jobban megépítették, s főként hogy nem az utcafrontot érte találat. Nagyanyám lakásának hónapokig hiányzott az egész hátsó fele.

És mégis: ez a néhány hónap nekem mint gyereknek szinte úgy maradt meg, mint a karácsony folytatása. Mint valami mese. Szűken egymás mellé zsúfolt fekvőhelyeken szuszogtak, morogtak, forgolódtak és krákogtak a pincelakók (gondolom) – de én ebből nem sokra emlékszem. A szalámi héján kívül (tényleg jól esett), meg a későbbi szójapogácsán túl arra, hogy jókat játszottunk a szomszéd gyerekekkel, és hogy apám egy pohárba olajat töltött, kis bádogtetőt tett rá, nyílást vágott rajta, kanócot lógatott az olajba. A cipőkrémes doboz teteje csúszkált, mondtam, hogy fordítsa a peremével lefelé. Sikerült, büszke voltam (és lám, maradtam is).

Apám Somorjáról szökött vissza a családjához Budapestre; még utolsó percben ahhoz, hogy keresztül juthasson az ostromgyűrűn, be az ostromlott Budapestre és az Alkotmány utcai légópincébe. Mindenét otthagyta egy katonai bekecsen kívül, amit később, még kitelepítéskor is használt, szeretett. Meg egy repeszdarabbal a hátában (jól betokosodott, sohasem jött ki belőle). Talán a sebesülése segítette, hogy szökéskor nem történt baja. Csak később, amikor a GPU – legalábbis így mondták, bár az NKVD volt – letartóztatta.

Az első oroszokkal valamikor január végén, február elején találkoztunk. Én már plakátokon láttam őket, de azokon a plakátokon egész rettenetesen néztek ki. Ezek a katonák itt nem néztek ki rettenetesen; a későbbi iskolai dolgozataimban nem kellett nagyot hazudnom, amikor róluk írtam. Voltak vagy négyen-öten (harcoló alakulat), kézifegyverrel, vattaruhában. Végigtrappoltak a légópincén, németet keresve. Weisz bácsi, aki előbújhatott, szerencsére tudott szlovákul, mert a Vág mellől lett pesti ügyvéd. Beszélt hozzájuk, barátkoztak. Egyikük fölkapta a karjába az öcsémet, anyám legnagyobb rémületére, a másikuk egy egész doboz kekszet ajándékozott neki (a házbeli, kifosztott boltból, jegyezték meg az epésebbek). Az egész majdnem olyan volt, amilyennel később az olvasókönyveink ábrázolták.

A valóság, sajnos, nem ennyire volt harmonikus. Néhány nappal később apámat elvitték, talán mert ő volt a pincében a legfiatalabb férfi, vagy talán többeket is. Szörnyű lehetett – anyám sírhatott is, nem tudom –, de a sok szörnyűségben ez szinte föl sem tűnt. S különben is, mintegy harminc napra rá, megkerült. Már fent laktunk, a lebombázott lakásban – a konyhát fűteni lehetett –, amikor megjelent. Kalap, kabát volt rajta, innen ismertem meg. Nagyon szőrös volt – máskor naponta borotválkozott –, és nagyon sovány. A „régi szép időkből" jó minőségű ruhái voltak – jéger alsó, vastag sízokni –, s ezt sikerült magán tartania. Hemzsegett a tetvektől. Nagyanyám lehúzta róla, és betette a sütőbe. Sajnos, elnézték a tüzelést, mert nemcsak a tetvek sültek meg, hanem az egész hóbelevanc (ezt még többször emlegették, nevetve).

Szerencsére nem verték meg az oroszok (csak később, a nyár elején, már fent, Budán). De azért a biztonság kedvéért attól kezdve mindig hátizsákot hordott, ha kiment az utcára. A legtöbb férfinak, aki valamire való volt, azaz szóba jöhetett, hogy elviszik, féloldalasan hátizsák fityegett a vállán. Romok és tetemek, borzalmak és tragédiák között így közlekedtek, keresték meg egymást, sőt éltek társas életet is apám, anyám és a rokonaik negyvenöt első hónapjaiban.

Nemcsak nagynéném, Márta járt az utcára élelemért, hanem apám és a húga is Miután kiderült, hogy apám húga és a nagyanyám is szerencsésen átvészelték az ostromot

Budán, élelemért Felcsútra indultak. Kalandos egy út lehetett, mert sokat meséltek a részletekről, amikre már nem emlékszem. Vonat tetején utaztak, ahová valahol Székesfehérvárnál kapaszkodtak föl; ez fölgyújtotta a fantáziámat. Mi itt Pesten csak a lassan induló villamosok ütközőjén utaztunk (utaztunk volna, ha merek). A felcsúti expedició tele bőrönd kolbásszal járt; a hátán lötyögő zsákból zsírt, egyebet varázsolt elő. Meg a hírekkel, amiket már mondtam – az egyik kommunista lett, a másik párttitkár. Ez semmi volt ahhoz képest, hogy a „kastélyt" kifosztották, még hozzá szorgos felcsútiak. Ez az egész családnak (apám családjának) rosszul esett, szinte személyes sértésnek vették. Úgy gondolták, tudták, hogy nagyapám a felcsúti nép jótevője volt.

Budán lenni és átvészelni az ostromot, mint kiderült, jóval kockázatosabb volt, mint Pesten, a Lipótvárosban. A budai házak – anyám vágyott, rolettás, etázsfűtésű Bauhaus-házai – kártyavárként omlottak össze akár a légnyomásra is, hát még a bombatalálatokra. S a pincék sem voltak elég stabilak, sokan úgy haltak meg, hogy rájuk szakadt a ház (bezzeg nálunk, a fél ház leszakadt, s mi szinte vidáman éltük túl). Buda ostroma tovább is tartott; nem szólva mindarról, ami előtte volt s utána következett. S ne feledjük, az Alkotmány utcai ház – az unitáriusok háza – angol-amerikai védelem alatt állott (az angol, de főleg amerikai befolyásos unitáriusok, meg a magyarországi unitáriusok gondosan építgetett amerikai kapcsolatai miatt). A ház előtt, a főbejáratnál – a rácsos kapu mögött, ahol nagyapám neve is ki volt táblázva mint jótevő – idősebb, kedélyes, bajuszos orosz katona álldogál, a *patrulj.*

Vagyis nem volt szabad rablás és fosztogatás (ha csak a házbeliek egymást közt nem fosztogattak, de ezt csak suttogni volt szabad). A patrulj barátságos volt, mosolygott és integetett, gyerekeknek különösen. Fontos ember volt nekünk (na persze), ő és a keresztbe tett angol-amerikai zászló a biztonságot jelentette. Én is katonásan lépegettem, amikor találkoztam vele, köszönt, és én is visszaköszöntem (cipőt összecsattintani, meghajolni – ezt igen jól megtanították a szüleim). Egyszer „katonásan" is – ahogy az idegen katonáktól láttam –, karlendítéssel. (Ez nagy szörnyülködést váltott ki otthon, de a kedélyes patrulj csak legyintett.)

Ahogy kitavaszodott, a szüleim – főként az apám – már nem nyugodhatott az Alkotmány utcában. Nem is nagyon fértek el a kibombázott lakás előszobájában és konyhájában, ezért visszaköltöztek Budára, az Ady Endre utcába. Ez persze már nem ugyanaz az Ady Endre utca és ház volt. Belövések és romok mindenfelé. Gaz és óriási kosz, piszok. Szüleim azonban – ez volt az ő „fölszabadulásuk" – mégis belevágtak, hogy valahogy lakhatóvá tegyék a villalakást. Németh Annus igyekezett menteni, ami menthető volt – addig, amíg ő is el nem menekült. S segített a családi romeltakarításban. Az Alkotmány utcai lakásnak a frontját lehetett lakni (előszoba, konyha, talán utcai szoba is egy vagy kettő); az Ady Endre utcainak meg a hátsó traktusát. Az utcai front (a kertre néző homlokzat) a belövéstől lakhatatlanná vált. Amikor még jobb idők jártak, próbálták eltakarítani a romokat, s kibányászni alóla, amit lehetett (nem sokat sikerült). Az élet a konyhában, fürdőszobában és a személyzetiben zajlott, ez utóbbiban Németh Annussal és már a férjével.

Egy reggel a fürdőszobában apámat bebugyolált fejjel találtam; a kötésen át apró, megbarnult vérfoltok látszottak. Már nem volt ijedt, de még nem volt szokványosan

magabiztos. Este, amint jött haza az Alkotmány utcából, egy kilőtt, elhagyott tank mögül oroszok támadták meg. Apám ehhez nem szokott hozzá, védekezett, nem akarta odaadni az aranyóráját. Kettős szíjon hordta, letépték róla, pisztollyal többször is fejbe verték. Néhány méterrel odébb volt a kerületi rendőrőrs, oda menekült, onnan kért segítséget, de a rendőrök is tehetetlenek voltak. Végül hazakísérték.

Ez és a kilátástalanság – hogy valamikor is képesek lesznek visszaállítani az otthonukat ezekből a romokból – oda vezetett, hogy az ősszel (már iskolába jártam), apám és anyám rászánta magát a Pestre költözésre. Jöttek a hűvösebb napok, Budán hűvösebbek, mint lent, Pesten, fűteni egyre körülményesebb volt. Annus és a férje is elköltözött, anyám a két fiával a konyhában – ahol fűteni tudott – magára maradt. „Király, Károly", betűztem az olvasókönyvben a tűzhely mellett (anyám mindig fontosnak tartotta, hogy a lecke meglegyen, most elsős koromban különösen). Meg a sapkámat is elvesztettem; „véletlenül", azaz játék közben a rácsok közt a kanálisba esett. Szóval, le- azaz visszaköltöztünk az Alkotmány utcába. Hosszas családi tanácskozások (apám családja) között oda jutottak, hogy mégiscsak eladják az Asbóth-villát annak, aki kérte, s aki (szabálytalanul) arannyal fizetett érte. Ezzel a pénzzel sikerült legalább az Alkotmány utcai lakást lakhatóvá tenni.

Az Alkotmány utca

Az Alkotmány utca a Költő nagyanyám világa volt, amely így csaknem teljesen elnyelte apámat. Attól kezdve, hogy az Ady Endre utcai lakásukat (kénytelenségből) földadták, többé nem is ment vissza Budára lakni, csak anyám halála után. Apám családja és annak vonzásereje különben is meggyöngült. Nagyapám 1943-ban meghalt, a felcsúti „kastély" meg a hozzá tartózó birtok („uradalom") elmúlt (egyiket államosították, a másikat fokozatosan „fölajánlották"). Később így járt a Pasaréti úton nagyapám háza is, miután özvegyét, a nagyanyámat is kitelepítették. A maradék, apám húgának a lakása sem az övé volt többé (társbérlet). Mindez már nem volt akkora vonzerő, mint ostrom előtt. Néhány évre az Alkotmány utca kerekedett fölül.

Oda jártunk bevásárolni, ahová a nagyanyám, arra sétáltunk, amerre ő, és azokkal barátkoztunk, akiket főleg ő ismert. Vásárolni anyám is a „köztisztviselőknél" kezdett, az Alkotmány utcai házban, a Koháry utcai oldalon, a sarkon (a köztisztviselőknek az ostrom előtt külön boltjaik és külön élelmiszerjegyeik voltak). Kenyérért a Nagymező utca és Lipót körút sarkára jártunk, ahol a pék persze „a városban a legjobb" volt. Moziba – ha moziba mentünk (nagyanyám rajongott érte, ha már színházba nem járhatott) – a Bank utca és a Lipót körút sarkán álló moziba mentünk, még inkább a Nagymező utca és az Andrássy út sarkán álló Arizónába (akkor egy darabig filmszínház volt). A Szinnyei-Merse utcában tanított Márta, a nagynéném (egyszer csúzlit hozott haza, amit direkt nekem csináltatott tanítványaival, a „rossz gyerekekkel").

Ezek azonban már hosszú utak voltak, olyan vidékekre, ahová rendszerint nem jutottam el. A „tiltott területet" a Szent István körút és a mai Bajcsy Zsilinszky út mint valami várfal határolta. (Nagyanyám megszokásból mindvégig Lipót körútnak ne-

vezte; a szüleim nem bánták, hogy Bajcsy Zsilinszky nevét kapta meg). Így hát „életterem" – a környék, ahonnan még hazataláltam – a körutak lipótvárosi oldalán húzódott, eltartott a Margit-híd pesti hídfőjéig, onnan a Duna parton végig, a Kúria és a Földművelésügyi Minisztérium palotájánál végig, a Szabadság téren és a Hold utcán át vissza az Alkotmány és Koháry utca sarkáig. Anyámmal a Hold utcai csarnokba jártunk bevásárolni (egyszer elkerekedett szemmel újságolta otthon, hogy a paradicsom kilója tengernyi pénz, 60 forint). Apám tárgyalni a közelben lévő bíróságokra járt; engem pedig játszani a Kossuth térre vittek. A téren szomorú emberek szép, fehér szobra állt, akik szinte sírtak (a víz megsárgította a szemük körül a köveket). Ezért leginkább a csoport hátoldalát szerettem nézni, ahol a megrendítő Petőfi-idézet állt: „...Áll a viharban maga a magyar..."

Nagyanyám kedves ismerősei főként szintén erdélyiek voltak, és javarészt unitáriusok. Nagyanyám jó érezte magát közöttük. Nagyék voltak az unitárius kántor és családja, két lányuk számomra ismeretlen szép neveket kapott (Réka, Csilla), a nagyapa pedig kis virágoskertet kerített el a nagy bérház köves udvarából, és holtig szorgosan gondozta. Fekete kucsmát hordott, ami jól állott a szép, fehér bajszához – soha sem láttam azelőtt ilyeneket. A ház udvarán levegőzött ebéd után Freiberg bácsi, könyv- és írószer kereskedő, akit nagyon nem szerettünk, mert mindig ránk szólt, hogy ne zavarjuk az ejtőzését (persze, mi csak azért is...). Horváthék is Erdélyből jöttek; a fiuk a mutatós Zsuzsa nénit vette feleségül, akinek hosszú, hullámos fekete haja volt (nekem nagyon tetszett, apámnak, aki a szőkéket szerette, szerencsére nem). Bölöniék is erdélyi unitáriusok voltak; a fiúkkal sokat játszottunk, az apjuk meg szokatlanul széles szájú nadrágot hordott, csak úgy csapkodta a cipője körül. (Özvegye, orvos, anyám halála után szívesen lett volna a második anyánk, ha apám hajlott volna rá). Bonarjee-ék – anya és fia – brit állampolgárok voltak, a házban szorultak az ostrom alatt. René, alacsony, olajos bőrű fiatalember, félig indiai, angol tanításból élt, aztán, amint lehetett, visszament Angliába. Magával vitte Wirth Mártát, a szép, szőke királylányt, Wirthék legnagyobb bánatára (és az enyémre).

Ütőék – Lajos bácsi és Piroska néni – voltak nagyanyám talán legmeghittebb barátai, nemcsak mert szintén erdélyiek voltak, hanem főként mert szemben laktak vele. Mindketten tanárok, szintén unitáriusok, Lajos bácsi csöndesebb és visszahúzódóbb (ami tetszett nagyanyámnak), Piroska néni barátságosabb és kedélyesebb. Piroska, a nagylányuk tetszett is (valamennyire), velem egykorú volt, de nem játszótárs. Liát, a kisebbet eleinte csak a furcsa neve miatt jegyeztem meg (a Lia is elég furcsa volt, hát még az Amália!). Ütőék később is tevékenyen vettek részt nagyanyám és családja – a mi családunk – életében. Ott voltak mellette (mellettünk, fiúk mellett) a kitelepítéskor, anyám, majd nagyanyám halálakor. S közben is; templomban (Lajos bácsi néha szólt rám, hogy illik templomba járnom) és tanulásban egyaránt. Piroska néni beengedett az udvari szobájukba, amikor már nem volt hol laknunk, s én érettségire készültem. Nagyanyám kedves szomszédai közé tartoztak Weiszék, akik alatta laktak. Weisz bácsiban mint ügyvédben sokkal jobban bízott, mint apámban; Malvin néni elkápráztatott a terjedelmes melleivel; két fiúk jóval nagyobb volt nálam, kemény, jó kötésű fiatalemberek.

Az Alkotmány utcában – pontosabban annak sarkán, már a Koháry utcai oldalon – állt az unitárius templom. Legalábbis sokáig azt hittem, hogy ott áll, míg jóval később rá nem kellett jönnöm, hogy ez nem igazi templom, hanem csak a ház két emelete ügyesen összenyitva. A templomnak szép, fafaragásos bútora volt, mondhatnánk, erdélyi – de nem igazán, inkább stilizált. Az egykori alapítók és építtetők nem takarékoskodtak sem építésszel sem tervezővel (főként magas rangú kormánytisztviselők voltak). Itt és a hozzá kapcsolódó lakásban, gyülekezeti teremben, vendégotthonban esperesi hivatal, püspöki helynök, cserkészcsapat, levéltár, nőszövetség működött. Nem emlékszem, hogy nagyapám valaha is megfordult volna itt, noha neve mint főgondnoké föl volt sorolva a bejáratnál, képe pedig a lelkészi hivatal falán. Apám se sokszor, anyámék végképp nem (reformátusok voltak). Apám csak a kitelepítésből visszatérve lett szorgosabb templomjáró, akkor is főként a társaság miatt („Kebli tanács volt", mondta mindig anyámnak, ha az türelmetlenkedett, hogy elhűl az ebéd). Családomban talán én voltam a legszorgosabb, mivel itt folytak a hittan órák, s hittanra járni akkor kötelező volt. Különben is szerettem (szerettem volna) imponálni V. M.-nak aki nyolcéves korom óta, meg-megújulóan tetszett. Minthogy ilyen szorgos voltam, a cserkészekkel is elküldtek egyszer nyaralni; ezt a nyaralást nem túlzottan szerettem, de legalább megörökítettem életem első, ákombákommal írott naplójában (s learattam vele az első szerzői babérokat).

Apámnak Pesten is voltak barátai – főként az egykori piaristáktól –, nagyrészt orvosok és ügyvédek. Most inkább velük jártak össze, annál is inkább, mert Budára átjutni még mindig komoly kirándulásnak számított. A Margit-hidat fölrobbantották, a helyére épített pontonhidat, „a Mancit" pedig az 1945-46-os tél zajló jege vitte el. A Kossuth-híd nagy garral épült, jó is volt, amikor megvolt, de az első hónapokban, sőt évben még nem volt meg. Apám újdonsült (inkább fölelevenített) barátai közül Babó Tivadar járt gyakran nálunk, mert ő gyerekorvos volt, az öcsémnek azután is folyton fájt a füle, hogy följöttünk a pincéből. Tidi bácsi kétsoros öltönyt hordott a gömbölyödő pocakján, fontoskodva sétált a nappaliban vagy az apám irodájában, és a kitelepedésről elmélkedett. Szőke felesége tetszhetett apámnak, sokat vitorláztak együtt (fényképek mutatják), Klarisz lányuk pedig egy évvel talán ha idősebb volt nálam, mégis alaposan elagyabugyált. (Később apáca lett Venezuelában, Tidi bácsi pedig – már mint Prof. Dr. baron de Babó – nyugatnémet orvosként vonult nyugalomba s halt meg. Hogy elváltak, azt a szüleim rebesgették, talán némi elégtétellel is.)

Fröci bácsi (dr. Freinreisz István) egy időben ugyancsak gyakran fordult meg nálunk. Anyám a légópincézés után menetrendszerűen minden ősszel és minden tavasszal tüdőgyulladást kapott, ami akkor súlyos, esetenként halálos betegségnek számított. Egészen addig, amíg Fröci bácsi egyszer diadalmasan penicillint hozott, az új csodaszert, amit csak kivételesen lehetett kapni. Így lett a penicillin családunkban (és nekem személyesen) a megmentő csodaszer. Fröci bácsiék – három fiúkkal – tőlünk nagy messze, a Mester utca elején laktak; szép lakásuk hátsó ablakait különleges ólomkeretes üvegekkel díszítették, amit még a felesége hozott ebbe a házasságba, aki, Gundel-lány létére, elvált délvidéki férjétől, Latinovicstól, magával hozva az új házasságába Zoltánt.

Fogorvoshoz mindenki máshová járt. Engem apám az egyik osztálytársához vitt, akit, ugyancsak a piaristák óta Pamacsnak becézett. Pamacs bácsi is a világ végén lakott, nekem legalábbis, mert a Múzeum körúton, az Astoriától nem messze volt a rendelője. Maga egy másik osztálytársához járt, már amikor, a Gellért térre, aki később is kezelt engem, szenvedélyes Opel-autós volt, és dicsekedve mesélte, hogy a pápa fogorvosa (gondolom, nem az egyetlen). Anyám viszont nagyanyámmal együtt Katona Istvánhoz járt, valahol az Új-Lipótvárosban. „Katona Pista" biztosan rosszabb fogorvos lehetett, mint apám barátai, mert anyám és a nagyanyám mindig panaszkodva, zsebkendővel a szájuk előtt jöttek haza tőle. (Egyszer-kétszer később én is jártam nála, mindig azt mondta, hogy menjek fél év múlva. Azt hittem, azért, mert apám neki sem fizetett, mint a barátainak.)

Nagyanyám lakásának erkélye is volt, ahonnan kiállva sok felvonulást szemlélhettünk végig (mielőtt a felvonulási teret kialakították volna, Budapesten, éppúgy, mint ma, a Kossuth tér számított főtérnek). A tüntetésekbe és fölvonulásokba én is szívesen bekapcsolódtam volna, ha engedik (persze, nem engedték). Annyit tehettem csak, hogy onnan föntről, a második emeleti erkélyről bele-belekiabáltam; az „Éljen Szakasits"-ba egyszer „Éljen Szálasi"-t, amit csak nemrég hallottam ugyanonnan, ugyanúgy. A legszínpompásabb az 1848-as ünnepség volt a korabeli huszárokkal, zászlókkal és harsogó zenékkel. 1948-at nagyon közel éreztem magamhoz (gyanítom, ebben nagyanyám és Márta nagynéném is lelkesen közreműködött; Márta Petőfi-versekkel, nagyanyám meg Endrődy Sándor szavalókönyvével, amelyet mindig a keze ügyében tartott, és amelyből tragikus hangon olvasta föl – mit olvasta, szavalta el – Mikest vagy Kosciuszkót).

Ha az erkélyre kiálltam, jobbra előre – az Alkotmány és a Szemere utca sarkán – két iskolát is láttam. Az egyik elegáns, emeletes épület volt, az ablakán csivitelő lányok bámultak ki, akik elég nagyok voltak hozzá, hogy bámulhassuk őket – de még elég kicsik, hogy ezt már akkor is észrevegyék. Itt tanított egykor Szerb Antal, de őt sem nem tudtam, sem nem ismertem – sem nagyanyámék, sem apámék nem olvasták, vagy ha igen, nem emlegették (én később annál többet és annál lelkesebben olvastam). A másikra ki volt írva, hogy „községi elemi népiskola", de se községinek nem nézett ki, se népiskolának. Nagy és komoly emeletes épület volt; komornak is mondanám, ha nem világos dísztéglával lett volna borítva. Ide járt Márta, a nagynéném, később ide jártam én is. (Főbejáratának képe került – igaz, kéken, mintha más bolygón fényképezték volna – a *Tudásgyár* című könyvemre.)

Iskolák

1945 őszén kezdtem iskolába járni. Első iskolám a Budapest-Áldás utcai általános iskola volt. Az iskolát (állítólag) Koós Károly építette, de ezt én csak hallomásból tudom, sohasem jártam utána. A dekoratív épület a Rózsadombon mindenesetre valóban hasonlít egy Koós Károly épületre, amilyen egyébként a környéken több is van.

Bármennyire dekoratív is, nem sok emlékem maradt ebből az iskolából, mert csak egy félévet jártam ide. Büszkén újságoltam otthon, hogy egész külön ültettek a leg-

hátsó padba (ez többször is előfordult); gondolom, anyám erre nem volt túl büszke. Rajzfüzet helyett újságpapírból összehajtogatott és egybefűzött, házi készítésű füzetet használtunk az első betűk leírására (inkább a lerajzolásukra). Arra is büszke voltam, hogy a betűim alkatrészei össze-vissza kalandoztak az újságpapír lapjain, és ezt is dicsekedve mutattam.

Félévkor átkerültem a Rózsadombról a Lipótvárosba. Igazi elemista pályámat már a Szemere utcai iskolában futottam (a bizonyítvány, pontosabban értesítő tanúsága szerint az első félévet is már ott zárták le). Közben azonban kitört a szénszünet, úgyhogy a két iskolába járás között hónapok teltek el. Hogy el ne felejtsek mindent – hogy le lehessen zárni a bizonyítványt –, Márta nagynéném foglalkozott velem, írt, olvasott, számolt és mesélt. Sormintákat tanultam rajzolni tőle, ki is színeztem. Másra már nem is emlékszem, kivéve Coopert, akinek a *Nagy Indiánkönyv*ével akkor ismerkedtem meg. Bármennyire tetszett is ez a magántanulósdi (de nem tudom, csakugyan tetszett-e), ennek is vége szakadt egyszer. Februártól ismét iskolás lettem.

A Szemere utcai iskolát a 20. század tízes éveiben építhették, talán épp a Bárczy-féle iskolaépítési program keretében. A fél háztömböt elfoglaló, három utcára nyíló, sok emeletes építmény igazi iskola; olyan, amilyent akkor elképzeltek (sokfelé látni őket ma is Magyarországon és a volt Monarchia más területein). Vele átellenben, a másik sarkon lebombázott lakóház maradványai; később oda épült, annak a helyére Révai József népművelési minisztériuma.

Lépcsőn kellett fölmenni a bejáratig; ezek a középen öblösre taposott műmárvány lépcsők azóta is kísértenek. (Találkoztam velük később Szegeden, a battonyai gimnáziumban, sőt az egykori Ferencz József Tudományegyetem főépületében, Kolozsvárt is – ott már nagyon letaposott, kijárt változatban). És a szagok – az a bizonyos „iskolaillat". Ez az iskolaszag az alagsori konyhából áradt, és összekeveredett a rosszul csukódó WC-k kátrányszagával. Az emeletre kellett menni a tanári szobához és az igazgatói irodába (ahová alighanem sohasem jutottam el), és nem messze tőle volt az osztályunk, az I. b is. Hogy a többi osztály pontosan merre volt, nem tudom; csak arra emlékszem, hogy a „kislétszámú" osztály – ahogy a tanügyi eufémizmus akkor a kisegítő osztályt nevezte – a földszinten balra volt.

B-s voltam iskolai pályafutásom alatt szinte végig, és ez meghatározta az iskolai identitásomat. B-snek lenni valahogy olyan fiús, rámenős, vagány volt (az A-sok inkább amolyan lányosaknak tűntek – ha utólag belegondolok, nem véletlenül). Első tanítóm, Irénke néni kedves és kicsit távoli volt. Nem sokat tudtunk meg róla, ha csak az nem, hogy később történelem tanár és az iskola igazgatóhelyettese lett. Valahol fennmaradt egy kép, ahogy épp imára inti az osztályt; imával kezdtük a napot, bár fővárosi iskola voltunk. A második tanítómra, Mili nénire már jobban emlékszem. Jóval idősebb lehetett, és a keze vizenyős púpokkal volt tele. Ezt nem lehetett nem észre venni, mivel türelmetlenebb (talán fáradtabb) is volt, mint a kolléganője, sokszor kiabált velünk, és gyakran el is vert bennünket. A verésekre már nem emlékszem, de a hangjára igen, mély, különlegesen rekedt hang volt, amolyan agyonbeszélt pedagógus hang. Érdekes, mindezzel együtt is Mili nénit szerettük jobban.

Miközben a Szemerébe jártam, megváltozott az iskolarendszer. A „községi elemi népiskola" megszűnt, általános iskola lett belőle. Sok helyütt beszedték és átírták az iskolai értesítőket is, de az enyémet még egy időre meghagyták (ma is megvan). Az új értesítő már komoly, kávébarna index volt, piros csillaggal a tetején. No meg a változó kalkulusok. Amikor elemibe kezdtem járni, 1-4-ig osztályoztak (1 volt a legjobb, a jeles). Amikor felső tagozatos lettem, már 1-7-ig osztályoztak, és az 1 egyszeriben a legrosszabb lett (4-től bukás). Nem voltam rossz tanuló – igaz, hogy eminens sem. Ezek az értesítők inkább azt mutatják – amit meg is éltem –, hogy valahol az osztály felső harmadában helyezkedtem el, a legjobbak mögött, de a közepesek előtt. Az olvasás és a fogalmazás könnyen ment és sok örömöt okozott; a szépírással viszont mindig problémáim voltak. Mindez azonban semmi ahhoz képest, ahogy elvesztem a számtan rejtelmeiben. Amikor az első, jellegzetesen számtanpéldás bevezető mondatokat meghallottam (egy kádba két csapból folyik a víz...), egyszeriben olyan pánik vett erőt rajtam, hogy a nevemet is alig bírtam leírni. A „Vegyél elő egy papírt! Nevet, osztályt, mai dátumot ráírni!" máig nyomasztó emlékként kísért (sok ilyet írtam, egész iskolai pályafutásom alatt).

Furcsa mód birkóztam az orosszal és az énekkel is. Az első még csak hagyján, mert semmiféle családi támogatást nem tudtam szerezni hozzá (Márta, a nagynéném is csak később kezdte magát tanítóból orosz szakossá átképezni). De az ének? Pedig emlékszem, hogyan küszködtem a szolmizáció „filozófiájával" és persze főként a gyakorlatával; meg a kottával és a kottafüzettel. Várkonyi Zoltánhoz, az osztálytársamhoz járkáltam föl, hogy valamit megértsek. Várkonyi Zoltán nagyon kövér, nagyon illatos fiú volt, vastag dioptriás szemüveggel, a szomszédos Kálmán utcából. Ő volt az osztályban messze a legjobb, verhetetlen mindent tudó – amellett tényleg segítőkész. (Felnőtt koromban futottam össze vele, én valami családi ékszert akartam elzálogosítani éppen, és ő volt a zálogházi becsüs).

De nem Várkonyi Zoltán volt a jó barátom, hanem Pokk Ferenc és Veres György. Veres Gyuri az MTK-nak drukkolt, Pokk Feri ellenben, persze, az FTC-nek. Ez afféle törzsi azonosítónak számított, akkor még nem értettem, miért, minthogy nálunk otthon sem a törzsi azonosítás nem volt szóbeszéd tárgya, sem a foci nem érdekelte a szüleimet. Mások is fölmerülnek bennem, különösen Bíró Gábor és Pattantyús András, akikbe, ha le merném írni, szinte azt mondhatnám, „szerelmes" voltam. Bíró Gáborba annyira, hogy egyszer jelentkeztem is helyette, hogy az intőt nekem írják be. Az alaphelyzet azonban valahogy mindig ugyanaz volt: én barátkozni akartam valakivel, aki nem akart velem – és közben nem akartam barátkozni azzal, aki viszont velem akart volna. Veres Gyuri nagyon imponált. Az anyja bilgeri csizmát hordott, neki amerikai cuccai voltak – aztán hirtelen megváltozott minden. Egyszer, amikor meglátogattam őket, a kettős ágy fölött Lenin és Sztálin képét láttam Később kivándoroltak Izraelbe, ahol Veres György hivatásos bokszoló lett; majd amikor hazatért, sehogy sem találta a helyét. Ezt már Pokk Feritől tudom, akivel képesek voltunk órákat beszélni az utcasarkon. Pokk Feri szakadt bőrtáskával a hóna alatt járt iskolába, és elszántan szidta az MTK-t, aminek drukkoltam. Mégis, ő volt az, aki egyszer megvédett Veres Gyuritól,

aki az osztály legkeményebb verekedője volt, s aki, minden elszánt ragaszkodásom ellenére, el akart páholni.

Ez az MTK–FTC vita azt is mutatja, hogyan éltük mi meg a „zsidókérdést" '45 után a Lipótvárosban. Azt, hogy „zsidó", én nem hallottam, vagy ha igen, biztosan elfelejtettem. Nálunk ilyesmit illetlen lett volna kimondani. Azt, hogy ki zsidó és ki keresztény, persze tudtuk és számon tartottuk, mégpedig a hittan órák kapcsán. Ilyenkor a katolikusoknak órájuk volt, bennünket, protestánsokat (Pálfi Szabolcsot például) és az izraelitákat pedig fölmentettek. Valahogy egy táborba sodródtunk tehát. Finomabb megkülönböztetéseket is megtanultunk azonban. Talán a csúcsa mindennek az volt, ahogy két osztálytársunk nevét kórusban javítottuk ki, ha egy-egy új tanár kezdett tanítani (Bleier – Bleuer). Jóval később figyeltem csak föl rá, hogy egyikük az Újlipótvárosból járt a Szemere utcába, a másikuk viszont a „Lipót körút" (Bajcsy-Zsilinszky út) túloldaláról, a Terézvárosból.

Miközben Irénke néni történelem tanár és igazgatóhelyettes lett, más furcsa dolgok is történtek. Sok tanár ment és jött akkortájt a Szemere utcában – föltűnően sok (a gyerekszáj azt rebesgette, hogy büntetésből helyezték őket általános iskolába). Sebestyén tanár úr, aki kicsi és pösze volt, már nem imával kezdte a tanítást, hanem rövid mondókával, amit kórusban, vezényszóra kiabáltunk el reggelente („Jó tanulással / és becsületes munkával / előre a / szocializmusért!"). Berényiné (prózaian csak így hívtuk), komor és szigorú tanár, fekete köpeny, „kereskedelmi ismereteket" kezdett tanítani, amit választani lehetett a politechnikai műhelymunka helyett (miatta utáltam meg a francia kockás nagy alakú füzetet). Az énektanárunk pedig – sudár, kreol nő – Sztálin hetvenedik születésnapjára betanította nekünk a Sztálin-kantátát, de oroszul („mert így sokkal jobban hangzik" – amit otthon nem díjaztak). Irénke néni, az átképzős történelemtanár, lerajzoltatta velünk, ahogy Rajkot, a nép ellenségét akasztják.

Sipőczy Győző, körülrajongott osztályfőnökünk (később a budapesti Idegennyelvi Továbbképző Központ igazgatója), latin-magyar tanár, fiatal és mindig jól öltözött, arra kapacitált, hogy én is legyek úttörő. Olyan páni félelem fogott el erre, amit máig nem értek. Sírva könyörögtem, hogy ne kelljen belépnem; cserkész is csak muszájból voltam. Pedig láttam a fehér ingeket és piros nyakkendőket, amiket egyre több osztálytársam vett föl, és ez talán még imponált is. Nem mondhatnám, hogy ideológiai okom volt rá. Anyámat is becitáltam az iskolába, ahol aztán Sipőczynek megesett a szíve rajtam – ő sem igen volt rajta ezen az úttörőségen –, és fölmentett.

Idejében. A hatodik osztály végén izgatottan újságoltam a barátaimnak, hogy valószínűleg vidékre költözünk, ami be is következett. 1951 nyarán kitelepítettek. Így a hetediket már Kunszentmártonban kezdtem, a Mátyás király úti általános iskolában.

1951–
Kunszentmártontól Kolozsvárig
1962

Kitelepítés

1951. június 20-án reggel szüleim megkapták a kitelepítési végzést. Nem mondhatnám, hogy várták volna – de nagyon is számítani lehetett rá. Akkor már városszerte suttogták (a társaságukban is) a kitelepítést; hallani lehetett, hogy az egyik ismerőst vagy annak az ismerősét családostól elvitték, a bútoraiból csak valamennyi cókmókot vihetett magával. Apám nem sokat adott az ilyen pletykákra, nem hitte vagy még inkább nem akarta elhinni. Azt meg végképp nem tudták, hová is tűntek az ismerőseik; nem hitték el, hogy csak a Hortobágyra, sőt egyesek remegve suttogták, hogy egyenesen Szibériába (ez fokozta a kitelepítésről szóló pletykák hiteltelenségét). Apám, aki megrögzött optimista volt – a naivitásig –, ráadásul megúszta a hadifogságot és Szibériát, azt mondogatta, hogy ez az egész nem tarthat már sokáig. Világosan levezette nekünk, hogyan alakítja meg az Amerikai Egyesült Államok az európai egyesült államokat, és 1960-ra mi már egy amerikai stílusú Európában fogunk élni.

A végzés kis fehér cédula volt – sokáig leveleztek mindnyájunkkal ebben a formátumban a hivatalok (le a bürokráciával!) –, sokáig emlegették, sajnos, nem találtam a családi iratok között. Persze, elmondták nekünk, gyerekeknek is, de aztán elküldtek az iskolába. Úgyhogy ott, az utolsó óra után elbúcsúztam a barátaimtól, mondván, hogy vidékre költözünk. Okoztam ugyan ezzel meglepetést – de azt nem mondhatnám, hogy túlzottan nagyot. (Csak sokkal később, már felnőtt fejjel találkoztam egyik-másikukkal; a biztosítónál például, ahol, mikor az adataimat diktálni kezdtem, a kedélyes úr egyszer csak rám nézett: „Nem az Alkotmány utcában lakott? A 12-ben? Akkor a bátyám osztálytársa volt, még kitelepítés előtt.")

Gyerekszemmel csakugyan lehetett így is értelmezni a kitelepítést. Apám-anyám akkortájt úgy is sokat veszekedtek, mindenféle előkerült köztük („Ne váljatok el, ne váljatok el" – kiabáltam, aztán kidobtam a hamutartót az utcára a második emeletről), többek közt nyilván a közeledő nyár programja is. Volt egy idő – hetekig tartott –, amikor az egész kitelepítést megpróbáltam egy hosszúra nyúlt nyaralásnak fölfogni. Ennél azonban jóval szigorúbb volt a helyzet. Később számomra is kiderült, hogy apám hozzányúlt a nála letétbe helyezett vagyonokhoz, egy részét pénzzé tette, hogy abból fizesse adósságainkat. (1949 óta ügyfelei megcsappantak, ügyvédi bevétele alig

volt, ha volt is egyáltalán; különben sem tudott soha bánni a pénzzel. Anyám kezelte a háztartás pénzügyeit, naponta könyvelt, még kitelepítésben is. Aggályosan keresett minden fillért, szó szerint. Képes volt órákat görnyedni esténként a füzete fölött, amíg a kiadásai és a bevételei fillérre nem egyeztek.)

Apám sikkasztását a húga, Stefi néni, az örök családi titkárnő (kitelepítésünk után néhány héttel érte a halál) és nagyanyám próbálták helyrehozni – részben pótolni a hiányt, részben halasztásra rábeszélni a letéteseket. Nekik tehát – illetve főként apámnak – pillanatnyilag „jól jött" a kitelepítés. Pillanatnyilag – mert egyébként neki is, anyámnak is derékba törte az életét.

Annál is inkább, mert nyilvánvaló volt, hogy nem őt akarták kitelepíteni, hanem a nagyapámat (szintén dr. Kozma Jenő). Ez egyszerűen a születési adatokból kiderült, meg abból, hogy a kitelepítés okaként „kormányfőtanácsos" volt föltüntetve, ami apám – tekintve életkorát – nem lehetett. Annyira volt pontos a nyilvántartás, hogy nagyapámat még nem törölték valamilyen (mondjuk, a kamarai) névsorból, amelyből kiindulva már csak egyetlen dr. Kozma Jenő ügyvédet találtak, az Alkotmány utcában. Az Alkotmány utcai ház megrettent lakói nem tiltakoztak. (Nem úgy, mint ugyanakkor Zsemberyék házmestere, aki azzal mentette meg anyám nővéréék et a kitelepítéstől, hogy azt mondta: „Ezek? Négy gyerekkel? Szegények, mint a templom egere." S erre állítólag a kézbesítők otthagyták őket.)

A kitelepítő cédulán 24 óra állt a csomagolásra, a kézbesítés kora reggel – inkább hajnalban – történt. Míg anyám megpróbált pakolni (kétségbeesett, mint általában), apám egész délelőtt futott az összeköttetései után. A barátok most nem számítottak, a nagyapámtól örökölt összeköttetései pedig éppúgy bajban voltak, mint ő maga. Maradt az egyház, amelynek akkor még volt tekintélye ahhoz, hogy az Egyházügyi Hivatalhoz forduljon méltányosságért, illetve pontosításért. S csodák csodája, az Egyházügyi Hivatal csakugyan segített. Órák kérdése volt, másnap délre készen állott a mentesítés. Csakhogy mi akkor már valahol Szolnok után tartottunk. Az Alkotmány utcai lakásba – nagyanyám társbérlőiként – további két másik családot költöztettek be.

* * *

Bármennyi rutinnal csomagolt is apám – mintha vitorlás vagy evezős táborba készülnénk (sátorponyva, tengerészcsomó, még fogantyút is kötött a batyukra) –, arra azért ő sem volt képes, hogy tizenöt éves, igaz, hogy hányatott háztartásukból a kiszabott egy mázsát rakja össze. Emlékszem, ahogy a könyveit összerakta – amiket soha nem olvasott – egy ládába (csupa díszkötéses magyar remekírót, Aranyt, Petőfit, Madáchot), mondván, hogy a legfontosabb százat kell magunkkal vinnünk. S vittük is. Másnap kora reggel megjelent a rendőr (én rendőrre emlékszem, mások ávósokra), szilvakék zubbonya volt, marcona fiatalember. Annyira mégsem volt marcona, hogy az öcsémnek barátságosan megmutogatta a puskáját, miközben a szüleim a ház elé hordták az egymázsányi egzisztenciájukat. Valahogy fölzsúfolódtunk a teherautóra, ott, a ház előtt. A ponyva föl volt húzva, hogy ne lássanak az utcán (nyár volt, derült idő, egyébként nem lett volna szükség rá), a platón mélyén már kucorgott egy másik család, az is négyszemélyes. A nyugodt, kimért férfi mellett egy nálam néhány évvel idősebb

fiú ült, s az anya mellett riadtan egy fiatal „néni", a nagylányuk. Később a szüleim legmegbízhatóbb kitelepített sorstársai lettek, Naményiék, akiket ötvenhat Kaliforniáig sodort.

Anyám zokogott végig az úton. Most már nem veszekedtek, anyám teljesen összetört, apám – s főként Naményiné – próbálta tartani benne a lelket. A teherautó megérkezett a pályaudvarra, nem tudom, melyikre. Ott vagonokba raktak minket, zsúfoltan üldögéltünk a motyóinkon. Naményiné folyton azt mondogatta anyámnak: „Nem szabad! Nem szabad…" A férfiak le-leszálltak, s az őrök közt arról érdeklődtek, mikor indulunk már. Egyre melegebb lett, a szerelvény még mindig a pályaudvaron álldogált. Végül sóhajtva beindult – most már tényleg nagy volt a hőség –, és meg-megállva döcögött Szolnokig. A száz kilométeres utat valamikor estére tettük meg. Szomjasak voltunk, kannákból – „kantának" mondták – vizet adtak föl, sokat ittam belőle (a kannafedő lett mindenki pohara). A fertőzést, amit akkor kaptunk, csak hetekkel később, valamikor az ősz elejére hevertük ki; addig folyton émelyegtünk és hasmenésünk volt. Sebaj, gyomorsav-hiány, vigasztaltak bennünket (és magukat is) a felnőttek. „Túl sokat ittatok, mondtam, hogy nem szabad." Pepszint kaptunk a savhiány ellen.

Késő este, már sötétben érkeztünk Kunszentmártonba. Ezt a helyet senki sem ismerte (és a pletyka itt is terjedt, hogy a Szovjetunióba visznek, s az utolsó állomás Szibéria lesz). Valahogy lekecmeregtünk a vonatról, rendőrök közt fuvarosok vártak; mint később kiderült, azok a „kulákok", akiknek a házába betelepítettek minket. Elváltunk Naményiéktól, és a Mátyás király útja 24. alatt, egy kisebb konyhában kötöttünk ki. Az utcai szobában már laktak, akik előttünk érkeztek. A többire nem emlékszem, nyilván azonnal – vagy már közben? – elaludtam.

„Pokoooli. Pokoooli!" Anyám mondogatta, amikor fölébredtem, furcsa hangsúllyal, hogy először nem is értettem, mit mond. Az elmúlt pár évben már végigéltek egyetmást: Esztergom-Tábort, légópincét, bombázást, menekülést, romok takarítását (amikor kitelepítették őket, apám 43 éves volt, anyám két évvel fiatalabb nála). A kunszentmártoni első napok ehhez képest is mélypontnak tűntek. Két ágysodronyon aludtunk, a konyhán ablak nem volt, csak egy ajtó. Ha az utcai szoba lakói ki akartak menni, rajtunk kellett átjárjanak. De legalább szilárd falak voltak körülöttünk, villany volt a házban, víz az udvarban. Addig nem tudtam, mi az artézi víz; lágy, édeskés íze sokáig megmaradt a számban. Ez a szoba-konyha volt a ház legjobb része, s a Mátyás király útja Kunszentmárton majdnem belvárosának számított. Kisséket, a házigazdáinkat kizsuppolták az utcai frontról a házuk hátsó traktusába (egy nagyobb lakókonyha, meg valami kamraféleség). Kiss M. Istvánék tehetős gazdáknak számítottak, mindenki ismerte őket, akiknek mondtam, hogy most hol lakunk. Úgy is maradt meg emlékeimben a ház. Megrökönyödve néztem, amikor a minap – már K-val együtt (neki a nagyszüleit telepítették ki ugyancsak Kunszentmártonba) – újra meg akartuk nézni. Töppedt, földbe gyökerezett házacskát láttam. Görnyedt öregasszony üldögélt a tornác közepén, szinte a földön, a földben. Semmit sem tudott kitelepítésről, Kissékről. Azt sem értette, hogy mi mit keresünk ott. (Az emlékeinket.)

* * *

Kunszentmártonnal mégis szerencsénk volt, mondhatni, óriási. A kitelepítettek egymás közt sokat beszélgettek, hogyan is választották a hatóságok épp ezt a járási székhelyet. Főúton feküdt, a 44-es mellett, amely Kecskemétről Békéscsabán és Gyulán keresztül Nagylakra (Románia) visz; akkor nem vitt. A híd a Hármas-Körösön keresztül egyenesen a városka főterére (akkor piactér) vezetett. Még nem épült meg az új Körös-híd és az elkerülő út sem, amely kettévágta, mondhatjuk, tönkretette Kunszentmárton települési szerkezetét azzal, hogy a város kijjebb eső területén a Mátyás király útjával párhuzamos utat nyitott Szentes felé.

A Mátyás király útja – a büszke elnevezés is mutatta – a város főutcája volt, amely a 44-esből a piactérnél kiágazva Szentes felé vitt tovább. Itt előkelőségek – vagy, mondjuk, egykori előkelőségek – laktak: az orvos (majdnem szemközt velünk), volt járási hivatalnokok vagy az özvegyeik. Lejjebb, amerre mi laktunk, jómódú gazdák, az út alsó kanyarulatában pedig a ciszterciek, akik polgári iskolát tartottak fenn itt. Ez a környék persze nem hasonlított Budára (még kevésbé az Alkotmány utcára az Országház közelében), mégis némi büszkeséggel mondtam és írtam, hogy a Mátyás király úton, Kisséknél lakunk. Könnyen eljuthattunk innen az iskolába, a katolikus templomba – bár oda nem jártam, csak egyszer, tűzőrségbe –, a piacra és a környező boltokba, az orvoshoz. Anyámnak egyre több szüksége volt Kátay Istvánra, akit katonaorvosnak neveztek egymás közt a kitelepítettek – lehet, hogy az is volt, vagy csak a modora miatt. Visszakanyarodva a 44-esre a piacnál, messzebb a református templomot érhettük el – kisebb és elhanyagoltabb, mint a masszív katolikus templom –, még messzebb pedig a vasútállomást.

Innen, a vasútállomás mellől hordtuk a tüzelőt; akkor jegyre és kiporciózva adták. Én is hordtam, mert Kisséktől kaptam egy gumikerekes kocsit, amire éppen egy család tüzelőadagja fért föl. Első alkalommal dicséretet kaptam érte, második alkalommal már néhány forintot is. Arra nem emlékszem, mennyit mertem kérni a fuvarért, de arra igen, hogy a nyár végére 120 forintom gyűlt össze; akkor nagyon nagy összeg, apám sem tudott keresni ennyit. Amikor a kitelepítettek meghallották, hogy fuvarozok, egyre többen bíztak meg vele. Én örültem, ők örültek – csak az a szegény asszony nem örült, aki maga is tüzelő fuvarozásból élt. Nyakába akasztotta a talicska hevederét, így cipelte a szenet és a fát. Sötéten mért végig engem, a pesti gyereket.

Ez volt az első nyári munkám, anyám azt kérdezte, mivel várjon, amikor hazaérek. Túl sok választék persze nem volt, én tejeskávét kértem, hidegen, leveses tányérban, nagykanállal. Nagyanyám (anyám anyja – mert az apám anyját 1952-ben szintén kitelepítették) egyszer-kétszer meglátogatott bennünket. Ilyenkor élesztőpástétomot készített. Anyám zsörtölődött: „Ne olyan sok tojással, anyuka!" „De hát akkor nem jó, fiam" (és csakugyan, az ő pástétoma sokkal jobb volt). Kenyérért az Újvilág utcai pékhez mentünk, minél hamarabb, hogy jusson, és mert később már nagyon tűzött a nap. Anyám valami kávét is tudott készíteni, bár apámmal ketten főként teát ittak (hogy honnan vehették, nem tudom). A reggeliző asztalt gondosan megterítette – akkor már mi kaptuk meg az utcai szobát –, és apám magabiztosan és elszántan reggelizett, mielőtt munkába ment volna.

Az első nyáron aratni rendelték ki őket. Anyám fehér sortot húzott (így öltöztek a kitelepítettek, nevetségesen és siratni valón), és az aratást vagy három napig győzte, aztán kidőlt. Apám tovább kitartott. Cséplés kor derekasan zsákolt, engem is megtanított, hogyan kell megemelni és vállon, a nyakamhoz támasztva, kissé hátradöntve egyensúlyozni a zsákot. Nem mondom, hogy ügyes lett volna – a lassúbb munkások közé tartozott –, viszont kitartó volt, és jó kedélyű. Ezért aztán rendszerint szerették, még ha a brigádban bosszankodtak is, ha lemarad.

Sokáig a téglagyárban rakodta a téglát, cserepet, furcsa tenyérvédővel próbálta védeni a kezét, amelyet kimart a téglapor. Majd brigádokba verődve vállaltak munkát; az a brigád, amelybe az apám is tartozott, erdőgazdaságban kapott föladatokat. Később, nyári munkára osztották be őket, és amikor már elvégeztem a nyolcadikat, engem is ide vettek be, mint más, nagyobb gyerekeket. Csemetét ültettünk, még inkább gazoltunk, néha ki-kivágva magát a csemetét is (soha nem értettem, hogy fedezi föl az erdész azonnal, ha a csemetét visszatűztem a poros földbe). A csemetékre, ha már kitisztítottuk körülöttük a földet, kis halmokat kellett húzni a kapával. Apám itt is lemaradt a többiektől, magányosan kapirgált a sor elején. A többiek már a sor végén álltak, érdeklődve, kíváncsian, néha csúfondárosan szemlélték. Végül megérkezett, elővette a termoszt, és a tűző napon a forró teáját itta. Aztán azt magyarázta, hogy az angolok is így tesznek (a gyarmatokon).

A brigádban majdnem kizárólag férfiak voltak. Egyedül brigádunk vezetőjének a lánya dolgozott velünk; néha jól jött, mert Nádosy Kálmán őt küldte alkudozni – látótávolságban – az erdészhez. A kitelepítettek között sok volt az idősebb – túlnyomórészt hatvan fölött –, „egyetemi tanár" és „miniszteri tanácsos" csak úgy röpködött közöttük, de a kormányfőtanácsos (apám) még köztük is ritkaságnak számított. Okolicsányi bácsi már hetven fölött járt; fáradtan, mégis ruganyos léptekkel ballagott haza, vállán a kapája („Az úr a pokolban is úr!"). Fehér vagy vajszínű gyakorló katonaruhája volt rajta, a fején vászonkalap, lehajtott puha karimával (mostanában megint divat). Feleségével és lányával telepítették ki, aki válása után visszaköltözött hozzájuk.

Okolicsányiék unokája – az apjánál lakott, kimaradt a kitelepítésből – nyaranta meglátogathatta az édesanyját. Együtt lógtunk, ha ráértem (ő általában mindig). Egy évvel volt idősebb nálam, és jóval fölvilágosultabb. Lelkesen szegődött Elefántiék nyomába, ahol három gyerek volt, a középső kislány (inkább már nagy), szőke hajú és kék szemű. Ez rettentően tetszett Lajosnak, lelkesen magyarázta, hogy a szőke kékszeműek hercegnők, királynők (apám is így gondolta, épp Elefántinéval kapcsolatban). Nekem inkább a feketék tetszettek, egyet ki is néztem magamnak a piacon, amikor anyámmal vásárolni mentünk. Az én hercegnőm zöldséget árult, a keze koszos volt. Struwle Peter, gondoltam a körmeire nézve, és mert nekem annyi bajom volt a kézmosással, mindjárt vissza is riadtam (meg különben is). Inkább a „kis feketét" kísérgettük, aki a „nagy feketével" korzózott. Hátra-hátra néztek, hogy megyünk-e még a nyomukba, és nevettek rajtunk. (Csík Erzsi nevetés helyett levelet írt, szerelmeset. Ő viszont, sajnos, szőke volt.)

* * *

A kitelepítettek közt magas rangú egykori katonatisztek is voltak; a hivatásosak fizikailag kiválóan tartották magukat még hetven körül is. Szellemileg, idegileg kevésbé. Nevetséges és elszomorító jeleneteket rendeztek – egyet épp a piactéren –, párbajra hívva ki egymást. A fiatalabbak egymás közt nevettek. Naményi István és Garamvölgyi Ernő azonban nem nevetett. Nagy békéltetők hírében állottak, rendszerint ők voltak a békebírók. Örökre szóló haragok születtek Kunszentmártonban. De persze barátságok is.

A társaság egyik középpontja, azt hiszem, az apám lehetett (K. nagybátyja, aki vele volt kitelepítve Kunszentmártonba, legalábbis így emlékszik rá). Rendületlenül jártak társaságba, vagy társaságot hívtak magukhoz. (A rendőrök, éjszaka a szüleim után kutatva, egyre ráztak bennünket, hiába. Végül a házigazdáink szóltak rájuk, hogy hagyják már aludni a gyerekeket.) Főként a hozzájuk hasonló korúakat, akikkel kártyáztak, társasjátékot játszottak. Engem is bevettek, ha épp kevesen voltak; a *ma-jong*ot még csak tudtam követni, de a tarokk már fölülmúlta a képességeimet.

Hozzám hasonló kitelepített „pesti gyerek" csak kevés volt, mindenekelőtt Naményi Pista. Apám nyílpuskát készített nekünk, tollas nyílvesszőkkel, kiválóan lehetett célbalőni vele a gyümölcsfára akasztott zöldségreszelőre. Én győztem (könnyű volt nekem), de már úszásban és futásban Naményi Pista, aki az egész öttusázást kitalálta. A Körösparti strandon a helybeli fiúk megsokallták, és fenyegetően közeledtek felénk. Pista odasétált hozzájuk, és hanyagul kérdezte: „Magotok van?" Együtt köpködték a napraforgó héját, sokat gyakoroltam, hogy sikerüljön utánoznom őket.

* * *

A nyári munkákkal összeszedtem annyit, hogy megvehessek egy biciklit. Nem tudom, ki ajánlotta, de nagyon büszke voltam rá: egy katonai Steyer Waffenrad! Háborús példány! Nemcsak mert rá volt írva, hanem mert szokatlanul hosszú váza volt – hogy vihessék a géppuskát rajta, tájékoztattak –, nehéz, mint a só, és agyonhasznált, mint afféle múzeumi darab. Megpróbáltam felújítani; össze-vissza mázoltam színes zománcfestékkel. Nemcsak szórakozásból. Egyenesen létkérdés volt: dolgozni akartam a felnőttekkel. Sajnos, biciklizni nem tudtam, ebből csak a szorongás maradt, amit apám Törökvész úti kirándulásain átéltem. Itt azonban nem Törökvész út volt, hanem a Körös-gát, kőszegélylyel. Abba fogózkodva tanultam meg biciklizni – büszke voltam. S persze bizonytalan is, amikor a brigáddal útnak indultunk. Ketten közrefogtak, nehogy nagyot essem.

Ez már Nagy Imre programbeszéde (1953) után történt. „Végtelen bírom az ilyen kommunistákat", jelentette ki házinénink veje, aki vele lakott a lakókonyhában, s gondolom, alig várta, hogy végre elmenjünk. Mint ahogy mi is alig vártuk. Annyit legalábbis megengedett magának a brigád, hogy Kunszentmárton határán kívül is elfogadja a beosztást, s az erdészet pedig, hogy Csépa, Szelevény határába küldjön minket. Csépa és Szelevény nekem sokáig az elérhetetlen szimbóluma volt, a vágyott távol. (Nagyot csalódtam, mikor végre egyszer meglátogattam.) A legtávolabbi hely, ahová elbiciklitünk, Tiszasas volt; már távolabb annál, hogysem naponta hazajárhassunk. Valami nagyobb ház üres nappalijában éjszakáztunk, szalmazsákon, szorosan egymás mellett. Párna nélkül aludtam, hanyatt. S a Tiszán egy csónakban romantikáztam egy

nálam több évvel idősebb lánnyal – a szerelembe volt szerelmes, nem belém –, akinek a nővére viszont nemcsak a szerelembe volt szerelmes.

* * *

A Mátyás király úti általános iskola a Körös-hídtól a Szentes felé vezető hosszú és poros főutca elején állt. Egykor vendégfogadó volt, ahol Petőfi is megszállt, amit emléktábla hirdetett az iskola falán. Ide csak mi, fiúk jártunk; a lányiskola az egykori polgári lett, emeletes iskolaépület a Deák Ferenc utcában. A mellékutca felé deszkakerítés zárta le az iskolaudvart, ahol tízpercekben rohangászni, még labdázni is lehetett. Az udvar túlsó sarkában tornaterem állt; kudarcaim és sikereim színhelye.

A Szemere utcai és a Mátyás király úti iskola közti különbséget főként azon mértem le, hogy egyszerre jó tanuló lettem. Illetlenül jó tanuló, különösen ahhoz képest, hogy délutánonként csak egy szűk órácskát foglalkoztam a házi föladattal. És illetlenül – ahhoz képest, hogy kitelepített voltam (amit azonban, dicséretükre legyen mondva, tanáraim, legalábbis önszántukból, sohasem érzékeltettek velem). Osztálytársaim között én voltam az egyedüli „pesti", az egész iskolában nem is emlékszem másra, csak az öcsémre (a kitelepítettek általában idősebbek voltak). Két barátom, Kiss Ernő és Cseuz István kulák gyereknek számított, Cseuzéknak malmuk volt. Mások származása nem foglalkoztatott. Őket azonban foglalkoztatta az én származásom, mert gyakran csúfoltak a hátam mögött („Kuzma, a paraszt"). Az igazat megvallva féltem is kissé, igaz, hogy nem épp az osztálytársaimtól. Inkább a nagyobb suhancoktól, akik esténként az iskola körül kóválygottak, és szívesen belekötöttek az újonnan jöttekbe; legalábbis én így képzeltem (verekedésre azonban nem került sor).

Ezek a gyerekek általában is kevesebbet zajongtak és verekedtek, mint a pesti osztálytársaim. A nagy bunyók, amik a pesti iskolát jellemezték, itt szinte teljesen elmúltak. Kisebb összezördülések voltak persze – labda miatt, lányok miatt, csúfolódás miatt. Hetedikes koromban elhatároztam, hogy ha nyolcadikos leszek, mindig visszaadom az elvett labdát a kisebbeknek (megpróbáltam, de a többiek, bizony, nem hagyták). Viszont szurkoltak – nekem is, másoknak is –, hogy sikerüljön fölmásznom a rúdra a tornateremben, vagy hogy jó nagyot ugorjak távol a sportpályán. Így a gyanakvások és a szolidaritás szinte egyensúlyba került.

Egyébként pedig – sikeres lettem (amit Pesten sohasem tapasztaltam). Mint az osztály legjobb fogalmazója, József Attila *Csoszogi*ját színpadra írtam, amit aztán a szomszédos Öcsödön, József Attila gyerekkori helyén az én iskolám adott elő (mint kitelepített, én, sajnos, nem lehettem ott, nem engedtek elmenni). Lelkesen tanultuk a *Légy jó mindhalálig*ot, amelyet szinte végig betéve tudtam (azt megengedték, hogy én legyek a súgó). Járási bajnokságot nyertem távolugrásból, de amire a legbüszkébb voltam, az a frissen elnyert MHK-jelvény volt. Ezért nagyon megdolgoztam: még rúdra mászni is megtanultam. Mikor fölértem, gyorsan szaladtak a tornatanárért, hogy lásson, mielőtt visszacsúsznék.

Kunszentmártoni tanáraimnak köszönhetem, hogy az iskolára ma is jó szívvel emlékszem vissza. Kiválóak voltak köztük. Baldaszti József, vékony, keskeny arcú ember, aki az egyik lábára sántított, úgy maradt meg bennem, mint a középkori szerzetesek:

elszánt, fegyelmezett, az eszményeiért mégis lobogó ember. Ő volt a magyartanárunk; akinek még öregkorában is közleménye jelent meg a kunszentmártoni földrajzi nevekről, és aki rendszeresen forgatta a Nyelvtudományi Közleményeket (apám időnként egy-egy kifejezés származása felől nyaggatta). Az irodalom-vázlatok címét pirossal kellett aláhúznunk, a nyelvtan órák vázlatait zölddel, az összefoglalásokét pedig piros-fehér-zölddel. Jóval később tudtam meg tőle, hogy ezt a polgári tanárképzőben tanították meg neki, meg hogy ott nevelték rá arra a módszerességre, amellyel bennünket is tanított. Meg azt is, hogy a sántasága a háborúból származik, ahol mint földerítő szakaszparancsnok kapott lövést, és rosszul operálták. Dunántúli német létére elszántan (szinte szélsőségesen) magyar volt, és ezt még az ötvenes években sem rejtette véka alá. (Néhány hónap járási szakfelügyelősködés után vissza is került az iskolába.)

Paczolay Gábor magas, jó vágású, rossz kedvű férfi, lovaglócsizmát és katonai bricseszt hordott, azt rebesgették róla, hogy háború előtt katonatiszt volt. Fizikát tanított az osztályunknak, precízen, de meglehetősen kevés sikerrel. Amikor a „kis érettségit" tettük – egy időre záróvizsga volt a nyolcadik végén –, megállt mellettem, megcsörgette a szivarzsebében hordott színes töltőceruzákat, aztán bele-belejavított a dolgozatomba (ami így is csak négyesre sikerült). Akkoriban házasodott, amikor én iskolás voltam; elvette az újonnan odakerült énektanárt. Jellegzetes, férfias írását és a töltőceruzáit én is utánozni próbáltam.

Turcsányi István, a matematika tanárunk viszont Eszterházy-kockás bricseszt viselt, maga barkácsolta kréta- és szivacstartóval, ravaszkás mosollyal közlekedett. Ő és a felesége (szintén polgárista tanár) az első pillanattól kezdve igyekezett rajtunk segíteni, amennyire lehetett; panaszkodott, hogy – polgári iskolai tanár létükre – kuláknak nyilvánították őket. Ő szervezte és irányította az iskola meteorológiai állomását (két speciális hőmérő, barométer meg egy esőmérő), és az eredményeket, velem együtt, nyáron is mindennap kitette az iskola utcai ablakába. Surányi Gyula, az énektanár, aki nem messze lakott tőle, délceg, kopaszra borotvált, napbarnított férfi, néhány népdalra máig úgy emlékszem, ahogy ő tanította.

Hogy az iskolai élet mégsem volt annyira felhőtlen, mint amennyire egy tizenhárom-tizennégy éves gyerek látta, arra csak néhány fenyegető jel utalt. Nem vonultam fel az osztálytársaimmal április 4-én vagy november 7-én (sem a szüleim nem engedték, sem a tanáraim), nem vettem részt látványos megmozdulásokon, nem kaptam meg a kiérdemelt osztályzatot. Mindezt, mint írtam, nem vettem észre. Amit viszont nagyon is észrevettem, az Sztálin halála volt. Felsorakoztunk az iskolaudvaron, a tornatanárunk, aki mindig vastag fekete seprűnyéllel közlekedett (ezt használtuk katonai gyakorlatozáskor puskaként), felsorakoztatott bennünket, és csöndben vigyázzban kellett állni. Ma is küszködöm azzal a görcsös nevetéssel, ami akkor végigsöpört az osztályon. És észre kellett vennem azt is, hogy a továbbtanulásom sem lesz rendben.

1953-ban, amikor nyolcadikos lettem, Kunszentmártonban még nem volt gimnázium. Az egyetlen „középiskola" az óvónőképző volt (három éves), értelemszerűen nem nekünk, fiúknak szerveződött. A jobbak, akikhez én is tartoztam, Szentesre jelentkeztek és jártak gimnáziumba. Késő délben vagy kora délután érkeztek meg a vonattal; közéjük tartozni, velük szóba elegyedni státusszimbólumnak számított. Szerettem

volna Szentesre járni. Tanár (vagy lelkész) akartam lenni – íróember mindenképp –, dehát a szentesi gimnázium szóba se jött. Ami szóba jött – ha továbbtanulásról egyáltalán beszéltünk –, az az ipari tanulóiskola lehetett. Az MTH-intézetek (Munkaerő Tartalékok Hivatala) fekete egyenruhába öltöztették az ipari tanulókat, ez tetszett. Ilyen MTH-intézetet legközelebb Jászberényben találtunk volna (mezőgazdasági gépszerelő). Ezt annyira komolyan vettem, hogy nyolcadikos koromban kijártam a gépállomásra „órákat" venni. Gyanítom azonban, hogy a realitások ennél szerényebbek voltak. Valószínűleg megmaradtam volna napszámosnak – amihez nyolcadik után hozzá is kezdtem –, ha nem jön a Nagy Imre-beszéd. De jött, és én föl- (vissza-) kerültem Pestre.

A budai képző

1953 egy szeptember végi napján anyám kikísért a kunszentmártoni piacra – ott állt meg a távolsági busz (a mai autóbusz állomás még nem volt meg) –, és föltett a pesti buszra. Nagy elhatározás volt. Nemcsak mert egyedül nem utaztam még Pestre (több mint két éve nem jártam ott), hanem főként mert ez akkor még törvénytelennek számított. Nagy Imre ugyan már a nyáron bejelentette, hogy fölszámolják a internáló táborokat és a kitelepítéseket, szeptember végéig azonban még nem történt semmi. Kényszer lakhelyünket elhagyni még mindig tilos volt; de mi már éreztük, hogy az elbizonytalanodott hatóságok nem veszik komolyan. Heteket dolgoztam Kunszentmártonon kívül, és senki sem keresett. Iskolába viszont – bár akkor még csak az általános iskola volt kötelező – járni kellett, járni akartam (s persze a szüleim is akarták). Nem lehetett tovább várni; fölmentem Pestre.

Látva, hogy Kunszentmártonból aligha lesz lehetséges továbbtanulnom, anyám és Márta nagynéném – ő volt legközelebb az oktatásügyhöz – kérvényeket fogalmaztak. Az egyiket a debreceni Református Kollégium gimnáziumába, ahol nagyanyámnak még az Alkotmány utcából volt ismeretsége (egy házban lakott az egyházkerületi főgondnokkal). A másikat a budai képzőbe (pontosabban a kerületi tanácshoz), ahol viszont Márta nagynénémnek akadt kapcsolata. Izgalmukban azonban elcserélték a két kérvényt. A debreceniek szó nélkül visszaküldték. De a pesti ismerős jót nevetett rajta, és elintézte, hogy fölvegyenek a budai képzőbe.

Az egész haditervről én nem tudtam, de valami azért eljutott belőle hozzám. Annyi legalábbis, hogy nem kell az ismeretlen Debrecenbe mennem, kollégiumba (sokáig tartottam tőle); hanem az ismerős Pestre, tanítóképzőbe. Rögtön el is képzeltem magamnak a tanítói pályát, s hogy majd taníthatok és írhatok. Kunszentmárton óta – ahol kiderült, hogy az elektrotechnikussághoz (mindig ezt mondtam) fizika is kellene, s azt én végképp nem értem –, tanár vagy lelkész szerettem volna lenni. Mindkettő prédikál, s főképp mindkettő hivatalból irodalmat művel. Igazából azonban (bármit jelentsen is), író akartam lenni.

A busz csak egyszer állt meg hosszabban, Kecskeméten, öt óra múlva Pesten landolt, az Erzsébet (akkor Engels) téren. Itt – a mai Gödör helyén – volt akkor és még sokáig a távolsági buszok „főpályaudvara"; ide érkeztem én is. Kiszálltam. Mindenki ünnep-

lőbe volt öltözve – talán valami ünnep (miközben buszoztam)? Kunszentmártonban hozzászoktam, hogy rendes, városi ruhát csak vasár- és ünnepnapokon hordtak, ha hordtak. Itt, Pesten meg mintha állandóan ünnepnap lett volna (legalábbis ruhailag). A Széchenyi utcába mentem, ahol már vártak.

* * *

Ettől kezdve ez a két szobás szép, bár lehasznált lakás – egy valaha jobb napokat látott ódon házban az egykori tőzsdepalota (később tv-székház) háta mögött – lett az állandó lakásom. Otthont csak azért nem írhatok, mert bizonytalan voltam benne, hol is vagyok tulajdonképpen. S otthon persze leginkább ott volt, ahol az anyám tartózkodott. Ő pedig egyelőre még Kunszentmártonban maradt a családdal. Azt azért nem kockáztatták meg, hogy egyenesen visszajöjjenek Pestre. Sokáig várták a fölmentő határozatot. (Sok kitelepített várta velük együtt, s mire megérkezett, kiderült, hogy jórészt nincs is hová menniük. Így aztán számosan vagy szétszéledtek a környéken – mint K nagyszülei is –, vagy egyszerűen ott maradtak a nyomorban. Amit pedig most már „szabadon" otthagyhattak volna.)

A fölmentő határozat szerint Kozmáék elhagyhatták a kényszerlakhelyet (Kunszentmárton), viszont nem mehettek vissza Pestre, csak ha letelepedési engedélyt kaptak. Azt pedig nem kaptak – nem is kérhettek –, mert ahhoz állandó bejelentett lakás kellett volna Pesten. S hiába voltak „pestiek" minden értelemben, a kitelepítéssel elvesztették a pestiségüket. Állást pedig nem kaphattak, semmifélét, ha bejelentett lakásuk nem volt. Úgy látszott, a lakásbejelentésen múlik minden (dehogy azon múlt!), így aztán, sokan másokhoz hasonlóan, Pest környékén találtak maguknak valakit, aki hajlandó volt bejelenteni őket (a lakásbejelentés a rendőrségen folyt, és attól még sokáig ódzkodott mindenki).

Ürömben kaptak egy használaton kívüli üzlethelységet, amit lakásnak is föl lehetett fogni; oda bejelentkeztek. Míg apám valami megélhetés után futkosott – a családi értékeket addigra mind pénzzé tették, az utolsó tíz Napoleon-aranyat apám zsebéből kilopták, még a kitelepítés előtt –, anyám nap közben leginkább az anyjánál, az Alkotmány utcában húzta meg magát. Állandó rettegésben, hogy a társbérlők följelenthetik. Nagyanyám, az Alkotmány utcai lakás legális társbérlője, befogadta az öcsémet. Ha nagyon későre járt, vagy lekésték az ürömi buszt, később a szüleim meg-megkockáztatták, hogy bent aludjanak (hogy hogyan fértek ott el, egyetlen szobában, azt ma már elgondolni sem tudom). Itt vártak szorongva akkor is, amikor, a forradalom idején, éjszakára kint ragadtam az utcán.

Apám sok utánjárás után végre kapott munkát a köztisztasági vállalatnál. Barátjának a barátja, Jócsik Lajos segített neki (az, aki később az első környezetvédelmi könyvet írta a Magvető *Magyarország fölfedezése* sorozatban). Apám hajnalban indult (mindig utált korán kelni), viharkabátban, ami szörnyen bűzlött; mert a köztisztasági munka budipucolás volt. Hivatalosan „köbözés" (a számoláshoz értett), ami abból állt, hogy egy mérőlécet ütközésig le kellett dugni a budiba, aztán kiszámolni, hány köbméter pucolni való gyűlt össze benne. Bár a viharkabátja büdös volt – a szag mindenüvé beivódott –, nem emlékszem, hogy ezt az egészet apám rossz néven vette volna.

Jókat beszélgetett a tulajdonosokkal (a külvárosokban és a Pest környéki településeken). A kabátját anyám mindig igyekezett leszedni róla már az előszobában. Ettől a társbérlők nem voltak elragadtatva; az előszobát közösen használták.

A társbérlők, akiket az Alktomány utcai lakásba betelepítettek, két-két szobát használtak. (A szobák, mint afféle nagy lakásban, eredetileg egybenyíltak; csak a nagyanyámnak építettünk külön bejáratot az ostrom utáni helyreállításkor.) Igyekeztek barátságosak lenni; legalábbis nem jelentették föl apámékat, akik később engedély nélkül egyszerűen az Alkotmány utcában ragadtak, s a nagyám költözött a helyembe a Széchenyi utcába. A következő években most megint az Alkotmány utcában laktunk, igaz, csak egy szobában. Mégis volt folyóvíz, wc, fürdőszoba, még ha fűthetetlen is.

A Széchenyi utca azonban valósággal hozzám nőtt. Naponta ingáztam nagyanyám és nagynéném között – ott mégis valamivel több volt a hely –, különböző ürügyekkel. A leggyakoribb ürügy a zongora volt. Ezt kötelező volt tanulni a képzőben, ezért naponta gyakorolni kellett. A zongorájuk még „a régi szép időkből" (mikor is voltak azok?) megmaradt a nagyanyáméknak, és Mártáéknál helyezték el, akinek mint képzősnek szintén kellett gyakorolnia. A másik ok egy Jókai-sorozat volt (nem a gyakoribb, a piros-arany kötésű sorozat 1925-ből, hanem egy ritkább, bőrkötésű, sárga száz grammos díszpapíron). Jókait faltam – sok egyéb mellett –, s ha nagyon tetszett, egy-egy passzusát bemásoltam a dolgozatomba. Meg voltam sértve, ha észrevették. (Emellett megírtam még Robinson történetét Péntek szemszögéből, valamint egy fordított Egri csillag-ot, amelyben Bornemissza Gergely egyenesen a géppuskát találja föl. Mártáék azonban sokallták erre a papírt, erre anyám használt füzetekkel igyekezett ellátni.)

Mártáéknál volt a hely a tanulásra. A két utcai szobából az egyikben állt az ebédlőasztal – nem mondhatnám, hogy ebédlő volt, mert aludtunk is benne –, ekörül kerengtem órákon keresztül délutánonként. Akkor főként a kémia nem akart a fejembe menni, bárhogy erőltettem. Kaptam is egy hármast a röpdolgozatomra, amitől rettentően sajnálni kezdtem magamat (nincs családom, nincs otthonom, nincs senkim – ráadásul még ez a hármas is). Még szerencse, hogy ezúttal, kivételesen, a tanárom tévedett.

Az Alkotmány és a Széchenyi utca közti terület lett késői tizenéves korom „élettere" (éppen az, ahová, sokkal később, az Oktatáskutatóval visszakerültem). A Hold utca egyik reprezentativ házának első emeletén orosz katonák táboroztak sokáig (kitelepítésünk kezdetekor azonban kiköltöztették őket onnan). A Kálmán utcából a Hold utcába, majd onnan a Báthory utcába (akkor így írták) villamos kanyarodott át; ha a kanyarban lassított, az egykori oktatási minisztérium épülete előtt le-föl ugráltak az utasok. Átvágva a Batthyány örökmécses előtt („vigyázz, hogy írod!"), keresztül az Aulich utcán a Szabadság térre értem; akkor már ott éktelenkedett a szovjet emlékmű. A Szabadság tér sarkán, az amerikai követség kirakatában megnéztem az aktuális fényképeket (érdekes, Truman egészen más volt, mint ahogy az újságrajzokon néha láttam). Ha siettem, elmentem az egykori tőzsdepalota előtt (mi lehet az a „tőzsde"?), ha ráértem, inkább a Nádor utcába fordultam. S már ott is voltam a Széchenyi utcában, amely az Akadémia háta mögött kinézett a Dunára. Végén a „királyi vár", ahogy én tanultam.

Ha a Széchenyi utcából mentem a képzőbe, akkor a kettes villamossal utaztam; ha az Alkotmány utcából, akkor a hatossal; akkor még megállt a Nyugati és a Margit-híd

között a Koháry utca sarkán is. Az egykor Széll Kálmán, akkor már Moszkva téren kellett átszállnom az ötvenkilencesre. Pest felől csak kevesen jártak a képzőbe; velük rendszerint így közlekedtem.

* * *

Későn érkeztem a képzőbe; az első szeptemberi hetek már elteltek. Némi zavarral előbb Lakits Pál osztályába akartak tenni – az volt a mindenkori A-osztály –, később mégis a B-ben kötöttem ki, Bihari János osztályában. Az igazgatóhelyettes kísért be (kínos érzés), bemutatott. Volt egy hely az ablak melletti padsor végefelé, leültettek. A tanítási nap végefelé jártunk, hamarosan csomagoltunk. Az osztály nagyobb fele bentlakó volt, csak néhányan voltak bejárók. Velük együtt én is hazamentem.

A tanítóképző – akkor és azóta, különösen a szakmabeliek, „budai képzőnek" hívták – különös iskola volt. Ezt csak később fogtam föl, furcsa ismeretségek révén. Tanárai – csaknem kizárólag férfi tanáraink voltak, a nők éneket, zenét tanítottak, vagy a gyakorló iskolában dolgoztak – érezhetően két csoportra oszlottak: gimnáziumi és tanítóképezdei tanárokra. Nem mintha széthúzást tapasztaltam volna köztük, de a négy év alatt, amit ott töltöttem, a különbség mind érezhetőbb volt. Főként mert közismereti tanáraink közül a meghatározó egyéniségek – köztük mindenekelőtt az osztályfőnökünk – a csak nemrég államosított és feloszlatott Lónyayból került át (a Lónyay utcai református fiúgimnázium Budapesten). Amit tőlük kaptunk, egy életre szólt, még ha az anyagot nem tanultuk is meg. Mint Hajdu Istvántól, a nyelvész Hajdu Péter bátyjától, aki eredetileg némettanár volt, de nekünk oroszt tanított. Semmit sem tudtunk – mégis brillirozott velünk, ha látogatója volt. Egyszer nyelvtan órát helyettesített. Leesett állal figyeltük, mennyit tud. Bódi Ferenc („a Föri", szegedies kiejtése miatt) a Parasztpárt országgyűlési képviselője volt, Erdei Ferenc jó barátja. „Félre a könyvet, jegyzetelünk!" – s aztán az osztályteremben körbejárva mondta, mondta a történelmet, amelyet úgy kellett tudni is. Szathmáry Lajost – az Égető Eszter Cseresnyés kollégiumának alapítóját (igen!) – nimbusz övezte, már csak azért is, mert ő volt az igazgatóhelyettes. Jablonkay Pálról hamar kiderült, hogy a Szent Imre katolikus ifjúsági mozgalom (Americana) egykori szervezője volt; népszerű tanár, ki is neveztük egymás között osztályfőnökünk helyettesének.

Bihari Jánossal azonban, hogy úgy mondjam, különleges viszonyt alakítottunk ki; én pedig szinte annál is többet. Mint Lónyays tanár ismerte anyámat még mint Baár Madas-i tanárt, ha ellátogatott hozzánk, az nemcsak osztályfőnöki családlátogatás volt (bár forma szerint annak számított). Leült anyám ágyára – anyám akkor már többet volt ágyban, mint fent, s különben sem nagyon lett volna máshová ülnie. Beszélgettek, én meghatottan hallgattam. Ő makói volt – Szegeden végzett, Horger Antalnál doktorált –, de a felesége (Mátis Ibolya) erdélyi. Tanító apja úgy szökött ki Erdélyből, hogy a ruhája alatt, a dereka köré csavarva kihozta az utolsó magyar zászlót a falujukból. Bihari Jánosból protestantizmus, nép-nemzeti érzés és a klasszikusok szeretete áradt; olyan ötvözet, amellyel anyám Baár-Madas-i kollégáinál találkoztam utoljára, amit mélyen szívtam be, később már eredendően magaménak is tudtam. Kivetítettem anyámra, anyám családjára, és föl akartam venni Költő Gábor nevét. Elsza-

kadásom apámtól és a vízivárosi-pasaréti rokonságtól itt és így vált mind tudatosabbá. Bihari Jánost inkább tiszteltem már, mint az apámat.

* * *

A képző ebben az időben ünnepelte alapításának centenáriumát és vette föl a Táncsics nevet. Táncsis ebbe a képzőbe – vagy inkább a jogelődjébe – járt; címert szerkesztettünk neki (vagy inkább a tanáraink), diáksapkát kezdtünk viselni, ami az ötvenes évek közepén jött ismét divatba, sőt iskolai indulónk is volt (ezt Kapy-Králik Jenő készítette, nagy erudicióval, evangélikus kántor létére, Peskó Zoltánnal, az idősebbel együtt). Büszkén fújtuk, legalábbis egy ideig. Fiúképző voltunk; lányokkal (hivatalosan) csak akkor találkoztunk, ha a Zirzen Jankások vagy a Vend utcaiak eljöttek hozzánk, vagy egy kórusban énekeltünk velük. Így hát nem voltunk versenytársaik – a tinédzser fiúk ritkán versenyezhetnek hasonló korú lányokkal, a nemi elkülönítés nemcsak iskolai szabály volt, hanem ifjúsági tabu is. Maradtak a felső tagozatos lányok, akik eredetileg nem jártak a gyakorlóba, mert csak később lett a gyakorlónak felső tagozata.

A tanári kar és a tanuló ifjúság nem igen illettek össze. Ezt akkor nem láttam, láttuk – később (osztály- és évfolyam találkozók) mind nyilvánvalóbbá vált. Amit a tanári kar – különösen a közismereti tanárok – képviselt, csak nagyon távolról és csak nagyon halkan szólította meg a tanítóképzősöket (egyikünket-másikunkat jobban, a többséget kevésbé). Osztálytársaim többsége – különösen a kollégisták – nemcsak külterületről jött, hanem zömmel első generációs családokból. S az a néhány értelmiségi (mint én is), aki ide jelentkezett s be is került, gyerekfejjel nem nagyon mutatta, nem is igyekezett megmutatni mindazt, amit hazulról hozott. (Abban az évben, 1953-ban az oktatáspolitikai irányelv még az volt, hogy az „egyéb" származásúakat az általános iskolából gimnáziumba nem, csak szakmunkás képzőbe, jobb esetben technikumba irányították. A tanítóképző akkor technikumnak számított.) Így aztán Gerhát Pál (az apja lelkész volt), Fejes István (apja kitelepített katonatiszt) és jómagam („kormányfőtanácsos") jobbak voltunk talán az átlagnál, de nem mindenben és nem föltétlenül.

A készségtárgyakból biztosan nem, mert abban Karlovitz János brillirozott, aki több éve tanult már zongorázni előttünk, kezdők előtt. Dobosi István a legjobb tornász volt (közben megbukott történelemből) – könnyedén megcsinálta, amihez nekem hosszú délutánok gyakorlása sem volt elegendő –, Gáspár Laci pedig (igaz, nem a mi osztályunkba járt) legendásan a legjobb tanító. A budai képzőbe kevesen jártunk („A mi kis iskolánk, az egész ország és a nagy Szovjetunió" – mondta, s mutatta is hozzá, lábújjhegyre állva a nagyszünet röpgyűlésén a kollégiumi igazgató). Eléggé ismerhettük egymást. S egyre kevesebben voltunk, mivel az utánunk következő évfolyam – többek közt Bábosik István, később pesti egyetemi tanár, jó barát is odajárt – volt az utolsó, újakat már nem vettek föl. A képző főiskolává alakult.

* * *

A közismereti tanárok korábbi gimnáziumokból jöttek – ők tanították a tantárgyi módszertanokat (nem vették túl komolyan, mi sem) –, a pedagógia (pszichológia) ta-

nárok viszont a tanítóképzőkből. A képző igazgatója, Árpássy Gyula Esztergomból. Makulátlan fehér köpenyben sétált végig a nagyszünet végén, amikor a csöngetésre vigyázzba kellett merevednünk („Macska! Macska!" – futott végig a figyelmeztetés a nagy kamaszok között, mire mindenki görcsbe rándult.) Az óravázlatokhoz negyedrét alakú nagyfüzetet kellett használnunk, oldalanként ceruzával megkeretezve. Időnként ellenőrizte, nem szúrtuk-e át a lapokat, könnyebbség kedvéért, körzővel.

A közismereti és a pedagógiai tárgyak közt a különbség szembeötlő volt. Pedagógia tanáraink az akadékoskodásig precízek és aprólékosak voltak. Nehezen tanulható könyvekből tanítottak-tanultunk; a Kardos-féle általános lélektan még csak hagyján volt, de a neveléselmélettel alig birkóztunk. Hajnalonként keltem, az Alkotmány utca még csöndes volt. A tavaszi napsütésben kiültem az erkélyre – így jobban láttam, és nem zavartam az alvó családot –, és igyekeztem megjegyezni a gondolatmeneteket. Jegyzeteltem is hozzá, a könyv margójára (nem volt szabad). Mégis alig ment, akár csak korábban a kémia; Makarenko *Új ember kovácsa* sokkal jobban megfogott. Azt jobban tudtam kötni cserkész élményeimhez és gyakorló iskolai tapasztalataimhoz is valamennyire.

Holott épp ezekből a tárgyakból kellett kisegíteni a tanárainkat, később a hozzánk látogató tanárjelölteket is. A képző egyúttal gyakorló iskolaként is szerepelt; hozzánk jártak az egyetem pedagógia szakos hallgatói (leendő képzős tanárok). Hetekig hospitáltak, hátul, a padok mögött, magukkal hozott székeken; majd egyikük-másikuk átvette néhány órára a tanítást. Aztán elkövetkezett egy-egy nagy nap: egyszerre több szék volt előre bekészítve (hurcoltuk, nagy garral). S aztán a tanárjelölt következett valami didaktika vagy neveléselmélet órával. Mit mondjak, nem volt könnyű dolga; különösen ha a próbatanítások során nem volt elég jó hozzánk (osztályozni mert, vagy legalább nem volt elég csinos).

Ez a „tanítva tanulunk" – a precízkedés, sőt néha korlátoltság ellenére is – nagyon jó volt a tanítóképzőben. Különösen, hogy magunk előtt láthattuk, amit mi magunk is csináltunk a gyakorlóban. A gyakorló iskola egybe volt szervezve a képzővel; a képző épületében működött – akkor még nem volt önálló épülete az általános iskolának –, akár csak a kollégium (később a hegy túloldalára költöztek), vagy a gyakorló kert (később épült csak rá a tízemeletes kerületi pártház). Elsőben – amikor megérkeztem – még nem, de másodiktól kezdve rendszeresen be voltunk osztva a gyakorlóba. Akiktől igazán sokat tanultunk mint leendő tanítók, azok a gyakorló iskolai tanítók voltak; egy kivétellel mind nő. Nemcsak az osztályukkal bántak nagyon jól, hanem a kamaszokkal is. Azt hiszem, a tanítóképzésnek (középfokú) ez a legnagyobb dicsérete.

Másodikban egy-egy napot hospitáltunk, harmadikban már órát tartottunk, negyedikben pedig egész napokat tanítottunk végig. Hosszú napokat készültem egy-egy órára. Az óratervet előbb megalkottam, majd szó szerint meg is tanultam (ha üres volt épp a társbérleti konyha). A hatos számfogalom – hat pötty, hat nyuszi, hat virág. Jól sikerült, valósággal lebegtem. A gyerekek átfogták a térdemet: „Kistanító bácsi! Kistanító bácsi! Gyere máskor is!" Mentem ha küldtek, ha hívtak, ha hagytak. Mit mondjak, lelkes tanító bácsi voltam („Néptanítócska" – biggyesztette el a száját otthon az öcsém). Lelkes néptanító, lelkes dolgozatíró, lelkes szónok és közszereplő (amit az egy-

házközségben díjaztak, Bihari kevésbé. Csak szorongva elmondott történelmi érettségim után dicsért meg: „Na, látod. Tudsz te ilyen szerényen is….")

* * *

Írtam mindenfélét iskolai dolgozat ürügyén: szellemtörténeti okfejtést a népi irodalomról, politikai pamfletet a keleti parasztállamok szocializmusáról. Mikor mit olvastam: Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, Veres Pétert. „Műsoron kívül" is írtam, naplót és útirajzot. Utóbbi még mindig megvan (mai ízléssel szinte olvashatatlan). 1956 nyarán Romániába, Erdélybe kirándultunk.

Máskor a nyarakat munkával töltöttem. Elsős koromban hozott össze a sors – jobban mondva apám társasága, egykori barátai, akik még mindig megvoltak vagy újra meglettek – Surányi bácsival („mérnök úr"), aki mint nyugdíjas erdőmérnök még bedolgozott a Földhivatalnak, és a Pest környéki erdők térképeit pontosította. Ehhez neki figuránsok kellettek, akik a mérőlécet tartották, míg ő a mérőműszerével a távolságot leolvassa, aztán a tervrajzon rögzíti. Helybelieket is fogadhatott volna – Sárszentmihályról, Ceglédbercelről, ahol megfordultunk –, de úgy látszik, jobban megbízott „a társaság" fiaiban. Mint később kiderült, csalódott bennük. Siegler Gyuszit nem igen érdekelte az egész munka; csak a szüleinek engedett. A hosszú mérőlécet úgy egyensúlyozta a vállán, hogy időnként orrba taszította Surányi bácsit („Ez engem aggat!", mondta szemrehányóan Surányi bácsi). Párniczky Elemérrel sem sikerült a próba sokkal jobban, mert őt érdekelte volna a dolog – hajóskapitánynak készült (rövid időre tengerész is lett), mérni tudnia kellett –, viszont korán kelni nem annyira szeretett. Maradtam én, köztük a legkisebb és a legbuzgóbb. Még Surányi bácsi bakancsát is hajlandó voltam (igaz, csak egyszer) kipucolni, miközben azt mondtam magamban, a hátamon vághatja a fát – akkor is kell a munka. Nagyon megszeretett, s soha többé nem mondta, hogy cipőt pucoljak neki. Másodéves képzős koromtól kezdve felnőtt fizetéssel alkalmazott, ami kiszállási pénzzel járt (nem aludtunk otthon, hetente egyszer járhattunk haza). Ez már sok pénz volt. Megvettem életem első ballonkabátját, aktatáskáját és – nem tudtam ellenállni – sokadik tollkészletét.

Így futotta harmadikos koromban, nyár végén az erdélyi útra is. Kötelező nem volt ez az osztálykirándulás, de persze jött, aki csak tehette. Nyár vége volt, harmadév vége, a Rákosi-korszak vége. A fegyelem, a megszokott, a betartott, a ránk kényszerített mindenfelé bomlott körülöttünk. S nekem különösen is: Erdély! A vonat ablakából kihajolva lestem egy vastag, vörös vonalat, ami a határ kellett volna legyen (a térképeken). Az nem volt ugyan, de határsáv, őrtornyok és gépfegyveres határőrök a határ mindkét oldalán, azok igen. (A minap utánunk szaladt a román határőr lány, amikor megállás nélkül akartam áthajtani Szatmárnémeti felé: „Még nem vagyunk schengeni határ!", kiabálta, most már persze magyarul.) A naplóm szerint éjszaka robogtunk át a határon, a székely himnuszt (tiltott) énekelve. Nem tudom, de nem lehetetlen; Jablonkay tanár úrtól még ez is kitelt.

Ha a napló stilárisan olvashatatlan is, az élmény mindenképp megrendítő volt, legalábbis nekem. S Jablonkay tanár úr tett róla, hogy másoknak az is legyen. Biológia-földrajz tanárként nemcsak a természethez értett, hanem a történelemhez is (amit,

már mint az interpretálását, nem minden tanárunk dicsérte). De Jablonkay nem tett féket a nyelvére – ha már ötvenhat nyara volt, s ha már egyedül voltunk a vagonban, akkor mindent elmondott, amit az előző években az iskolában nem tudott, nem akart vagy nem mert. Csaba királyfitól székely határőrökig, szószegéstől áldozatos hazaszeretetig volt itt minden; a táj valósággal megelevenedett. Nekem amúgy is eleven volt, mert Jablonkay szavai mögött egyre erősebben hallottam – hallani véltem – a nagyanyámét. Ahogy mesél. S nem azt láttam, amit néztem – hanem azt, amit hallottam; akkor és azelőtt.

Kolozsváron („Kolozsvárott", figyelmeztettek) a főteret a Szent Mihály templommal (az esküvő! A „lepp"!). A Petőfi emlékhelyeket („ezt se tanultátok"). A tordai hasadékot („Szent László izzadt teste…"); a szász városokat (hitehagyottak), a torockói népviseletet (maroknyi székely…). Csodák csodája, Kolozsvárra mintha ráismertem volna, talán annyit mesélt róla a nagyanyám. Taplósapkában díszelegtünk. Találkoztunk egy kedves lánnyal, aki csak románul tudott, de sebaj, jól elbeszélgettünk. (A megsárgult fényképen, a Mátyás szobor előtt mosolygós, kissé tenyeres-talpas anyányi nőalak áll, két oldalán megilletődött tanítóképzősök. Fejes István barátom csak azért nincs a képen, mert épp otthagyta az egész társaságot, nagyon unta ezt az idegenvezetést, és „magánúton" lement egészen Bukarestig.)

A legnagyobb élmény azonban Marosvásárhely volt, illetve az egész „Maros-Magyar Autonóm Tartomány". Ezt még Gheorghiu-Dej csinálta, szovjet nyomásra, hogy kifogja a szelet a romániai kommunisták vitorlájából, akik a Szovjetunióba jártak árulkodni, s akik közül a meghatározó személyiségek magyarok voltak. De nem ezen csodálkoztunk, ezt akkor nem is tudtuk. Hanem azon, hogy van másik magyar történelemkönyv, másik magyar irodalom, másik magyar földrajz. Másik magyar iskola is, nemcsak a miénk. Másik fiatalok, akik éppúgy beszélnek magyarul – az iskolai megpróbáltatásaikról, meg egyebekről is –, mint mi. A marosvásárhelyi középiskolában, ahol fogadtak, minden fiúnak került egy-egy magyar kísérő (mert leányiskola volt, hála Istennek, leány).

Nekem Gampe Júlia jutott, aki – számomra szokatlan (és kezelhetetlen) módon – láthatóan szerelmes lett. Ez főként onnan derült ki, hogy amikor elbúcsúztunk, egy könyvet adott, benne jellegzetes írásával egy Reményik versidézet: „ameddig piros lesz a vér, ameddig fehér lesz a hó…". (É. ezt a könyvet s az egész történetet nem nagyon szerette. Hát még ha tudta volna szegény, hogy Gampe Júlia még egyszer föltűnt, soksok évvel később, idős hölgyként, társtalanul, Németországból.) Tanulságokkal és csomagokkal telve érkeztünk a Nyugati pályaudvarra; Jablonkay mindenkitől egy kis segítséget kért. Búcsúzáskor aztán kiderült, hogy a cserediákok cseretanára is velünk jött, feleségével és gyerekeivel együtt. Kiderült, hogy ez a „cseretanár" épp Jablonkay testvére volt (később a budapesti Petőfi Gimnázium ismert tanára). Magyar állampolgár lévén – újra azzá vált, amikor Erdélyt Magyarországhoz csatolták –, gond nélkül áttelepült (1956 kora őszét írtuk). S az is kiderült, hogy velünk költöztették át az ingóságaikat; az én csomagomba egy nagypárna jutott.

Ötvenhat

1956. október 23-án – mint mindig – kettő és három között értem haza az iskolából. Bár a Margit-hídon jöttem, akkor még senkit és semmit nem láttam. Nem is tudtam semmiről. Ebéd után elindultam a nagynénémékhez a közeli Széchenyi utcába. Náluk volt zongora, ahol délutánonként gyakorolni szoktam. De aznap már nem érkeztem el hozzájuk. A Batthyány örökmécsesnél barátok állítottak meg, akik elmondták, hogy „kitör a forradalom". Így hát elindultuk együtt forradalmat nézni, és hamarosan a Bem-szobornál kötöttünk ki. Ez négy vagy öt körül lehetett.

A forradalom kitörése sem váratlan, sem hihetetlen nem volt. 1956 szeptembere és októbere izgalomban telt el, amiből az iskolánkba is beszűrődtek a hírek (a szüleim nem politizáltak). Október 6-a különösen emlékezetes nekem, mert én mondtam az iskolai megemlékezést (szövege valahol ma is megvan). Ma már persze inkább csak a hangulatára emlékszem azoknak a heteknek; ennyi is elég azonban, hogy érthetővé tegye a forradalmat.

Enyhe, október végi délután volt. Mire a Bem-térre értünk, a szobor környéke már zsúfolásig megtelt. Beszélt valaki, akit nem jól láttam, de akiről az terjedt el hirtelen, hogy Veres Péter. Ez mindjárt nyomatékot adott szememben a történteknek. Teljesen belevesztem a hangulatba, a tömegbe és az időbe, amely észrevétlenül röpült. Úgy hét és nyolc között morajlott végig a jelszó, hogy menjünk a Kossuth-térre. Nagy Imre fog beszélni.

Elindultunk a Margit-hídon. Az úttesten mentünk, a forgalom akkor már állt. Többé-kevésbé rendezetlen sorokban vonultunk, szemben rendőrök vagy katonák jöttek. Ekkor újabb jelszóra zendítettünk: „Új ruhát a honvédségnek!" „Le a sapkarózsával!" Talán a Kossuth-címert is követeltük. Lelkesültek és fáradhatatlanok voltunk. Ott masíroztunk a híd közepén, a tömeg erejével, és úgy éreztük, hogy ellenállhatatlanok és győzhetetlenek vagyunk. Sötétedett.

A Kossuth-tér bejáratánál, az Alkotmány utcához közel kaptunk helyet; kis csapatunk beleolvadt a téren zsúfolódó emberáradatba. Ez megsokszorozta az erőnket és lelkesültségünket. Jelszavakat skandáltunk, Nagy Imrét követeltük, énekeltük fölváltva a Himnuszt és a Kossuth-nótát. Percek alatt elszállt, lefoszlott rólunk a bilincs, amelyet az elmúlt évek kovácsoltak ránk. Mind felszabadultabbak és merészebbek lettünk; valósággal röpültünk. Mintha többen is kiálltak volna az Országház erkélyére, de a tömeg lehurrogta őket. Végre kijött Nagy Imre – erőtlen és távolságtartó volt. A tömeg legalábbis nem ezt várta, csalódást keltett. Egyre többen zsúfolódtunk össze. Lassan kiszorultam a térről a Földművelésügyi Minisztérium háta mögé, a Szikra Nyomda bejáratához, a Kozma utcába. Ez úgy kilenc tájban lehetett.

Csak egy lépésnyire voltam otthonról, így hát hazaszaladtam. Nyilván látszott rajtam a lelkesültség, és a szüleim is nyilván hallgathattak már rádiót. Csak így érthető, hogy nem is ellenkeztek, amikor valamit ettem, aztán megint elrohantam. Azt ígértem, hogy később újra hazanézek. De ebből nem lett semmi. Mire az FM-hez visszaértem, a tömeg már mozgásban volt. A Belváros felé tartottunk. Izgatott híresztelések hallatszottak, hogy a Rádiónál lőnek. Odamentünk.

Az Alkotmány utca és a Kiskörút sarkán megint rendőrökkel találkoztunk. Velünk sodródtak ők is. A Körút és a Kossuth Lajos utca kereszteződésénél, az Astoria előtt katonák álltak (talán „zöld ávósok", vagyis határőrök). Csatlakoztak hozzánk. Nem

mentünk, sodródtunk a Rádióhoz, ahonnan ekkor már lövések csattantak. Úgy tíz-tizenegy közt érkeztem oda.

Mondanom sem kell, semmit sem láttam. Csak embert ember hátán a szűk Bródy Sándor utcában, akiken keresztül nehezen tülekedtünk a Rádió közelébe (talán el sem értük). A lövöldözés elől mindenesetre a Múzeum széléhez menekültem, onnan pedig vissza a Körútra. Ott, nagyjából a Múzeummal szemben, valamelyik bérház kapualjában töltöttem a 23-ról 24-re virradó éjszakát.

Az órák szinte repültek, és bevallom, nem emlékszem részletekre. Csak arra, hogy úgy zsúfolódtunk össze abban a kapualjban – meg a többi, szomszédos ház tövében is –, mintha eső esne és az elől keresnénk menedéket. (Ez a kapualjba-állás aztán a következő két hétben rendszeressé vált a Belvárosban.) Az izgalom félelemmel keveredett, de fegyvere körülöttem senkinek se volt (fegyvert osztani láttam a Rádió előtt, én is odakerültem, de nem jutottam hozzá. Nem is tudtam volna mit kezdeni vele.) Egy pillanatra megérintett a rettenet – valamikor éjfél körül –, amikor egyikünket ott, a kapu alatt találat érte. A többiek félrehúzták, nem törődtünk vele. A bosszúvágy kerített hatalmába, amikor láttuk a tömeget áramlani – menekülni – a Múzeum mellett. Szovjet harckocsik vonultak el a Múzeum előtt – a velünk szembeni oldalon – a Kálvin tértől az V. kerület felé úgy négy óra tájt. Nyitott tetejüknél a katonák úgy feszítettek, mintha díszszemlére érkeztek volna. Egyszer csak lövés csattant a Múzeum felől, és az egyik orosz lehanyatlott. A többiek gyorsan lebújtak. Elégtételt éreztem.

Hat és hét közt leszállt a köd, és megszűntek az „események". Mérhetetlen fáradtság vett rajtam erőt az átvirrasztott éjszakától, de főleg az előző napi lázas izgalomtól. Egyszerre eszembe jutott, hogy egész éjszaka nem voltam otthon, és hogy másnap is nap lesz, iskola, munka. Szétszéledtünk a kapu alól, és elindultunk hazafelé. Hallottam, hogy lezárták a Belvárost – megpróbáltam a körúti bérházak sora mögött, kerülő úton hazaérni. De nem lehetett; tényleg mindenütt ballonkabátos alakok álltak – kettesével, hármasával –, engem is megállított hirtelen kettő. Kérdezték, hová megyek (haza), hol voltam (nem tudtam és nem is mertem éjszaka hazamenni), fegyver van-e nálam. Végigmotoztak, és én nagyon megijedtem, mert eszembe jutott, hogy a zsebemben egy csomó röplapot gyűjtöttem össze mementónak. De őket nem ez érdekelte, hanem a pénztárcám, amit talán pisztolynak vagy lőszernek nézhettek. Egyszerre rám fogták a géppisztolyt, és elővetették velem a pénztárcát. Aztán rám parancsoltak, hogy takarodjam haza, és ne is menjek ki az utcára addig, amíg a rádió nem mondja. Hét és nyolc közt értem haza.

Apám dühös volt, anyám pedig ijedt, mert nem kapott rólam hírt. Egész éjszaka a rádiót hallgatták, és szomszédoltak a házban, hogy megtudják, mi is történik odakint. Megkönnyebbültek, hogy végre otthon vagyok. Amit én láttam s amit ők hallottak, abból lassan kikerekedett egy történet (ami számomra sohasem lesz egészen világos). Október 23-a így is maradt meg bennem: egy történet félszavakból, elhallgatásokból, értetlenségekből és lelkesült reménykedésekből.

* * *

A következő napok mintha álomban teltek volna el, remény és kétség között. Folyton szólt a Szabad Európa, de még ennél is fontosabbak voltak azok az összebújások, amik közben szüleim és a házbeli ismerősök, rokonok – főként Filep Imre, az unitárius lelkész és a hozzá járók, nála gyülekezők – híreket cseréltek és elgondolásokat szövögettek. Álom és ébrenlét e hosszúra nyúlt mezsgyéjén kiemelkedik néhány emlékkép.

Október 25-én a Parlament felé mentem, hogy lássam, mi történik odakint. A Kossuth téren néhány szovjet tank állt háttal az épületnek, szemben a térrel; a katonák épp a civilekkel barátkoztak (mintha zászlóikat adták-vették volna). A tér most nem volt annyira zsúfolt, mint 23-án este, de sokan voltak most is kint. Nagyjából a Kúria (ma Néprajzi Múzeum) épületéhez értem, amikor csattanások visszhangzottak, lövések hangja. A Földművelésügyi Minisztérium oszlopcsarnoka alá húzódtunk, látni véltem az összeesők embereket. Filep Imrével együtt menekültem haza.

Életveszélyben nem voltam, csak egyszer. Néhány nappal később kenyérért indultam a Kiskörút túloldalán lévő pékhez, ahová nagyanyám háború óta járt. Épp kiléptem a kapualjból a járdára, hogy átmenjek az úton, amikor csattanás hangzott, és valaki visszarántott. Nem néztem körül, és nem vettem észre, hogy a Nagy Ignác utcában egy szovjet tank áll, és pásztázza az Alkotmány utcát. Nem éreztem sem ijedséget, sem félelmet. Szinte a tudatomig sem jutott el, hogy életveszélyben forogtam.

Pedig utólag végiggondolva többször is veszélybe kerülhettem volna. A 49-es villamosra szálltam, hogy a Kálvin térre menjek, már nem tudom, miért. A Deák térnél a villamos megállt. Megint hallottam a jellegzetes, éles csattogást, a géppisztoly hangját. A villamos peronján állva figyeltük – sokadmagammal, mintha biztonságban lennénk –, amint a szemben lévő Madách-házak falához lapulva emberek futnak és lőnek egymásra.

Leszálltam a villamosról, gyalog mentem tovább a Múzeum felé. A zsinagógával szemben, a körút túloldalán boltok sorakoztak betört kirakatokkal. Láttam, hogy a kirakatban minden a helyén van, senki nem nyúlt semmihez. Furcsa, de ezt akkor valahogy természetesnek tartottam. Rajtam is erőt vett valami általános erkölcsi emelkedettség, valami megtisztulás, ami az áldozással és az áldozattal jár együtt.

Később hosszabb utakra merészkedtem, kenyérért a Zrínyi utcába, bámészkodni a Blaha Lujza térre, szörnyülködni a Nyugatihoz. A Zrínyi utcában, ahol kenyérért álltam, belelőttek a sorba; egy fegyveres elbújt mögénk, a többiek pedig végiglőttek bennünket. Többen kiestek a sorból (a pék gyorsan bezárt). Mégis, holttestet először a Nagykörúton láttam, a Harminckettesek terénél. Ott szörnyű volt a rombolás, házak omlottak le, belövések ásítoztak, mint ostrom után, alig tíz éve. De akkor még kicsi voltam, nem engedtek az utcára. Most viszont a törmelék közül kőporos pufajka ujja nyúlt elő, és ahogy a szememmel végigkövettem, kirajzolódott belőle egy elesett ember teteme. Ez volt az első halott, akit saját szememmel láttam (talán azért is maradt meg ennyire világosan). De sokan lehettek; a Harminckettesek szobra előtt voltak eltemetve, sírjukon sokáig égtek gyertyák, maradtak virágok.

A Batthyány örökmécsesnél ávóst üldöztek, ez váratlan, meghökkentő és ijedelmet keltő volt. Az ember átment a téren, hosszú bőrkabátot hordott (akkor ez nagy divat volt). A bőrkabát és a barna cipő valahogy árulkodó lehetett; mindenesetre kiáltások hangzottak („Ávós, ávós!"), pillanat alatt tömeg vette körül, meg akarták ragadni.

Nem emlékszem, mi történt vele – talán valahogy sikerült kimagyarázkodnia. Ilyesminek többször voltam tanúja, legemlékezetesebben a Nyugati előtt. Ott meg is fogtak valakit, és hiába magyarázkodott, a szemem láttára meglincselték és fölakasztották. Napokig lógott a fán. Ugyanúgy, mint egy másik az Oktogonnál, elfeketült arccal és kidülledt, véres szemmel.

Néhány tanítóképzős véletlenül összetalálkozott, én például Fejes Istvánnal, osztálytársammal és barátommal, aki Óbudáról gyalogolt a Margit-hídhoz. Mások a Nagykörutat járták, egyeseknek talán fegyverük is volt. Hasonló történeteket mesélt Márta nagynéném – aki a Kertész utcában tanított –: nem egy tanítványa azzal dicsekedett, hogy beállt nemzetőrnek. Márta ezt riadtan mesélte, mivel ezek a fiúk előzőleg épp hogy szélsőséges és könyörtelen baloldaliak voltak. Családunk más tagjaitól – főleg a budaiaktól – azonban tulajdonképp el voltunk vágva. Ezért is voltunk annyira ráutalva a szomszédainkra.

Ötvenhat egyik velejárója – mint minden ijedelemé és nagy megrendülésé – sok hirtelen és megmagyarázatlan kibékülés volt. Egykori lakásunkban három család lakott, akik nemigen álltunk szóba egymással. Most egyszerre kérdezgetni kezdtük egymást, közösen hallgattuk a rádiót, és együtt faggattak engem, aki a legtöbbet járkáltam az utcán. Ugyanígy történt a lépcsőházban is, ahol régi jó szomszédok nemszeretem új beköltözőkkel laktak együtt. Weisz bácsi és Malvin néni följöttek, és elmesélték, hogy a fiaik Izraelbe menekültek. Egyszerre összejártunk Nagy Sándorékkal; nagyapám révén régi ismerősök (Nagy Sándort a nagyapám taníttatta, hogy egyházunk képzett kántora legyen – de ezt ő nehezen bocsátotta meg nekünk). Most együtt hallgattunk rádiót.

De a biztos és állandó támpont Filep Imre volt, akihez szüleim csaknem minden délután vagy este átmentek. Filep Imre és a lakása – egyben unitárius lelkészi hivatal – forradalmi találkozóhelynek számított. Sokan megfordultak ott; a készülődő többpárt rendszer második vonalából gyakorlatilag mindenki, akiről akkoriban hallani lehetett, főként erdélyiek. Hosszan latolgatták a kisgazdapárt újjászervezésének esélyeit vagy a Petőfi-párt programját. Filep Imrének nemzetközi egyházi kapcsolatai voltak, elsősorban angolszász országokkal; nála mindig friss hírekhez vagy autentikus kombinációkhoz lehetett jutni. Híreket és álhíreket, rémhíreket és félinformációkat egyforma mohósággal fogyasztottunk, ittuk a csalóka reményt.

A reményre, hogy minden megváltozik, családom igencsak rá volt éhezve. Apám és anyám családja mind a két oldalon nemzedékről-nemzedékre újra meg újra elvesztette az egzisztenciáját. Most az oroszok kivonulásában reménykedtünk, az ENSZ bejövetelében, semlegességben, és abban, hogy valamiféle nemzeti és demokratikus világ következik. A politikusokat, akik egyre többen és egyre sűrűbben tűntek föl, ezekhez a vágyainkhoz mértük. Ehhez képest Nagy Imrét (másokról nem is szólva) kommunistának tartottuk, aki kénytelenségből engedett a fölkelőknek, és sodródott az eseményekkel. A szorongó reményt, hogy megszabadulunk a Rákosi-rendszertől és az oroszoktól, egyfelől a rádió táplálta, másfelől azok a hírek, amiket magunk gyűjtöttünk utcán, társaságban, sorban állás közben vagy tüntetéseken. Újra meg újra elénekeltük a Himnuszt, meg a Kossuth-nótát.

November 3-án végre látszani kezdett a kibontakozás. Az oroszok bevonulása mintha lelassult volna, és az általános sztrájkot is felfüggesztették. November 5-ére,

hétfőre munkába készült mindenki. Addig én sem jártam iskolába. Úgy volt, hogy hétfőn újra kezdődik a tanítás.

* * *

November 4-e után hetekig úgy támolyogtunk, mint a részegek. A fölfokozott várakozás, a hiú remény és a teljes kiszolgáltatottság mély csüggedésbe taszított. Hiába reménykedtünk az utóvédharcokban és a néma ellenállásban. Hiába gyújtottunk gyertyát a harcolók tiszteletére, az elesettek emlékére. Hiába tiltakozott minden porcikánk a rágalmak és ferdítések ellen. Az orosz túlerővel szemben mit sem használt. Nem használt bátor helytállás és személyes áldozat. Egyre csak abban a kettősségben hánykolódtam, hogy vagy ki kéne állnom, vagy pedig menekülnöm kellene. Végül egyiket sem mertem.

Néhány erdélyi író Tamási Áronnal együtt Filep Imre lakásán fogalmazta és gépelte a röpiratait. Én is másoltam és terjesztettem őket (főként az iskolában). És hozzájuk hasonlóan lemondásra szólítottuk föl Bíró Viktornét, fiatal és dekoratív tanárnőnket, akiről úgy tudtuk, hogy Rákosiék rokona (apósa Rákosi testvére, a Csepel Művek vezérigazgatója volt). Sokan Nyugatra mentek; unokatestvéreim közül ketten is. A családom ismerősei is sokan menekültek; mindhárom család, akikkel a kitelepítés alatt baráti kapcsolatot tartottuk.

Miért nem mentem velük? (Holott valami svájci egyházi meghívásom is volt.) Olyan döntés volt ez, amely meghatározta az egész életemet – noha akkor még nem voltam tisztában vele. Sőt, azzal sem, hogy milyen mélyen és messzire hatóan fog érzelmileg is befolyásolni. Elég fiatal voltam hozzá, hogy az eseményeket jórészt elfelejtsem, vagy személyesen meg se tapasztaljam. De az érzelmek, amiket ötvenhat keltett, egy életre belém égtek.

Teológus évek

1957 júniusában érettségiztem. A magyarral magabiztosan végeztem, a történelemmel szorongva, a matematikával pedig úgy, hogy a Ludolf-féle számot 24 tizedesig bemagoltam, mint a verset tudtam, s csodák csodája (vagy tán nem is akkora csoda?) éppen azt a tételt kaptam. Az érettségire heteket készültem az Alkotmány utcai szomszédok kis udvari szobájában, ahonnan néha a világítóudvarra néztem ki, néha pedig a szomszédba, nagyanyámékhoz. Mondhatnám, túlkészültem magam, s nem véletlenül. Még ez is egyszerűbbnek tűnt, mint szembe nézni a valósággal, hogy mit fogok csinálni érettségi után.

Persze akkor már jelentkezni kellett volna, ha nem továbbtanulásra, akkor tanítani (ahhoz, hogy tanító lehessek, még egy gyakorlóévet kellett volna teljesítenem, s aztán képesítő vizsgáznom). Sok osztálytársam választotta ezt az utat; még azok is, akik egyetemre jelentkeztek, csak éppen nem vették föl őket (Fejes István is ilyen volt). Voltak elszántak, akik nem is akartak egyetemre menni, mint például Gáspár László. Én azonban akkorra már eldöntöttem, hogy teológus, lelkész leszek.

A pályaválasztásaimmal sohasem volt társasági sikerem (nem lettem elektrotechnikus sem, pedig mindig ezt mondtam, ha kérdezték). A lelkészséggel sem volt. Anyám

aggodalmaskodott és bizonytalankodott, apám hallgatott: őt erőltették, akkor ő miért erőltessen engem. A családban egyedül Márta nagynéném lelkesedett – de ő már ilyen volt; hasonló lelkesedéssel egyengette később a pedagógus pályámat. Az osztályban úgy kezeltek, mint valami földöntúli lényt. 1957 volt, az általános elbizonytalanodás éve (többek között). Lebeszélni nem mertek, rábeszélni nem akartak. Bihari János, kedves osztályfőnököm félrevont: „Nem tudlak elképzelni, ahogy káposztát termesztesz…" Bíró Viktorné akkor szervezte a KISZ-t; fölajánlotta, hogy közbenjár a fölvételimnél, ha belépek. Én azonban makacs voltam, és megírtam a fölvételi kérelmemet a Teológiára.

Mondom, 1957 volt, az általános elbizonytalanodás éve. Nem sokat tudtam letartóztatásokról és elhurcolásokról, a tanulásba bújtam. Írtam egy kérvényt, szépen le is gépeltem. Megírtam benne, hogy elegem volt a Rákosi-rendszerből, a hazugságokból, az igazságtalanságokból és az oroszokból. Ezért, főként pedig családi hagyományaimra tekintettel papnak akarok menni. Épp jókor írtam. Kolozsváron – ahová menni akartam – épp akkor tartóztatták le a forradalommal szimpatizálókat, többek között egyházam vezető férfiait. A letartóztatásból a magyarországi unitárius lelkészeknek is jutott. Filep Imre, aki akkor a Koháry utcai egyházközség lelkésze volt, tele volt jóbarátokkal – ismertebbekkel-ismeretlenebbekkel (főként erdélyiekkel, népi írókkal) –, akiket elvittek, megfenyegettek, elküldtek. Szörnyedve adta vissza ezt a kérvényt.

Romániából – ahová teológiára készültem – nemcsak ezért nem lett semmi. Az Egyházügyi Hivatal (kezdtem megismerkedni az egyházpolitikával) kerek perec kijelentette, hogy Kolozsvár szóba sem jöhet. Más megoldás után kellett nézni, legalább átmenetileg. A Református Teológia kézenfekvő lett volna – ugyanolyan palástot viseltek, ugyanúgy osztották az úrvacsorát, s ami ennél azért fontosabb, anyám és családja református volt. Nem volt tehát ismeretlen a számomra; én annál inkább az ő számukra. Be sem hívtak fölvételizni, a tárgyalások „magas egyházi szinten" zajlottak; azaz Filep Imre járt utána, bár előre tudta az eredményt. Az unitáriusok történetük során mindvégig épp a reformátusokkal voltak a legrosszabban, talán mert belőlük szakadtak ki. Filep Imre tanácsára próbálkoztam még Prágával, ahol huszita teológia működött (az ún. Cseh Egyház a két világháború között huszita elvek alapján nemzeti egyházként szerveződött). Azonban ez az út visszavitt a Református Teológiára: ők tartották a csehekkel is a kapcsolatot. Maradtak tehát az evangélikusok – ugyanők fogadták be száz évvel korábban a Pestre érkező első erdélyi unitáriusokat is (még a Deák téri templomukat is kölcsönadták egy időre, amíg a Koháry utcai unitárius ház meg nem épült). Ezt Filep Imrétől tudtam meg, aki brassói létére leginkább ismerte őket (igaz, szász változatban). Így kerültem Kolozsvár helyett a pesti Evangélikus Teológiára.

* * *

Választásomban a Filep család játszotta a főszerepet. Nem 1957-ben kezdték. Filep Imre Hódmezővásárhelyről pályázott a Koháry utcába, végiglátogatta annak presbitériumát, többek között apámnál is levizitelt (még kitelepítésünk előtt). Elégedetten ült az egyik bőrfotelben – a nagyapámtól örökölt klubfotelekben tényleg el lehetett süllyedni –, én pedig megcsodáltam a zsinórral díszített kabátujját (zsinór takarta el a kirojtosodását). Apám kezdettől sokra tartotta, nagyra becsülte, talán még csodálta is.

Anyám udvariasan bár, de kezdettől tartózkodott tőle. *Philip Morris*, jegyezte meg lenézően – mert épp ez jutott eszébe – az öcsém (később is csak így hívta).

Elszakadóban a családtól, én egyre gyakrabban jártam Filepékhez. Beköltöztek az elegáns szolgálati lakásba, amely eredetileg az esperesnek (püspöki helynök) épült. Filep Imre még tágított is rajta: összenyitotta a lelkészi hivatallal, úgy hogy végül ki-bejártak lelkészi hivatalból a lakás konyhájába, előszobából néha közvetlenül a templomba. Filep Imre ahhoz is értett, hogy értékeket keressen, mentsen, megtartson. Így aztán a lelkészi lakás – összenyitva a lelkészi hivatallal, lépésnyire a második emeletről nyíló templomtól – nemcsak kis unitárius birodalom, de gyűjtemény, könyvtár, valóságos múzeum is lett.

Nagy élet folyt itten – mindenesetre sokkal nagyobb, mint kitelepítésből visszatért szüleimnél (nagyanyámról már nem is szólva). Filep Imre tág horizontú társasági ember volt; a korban szinte hihetetlen módon egymásnak adták a barátok, érdeklődők, közéleti emberek és magánbarátok a kilincset. Mindenki megcsodálta a templom fafaragásait, a lakás műtárgyait és Filep Imre könyvgyűjteményét (ez utóbbi főként elődjétől, az Amerikába szakadt Szent-Iványi Sándortól származott). És a családját. Manyi néni, Filep Imre felesége magas, barna, szinte fejedelmi jelenség volt; nem emlékeztetett az egyszerű falusi papnékra, s a férje kedvvel növelte is ezt a hatást. Három lányukat – Ágnest, Katit és Zsófit, különösen a két nagyobbat – szintén látványosan öltöztette. Nem papkisasszonyok voltak, hanem társasági lányok; még ha különböztek is a budai lányoktól, szüleim társaságától, amelybe elszántan be akartak volna vezetni.

Filepéknek (nem mondanám, de talán mégis) „kapóra jöttem". Imre bácsinak fia nem volt, noha nyilvávalóan kellett volna neki (az unokaöccsét, Filep Antalt nevelgette, később kedves, jónevű néprajzos, Ortutay titkára). Nem sok unitárius fiú sertepertélt a lelkészi hivatal körül, ahová én kisiskolás korom óta hittanra jártam. Apám, de főként a nagyapám ismert nevű egyházi férfiú volt. Elég természetes volt, hogy már középiskolás koromban egyházi alkalmakon szerepeltettek (s én bizony szerepeltem is).

É. szerint, bár ebben tán nem volt igaza – kedvelte az ilyen összeesküvés-elméleteket –, Filep Ágnes is szerepet játszott abban, hogy teológus lettem. Ági velem közel egykorú, sudár, tartózkodó lány volt, inkább házias, mint kacér. Nemigen illett bele É. összeesküvés-elméletébe, vagy ha igaza volt is, Filep Imre szándékaiba. Mindenesetre én semmit sem vettem észre egy ellenem irányuló családi összeesküvésből, s azt gondoltam, lehet, naivan, hogy engem magamért, illetve főként a teljesítményeimért és az elszántságomért kedvelnek (remélem, azért ebben is volt valami).

Ami a teljesítményeimet illeti, órákon át voltam képes gyakorolni a harmóniumon (akkor még nem volt orgonája az unitárius templomnak); úgy vettem, mint képzős zongoragyakorlataim folytatását. Buzgón jártam istentiszteletre, ami főként abból állt, hogy meghallgattam Filep Imre prédikációit, sőt megpróbáltam jegyzetelni is. A két-három oldalas összefoglalóknak nagyon örült; én pedig meghökkenve állapíthattam meg, hogy nemcsak népszerű szónok, de jó stiliszta is (É. szerint én voltam az). „Ifjúságba" – azaz egyházi foglalkozásokra – kiskorom óta jártam, nem utolsó sorban azért, mert ott volt kéznél a házban (s később a pingpong, nem utolsó sorban pedig V. M. miatt, aki azonban, bánatomra, inkább a barátaimmal foglalkozott). Ilyesmi Filep Im-

rétől sem állott távol: nagy pingpongos volt – a gyülekezeti teremben állt az asztal –, lemezeket gyűjtött, Pesten elsők között mutatta be Ima Sumac-ot.

Szervezkedései közül a legemlékezetesebb nekem mégis az maradt, amikor a két egyház (unitárius és evangélikus) vezetőit összehozta. Az Evangélikus Teológia professzori kara (nagyra tartottam őket) ott ült körülötte, püspökük, Ordass Lajos vezetésével (aki valami papírt tépkedett, végül szép papírterítő kerekedett ki belőle, a börtönben szokott rá). Filep Imre valósággal megdicsőült. Engem dicsértek, de ő úgy érezte, hogy neki szánták. S talán igaza is volt.

* * *

Az Evangélikus Teológiai Akadémia – ez volt a hivatalos neve – a budapesti Hősök terénél, a Lendvay utcában volt (később az Egyházügyi Hivatal, a fordulat után pedig a Fidesz székháza). Az egykor elegáns, átriumos, gazdagon faragott, pompás ajtókkal, berakott parkettával, csillárokkal díszített termek nem épp iskolai célokra készültek; ráadásul sajnos, eléggé elhanyagoltak is voltak. Hát ilyen iskolába én még nem jártam. A különös világot, amelybe belecsöppentem, az épület is jól jellemezte.

A nyitó ünnepségre anyám is, mint mások, kíváncsi volt. Ő és az evangélikusok: nekem két világ. Szemérmes vallásossága – műveltséggel és erdélyiséggel összefonódva, hogy észre is alig lehetett venni – sohasem engedte meg, hogy Istent, Jézusról nem is beszélve, fönnhangon emlegesse. Ez volt ő – akikkel a Lendvay utcában találkozott, természetes módon emlegették Istent is, Jézust is, a mindennapi beszédből könnyedén lendültve át az egyháziasságba, meg vissza. Többnyire persze lelkészcsaládok voltak, ráadásul nem erdélyi protestánsok, hanem magyarországiak. Ez volt az első lecke, amit összehasonlító vallástudományból vettem.

Az evangélikusokról gyakorlatilag semmit sem tudtam. Tudhattam volna pedig, mert mint kiderült (korábban nem volt beszédtéma), az Asbóthok evangélikusok voltak (nagyanyám), és tőlük nézve minden további – református, hát még unitárius – „keletebbre" feküdt. Az evangélikusokról (lutheránus) történelem és hittan óráimon azt tanultam, hogy megbízhatatlanok, kétszínűek, köpönyegforgatók (erdélyi szemmel a szászok, kuruc perspektivából a fölvidéki cipszerek). Még egy lecke, ezúttal nemzetközi politikatudományból. Óvakodva lépkedtem a teológia nyikorgó falépcsőin és vallottam be, hogy én bizony unitárius vagyok.

Évfolyamtársaim többnyire nem estek át azokon a vallás- és politikatudományi „beavatásokon", amiken én éppen átestem. Nagy szemeket meresztve kérdezték, hogy mi az. (Pedig tudhatták, még ha nem akarták is mondani: szentháromság tagadó, szentségtörő.) Nekem nem ez lett volna az első hitvitám; hosszas hitvitákat folytattam Eszter unokatestvéremmel, akikhez – a pasaréti rokonságimhoz – a ferences „tiszi" még ebédelni is eljárt. Ugrásra készen álltam; szerencsére semmi szükség sem volt rá. Befogadtak, bár mindvégig kilógtam a sorból. Tanulhattam tőlük, a falusi gyerekektől, vidéki papfiúktól toleranciát.

Ők toleránsak voltak – én igyekeztem minél fölkészültebb lenni (még másodéves koromban is óráról-órára készültem, mint a középiskolában). Az 1957-es kiugróan nagy évfolyam volt; a többi évben négyen-hatan ha jelentkeztek a teológiára, mi ellenben

huszonketten indultunk. A képző rászoktatott, hogy naprakész legyek (és mégiscsak pesti iskola volt); sohasem tudhattam, mikor tesz valaki megjegyzést, hogy „kitelepített" (Kunszentmártonban meg, hogy „pesti"). Mindent jobban akartam tudni – többnyire tudtam is. És a „minden", bizony, eléggé sok volt: az első évben tizenkét-tizenhárom tárgyból kollokváltunk.

Nem soknak volt előzménye a középiskolában; panaszkodtak is rá tanáraink eleget. Ki tanult görögöt, latint, hát még hébert? Ki tanult nem marxista filozófiát, etikát? ('57-ben érettségizve még marxistát sem tanultunk). Ki ismerte a vallástörténet rejtelmeit? Talán csak a Bibliát ismerték egyesek, de olyan részletesen senki, ahogyan Sólyom Jenő megkövetelte („Tanuljuk azt a r... evangéliumot", figyelmeztetett óra előtt egyikünk, később iskolaszervező esperes). Első évesekként kézbe kaptuk a *Kittel*t és a *Nestlé*t (kritikai bibliakiadások, egyik héberül, másik görögül; vissza kellett volna adnunk, én megtartottam, talán más is). S ha nem értettük – mert hogy is érthettük volna elsős létünkre (később sem nagyon) –, a *Rieneckerb*ől puskázhattunk (német nyelvű görög bibliai szószedet).

Mert a héber és a görög mellett – sőt előtt – a Teológián a német volt a legfontosabb. Segédkönyveink és a szakirodalom csaknem mind német volt. Német teológiákon doktoráltak a professzoraink, akik a német szakirodalmat gyűjtötték be maguknak, a harmincas évektől vissza körülbelül a századforulóig. A német, hogy úgy mondjam, a teológiai anyanyelvünk volt, de legalábbis kellett volna legyen. Ezért persze németet is tanítottak nekünk – tanterv szerint, záróvizsgáztunk is belőle –, amihez tanmeséket fűztek: ki-ki hogyan tanult *anno* németül, amúgy németesen (előbb olvasta el a teológia könyvet, csak aztán kérhette németül a vacsorát).

A két világháború közti németség kultúráját tanították nekünk, s szívtuk magunkba (már aki szívta, de valamennyit belőle mindenki). Bennem ez a *Hans kuck in die Luft*ra meg a *Verlorene Pfennig*re rakódott, Tante Gretére és a Vízivárosra. Lassan fölül is kerekedett a Baár-Madasokon (Költő Ágnes, Ravasz Boriska, Áprily Lajos) és Lónyay utcákon (Ravasz János, Bihari János, Hajdu István). A kezdetben idegen egyházias nyelv (Jéézus Krisztus, így, vontatottan) kezdett ismerősebbé válni, s ha föltettem a kérdést, miért, furcsa mód nem anyám és családja, sokkal inkább a Víziváros jutott az eszembe.

Később másokon is láttam (több unitárius fiatal került az Evangélikus Teológiára) ezt a bírkózást. Nem mindenkinek volt olyan szerencsére, mint nekem Filep Imrével, aki hosszú időn át közvetített erdélyi vidékiség és német városiasság között. Ráadásul teológus módra: valamit jobban tudott, mint a professzoraim. Nem az egyháztörténetet és nem a trianoni sértettséget, mert ezt a Teológián semmibe vették (az Evangélikus Teológián nem vették komolyan az egyháztörténetet; csak majd Kolozsvárt tanultam újra meg, milyen szemléletet és tartást tud adni). Filep Imrétől olyan teológiát tanultam, amit evangélikus professzoraim inkább elítélően emlegettek: a 19. század végi történeti-liberális (Harnack), eszkatológikus szemléletű (Martin Werner, Albert Schweitzer), később egzisztencialista (Bultmann) teológiát.

Ezt aztán megpróbáltam összeegyeztetni; egy szakdolgozatra futotta belőle, amelyet már Kolozsváron adtam be. Ez a történeti (Stauffer) és az eszkatológikus (Schweitzer) Jézus-kutatásról szólt, némileg lelkesítő fölhangokkal és befejezéssel (kolozsvári

unitárius professzorom, Lőrinczi Géza, akinek a gépén írtam, csóválta is érte a fejét). Pedig az igazi kihívás – de ennek, sajnos, máig nem tudtam megfelelni, holott ezt ígértem szigorlati dolgozatként a pesti Teológián – Paul Tillich volt.

Tillichet nem ismerték – nem olvasták, nem idézték, nem hivatkozták – a Teológián; én is csak egy ismerős kanadai fiútól hallottam róla, aki unitárius teológus létére ellátogatott Magyarországra (napokig kísértem, döcögve, de angolul). Az evangélikusok nem ismerték – de gyűjtötték; hiszen vendégem is a Teológia imponáló könyvtárában fedezte föl. Hamar beleszerettem, aztán lenyűgözött. A rövid, frappáns elmélkedéseit szerettem a legjobban, le is fordítottam közülük néhányat. Eredetileg német volt, de akkor már angolul írt; 1932-ben, ötvenévesen vándorolt ki Amerikába. A kivándorlás jót is tett neki (legalábbis az írásainak), mert német létére megtanult röviden és világosan fogalmazni. *A hit dinamikája* című kis könyvét szerettem a legjobban, a fordításának angolból és németből is többször nekigyürkőztem. Mások is, mindnyájan kevés sikerrel. Tillich olyan szavakat, olyan nyelvet használt, amelyet magyarul nem beszéltünk, ma sem beszélünk. (Amit megértettem belőle, évtizedekkel később, megpróbáltam a *Nevelésszociológiá*ban összefoglalni, a vallási közösségekről szólva.)

Ez a nyelv sem nem egyházias, sem nem teológiai a megszokott értelemben. A „korrelációelmélet", a semmiből kiemelkedő (*ex isto*) lét vagy a „kairosz" (a megfelelő pillanat) inkább a görög filozófiából, semmint a szokványos protestáns vallási nyelvből származnak. Ezért tartják sokan inkább vallásfilozófusnak Tillichet, semmint teológusnak. Ő maga kereszténységszocialistának definiálta magát (de nem a bajor értelemben), emiatt is vándorolt ki. Különben sem volt szokványos teológus; második felesége kényes történeteket mesél a válásáról önéletrajzi könyvében (*Ich allein bin, 1993*). Mohón vettem meg és faltam. Minden Tillich-hel mohó voltam („Zümm, zümm, itt a Tillich-üstökös", nyugtázták teológus társaim).

Legkedvesebb professzorom, aki közel került hozzám (remélem, én is hozzá), Prőhle Károly, elnézően vett tudomásul engem és Tillichet. Az evangélikus teológiát tőlem is megkövetelte (vallástörténet, újszövetségi egzegézis). Amikor én hallgattam, épp valamelyik páli levelet egzegetáltuk (talán az első korintusit), bosszantott. Egzegézisének alternatíváját akartam megírni, *à la* Tillich.

* * *

1958 júniusában Kocsordra utaztam legátusnak (lelkész mellé kiküldött teológus). Debrecenben kellett átszállni, Mátészalka felé. A pályaudvaron Szász János várt, a debreceni unitárius lelkész. A mátészalkai vonat Csenger (Szatmár) vagy Zajta (a Bereg) felé ment; a csengerit kerestük, mert közelebb állt meg a parókiához.

Leszálltunk a vonatról, a vonat kiment a tájból, egyedül maradtunk, körülöttünk falusi csönd. Szász János mintegy tizenöt évvel volt idősebb nálam, Kolozsvárt végzett (tán nem is végzett egészen – menekült), az álma az volt, hogy egyszer vallástörténetből a debreceni reformátusoknál doktorál.

Abrudbányai János is menekült Kolozsvárról, ahol 1944-ben a Teológián tanított. A kocsordi parókiát kapta meg, de 1957-ben forradalmi tevékenységéért letartóztatták. A parókia pap nélkül maradt; felesége költözni készült. Szász Jánosnak kellett volna

ellátnia a szolgálatot, de nem akarta, nem győzte. Kocsorddal sok volt a munka, mert élő gyülekezet volt. S különben is megélénkült az egyházi élet mindenfelé, mert ahol föloszlott a téesz és újra önállókká váltak a gazdák, rövid időre visszatértek a régi idők.

Közben az út kanyarulatánál előbukkant a kocsordi templom (ma is megállnak előtte, a falu látványosságának számít; az is). 1938-ban építették, jobbára a gyülekezet – de erdélyi tervek szerint, festett kazettás mennyezettel –, amely épp összeveszett a református pappal, és önállósítani akarta magát. Erdélyi unitárius énekeskönyvet használtak, unitárius jelképeket; de felső-tiszavidéki kálvinista buzgósággal. Naponta jártak templomba (!), kétszer is. Reggel korán, amikor a földekre indultak – a kapát vagy a kaszát a cinteremben hagyták –, hogy meghallgassanak egy papi imát és elénekeljenek egy éneket; és egyszer kora este, amikor hazaérkeztek (kapa, kasza, ima, ének). Abrudbányai János otthon érezhette magát, de Szász János nem győzte volna. Engem küldtek a mentesítésére.

Fölvettem Abrudbányai palástját, nem magyarországi volt – könnyű, plisszírozott –, hanem nehéz, erdélyi szövetpalást. Nem volt még palást rajtam (a pántjába be kellett dugni a karunkat, mintha hátizsákot vennénk föl). Fölmentem a szószékre. Most igazán megilletődtem.

S úgy is maradtam, egész nyáron, a szolgálatok alatt. Végeznem kellett mindent: reggeli áhitatot, esti könyörgést, konfirmációs oktatást, úrvacsora osztást, keresztelést és temetést. Mindenekelőtt azonban a vasárnap délelőtti istentiszteletet (vasárnap délután csak bibliaolvasás volt a templomban). Hogy merészeltem? Hogy voltam képes rá? Ma már nem tudom. Akkor azonban elszántan vetettem magam a „szolgálatokba". Hét közben jókor megírtam a prédikációt, megpróbáltam betanulni, és annak alapján elmondani. Míg rá nem jöttem, hogy az a legjobb, ha a helyzethez igazodom, nem a szöveghez. Így aztán írtam is, szónokoltam is. A szelevényi templom tornya megint előkerült, amikor Bábel tornyánál tartottunk. A vonzó, az elérhetetlen távol.

Arra azonban, hogy az elérhetetlen távolságon elmélkedjem, nem sok időm maradt (bár a lelkészeknek állítólag főként szabad időből van sok). Elfoglaltam magam szorgosan. Korán keltem, mert a „híveim" – nem az enyémek voltak hivatalosan, de nem hivatalosan így tekintették magukat – azt szerették, ha a parókiára beköszönhetnek, a papjuk pedig már felöltözve fogadja őket. A reggeli áhitat után gyakran a gondnok úr következett – „Tiszteletes úr! Nagy baaaaj van!"–, eleinte inamba szállt a bátorság, míg meg nem szoktam, hogy ez csak figyelmet fölkeltő fordulat. A gondnok föl akarta volna padlóztatni a templomot – akkor még földes volt –, a tiszteletes asszony meg szerette volna, ha a gyülekezeti termet padlóztatják föl (ott is csak homok volt). A zsindely pedig tönkrement, és nem volt egyszerű zsindelyt és zsindelyest találni. A gondnok úrral együtt valahol Fehérgyarmat körül találtunk egyet, bontásból való zsindellyel (ki tudja, mi is az a zsindely?).

Sorebédre voltam hivatalos, azaz a hívek sorba adtak egymás közt (a tiszteletes asszony fölszámolta már a háztartását). Előbb a húslevest tálalták föl, utána külön a húst; már épp jóllaktam volna vele, amikor a további fogásokra is fény derült. S egyebekre is. Kapós voltam mint fiatal, mint legátus, mint pesti és mint egyedülálló; kaptam monogramos törülközőt, háziszőttes abroszt. (Egyiket, dacolva É.-val máig őrzöm.)

Amit azonban a kocsordiaktól kaptam, nem csak ez, sőt főként nem ez volt. Életre szóló leckéket kaptam tőlük néprajzból, hagyományőrzésből, társadalomismeretből és helytörténetből. Akkor még a kendert áztatták és otthon tilolták; a gyerekeket cukrospálinkás ronggyal cumiztatták, míg el nem aludtak (kedves kis tanítványaim elülső fogai mind hiányoztak; a fiatal anyukáké szintén); a tehén, ha véres tejet adott (otthon fejtek), gyógyfüvekkel gyógyították, javasasszonyuk, javas embereik voltak. Eggyel én is találkoztam: elképesztő módon ismerte a Bibliát, megjósolta a világ végét, és minden állítását pontos idézetekkel, fejből támasztotta alá. Ha lement a nap és följött a hold, kiálltam a főutcára. Lejjebb, a falu közepe felé ágazott el az út Szatmárba és a Beregbe. Néztem a fatornyú templomot, a vele egybeépített, fagerendás parókiát. Nem sok hija volt, hogy ott nem maradtam.

Kóválygogva vonatoztam vissza Pestre (azt, hogy „haza", sok okból sem éreztem). Mint azóta sokszor, ha arról a vidékről érkezem, körülnéztem a pályaudvaron: mit is keresek itt? Zajlott a nagyvárosi élet; dehogy is mertem volna előadni, milyen elvarázsolt világból érkezem. S ha megkockáztattam, kioktattak az elmaradottságról, a gyülekezeti viszályokról, az áskálódásokról, s hogy kell ilyenkor a kezdőnek viselkednie („Rájuk szólni! Megparancsolni! Fölvilágosítani!"). S én közben a Katona Elvirákra gondoltam – ez volt ott a divatnév –, akik, tudtam, visszavárnak. S Kocsordra, ahol még talán érdemes volna lelkésznek lenni.

* * *

1959 augusztus végén meghalt az anyám. „Meghomályosodott az arany, kiszáradtak a szent hely kövei", hogy Jeremiást idézzem. Életünk kerekéből kiesett a küllő, életünk tükre cserepekre tört. Aznap éjszaka apánk nem aludt otthon – ami nem volt föltűnő, máskor is előfordult. Kora reggel, amikor fölébredtünk, faarccal – meghatottságát leplezve – ezt mondta: anyátok meghalt.

Meghalt; belém vágott a fölismerés. Kisgyerekkorom óta féltem ettől (a mesék árvái, akik mostohát kapnak, rendszerint gonoszat). Attól, hogy magamra maradok. A szétszéledéstől (ami aztán csakugyan bekövetkezett). Fogtam a Bibliát, amit tőle kaptam – pontosabban elvettem tőle, az övét használtam (anyám nemigen olvasott Bibliát) –, és azt sem tudva, hová indulok, nekivágtam az utcának. Nem emlékszem, merre mentem – talán a Kossuth tér felé, aztán a Duna-parton a Margit-hídig –, amikor kicsit magamhoz tértem, a Margit-szigeten jártam már. Föl-alá a szigeten, olyan helyekre is, ahol addig nemigen jártam (kolostorromok). Ahogy fokozatosan megnyugodtam, ez járt a fejemben: „Aki hisz énbennem, ha meghal is él." Később, amikor kérdezték, ezt írtam a gyászjelentésére is.

Voltam később is határhelyzetekben – legalábbis a saját életem határhelyzeteiben, még ha nem voltak is foghatók mások akár történelmi dimenziójú határhelyzeteihez. Azt a fájdalmat azonban, amit akkor éreztem, többé már nem éltem át. Elvesztettem a biztonságérzetemet, megrendült körülöttem a világ, mintha bedőltek volna a házfalak, mind rám. Mintha mindaz, amit addig fontosnak tartottam, elvesztette volna a jelentőségét; mintha a világ színes állaga egy csapásra színtelenné, köddé, megfoghatatlanná vált volna. Egyedül maradtam (holott, ha belegondolunk, már húsz éves múltam).

A nap végére valamennyire megnyugodtam, és hazamentem. Nem kérdezték, merre jártam, és nem tettek szemrehányást, hogy csak magammal voltam elfoglalva. Az Alkotmány utcai lakásban serény munka folyt, összeszorított szájjal. Én a magam sötét kútjába dőltem, körülöttem a család a szükséges rutinföladatokat végezte. Apám már rég elszakadt anyámtól – hogy úgy mondjam, „egzisztenciálisan" –, azaz nem úgy lógott rajta, testileg-lelkileg, ahogy én (s különben is hónapok, sőt talán már évek óta volt más támasza). Becsülnöm kellett volna a kitartását és a józanságát, dehát milyen a kamasz, inkább meggyűlöltem érte; és mint afféle későn érő kamasz, sohasem bocsátottam meg neki.

Ha a magam feje után mehetek, mindent változatlanul hagytam volna: ruháit a ruhásszekrényben, sovány ékszereit az írópolc fiókjában, sőt még a gondosan bevetett ágyát is, kedves ágyneműivel. Személyes sértésnek, sőt fosztogatásnak éreztem, ahogy a család nőtagjai – Márta nagynéném, meglepő egyetértésben apám húgával – kipakolják a ruhásszekrényt, és megbeszélik, mit hová juttassanak el. Nem volt azonban lelkierőm beleavatkozni, különben sem én vezényeltem a dolgokat. Hagytak, hogy a lelkemmel foglalkozzam.

Aztán elmentek; magunkra maradtunk: az apám, az öcsém, meg én. Ezt a fölállást sohasem szerettem, ez volt az, amit igyekeztem mindig elkerülni. Most azonban már nem volt többé elkerülhető (a kerék küllői voltunk, csak a tengelye esett ki), néhány hónapot így töltöttünk együtt. Egy korabeli fényképen még mosolygunk is egy megterített asztal körül; legalábbis úgy teszünk. Minden reggel – én keltem legkorábban – görcsösen takarítottam, miközben az apám és az öcsém még aludt (vagy csak aludtak volna, ha hagyom őket). Elég elviselhetetlen volt (nekem – hát még nekik).

Apám azonban egyre ritkábban fordult elő otthon; előbb még hazajárt a munka után, de már nem otthon éjszakázott. Aztán, hogy egyszerűbb legyen, nem is járt haza. Igyekezett azért gondoskodni a fiairól, ahogy tőle telt; de akkor nem sok telt tőle. A háztartásunkhoz hetente 500 forintot adott (keresménye több mint felét), egy régi bonbonos dobozban gyűjtöttem. Meg kellett (kellett volna) osztoznunk rajta az öcsémmel, józanul megbeszélve. De mindketten a magunk útját jártuk, már nem volt, aki összetartson minket; közös jó emlékünk kevés volt ehhez az összetartáshoz. Öcsém a klarinétozásba menekült – zeneiskolába járt, Zeneakadémiára készült –, én a teológiába és az egyházba. Azon kívül, hogy egy lakásban laktunk (azaz egy szobában), egyre kevesebb közünk lett egymáshoz.

Márta nagynéném próbálta pótolni anyámat; nagyon tudott és szeretett gondoskodni. Inkább az öcsémről gondoskodott („neki kevesebb jutott a jóból"), öcsém a maradék család sajnálatában fürdött; s miért is kellett volna egy húszéves fiút sajnálni? Nagyapám valami megmaradt pénzéből – ami bécsi ismerősök révén jutott vissza Magyarországra – nagy értékű klarinét készletet kapott. Öcsém lelkesen gyakorolt, aztán, amikor leérettségizett, elunta az apai apanázst. A közeli Révai-nyomdában kapott állást, ahol jóval több fizetést ajánlottak neki, ha szakmunkás tanulónak sorolját át. Belement – s rögvest katonai behívót kapott (nem lett többé diák). Két és fél évet katonáskodott így; előbb klarinéttal, végül már a klarinétok nélkül. A zene és a Zeneakadémia tehát ennyiben maradt.

Én közben egy kis transzisztoros rádiót hallgattam. Ha jól kihúztam az antennáját, az Amerika Hangját is be tudtam hozni rajta, Tangerből. Ez kapóra jött, többek közt

az angoltanuláshoz is; délután óránként hallgattam ugyanazokat a híreket „in special English" (lassan, vontatottan, hogy a marokkóiak is értsék, meg én is, akik mind alig tudtunk angolul). „Stay tuned now for music USA which follows the news", figyelmeztetett az adás után a barna férfihang, én mégis mást kerestem: egy kiegyenlítetten lüktető, a méltóságos mélyből a csillogó magasba emelkedő zenét, a dallamok, mint a képzőbeli kánonban, szétváltak, majd megint összefonódtak. Lassan megismertem, és mindig hozzá tértem vissza. Bach fogott kézen (mondhatnám, fülön), és aztán sokáig velem maradt.

* * *

Kovács Etelka, évfolyamtársunk a Teológián, egy kis gyűrűt adott át, meg az üzenetet, hogy É. ezzel búcsúzik tőlem. Ez jóval több volt az eddigieknél (egy levél, egy közös fénykép, egy kocsordi törülköző, egy tánc); lelkesült voltam, egyben készületlen is rá. Éreztem, hogy fordulóponthoz közeledem, hamarabb, mintsem vártam volna.

Pedig nagyon is készültem, különösen mióta teológus lettem. A pestszentlőrinci pap és vidám felesége nagyon rajta volt, hogy gyülekezetükbe udvaroljak, mint egy korabeli közös fénykép is mutatja. Ez okból – meg másokból is – fölültem a villamosra (az 52-es akkor még a Marx – ma Nyugati – térről Kispestig közlekedett), hogy fölfedezzem a várost. Kezdett képem lenni arról, hogy a város nemcsak az Alkotmány utcából vagy a Pasarétből áll. Főként kelet felé villamosoztam; a „társadalmi lejtőt" csak érzékeltem, még nem értettem. A képzőben egy nyolcadikos lány, valami rendezvényen egy kispesti, velem egy korú óvónő (mind feketék); R. L. V., akivel a tánciskolában ismerkedtem össze (a Bartók Béla úton laktak, R. L. V. általában épp akkor ment el, amikor én megjelentem), és a Honvéd utcából egy lány, akivel németre jártunk; rendszerint tudtam, mi következik. Minél többet hallgatták teológus lelkesültségemet – Jókai-stílusban (*Egy az Isten*) –, annál gyorsabban vége szakadt annak, ami még el sem kezdődött.

É. sok okból más volt. Először is: ő kezdeményezett. Másodszor: ő is teológus volt. Harmadszor és legfőképp: legalább akkora válságban volt, mint én anyám halála és családom bomlása után. Kirakták a Teológiáról, mivel az apja a forradalom után életfogytiglant kapott (alku volt ez az Egyházügyi Hivatal és a Teológia között). Visszaírtam, találkoztunk. Ez 1960 márciusában történt – csaknem pontosan anyám születésnapján (égi jel! égi jel!) –, kapcsolatunk negyvenhat évig tartott. Nagyokat sétáltunk a Gellérthegyen – É. ott kapott albérletet –, és én úgy éreztem, hogy megtaláltam, akit kerestem. É. hajlandó volt szövetkezni velem, elnézte teológus voltomat (sőt, főként kezdetben, még bátorított is), imponált neki a családi hátterem (kissé jobban is, mint nekem), és osztozott ágas-bogas elkötelezettségeimben (népi írók, falumánia, közösségi szolgálat). Sőt, még meg is toldotta, kiszélesítette: részleteket tudott Kodolányiról, összejárt Kovai Lőrinccel, a tanárai közbejöttével kapcsolata Féja Gézáig is elért. (Épp Féja *Viharsarok*ját olvastam.) Később kiderült, hogy nemcsak én fantáziáltam, hanem É. is (ismeretei és kapcsolatai főként Székács Sámueltől származtak, nagynénje férjétől, aki evangélikus lelkész volt Szarvason).

A család – É. családja – épp Székács Sámuelt küldte előőrsnek, hogy lekáderezzenek engem. Utánam érdeklődött a Teológián, és találkoztunk a Deák téren. Szokása szerint

főképp ő beszélt. És szokása szerint (jó ember, jó lelkész) azzal ment haza a szarvasi fészekbe, hogy minden rendben volna, bár unitárius vagyok. Pesti gyerek, úrifiú, kitelepített, ráadásul unitárius („Fiam, az már majdnem zsidó!") – ezt meg kellett nézni. Meghívtak (vagy tán inkább É. erőltette, hogy hívjanak meg).

Buszra ültem, soha nem jártam Szarvason. A szarvasi busz a 44-esen közlekedett, Kecskeméten és Kunszentmártonon keresztül (égi jel! itt búcsúztatott anyám). Öcsödön még sohasem voltam, mert oda a diákelőadásra a kitelepítésből nem engedtek el. A busz mindjárt a Körös-híd után állt meg, a főiskolánál (szólni kellett, hogy álljon meg). Leszálltam, szembemeredt velem a szarvasi ótemplom. A tanítóképző oldalán mentem végig, megcsodálva a falán, ki mindenki járt oda (ez volt régebben az evangélikus gimnázium). Szarvasi asszonyok jöttek szembe, a fejükön fekete kendő. Úristen, hová is kerültem? Szarvasról csak Féjától tudtam eddig, és Féja ilyesmit nem írt (vagy csak nem olvastam).

A Tessedik-parókián vártak. Ez volt Székácsék rezidenciája, akkor É.-é is; most az anyja, nagyanyja, mindenki együtt volt. A helyzetet nem is voltam képes fölmérni, szorongást éreztem a nagy és (hallottam) nem egészen baráti társaság láttán. Nagyon igyekeztem; a „papi ruhám" volt rajtam, amit Filep Imre amerikai adományból mindnyájunknak csináltatott. De a lényeg nem ez volt, hanem a kirakatszerűen látványos vacsoraasztal. Mert azon rántott hal volt (később is visszatérő eledelük, eledelünk). A hallal én hadilábon álltam, olyannyira, hogy ezt már apám sem erőltette. Hogy öklendezzek, arról szó sem lehetett (pesti fiú, úri fiú, unitárius). Legyűrtem hát; egy új életért mindent.

Ez húsvét után történt. A családjuk szegény, mint a templom egere, lelkészcsalád, ráadásul egyikük még börtönben is, É. kicsapva az egyetlen biztos helyről – nemcsak én kapaszkodtam beléjük, hanem ők is belém mint utolsó szalmaszálba. Hogy egymásra voltunk utalva, az biztos; nyárra (megint) munkát kerestem. É. a Felvonógyárban kapott könyvelői állást (sokat járt utána, nehezen sikerült, mégis igen utálta), én a Mányoki utca és a Bartók Béla út sarkán, a zöldség-gyümölcs boltban láttam álláshirdetést. Végül a Margit körútra (akkor Mártirok útja) kerültem zöldségesnek, átellenben az Átrium (akkor Május 1) mozival.

Délelőtt elszántam rakodtam, néha árultam is (a környékbeliek, amikor fölfedeztek maguknak, mind velem akarták házhoz szállítani a befőzni valót). Munka után megvártam É.-t, együtt mentünk haza. Panaszolta, hogy eltört a fésűje – szép haját akkor kontyban hordta –, napokig lótottam-futottam valami hasonló fésű után. Két színházjegyet vettem vagy kaptam a Nemzetibe (akkor még a Blaha Lujza téren állott), utána elkísértette magát Kőbányára, ahol épp lakott („hogy addig is együtt legyünk"). Nekem ez már minden térképen túl volt, nem is sejtettem, hogy egyszer majd errefelé lakunk.

Olyasmiket tettem, amiket még soha, s amikre senki se tanított: randiztam, virágcsokorral közlekedtem, illatszereket szagoltam, ékszereket nézegettem. Egyre több időt töltöttünk együtt – mind kevesebbet ki-ki egyedül –, amiből az következett volna, hogy most már fontosabb dolgokkal is foglalkozzam, mint a teológia-tanulás. Én azonban mint megrögzött jótanuló, nem akartam önmagamtól lemaradni, s ez (meg, gondoldom, a szerelem) újabb teljesítményekre sarkallt. Hitetlenkedve olvasom akkoriban kelt, ihletett írásaimat. É.-nak nagyon tetszettek – akarta is, hogy tetszedjenek –, egyszer elvitt és bemutatott Kovai Lőrincnek, aki illendően dicsérte próbálkozásaimat.

A jövőt is hasonló naivitással terveztük. É. diétásnővér akart volna lenni – oda is kinyúlt valami szarvasi szál –, jelentkezett a Szentkirályi utcába, de nem vették föl. Én kitaláltam a gépkocsivezetést, amivel már Kunszentmártonban kacérkodtam a traktorállomáson (a paposkodásból megélni nem lehet). A nyári pénzemből autóvezető tanfolyamra mentem (hivatásos), azt végeztem a Teológia mellett, tanulságosan. („És a motor lepetél" – vonta le a tanulságot műszaki oktatóm, amikor, csak úgy körülbelülre előadtam az üzemanyag útját a tartálytól a porlasztóig, fittyet hányva néhány csavarra meg alátétre.) Néhány bukás után – a rémálom a három sebességes Moszkviccsal a Baross téri körforgalom volt, épp akkor kezdték átépíteni – tavaszra meglett a jogosítványom. Valami gyakorlat is kellett volna.

A 14-es TEFU-hoz kerültem, a Mogyoródi út elején táboroztunk. Jelentkeztem gépkocsivezetőnek. Ez akkor nem volt szokatlan, csak a párttitkár jegyezte meg, hogy „Magának olyan orvos pofája van", a gépkocsivezetéshez előírt, keret nélküli szemüvegem miatt. Biztosítottam, hogy örökre ott maradok, beosztottak Kincses Imre mellé segédvezetőnek. Kincses Imre szeretni való, rendes ember volt – legalábbis a gépkocsi-oktatóimmal egybevetve. A harmincas évei második felében járhatott, épp a házát építette valahol tényleg a világ végén. Néha megkért, hogy oda is vigyünk egy-egy fuvart.

Rövidesen fölszabadultam, nemcsak négy tonnásra osztottak be, hanem pótkocsisnak is. A városon kívül ez még csak hagyján volt – csak egyszer ütöttem el egy lovat Turán. Éjszakákat szorongtam miatta, de a rendőrök csak legyintettek: épp a vágóhídra vitték. Belterületen pótkocsissal autózni viszont csakugyan nyomasztó élmény volt. É. elé mentem („kocsival" – na igen), épp jött, a Lehel téren kis híján elütöttem. Szerencsére nem sokkal később letelt a nyár, a magamra szabott idő, kijelentkeztem. „Mondtam, ugye, hogy olyan orvos pofája van", regisztrálta a párttitkár, amikor közöltem, hogy elmegyek tanulni. (Nem kérdezte, hová, és én nem kötöttem az orrára, hogy Kolozsvárra.) Épp akkor kaptam meg, számomra váratlanul, sőt most már kínosan, az engedélyt.

Kolozsváron

1961 szeptemberében utaztam Kolozsvárra. Öt évvel ezelőtt – 1956 nyarán – jártam itt utoljára, de ez az öt év nagyon nagy idő volt, nemcsak nekem, hanem Kolozsvárnak és az országnak is. Akkor várakozással volt tele a levegő, az akkori koraősz készülődéssel és nagy nekibuzdulásokkal telt. Aztán jött a forradalom, amiből a magyarok – a határ mindkét oldalán – kivették a részüket. Az unitáriusok is: Erdő János Kolozsvárról, Abrudbányai János Kocsordról börtönben ültek. Belőlem közben teológus lett, a családom szétment, új családom kezdett formálódni. Most megint feszült voltam, várakozó. É. szívesebben vette volna, ha itthon maradok; s ahelyett, hogy egyre mélyebben ásom bele teológiába és egyházba magam, inkább otthagyok egyházat és teológiát.

Ezt így nem mondta, meglehet, maga sem gondolta végig. Amire gondolt, az a jövőnk, a jövője volt. Ne házasodjunk össze, mondta, de legalább jegyezzük el egymást. Realistább volt, mint én – én Kolozsvár lázában égtem –, nekem ez valahogy váratlanul jött. Fogalmam se volt, mit kell ilyenkor tenni, hol és hogyan kell gyűrűt vásárolni.

Az első boltban könnyedén fölvilágosítottak – aranyból nem volt akkor választék –; megkérdezték a méretet, arról sem volt fogalmam. Nálam volt azonban a gyűrű, amit annak idején tőle kaptam, így választottam jeggyűrűt (kicsi lett). Annyira azért emlékeztem, hogy anyám jeggyűrűjébe (amit apám elvitt, hogy új feleségének adja), apám neve és a dátum volt bevésve. Én 1960-at vésettem bele (innen a 46 év).

Azt nem tudom, az Evangélikus Teológián hogyan vették tudomásul, hogy elmegyek – akkreditációról, kredittranszferről akkor mit sem tudtunk –, azt azonban igen, hogy egyházam, név szerint Filep Imre a dicsőségtől szinte lebegett. A személyes érdemének tudta be – lehet, hogy az is volt –, hogy most végre Kolozsvárra megyek. Ő is ott végzett (hol másutt?), tudta, hogy ezzel veszem magamra az egyházi pecsétet; az unitáriusoknak – mondhatni, világszerte – az erdélyiek és Kolozsvár szent helynek számított, mint Debrecen a reformátusoknak, Róma a katolikusoknak. Megelevenedtek teológus emlékei: hogyan ragoztak ijedtükben, héber igének vélve, Kiss Eleknél (az én időmben püspök, akkor még ószövetséges tanár), amikor az rájuk kérdezett: „Fázik? Fázik?" Hogyan verték agyon szegény Simén Domokos nadrágszárában az egeret, amikor üldözés közben oda szaladt föl (Simén az ijedtségtől rosszul lett, gondolom, az egér is). Az egész teológiát ismerni véltem, mire odaértem. Filep Imre elmagyarázta, hol a vasútállomás, hogyan tudok bemenni a városba. Hajnalban megérkezem, vegyek egy tiszta inget, aztán egyenesen a Teológiára. Nem egészen így történt.

A vonat reggel érkezett, még sötét volt, az állomáson teológusok vártak, ők kísértek el. Én esemény voltam nekik (pesti fiú az evangélikusoktól), ők esemény voltak nekem (erdélyiek! székelyek! unitáriusok!). Ez a „kint is vagyok, bent is vagyok" aztán az egész évben elkísért.

* * *

Semmi sem egészen úgy volt, ahogy Filep Imre mesélte, aki nemcsak nagyszabású prédikátor volt, hanem nagy mesélő is. Kolozsvár egyáltalán nem úgy festett, mint valami unitárius főváros (bár, igaz, a Kossuth utcai templom szép volt és méltóságos, távoli nagybátyám nevével is a falán). Unitárius teológia sem volt – a kollégium épületét államosították –, én egy Egységes Protestáns Teológiai Intézetbe érkeztem, ami eredetileg Református Teológia volt. Nekem mégis, azóta is az *alma mater*em, büszkén mutattam minap K.-nak a tablón a nevem. Reformátusok és unitáriusok együvé jártunk, csak az evangélikusok maradtak Szebenben, a maguk német nyelvű teológiáján (szervezetileg az is Kolozsvárhoz tartozott). A klasszikus iskolaépület lépcsőházát – ahol most, az alacsony, csikorgó lépcsőfokokon fölfelé mentem – körbe-karikába a Református Teológia tablói díszítették, magyar ruhás, vitézkötéses, bajuszos teológusokkal.

Ilyesmit az evangélikusoknál nem láttam; ez igazi, eredeti iskola volt, tablókkal, tanárokkal, végzett növendékekkel, olyasmi, amit a 19. századi regényekben lehetett olvasni. A szellem is olyasféle intenzitású volt; később csak Debrecenben éltem át ezt megint. A kapu becsukódott mögöttünk, a külvilág kizáródott, én egy másik világba érkeztem. Jónéhány kilométerrel távolabbra és jónéhány évvel, évtizeddel korábbra. Itt csakis magyar szó járta (mi más ment is volna?), a fiúk inkább férfiak voltak már (lány nem járt a Teológiára). Megmutatták a szobánkat, hárman: Csongvay Attila,

Szilágyi Domokos, meg én laktunk benne. Három ágy a sarkokban, középen asztal székekkel, kis éjjeliszekrények, az ágy alá dugtuk a csomagjainkat. Jó szoba volt: ablaka a Szent Mihály templomra nézett, másfél száz évig az is unitárius.

Kolozsváron voltam ismét. Naponta láthattam a főteret a Mátyás szoborral és a templommal (amiről azt tanultam, hogy egykor az is unitárius volt). Reggelente kinéztem az ablakból, alig hihető. Kolozsváron voltam, a templomot láttam. Mintha álmodtam volna (s utána még többször álmodtam is). Csongvay Attila is álmodott, bár másképp. Egyszer arra riadtam föl, hogy éjszaka (sötét nem volt, függöny nem takarta az ablakot, a Malinovszkij – később Szabadág – tér fényei bevilágítottak) Attila föllép egy székre, onnan az asztalra, csavar egyet a villanykörtén, s mint aki jól végezte dolgát, visszabújik az ágyba. A szeme mindvégig csukva volt, csoda, hogy le nem esett. De ez természetes, modnták később; Attila alvajáró.

Attila volt, vita nélkül, a kis untiárius csapat vezére. Én jóban voltam mindenkivel a kívülálló barátságával. S mint kívülálló, könnyebben barátkoztam másokkal; sokszor már csak azért is, mert amit tanultam és tudtam teológiából, inkább hasonlított a reformátusokéra, mint az unitáriusra. Nehéz volt ezzel a helyzettel – gondolom, főként velem – mit kezdeni. Egy évem volt rá, s nekik egy évük, hogy igazi unitáriust képezzenek belőlem. Sőt, lehetőleg igazi erdélyit is. Csak mérsékelten hagytam magam „átképezni", ami legtöbbször abból állt, hogy a Continentalba mentünk, a Jókai és az Egyetem utca sarkán. Engem triplesec-kel kínáltak, a kedvemért ők is ezt ittak (azt se tudtam, mi az a „triplesec", ez hiányzott a családi repertoárból), vonakodtam, s emiatt ráadásul szégyelltem is magam. Többnyire magamban sétáltam.

Kolozsvár – legalábbis a belváros, ahol legtöbbet keringtem – akkor még intenziven két nyelvű volt. Gheorghiu-Dej után egy fiatal pártember, Nicolae Ceausescu következett a hatalomban; még nem tudtuk, mit kezdjünk vele. Szerettük (én legalábbis), ahogy Kolozsvár utcáiról, tereiről eltávolítják a szovjet katonák (Malinovszkij) és más orosz nagyságok nevét, amelyek mindkét nyelven ott virítottak a falakon. Helyettük visszakerültek a régi nevek, sajnos, már csak egy nyelven. A boltokon is egy nyelvűek lettek a föliratok (Ali ment arra, csúfolódtak teológus társaim az *Alimentara* – élelmiszer – föliraton). Azért az utcán és a boltokban bátran lehetett próbálkozni a magyarral. Én mással (román) aligha is próbálkozhattam volna, de a többiek sem. Teológus társaim, különösen a székelyföldiek – az unitáriusok főként a Nyárád vagy a Homoród mentéről kerültek oda – másképp, mint magyarul nem is tudtak. Akik a Partiumból kerültek oda, különösen nagyvárosokból (Nagyvárad, Arad) beszélték ugyan mindkét nyelvet, de rosszul. A felsőfokú továbbtanulás útja Erdélyben nekik is vagy a színművészet volt (Marosvásárhely), vagy a Teológia. Rendszerint mindkét helyre próbálkoztak, ki mitt, ki amott kötött ki.

Így hát a Teológia nem egészen azt a szerepet töltötte be, amit eredetileg neki szántak: a lelkészképzést. A magyar nyelven tanulók mentsvára is volt egyben. S ez meghatározta jellegét, ami annyira különbözött az evangélikusokétól Pesten. A pesti evangélikusok hitet, vallást, teológiát mondtak, s egyházat is értettek rajta. A kolozsváriak, reformátusok és unitáriusok vegyesen, inkább egyházat mondtak, és ilyenkor legtöbbször a magyarságra gondoltak (még ha meglepő módon nem ismerték is Magyarországot, különösen a Dunántúlt nem. A Balatonról tágra nyílt szemekkel hallottak.)

Ez meghatározta a teológiát, amit tanítottak. A pesti evangélikusoknál főként, sőt csaknem kizárólag német teológiát tanítottak, tanultunk, lehetőleg az eredeti német könyvekből. Ezt a teológiát a harmincas-negyvenes évek irányzatai uralták. Kolozsváron ezzel szemben az egyháztörténet dominált, hazai és egyetemes változatban egyaránt. Egyháztörténetet – hazait és egyetemeset is – együtt tanultak reformátusok és unitáriusok, mert nem annyira egyháztörténet volt, mint inkább a nemzeti történet egyházias változatában, s ezt amúgy a fiúk nem hallhatták. A pesti teológiára a németes nemzetköziség nyomta rá a bélyegét, a kolozsvári teológiára meg a történetiség. S ez befolyásolta (ez is) a tanárok rangsorát.

Legkedvesebb tanárom Kolozsvárt (az unitáriusok bánatára) Juhász István lett; az ő egyik kedves tanítványa meg én (amit, gondolom, a reformátusok bántak kicsit). Juhász István középtermetű, markáns arcú, akkor késő negyvenes férfi volt; mindig fekete öltönyt viselt fekete nyakkendővel; némileg ormótlan cipőjében aprókat lépegetett. Ez akár mosolyogtató is lehetett volna – de egyáltalán nem volt az: nagy tisztelet övezte (annál is inkább, mert akkor ő volt a rektor). A huzavonát, amit otthon tapasztaltam (reformátusok az unitáriusok ellen és viszont) itt, legalábbis a Teológián, legalábbis Juhász István előadásain nem tapasztaltam. Előadásai a szó szoros értelmében egyetemesek voltak; mindenki – Luthertől Zwinglin át Kálvinig és Dávid Ferencig – úrvacsora tanáért, hitvallásáért, Biblia-értelmezéséért megkapta Juhásztól a magáét. S még arra is maradt ideje, hogy saját véleményt mondjon (hol ide húzott, hol amoda, meghökkentő módon).

Ezek az előadások mindazt fölelevenítették, amit az Evangélikus Teológián mármár elfeledtem, vagy inkább háttérbe toltam: a népi írókat, Biharit a képzőből, anyámat és egykori tanártársait a Baár-Madasból. (S az utcákat járva, ráadásul, mintha nagyanyám is megelevenedett volna.) Valami újszerű vegyülete kezdett kialakulni bennem íróságnak, tanárságnak és lelkészségnek, ami – evangélikusságon (Prőhle Károly, az Asbóthok, a Víziváros) és nemzetköziségen (Tillich) keresztül – visszavezetett a vélt vagy valós erdélyi gyökerekig.

Juhász István talán erre is ráérzett – különben is nagy egyházpolitikus volt (akkor még nem tudtam, csak később, az emlékkönyvéből derült ki nekem) –, és Kolozsváron akart marasztalni. Előadta, hogy eredményeimre tekintettel (büszkén kihúztam magam, vagy képzeltem, hogy kihúzom), és mert fontos vagyok a Teológiának (unitárius önérzetem!), jövő évtől legyek én a szenior (a kollégisták vezetője), iratkozzam be magiszterire, később doktorálhatnék, hogy aztán tanítsak is a Teológián. Nagyravágyásom akkora lökést kapott, hogy pályám belerendült, csaknem kisiklott. Fölmutattam a jeggyűrűmet, Juhász legyintett, és azt ajánlotta, hogy olvassam Sinclair Lewis *Arrowsmith*-jét. (Gondolom, egyéni és közösségi elhivatottság konfliktusa miatt, amit azonban ebben a nagyon is közepes könyvben én később sem találtam meg.) Fölajánlotta még, hogy – ha igazán teológus akarok lenni –, menjek Szebenbe németet tanulni, aztán pedig egy Iasi-i kolostorba, hogy románul is tudjak. Ez azért már sok volt. Karácsonyra legációba Nagyajtára mentem (vagy inkább küldtek, hívtak – magam karácsonyozni hazamentem volna).

* * *

A brassói gyorsra szálltam. Azt ugyan megtanultam, hogy Apácáig kell utaznom („pine la Apata"), de azt nem értettem, amikor feleltek rá. Nagy izgalomban voltam, nem ismertem az útvonalat, a menetrendet, körülöttem most már mindenki románul beszélt, ráadásul besötétedett, és havazni kezdett. Többször is le akartam szállni, szerencsére visszatartottak. Az út jó részét a peronon tettem meg, nemcsak mert hely nem volt, hanem hogy el ne tévesszem az állomást. Végre Apácára érkeztünk, csak néhányan szálltak le, a vonat továbbment. A leszállók elszéledtek, jobbra-balra néztem, dehát egyedül maradtam.

Még valaki sétált tétován az állomáson, egyszer aztán rávette magát, hogy közelebb jöjjön (vagy én merészkedtem közelebb hozzá). Épp jókor – engem várt. Fölültünk a szánra, és beburkolóztunk, jó öt kilométert mentünk még tovább Nagyajtára. Egyszer hátrafordultunk, s Gál Jenő – vendéglátóm és principálisom – fekete pontokra mutatott, távolról kísértek: „farkasok".

Ha az út Kolozsvárról hideg volt és szorongásokkal teli, a fogadtatás Nagyajtán aztán igazán meleg. Nemcsak mert befűtöttek – ami szintén jól esett –, és nemcsak mert megint családba csöppentem, ami szintén jó volt a kedélyes, bár némileg spártai kollégiumi lét után. Hanem főként mert Gálék csupaszív vendéglátók voltak; parókiájuk igazi otthon, amit már-már elfelejtettem: barátság és jó hangulat. Házigazdáim mindketten a harmincas és éveik végén jártak, életkorban valahol köztem és a szüleim között. Jenő eredetileg orvosnak tanult, Violka – kisbaconi Benedek a Benedek Elek családjából – tanító (eredetileg református). Kolozsvárt ismerkedtek össze. Mindez több volt, mint amit a Teológián megtapasztaltam; könnyű volt velük gyorsan barátságot kötni: összetegeződtünk. Gyerekük nem volt, igen sajnálták, Marikát fogadták örökbe nem sokkal a megérkezésem előtt, aki a közeli hat gyerekes családból egyszer csak elindult, és náluk kötött ki (föl is nevelték, Jenő halála után, szakítottak – igen sajnáltam).

Kocsord óta ki voltam éhezve valóságos gyülekezetre és valóságos parókiára (mondhatnám, valóságos lelkészekkel). Tőlük ezt kaptam. A parókia falán emléktábla állott, hogy ez Kriza János parókiája volt, itt fogantak – ha áttételesen is – a Vadrózsák. Erre külön büszke voltam, még ha a Kozmáknak nem találtam is nyomát Nagyajtán. (Találtam viszont a Költőknek, Zoltán Sándor bácsi még fényképet is adott, elmagyarázva a rokonságot. A képről megviselt arcú férfi néz, nézi, megjegyeztem-e a rokonságot).

Ha nekem épp kapóra jött ez a karácsony a parókián – s a templomban, ahol Jenővel együtt, aztán egyedül is szolgáltam –, alighanem én is fölvidítottam őket (a kiskanalat a szivarzsebemben évtizedek múlva is mesélték, amivel a kamrában lekvárt nyalakodtam). Kezdték azzal, hogy levetették a lábamról a városi cipőt, hótaposó szövet mamuszt adtak. Azon a télen – mint sokszor máskor is – magas volt a hó, az utcán is bokáig, térdig süppedtünk benne. Folytatták azzal, hogy megmutogatták a környéket – Violka rengeteget tudott, és Jenő igen szívesen mesélt. S miközben a szilvesztert vártuk, körbehordozták a pesti fiút a szomszédos egyházközségekben, hogy minél többet ismerjek meg (s hogy ők egyben társasági életet is élhessenek). Felsőrákoson, Fekete Dezsőéknél megcsodáltam az ifjú (kedves, szemrevaló) papné kézimunkáit; közben megpróbáltam a helyébe képzelni É-t. Bölönbe, Benczédiékhez többször átjártunk megcsodálni a furcsa unitárius templomot (úgy nézett ki, mint valami görög bazilika,

még inkább mint egy román biserica) és körbeülni Benczédiék kártyaasztalát. Két lányuk otthon karácsonyolt, Judit valamivel, Éva nem sokkal idősebb nálam. Hangulatom – karácsonyra hazamenni – sötét felhője elmúlt.

Unitáriusnak és teológusnak lenni Romániában – Erdélyben, a Székelyföldön – más volt, mint Pesten. Pesten jelentéktelen kisebbséget alkottunk, és csodabogaraknak tekintettek minket (kivéve az orvosokat: ha a személyimet meglátták, benne a keresztes pecséttel, hangot váltottak). Az evnagélikusok amúgy is kisebbségben voltak Pesten és Magyarországon – sok németet kitelepítettek, a szlovákokat nem vették elég komolyan –, én meg még mint unitárius, köztük is kisebbségben voltam. Erdélyben másképp volt. Az egyház egyrészt a magyarságot jelentette, a lelkész (a pap) pedig az egyházat; így megbecsülték. Többen is voltunk – a közös protestáns Teológia révén meg még inkább –, ez öntudatot adott. Maros-Magyar Autonóm Tartomány ugyan már nem volt, de amerre jártam, csaknem kizárólag magyarul beszéltek még a románok is. Az állami ellenőrzés diktatórikus volt ugyan (egyházi vezetők börtönben); de ez nem egy szóra sem érdemes közösségnek szólt, hanem a nagyon is jelentősnek. A magyar egyházak – magyarságuk ellenére – azért voltak fontosabbak a román politikának, mint a magyarországinak, mert minden egyház fontosabb volt. Különösen a román ortodox, amely – máig – államegyháznak számított.

Az tehát, hogy – ha már teológus lettem – Erdélyben maradjak, Kolozsvárról nem tűnt olyan fantazmagórikusnak, mint Pestről tűnhetett. Gyülekezeteket, valóságos egyházat éreztem a hátam mögött, megtartó erővel. A besúgók besúgtak (Rapp Károly vagy Izsák Vilmos a teológiáról, mint sokkal később megtudtam), de a vezetőket az államhatalom komolyan vette („Lemegyünk Bukarestbe, elintézni…"). Nehéz szívvel (teli bőrönddel, mert Gálék gondoskodni akartak rólam) indultam vissza Kolozsvárra. Judittal utaztam együtt, Szatmárnémetiben tanított (később kijött Pestre, és névrokonához, Benczédi László történészhez ment férjhez). Ültünk a sötét vonatban egymással szemben, s én egy múló pillanatra azt éreztem: szeretné, ha megérinteném.

* * *

Mint annyiszor később – Budapestről Debrecenbe és visszautazva – nemcsak a kilométereket tettem meg visszafelé, hanem időben is visszautaztam tegnapból a mába. Leszálltam Pesten, hurcoltam a bőröndöt, nemigen volt hová mennem. Legegyszerűbbenk az unitáriusok látszottak, akik annyira pártfogolták Kolozsvárt; mentem dicsekedni. Filep Imre nagy garral (mint szokta) fogadott, sokan voltak körülöttem, társaság, hangzavar, mese. Éppen megdicsőültem volna, amikor É. váratlanul megjelent. Jól nézett ki: napbarnított arcából csak úgy világlott ki a zöld szeme, kezében ernyő (mondjuk, a nap ellen). Kézenfogott, hogy Szarvasra vigyen. Hazaértem.

1962–
Pedagógus pályám
1969

Válaszút előtt

É. megkérte a buszvezetőt, hogy a Szarvason a főiskolánál álljon meg; a parókiára mentünk „haza". Szarvas előtt a Körös-híd akkor még nem épült újjá; a busz csak lépésben mert áthajtani rajta. Két oldalt, a Körös partján a két Bolza-kastély állt (valóságos kastélyok, nem amolyan kúriák). A jobb kéz felőli rosszabb állapotban volt – a mezőgazdasági főiskola használta –, a bal kéz felőli viszont már akkor is szépen rendben volt tartva (Öntözési és Rizstermesztési Kutató Intézet). Előtte Romulusz és Rémusz szobra – a Bolzák eredetileg olaszok voltak –, háta mögött magasodott az Ótemplom. Festői kép fogadta azt, aki Szarvasra érkezett (sok jól sikerült fotóm témája).

Akkor azonban még nem sokan érkeztek Szarvasra. Ez a vidék valahogy kimaradt „Magyarország fölfedezéséből", a Balaton környékéről (nem is vetekedhetett vele), a Duna-kanyarból vagy a Mátra vidékéből (akkori korunk üdülőparadicsomai). Békéscsabát a kolbászáról, Gyulát a húsiparról (s talán Erkelről is) még csak-csak ismerte a közvélemény; Szarvas kiesett belőle. A szarvasiakat láthatóan nem nagyon izgatta ez, elvoltak a saját küszködéseikkel, nem hiányzott nekik a fölfedezés. A szép gimnázium és az egykori tanítóképző – akkor már helytörténeti múzeum – mellett, az Ótemplom előtt átvágva a parókiára érkeztünk.

Szarvas akkor még (kis túlzással) az Ótemplomtól az Újtemplomig ért, főutcája a 44-es volt. (É. egészen a rendszerváltozásig nem volt hajlandó végigmenni rajta, mármár görcsösen: hivatkozott rá, hogy őt itt megalázták s innen kinézik.) Én azonban később sokszor végigmentem rajta a hídtól a vasúti sínekig, innen tudom. Az Újtemplom után – az is a 19. század végén épült, új csak a száz évvel öregebb Ótemplomhoz képest volt – nem sokkal a marhavásártér következett (most lakótelep). A síneken túl szeméttelep; később a Vasipari ktsz autószervize telepedett oda.

Az Ótemplom, a Tessedik-parókia (ahogy ma hívják), vele szemben a másik paplak, a tanítóképző-múzeum, a gimnázium, a Bolza-kastély, végig a főúton a házak (a panelépületeket később építették oda) körben mind-mind vakítóan sárgák voltak. Az alföldi nap vakított Szarvason; a város, mint afféle alföldi település, napfényben úszott. (Torockón, ahol csak nemrég jártam, kétszer kelt föl a nap: a föléje tornyosuló Székelykő miatt nem sokkal hajnal után ismét besötétedett.) A parókián, ahol megszálltunk,

az öreg zsalugáterek le voltak húzva. Reggel korán ébredtem, hatkor kimentem város nézni („Én akartam volna megmutatni neked" – mondta szemrehányóan É.)

Szarvas, mint sok más telepített falu, sakktábla-település; ha megálltam, mind a négy irányban végigláttam rajta. A város közepe valahol a katolikus templom körül lehetett (ma sétapark szobrokkal, akkor piac volt). Így is építették: a Bolzák tudomásul vették, hogy az itt élő szlovákok (tótoknak mondták magukat) lutheránusok – maguknak azonban a falu közepén katolikus templomot építettek. Az öreg plébánoson akkor is sokan mosolyogtak. Amikor először jártam végig, az utcán már nem lehetett szlovák szót hallani (vagy alig). A piacon viszont, az idősebbek, családi alkalmakkor (mint a disznóvágás is volt), meg a templomban szlovákul beszéltek (és németből szlovákra fordított öreg énekeskönyvüket, a *Tranosciu*st is használták; ma muzeális érték). A Körös partjára értem.

A Körös volt Szarvas igazi látványossága, ma is az. Ez a harmincvalahány kilométerre nyúló holtág egykor körülfolyta Szarvast, körgátat építettek az állandó árvíz ellen. A folyószabályozás óta már csak holtág, de mintha élő volna. Nagy vízi élet zajlott rajta már akkor is; a strand – a Bolza-kastélytól nem messze – a fiatalság nyári találkahelye volt. Szemben vele a Pepi-kert (kastélykert, amelyet az épülettől a Körös választott el), az arborétum szélén, a Körös-parton az Öntözési Kutatóintézet alkalmazottainak festői lakótelepe. Lejjebb a Körösön, a roskatagabb Bolza-kastéllyal szemben az Erzsébet-liget fái, moszatos gyökerük hol belenyúlt a vízbe – ha földuzzasztották a holtágat –, hol meg kiállt belőle. Itt ma sportpálya, erdei sétaút, apartman szálló áll; akkor vendéglő, kertészet volt ott, s épp épült Szarvas festőjének (Ruzicskay) háza.

A parókia, ahová visszaértem, növelte az idillt. É. itt szállt meg, miután az apját 1957-ben letartóztatták, majd életfogytiglanra ítélték; a háza vagyonelkobzás alatt állt, a nagymamát, aki eredetileg a nagy házat az ügyvéd fiának vette, valamint É. anyját és húgát a ház végi kamrába zsuppolták. Ott szorongtak hárman, időnként ők is átmentek a parókiára (a lelkész felesége É.-nak a nagynénje, anyjának az idősebb testvére volt). A lelkész – Székács Sámuel, aki húsvétkor megvizitált engem (a forradalom után maga is internálva volt) – örült, hogy „kolléga" érkezett, még hozzá Kolozsvárról; hogy nem vagyok evangélikus, kevéssé zavarta. „Evangélikus teológiára jártál, nem igaz?", mondta, és karon fogott, megmutogatni a templomot (méltányoltam, szerettem).

Az Ótemplom, az ő temploma a 18. század végére készült el, a hívek – a Szarvasra települtek és az Árvában maradottak – közösen építették. Fa nem volt az Alföldön, Árvában vágták, a folyón úsztatták le, a derekas gerendákat megcsodáltam. Meg a szószéket, amely – alföldi szokás szerint egybeépítve vele – az oltár fölé tornyosult, hogy megfájdult az ember nyaka, ha a papra nézett. Samu bácsi nagyon szerette; nagy szónoknak érezte magát (sokszor az is volt), átélte a mondanivalóját, magyarul és szlovákul imádkozott. (Sajnos, hallgatósága kevés volt, különösen így nyáron.)

Amikor Kolozsvárra utaztam, É. otthagyta Pestet; búcsúzóul hosszan sétáltunk a szeptemberi napsütésben a Körös-parton, a jegenyefák alatt (nekem maradandó emlék, neki, azt hiszem, kevésbé). Most itt dolgozott Szarvason (Kísérleti Halastavak), előbb fizikai munkán, később itt is könyvelőként. Biciklivel járt ki a telepre nem túl messze az Ótemplomtól a Körös-hídon át. Délután az egész család otthon várta; Szé-

kácsék három gyereke, a legkisebb, még kiságyban, az anyja, a húga, néha a nagymama (az anyai), meg én. Székács Sámuelt megihlette a családi hangulat, otthoni áhitatot rendezett (a gyerekei húzódoztak, én is kényelmetlenül éreztem magam). É. hangulatos szobájában – fehér bútorok, kis könyvespolc, szellős függöny – viszont otthonosan éreztem magam. Ennyi, meg Samu bácsi érdekes könyvei (debreceni teológus volt, népi írókat gyűjtött, dedikált példányai voltak) nekem pillanatnyilag elég is volt. Féja *Viharsarok*jában éreztem magam.

* * *

Múlt a nyár. A realitások, ez hamar kiderült, keményebbek voltak. „Nyilatkozz!", sürgetett É. (meg a család), munka, kereset után néztem. Pesten beosztottak központi segédlelkésznek. Ez pontosabban azt jelentette, hogy Budapestről az ország különböző pontjaira utaztam, ahol unitáriusok voltak – apró, néhány fős, egy-két családos szórványgyülekezetek –, nekik tartottam istentiszteletet, bibliaórát, hitoktatást. Unitáriusok akkor sem igen voltak Magyarországon; ha ma tán többen vannak, az az Erdélyből kivándorlóknak köszönhető. A magyarországi unitáriusok (bár az egyháztörténet máshogy tudja) kezdetben is főként az Erdélyből kijöttekből állottak, mint nagyapáim, dédapám. Ők főként Pesten telepedtek le; az országos politikához-kultúrához közel, az úri felső-középosztály, Trianon után az erdélyiséget is képviselték. Mikorra szolgálatba léptem, az ő világuk már elmúlt; bár Filep Imre megpróbálta visszaálmodni őket, csak néhányukkal találkoztam. A pesti unitáriusok másik csoportja meggyőződésből vagy kényszerből tért át (mondjuk, a zsidó származás miatt), mert az unitáriusok tanítása jelentette nekik a legkisebb kötöttséget s támasztotta velük szemben a legkevesebb kívánalmat.

Ők mind Pesten gyülekeztek; nem kellett nekik szórványlelkész; szórványlelkész a vidéki (falusi) gyülekezeteknek kellett. Ezek jobban hasonlítottak erdélyi tapasztalataimra, főként mert a múlt század harmincas éveiben szakadtak ki református egyházaikból; összevesztek a lelkésszel vagy a gyülekezet gondnokával, riválisvezetőjük támadt, aki önállósítani akarta magát. Őket látogattam – az Alföldön Dévaványát, Füzesgyarmatot, Hódmezővásárhelyet (korábban Filep Imre parókiája); a Dunántúlon Polgárdit, a Duna-Tisza közén Dunapatajt. Az erdélyihez (meg a kocsordihoz) képest ez lehangoló tapasztalat volt; lehangoltan érkeztem vissza Pestre, ahol Filep Imre – néha mások is – fejcsóválva, egyetértőleg vagy értetlenül hallgattak.

Füzesgyarmaton sem voltam soha, a térképről kellett kikeresnem (Dévaványát is látogatnom kellett). Már késő ősz volt, Szarvasról indultam, kitaláltam, hogy vonattal, amit megszoktam, megyek. A térkép szerint sem Füzesgyarmat, sem Dévaványa nem volt messze; Szarvason is lakott néhány dévaványai (É. családjába is jutott belőlük egy); a szarvasiak szokásuk szerint kissé kinézték őket, nem is tájékozódtam tőlük. Vonattal mentem Mezőtúrig, ami a szarvasiaknak amolyan elosztó állomásként szolgált; ott aztán jó sok ideig vártam. Egy darabig mentem a békéscsabai személlyel, aztán megint szárnyvonalra szálltam. Ez így nagyjából négy órányi vonatút volt, Pestre föl és onnan másik szárnyvonalon persze rövidebb lett volna. Füzesgyarmaton imponáló öreg templom fogadott, nagy roskatag parókiával (Szabó Magda *Régimódi történet*ből);

de nem ez volt az unitárius templom, az valahol eldugva állt. Mire megtaláltam, bealkonyodott; épp csak megtarthattam az istentiszteletet. Takaros házaik vannak, meséltem aztán Szarvason, a tornácról lépcső nélkül az udvarra lehet kilépni. A szarvasiak szörnyülködtek ilyen szegénységen, ilyen elmaradottságon – az ilyen világvégén.

Ez a gyakorlat hozzátartozott a lelkészi képzésemhez – ez volt a gyakorlóévem, amely után lelkészi vizsgát kellett volna tennem. Nem derült azonban ki, hogy ki előtt és hol. Azzal érkeztem haza, hogy Kolozsvárra megyek vissza. Egyházi vezetőm, az esperes lelkesen helyeselt (még nem tudtam, miért). Filep Imre viszont, akihez jobban kötődtem, ezúttal sem értett egyet vele, s most (kivételesen) É. is Filep Imre véleményén volt. É. motivumai világosak voltak (persze), Filep Imre talán szeretett volna megtartani a saját egyházközségének, de hát nem ő döntött. Az Egyházügyi Hivatal lezárta a vitát, keressek itthon helyet. Fölmerült az Evangélikus Teológia is – hisz négy évet végeztem ott –, az tetszett volna a szarvasi családnak (É.-nak az sem); Samu bácsi, a szarvasi lelkész már azt fantáziálta, hogy evangélikussá válok, és az ő segédlelkésze leszek.

Egyelőre fél *kongruán* (államsegély) voltam; a teljes havi államsegély, amelyet az Egyházügyi Hivatal fizetett, 720 forint lett volna. Igen, de hol fogunk lakni? Az Alkotmány utcai lakást – pontosabban azt az egy szobát, amelyben a kitelepítés óta laktunk, ahová öcsémmel mindketten be voltunk jelentkezve, s ahonnan Kolozsvárra mentem – öcsémék (a feleségével) lakták, ha nem voltak otthon, néha tanyát verhettem. Samu bácsi, a szarvasi lelkész válasza kész volt: „Itt maradtok a lelkészlakásban" (én már-már hajlottam rá, É. a gondolatától is rosszul lett). Filep Imre végigmutogatta a gyülekezeti termet, amelyhez konyha és mellékhelyiségek is kapcsolódtak, és elképzelte, hogyan fogja majd átépíttetni az én számomra. („S egymástól sem leszünk messze", tette hozzá sokat ígérően, É szerint – akivel kolozsvári visszatértem s az ő föltűnése óta nem jöttek ki – vészjóslóan.)

Az esperesem hallgatott. Meghívott a saját templomába – nem szívesen mentem, kifogásolták a szolgálatomat (túl rövid és túl tudálékos prédikáció) –, aztán csak annyit kérdezett: „Te hiszel Istenben"? Ez úgy hangzott, mint amikor az egyik azt kérdi a másiktól: mondd, szeretsz-e még. Tudjuk, mikor kérdi: ha válni akar tőle. Csak lassan jöttem rá, hogy ő is meg akart válni tőlem. (Csongvay Attila, kolozsvári teológustársam az unokaöccse volt; ha visszamegyek Kolozsvárra, kicserélhettek volna vele. Így azonban nem tudtak, fölösleges lettem.)

A Hőgyes Endre utcából – ott volt az esperesi hivatal – a Koháry utcába szaladtam panaszkodni. Aztán ki a pályaudvarra, le Szarvasra, már alig vártak engem, főként pedig a jó híreket, amikkel, sajnos, nem szolgálhattam. Főként éjszaka utaztam. Hajnalban érkeztem, az állomásról a Vasút utcán mentem végig, az akácfák illata és a por szaga most is az orromban van. Az ősz hangulata, az Alföld hangulata és a hazaérkezés reménysége máig megmaradt. S az elválásé: mert a jó hírekért mégiscsak Pestre kellett visszaszaladnom.

Pesten levél várt az Alkotmány utcába címezve; benne fegyelmi határozat (rövid prédikációk, lelkészhez nem méltó magatartás, az unitárius hitelvek kétségbe vonása – utóbbi az evangélikusoknak is szólt). „De hát mi a baj magával?", kérdezte meglepetten kolozsvári tanárom, akkor épp Pesten látogatóban. Filep Imre a esperest szidta (mint mindig), a főgondnok – aki az Egyházügyi Hivatallal tartotta a kapcsolatot – te-

hetetlenül tárta szét a karját: az esperes szava döntő. Szarvason bölcsen bólogattak: lám, az unitáriusok (megmondtuk). É. meg én riadtan kapaszkodtunk össze. Márta, a nagynéném segített.

* * *

Márta akkor már elvégezte a Lenin Intézetet, a tanítói oklevele mellé orosz szakos tanári diplomát szerzett, és a Kertész utcai általános iskolában tanított, ami akkor az Országos Pedagógiai Intézet gyakorló iskolája volt. Sikeres tanár és népszerű kolléga; egykori tanítóságát az osztályteremben és a tanáriban is kamatoztatta. Korábbi kollégájához, Németh Istvánhoz fordult, aki akkor a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetője volt, és a megyei oktatási osztályokkal tartotta a kapcsolatot.

Bementünk a minisztériumba (pár lépéssel odébb csak egyházi próbálkozásaim színterétől, bár nem hiszem, hogy abban a minisztériumban bárki tudott volna az unitárius házról). A sötét és mindig ételszagú épületben nem először jártam. Képzős koromban, mivel ott laktam közel, sok tanárom bízott kéziratokat rám, hogy a minisztérium hatodik emeletén székelő PETI-be (Pedagógiai Tudományos Intézet, az OPI elődje) vigyem. A hatodikra – mint korunk annyi hivatali épületében – lassan mozgó nyitott lift, „páternoszter" vitt föl. Beléptem vagy beléptünk, ha többedmagammal mentem oda (mások is kíváncsiak voltak), és míg fölfelé mentünk, elolvastuk a figyelmeztetést: Balesetveszély! A hatodiknál tessék kilépni! (Sohasem mertem, még felnőtt koromban sem följebb menni; úgy képzeltem, hogy a hatodik után a lift fejjel lefelé fordul meg és indul vissza.)

Ezúttal csak a második vagy harmadik emeletre mentünk, Németh István már várt. Szürke öltönyös, szőke hajú, hízásra hajló férfi volt, Mártát jó ismerősként üdvözölte, engem kíváncsian nézegetett (képzős? teológus? Kolozsvár?). Márta inkább az elsőt hangsúlyozta (mindketten képzősök voltak egykor, sőt Márta férje is, mint az oktatásügyben akkor még sokan), de hát a további kettőt – homályos foltokat – sem lehetett elhallgatni. „Meglátjuk, mit tehetünk, zárta le a beszélgetést Németh István, majd jelentkezem." Valamennyire megnyugodtam. Mártának aztán, már csak négyszemközt elmondta, hogy nem vagyok egyszerű eset: „Épp most…" (1962). De azért a Párt…" (amit már csak Márta előadásából tudok, nem föltétlenül hitelesen; de Márta mindig lelkes volt).

Most is. Amilyen lelkesen vette tudomásul, hogy lelkésznek készülök – ifjúkori emlékei elevenedtek föl, a KIE (Keresztyén Ifjúsági Egylet), a SDG –, olyan lelkesedéssel vette tudomásul, hogy mégiscsak visszatérnék a pedagógus pályára. Most egyszerre ő látszott a szalmaszálnak, amibe kapaszkodhatom, kapaszkodhatnánk. Reménykedve, főleg azonban türelmetlenül vártunk valami döntést (közben utazás ide-oda, fenyegető egyházi levelek, sajnálkozó rokonok és ismerősök). S a döntés nagy sokára meg is érkezett.

Zala megye. Menjek a Dunántúlra tanítani, például Zala megyébe. Tanítói besorolást ugyan nem kaphatok – ahhoz nincs meg a képesítő vizsgám (most Márta mondta, hogy lám-lám) –, de elkezdhetném, mondjuk, képesítés nélkül. Képesítés nélkül akkortájt csaknem mindenki elhelyezkedhetett pedagógusnak, akinek valamire való érettségije volt, különösen ha helyben támogatták. Engem nem helyben támogattak ugyan – hanem magasabbról –, viszont nemcsak érettségim volt, hanem képzős érettségim, ami jobban hangzott.

Szóval Zala megye. É. már lelkesedett, elővettük a térképet és a statisztikákat, hogy elképzelhessük, milyen is lesz Zalában tanítani. (É. késlekedés nélkül szánta rá magát, hogy velem jön; tanítóné nem sokkal rosszabb vagy jobb, mint a lelkész feleség). Ráadásul a Dunántúlon, ami, tudjuk, fejlettebb (oda nem telepítettek ki Pestről, én legalábbis nem tudtam erről még akkor.) Sajnos, minden valamire való statisztika, bármelyik földrajz könyvben nézegettem, mind azt mutatta, hogy ha a dunántúli megyék fejlettebbek is (több energia, több bevétel, magasabb iskolázottság), hát Zala megye biztosan nem az. Mindegy, megyünk Zalába.

November eleje volt, a hó is esni kezdett, mire Németh István megüzente, hogy keressem meg a Zala megyei oktatási osztályvezetőt, megbeszélte vele. É. följött Szarvasról, azonnal hallani akarta a jó hírt. Kézen fogva sétáltunk az Ördögárok partján, mert ott, a Pasaréten szállt meg egy volt osztálytársáéknál. Kora reggel, már eléggé havazott, indultam.

Soha nem jártam Zalában, senkim sem volt, aki arra járt volna vagy mesélt volna róla. Azt tudtam, hogy – földrajzilag legalábbis – a Dunántúl kisebb, mint Magyarország keleti fele; és persze olvastam a Mezőségről (Németh László), az Ormánságról (Kodolányi), Cecéről és Rácegres pusztáról (Illyés). Ukkról meg Bobáról azonban tőlük sem olvastam, ez valahogy kimaradt az olvasmányaim közül. S mint most kiderült, a vonat is csak lassan tudott oda eljutni, lassabban, mint Mezőtúrra vagy Szarvasra. S már a hó is nagyon esett. Zalaegerszegre valamikor késő délelőtt érkeztem, elkéstem a találkozót, mire megtaláltam a megyei tanácsot. Az osztályvezető – bőrkabátos, sovány, krákogó ember – kedélytelenül mért végig, aztán behúzta maga mögött a magas hivatali ajtót. Vártam, remény és kétség között (kezdetben az előbbi, később mindinkább az utóbbi), mire megint kijött, és megrázta a fejét: „Képesítés nélkülire nincs szükségünk." (A statisztikái nem ezt mutatták.)

Kétségbe estem, s még előttem állt egy hosszúra nyúló esti vonatkozás a havas Dunántúlon át Pestre. É. reménykedve várt. Valamit ki kell találni, keringtem a minisztérium épülete körül (Németh István nem és nem ért rá, hiába hívtam). A Szemere és Honvéd utca sarkán – hirtelen elhatározással – bementem a Lignimpex-be.

A Lignimpex import-export cég volt (mint a neve is mutatta), és tüzelőanyaggal kereskedett. Ez nem érdekelt, csak az, hogy valamennyit tanultam angolul és németül, éveken keresztül (igaz, teológusokkal) leveleztem, s az oroszra meg a románra is emlékszem még. Ha már Zalában nem kellek, ezek hátha hasznomat tudnák venni. Hirdetésben olvastam, hogy levelezőt keresnek, benyitottam a megadott ajtón.

A Lignimpex határozottan barátságosabb volt, mint a zalaegerszegi osztályvezető; legalábbis annak látszott. Leültettek, hogy kipróbáljanak. Mindjárt diktálni is kezdtek, kértem, ne olyan gyorsan. Belenéztek: „Dehát ne mindjárt angolul! Előbb írja le magyarul!" Megnőtt az önbizalmam. Ezzel együtt sem vettek föl; amikor visszakérdeztem, csak zavaros magyarázatba bonyolódtak.

Én azonban – ettől némileg megbátorodva – a Hungarotex-nél folytattam. A Hungarotex a József nádor téren székelt a Pénzügyminisztérium mellett, Isten tudja, hogy találtam rá (talán újra valami hirdetésből). Itt a személyzeti osztályvezető fogadott, negyvenes, joviális hölgy, jó szándékkal és barátságosan. Ki sem próbált, mintha máris

elhatározta volna magát. Elmagyarázta, hogy január elsejétől venne föl, s ha szorgosan levelezem, tovább tanulni is elküld, mondjuk, közgazdásznak vagy jogásznak. Életrajzom homályos pontjairól ez esetben sem esett szó (erről különben sem illett az egész Kádár-rendszer alatt beszélni; tudni minden káderes tudta). Várjak a levelére.

S csodák csodája, a levél január 6-án meg is jött. Elkéstek vele – én akkor már Dombegyházat választottam, boldogan.

* * *

Közben Németh István is fölvette a telefont, hogy elmesélje – dicsekedve, joggal –, hogy Zala helyett talált valami mást: Békés megyét. „Békés megye?", képedt el É. „Pont ahol mindenki ismer minket?" (Ez azért túlzás volt.) „Ahol apámat lecsukták?" (Ez viszont, sajnos, igaz). „Hát oda nem megyünk." Családja szorgosan helyeselt.

Viszont hová legyünk Pesten? Az egy Hungarotex-ben azért annyira nem bíztam (magamban mint volt teológusban még kevésbé). É. Pestről sem akart többé hallani, így már sokkal nehezebb volt. De még ha akart volna is, lakni akkor sem volt hol, gondoltam (s mint később kiderült, igazam volt). Békés megyében mégis lakunk valahol, ha máshol nem, a szarvasi parókián. Ez ugyan nem sok jót ígért egy jövendő pedagógusnak, de annyit azért igen, hogy onnan most Csabára utazzam.

Ez az Alföld volt, Békés megye. Itt nem írtak egész oldalas leveleket (A4-es formátum), hanem takarékoskodtak a papírral, csak fél oldalra gépeltek, az is másolópapír volt, szegényesen zizegett. Ráadásul borítékot sem használtak. A gépelt levelet kifordították, és tűzőgéppel összetűzték. (Elekes József egykori olmützi börtönleveleire emlékeztettek.)

Ez nem jó jel volt (s ráadásul a szarvasi család). Hagymási Sándor azonban, a megyei osztályvezető kollegiálisan fogadott, és gyorsan határozott. Mindent megígért, ha Dombegyházra megyek: pedagógus állást (no persze képesítés nélkül), továbbtanulást, ebédet a napköziben, szolgálati lakást. S ami fő: É.-nak is pedagógus elhelyezkedést. Mit nekem Pest! Mit a Hungarotex! Taníthatok (de tényleg).

Dombegyház

1963 januárjának első napjaiban utaztam Dombegyházra. Mezőtúrról Békéscsabán át a határig („Lőkös", ahogy mondták) az Arad–Bukarest felé menő expresszel, esetleg személlyel, úgy olcsóbb volt. Lőkösházán leszállás, már jöttek a határőrök, megvártuk a buszt, oldalán: Kevermes–Dombegyház–Battonya. Ez volt az a busz, amellyel éveken át jártam, jártunk Szarvasra, Csabára, akár Pestre is. Elhagytuk Kevermest, az út egyre rosszabb lett, a busz zötyögött, lépésben tudott csak menni. A buszon fázós, rossz kedvű emberek, nemigen beszéltek egymással (velem még kevésbé, ha próbálkoztam is). Dombegyházon a kocsma előtt állt meg. Megérkeztem.

A kocsma – Italbolt volt a fölirata, a „kocsma" illetlenül hangzott – tulajdonképp a főtéren volt, ha Dombegyháznak lett volna olyan. Régebben esetleg piac, bár soha nem hallottam, hogy Dombegyházon piacoztak volna; inkább eljártak Battonyára, Kunágotára, távolabb Kovácsházára. Volt ugyan téesz, de hogyan működtek a háztájiak, azt

nem tudom. A falut különben sem őstermelők lakták – azt, hogy igazi település, inkább az itt és a környéken lakó értelmiség képzelte, emlegette: Balsaráti Vitus János orvost a 17. századból, Hollósi Kornélia színésznőt a 19.-ből, sőt Jókai írt róla a *Szegény gazdagok*ban. Ez inkább mese volt; ha volt is Dombegyház a 19. század előtt, kevés nyoma, még kevesebb dokumentuma maradt. A 19. század végén telepítettek dohányosokat ide, mint ahogy a környékre – például a járási székhely Mezőkovácsházára – is; a dohányosok pedig nem földművesek voltak, legalábbis nem a bevett értelemben. Inkább jövő-menő emberek, kisvállalkozók, akik földet béreltek ott, ahol dohányföldolgozás folyt, s addig művelték, míg a dohányt átvették tőlük, vagy ameddig a föld meg bírta termelni a dohányt. Aztán továbbálltak. Tradíciót, kultúrát, helyi társadalmat nem alkottak és nem hagytak maguk után; esetleg a szegénységet.

Ez nyomta rá a bélyegét a falura; nagy kiterjedésű falu volt, mégis a földbe töppedt. A házak, amiket magam körül láttam, valamikor még a háború előtt épülhettek (egykét kivétellel, pl. az iskolák), néhány pedig az 1953–60 közti téesz nélküli világban (jellegzetes, megtört tetőgerendáikról lehetett megismerni őket). A kocsma (az Italbolt) volt a központ; pontosabban az az útkereszteződés, ahol a Lőkösházáról Battonyára, illetve a Mezőkovácsházáról egykor Aradra menő utak keresztezték egymást. A kereszteződésben, kis parkban világháborús emlékmű állt, de a megszokott turult leszedték róla. Ez volt a „felvonulási tér", itt tartottuk a kötelező állami megemlékezéseket. Nem messze tőle vegyesbolt, majd – Kisdombegyház, Kunágota, Kovácsháza felé fordulva – a tanácsháza. Ellenkező irányban az általános iskola az igazgatói lakással, szemben a napközi, s az út végén valahol Arad. Néhányszor elgyalogoltam a határig, és átnéztem a túloldalra. Odáig tartott az aradi út, egykor a falu fő forgalmi útja, most egyszerűen abbamaradt, porba süllyedt földút. A román oldalon azonban ki volt építve és látványosan abbahagyva, mintha csak építészeti bemutatót tartottak volna belőle. Az abbahagyott útépítésen jól lehetett látni az út talpazatát, a föltöltést és az aszfalt burkolatot.

Az első világháború előtt ez az út kötötte össze Araddal nemcsak Dombegyházat, hanem Csanád megye egész északi csücskét. Ahová csöppentem, az egykori Csanád megye volt, amelyet Trianon után részben Csongrádhoz kapcsoltak, részben az újonnan kialakított Békés megyéhez. Hogy valamiképp más volt azonban, mint a befogadó megyék, máig (azaz a hatvanas évek elejéig) érezni, érzékelni lehetett. Részben persze már csak az elhagyatottságon: a megyéknek, sőt az egész országnak ez a pereme gazdátlan, elpusztult és leromlott volt. Részben a gazdaságán és a „gazdagságán" (a szegénységén). Egykor mással foglalkoztak az itt lakók, Arad környéki piacozással, csereberével, s mindennel, ami azzal összefüggött (szerényeke csempészettel például); most meg beszorultak a határ és az őket kénytelen-kelletlen befogadó megyék közé. Részben a határsáv jellegén („határőr falu", hirdette a tábla), ami pontosabban azt jelentette, hogy a faluban főként határőrök állomásoztak, akik időnként az iskolában is megjelentek, és intőn szóltak a gyerekekhez (bár ez csak román, nem pedig jugoszláv határ volt).

Ezt akkor én, a „falukutató" még mind nem tudtam; s különben sem érdekelt volna. Leszálltam a buszról – már dél körül lehetett; az út Mezőtúrról, ahol a fővonalat elértem, együttesen három-négy órát vett igénybe. Megkérdeztem, hol az iskola. „Melyik?" – kérdeztek vissza.

Egyetlen általános iskola volt persze Dombegyházon, de ez az egy összesen öt épületben működött. Eredetileg állami és egyházi (katolikus) iskolák voltak, egy-két tanítós mindegyik, az államosítás óta az iskolák tovább szaporodtak, hozzájuk kapcsolták a napközit és az óvodát is. Sőt, volt idő, amikor a kultúrházban is működtek osztályok. (Ez is eszembe jutott, amikor később a közös iskolákról, alfákról, általános művelődési központokról cikkeztek, cikkeztünk.) Az igazán új épület – néhány évvel korábban „kapta" a falu – a művelődési ház volt, külön igazgatóval, szakköri szobákkal, népkönyvtárral, színpaddal, billiárdteremmel. És presszóval (hogy többen látogassák).

Az igazgató irodája azonban nem itt volt – és nem is a kevermesi úton, a templom szomszédságában –, hanem az Aradi úton. Megtaláltam, ott kerestem Somogyi Istvánt, akihez Hagymásiék küldtek. Nem találtam, épp ebédszünetet tartott. S bár az Aradi úti iskolában volt az igazgatói lakás, ő még nem költözhetett bele, mert ott még az előző igazgató csomagolt. Vissza tehát a templomhoz, azzal majdnem átellenben végre megtaláltam.

Somogyi csak nemrég került oda, azt rebesgették, büntetésből (bár Okány, ahonnan érkezett, nem sokkal jobb hely, az is elég sivár, talán csak markánsabb, afféle bihari község). Ő maga szívesen dicsekedett vele, hogy Békéstarhoson végzett, ahol jónevű zeneiskola működött egykor; de ezt talán csak azért hangoztatta, mert tanítói végzettsége sem volt. Harmincas évei végén járó alacsony, vékony, seszínű ember volt, de öltönyben, nyakkendővel. Épp ebédelt, az anyósa bablevest főzött. Kolbász is volt benne; megkínáltak, de a kolbászt, látszólag észrevétlenül, az asszony Somogyi tányérjába kanalazta. Ettük a levest az ebédszagú konyhában – ő óvatosan kérdezett, én ugrásra készen válaszolgattam –, egyikünk sem gondolta, hogy ez lesz majd az én lakásom (a mi lakásunk), s hogy egy életre össze fogunk veszni.

Ebéd után helyet keresett nekem, szemben az ő lakásával, a templom tőszomszédságában egy nagy, egykor jobb napokat látott, akkorra azonban ablakig fölnedvesedett házban. Megmutogatta az iskolát és eldicsekedett a kultúrházzal (az egyetlen aktuális nevezetesség). Közben megállapodtunk a beosztásomról (képesítés nélküli nevelő, 880 forint), hogy kit-mit fogok tanítani (harmadik osztály, „mert azért mégis csak képzőt végeztél"), és hogy az első héten még csak hospitálni fogok Korom Mihályné mellett, aki addig két osztályt tanított egyszerre, s aki az egyiket át fogja adni nekem.

Ez a hospitálás meglepetés volt, mégpedig kellemes. Nemcsak mert Korom Mihályné kellemes, tartózkodó, halk szavú tanítónő volt, aki azonban szívesen vette a hospitálást. S nem is csak a gyerekek miatt, akik, bevallhatom, akkor már hiányoztak. Mióta a képzőből eljöttem, nem éltem át a „kis tanító bácsi" szerepet (vagy csak ritkán, konfirmációs oktatáskor); s bár sokfélét tanultam, most észrevettem, mennyire képzős maradtam. Az igazi meglepetés az volt, hogy Koromné is ugyanazt csinálta az osztályban, ugyanúgy, ahogy hat-hét évvel korábban nekem is tanították. Ő Szarvason végezte a képzőt, én Pesten; mások – Erzsike, Rózsika, Marika és a többiek – pedig Gyulán vagy Szegeden. S lám, mégis: csaknem mindent egyformán tudtunk és csináltunk. Ez valami furcsa, elgondolkodtató, ha akartam, lelkesítő is volt: a tanítóképzők megtartó ereje.

Meg is látszott a dombegyházi tantestületen, melynek a magja – ez csak később tudatosult – a tanítók voltak. A húszas éveik végén, harmincas éveik elején jártak, mind

nők, többségük már férjezett, egyikük (Koromné) gyerekkel. A férjek jobbára fizikai dolgozók voltak (így mondták akkor és még sokáig), egyedül Zsóriék voltak mindketten tanítók, Jóska igazgatóhelyettes az iskolában. A tanítóknak akkor és még azután is, hogy eljöttem, nagy respektusuk volt a faluban. Mindenki megértette, hogy amit csinálnak, fontos, mert négy elemit (így mondták) a szülők mind végeztek (csaknem mind). Továbbá emlegették Kecskeméthyéket, az igazi tanítót (mert ő férfi volt, nagy tekintély a faluban), akihez hasonlítani a szülők szemében igazi rangot jelentett. („Tanító bácsi", szólítottak meg bennünket. Kolléganőinket semmibe vették, a „bácsi" presztízst jelentett, a tanár bácsi vagy pláne tanár úr viszont semmit sem jelentett volna.)

Továbbá ott volt Tompa Ádám („Tompa Ádám bácsi"), a tanítók szakfelügyelője, aki rossz biciklin járta a környéket, kopott vulkánfiber kofferjében a kötelező iratok mellett újságpapírban az aktuális ebédje. Magyarbánhegyesről járta a környéket, mintha a tanítók apja volna (szakfelügyelő). Éppen olyan orákulum volt, amilyenre nekünk, tanítóknak, ott a térkép alján csak szükségünk lehetett. Tompa Ádám bácsi mindent tudott, amit kellett: az iskola igazgatási szabályait is, az ügyintézést is, de főképp a tanítás csínját-bínját („Sztornózni kell!", jelentette ki a számtan órám után, amit meglátogatott, s ahol a tanítványaim elakadtak a nyolccal való szorzás közben; és én nem értettem, hogy mit jelent „sztornózni" az órát.)

Nem is érthettem (hivatalból), hiszen én azért még nem voltam tanító, hanem csak nevelő („nevellő", ahogy mondták). Azt, hogy „pedagógus", ott és akkor nemigen használták. „Nevellők, hozzám!", parancsolta igazgatónk, ha értekezletet tartott, vagy ha iskolai felvonulás volt. Ezt mindenki értette, erre mindenki hallgatott. Legföljebb Bozóné jegyezte meg – aki többet megengedhetett magának, mert a férje, föltűnően csinos férfi, maszek szabó –, hogy „Mi nevelők volnánk, de te az se vagy." De azért ő is csak halkan.

A kívülállónak ez a névháború mulatságosnak tűnhetett; ebben a körben azonban nagyon komoly volt. A fölső tagozat tele volt képesítés nélküliekkel, de olyanokkal, akik – eltérően tőlem – képzőt sem végeztek, csak érettségijük volt. S ez azért nagy különbséget jelentett. A képzősök, mint én is, még a fölső tagozatban is könnyedén megállták a helyüket. Legföljebb nem tudták és nem szerették a matekot, a kémiát vagy az oroszt, de föl tudtak készülni belőle, s egy-két óra után már jól tanították még a kamaszokat is. Azok a képesítés nélküli lányok azonban – csaknem mind az volt, a szomszéd községekből –, akik így-úgy leérettségiztek és valami szülői összeköttetéssel végül a dombegyházi általános iskola fölső tagozatán kötöttek ki, nem tudtak mihez kezdeni a kamaszokkal. Beosztásuk ugyan tanár lett volna, teljesítményük azonban mélyen alatta maradt a tanítók teljesítményének. A tanítók tudták, mit csinálnak (vagy legalábbis hogy mit kellene csinálniuk); egymást tartották szemmel, negédeskedtek, miközben utálták vagy kedvelték egymást; mindenképp „testület" voltak. A késhegyig menő viták abból kerekedtek, hogy a fölső tagozatosok nem voltak azok („Megjátsszák a nagy tanárt", sugdosták, pletykázták, hánytorgatták, kiabálták az Erzsikék, Marikák, Zsuzsikák és Rózsikák adandó alkalmakkor).

Somogyi, hogy rendet teremtsen („Nevellők, hozzám!"), hogy kedvezzen nekik, főként pedig hogy elfogadják, az iskolarádiót addig barkácsolta, amíg visszafelé is működni tudott. Azaz a hangszórói nemcsak adást közvetítettek, hanem néha vettek is.

Erre nagyon büszke volt: hogy bármikor bárkinek az órájába belehallgathat, aztán – csak úgy félvállról – szóvá is teheti. Ez mélyen fölháborított, szerencsére nemcsak engem. Tanulságos volt azonban, ahogy beleütköztem a rendszerbe, amely körülvett bennünket s a meghunyászkodásba, amellyel a rendszert (az egészet) ezek az emberek, kollégáim, a nem jó és a jó szakemberek elviselték. A lázadók, vonhattam le a következtetést, egyedül maradnak.

Vagy dolgozzanak ki egyéni stratégiát. (Ma újragondolva, ez nemcsak a dombegyházi iskola, hanem az egész rendszer, a Kádár-rendszer tanulsága volt.) Az én egyéni stratégiám – ezzel boldogultam (így-úgy) eddig – az extra munka volt. Mindent bevetettem – s ez a „minden" nem kevés volt (különösen Dombegyházon nem). Végül is öt évet tanultam, olyasmiket, amikről a kollégáim nem is álmodtak (én sem dicsekedtem vele, bár a hébert és a görögöt, most már bevallom, még éveken keresztül elő-elővettem, hogy ne essek végleg ki belőlük). Ez előtt pedig ott volt a képző, ahol – ha nem képesítőztem is – Bihari Jánosok, Bódi Ferencek tanítottak (még Kiss Árpád is, igaz, csak átmenetileg s nem engem). S emögött – bár erre akkor nem gondoltam, másoknak viszont bizonyára föltűnt – a családi hátterem is ott volt, a rissz-rossz, töredezett, fölbomló háttér, amely hosszú távon mégis megtartó erőnek bizonyult. Előttem pedig egy új kezdet: É. és a szarvasiak.

Mindez elég volt ahhoz, hogy – mint egykor figuráns koromban – jól is teljesítsek, be is illeszkedjem. Ami a teljesítést illeti: magnetofont vittem az olvasás órára (a gyerekek szórakoztatására, a magaméra is – Somogyi büszke volt, hogy legalább én használom a ketyeréit). Ebből a játékból aztán jóval több kerekedett ki, mint aminek eredetileg szántam. Eredetileg csak azt akartam dokumentálni, hogy még harmadikos létükre sem tudnak elég jól olvasni, emiatt persze, hogy lemaradnak, tessék, mindenki hallhatja. Aztán, látva a gyerekek kíváncsiságát és rajongását – mindenki vissza akarta hallgatni a hangját – rájöttem, hogy tanításhoz sem utolsó eszköz. Oda jutottunk – valamikor a tavasszal –, hogy a leggyöngébb olvasók is órákat gyakoroltak otthon, csak hogy fölvegyem a hangjukat, és eldicsekedhessenek. Rájöttem arra, hogy ez a magnózás kitűnő motiváló erő.

Itt jött a főiskolai képzettség: elhatároztam, hogy mindezt leírom. S ha már leírtam és megmutattam többeknek a testületben – ki érdeklődést mutatott, ki nem, de így vagy úgy mindenki viszonyult hozzá –, kerestem, hol tehetném közzé. Találtam is egy lapot, amely talán az iskolai könyvtárba járt (két szekrényben néhányszor tíz könyv, kötelező olvasmányok), az igazgatói irodába, de lehet, hogy a kultúrház népkönyvtárába: *A Tanító Munkája*. Oda beküldtem, s lám: megjelent. Nekem az akkor többet jelentett, mint egy világlap. Fölfedeztem magam – magamban a pedagógiai kutatót –, és azt gondoltam, engem is fölfedeztek. Vagy már majdnem.

Ültem Nagy néni asztalánál – a hálószobáját engedte át két ággyal, az egyikben én tanyáztam, a másikban az egyik helyi eladó vagy cukrászsegéd –, akkor épp egyedül voltam. És azon töprengtem, hogyan tovább. Ha már idáig elértem. Ha már az orrom kiáll a vízből. S azon kaptam magam, hogy kandidátus akarnék lenni (nyilván a Mártáéknál töltött évek, mialatt a férje, Károly Sándor kandidátus lett). Nem pontosan tudtam, hogy mi is az; és itt, Dombegyházon – vagy akár ott, mondjuk, Szarvason – nem

is lett volna kitől megkérdeznem. Tán nem is mertem volna. Csak fantáziáltam, és elképzeltem, hogy ahhoz biztosan doktorálni kell előbb (doktor! teológia!), ahhoz viszont, hogy doktoráljak, egyetemet kellene végezzek. Fantáziáim itt szilárd talajt fogtak – ez az. Egyetemre kell jelentkeznem.

A gondolat egyébként is kerengett körülöttem azóta, hogy leérettségiztem. Hol a szép és kedves – általunk egyszerre csodált és elutasított – Bíró Viktorné képében kerengett; hol a kolozsvári Juhász István képében; hol a Hungarotex személyzetise képében (újabb és újabb sürgetéseket kaptam tőle, hogy jelentkezzem). Legutóbb Hagymási Sándor képében, aki csak úgy alkalmazott, hogy tanári diplomát kell szereznem. Ő ugyan főiskolára gondolt, én azonban – egy kis fantáziával – úgy is érthettem, hogy egyetem. Megmondtam Somogyinak.

Nem lett tőle boldog. Pedig viszonyunk még mindig harmonikus volt. Egyedül voltam, ráértem jó viszonyt ápolni. Ha délelőtt tanítottam – hol délelőttösök voltunk, hol délutánosok, hogy a sok gyerek jobban elférjen az iskolában –, délután együtt biliárdoztam a kompániával, együtt presszóztam velük, együtt gusztáltuk a lányokat (mármint a kollégáinkat): „Hány évet adnál az életedből, ha…”. *Mentális rezervációval* éltem: kifelé vidámkodtam, befelé bocsánatot kértem. És meg is bocsátottam magamnak, hogy mindezt az egyetemért, meg É.-ért teszem. Hogy állást kaphasson, lakásunk legyen, ide kerülhessen. Somogyi ezt még csak elhitte; az egyetem azonban a torkán akadt. Ezt, mondta, egyeztetni kell, majd „elbeszélgetünk” (a rendszer egyik kedves fordulata).

* * *

Alig hogy befejeződött az első tanévem Dombegyházon – nekem csonka volt, 1963 januárjától júniusáig tartott –, összeházasodtunk É.-val. Pontosabban még márciusban: polgári házasságot Pesten kötöttünk, az állandó lakóhelyem (V. kerület) szerint illetékes anyakönyvvezető közreműködésével, hogy el ne veszítsem a pesti illetőségemet (ez valamennyi oltalmat jelentett a Békés megyei szervekkel, főként a katonasággal szemben). Egyházi esküvőt is tartottunk, a szarvasiak ragaszkodtak hozzá, hogy az Ótemplomban legyen evangélikus szertartás szerint (nem bántam azok után, ahogy az egyházam és én elbántunk egymással). Csak a térdelés esett nehezemre – morálisan, hitvallásilag –, és bár megtettem a békesség kedvéért, azért azóta (csaknem fél évszázad) sem térdeltem oltár előtt.

Nagyon akartunk házasságot kötni (na persze), de erre É. elhelyezkedése szempontjából is szükség volt. Ha pedagógus akart lenni – és most már az akart –, akkor mint házaspár kaphattunk dombegyházi állást és pályázhattunk lakásra. S ha egyszer állásban volt – vagy legalábbis igazolást kapott erről –, akkor (csak akkor) jelentkezhetett főiskolára. Én közben az Alkotmány utcában csomagoltam a maradék bútorokat; össze is vesztem rajta az öcsémmel, hogy melyikünket mi illet. Én ugyan az egészet kivágtam volna – ócska romok, elmúlt világ üledéke –, inkább variát akartam. É. azonban józanabb volt, „Legalább az intarziás szekrényeket”, mondta. Így hát a két koszlott, ósdi, düledező biedermeier szekrényt (családi örökség), amely még mindig nagyanyám társbérletben használt előszobájának egy sötét zugában állt, kiürítettem és becsomagoltam. Szó szerint: csomagolópapírba, madzaggal, mintha megint kitelepítés

volna. Éjfélig dolgoztam rajta, megfájdult a fejem, túl sok csillapítót vettem, attól rosszul lettem – sehogy sem akarózott. Reggelre kelve végre elvitte a MÁV teherautója, s mire én Dombegyházra értem, már ott vártak Nagyné háza előtt (azóta sem szabadultam tőlük; mára megbékéltünk egymással).

Néhány hétig Nagy néni szobájában rendezkedtünk be (a cukrász fiú eltűnt, vele néhány apróbb holmim, fő, hogy együtt voltunk). Ezek varázslatos napok, hetek voltak, kivéve, hogy a tej, amelyet Csikós Zsuzsika a szomszédból iskola előtt áthozott, mindig összefutott É.-nak. Rányitottam a macskákra, amint a tornácra kitett tejbe beletorkoskodtak; É. fintorgott, és lemondta a tejet. Amúgy is lakást kaptunk, nem lett volna többé aktuális. Igaz, hogy csak az utca túloldalára költöztünk; épp oda, ahol engem Somogyi egy fél évvel azelőtt bablevessel megvendégelt. Az ő korábbi lakását adták nekünk, miután ők az Aradi utcai igazgatói lakásba mentek át. Lett hát önálló lakásunk, életünkben először.

Az „önálló lakás" két szobát jelentett, az utcára néztek, ezért cserébe viszont nem voltak mellékhelyiségeik (úgy értem, konyha – hisz víz, fürdőszoba, WC persze nem volt Dombegyházon). Ez a katolikus tanító egykori lakása volt: három szoba, konyha, kamra, nagy tornác az udvarra, veteményeskert; szemben vele, rövid folyosóval elválasztva a tanterem. Lakását, miután államosították, a kor szellemében kétfelé vágták: a két utcai szoba és a tornác fele nekünk jutott, a maradék szoba a konyhával és a kamrával Parázséknak, akik régebben érkeztek, s gyerekük is volt már. Mindkét szoba utcai és világos volt (legalább), az egyiket konyhának használhattuk, mint Somogyiek, a másikat meg lakószobának. Addig jártam a tanács gazdaságisa nyakára, míg a tornácot beüvegeztette, bejárati ajtót csináltatott hozzá, amire én, nagy ravaszul, kívülre gombot szereltem, hogy ne lehessen csak úgy ránk nyitni (benyitni természetes szokás volt, engem, pesti létemre riasztott). Sas bácsi, a gazdaságis jött átvenni a „beruházást". Nézte a gombot és a lakáscsengőt, aztán „Mi a fene…" mondta. Legyintett, és Parázsékra nyitott rá inkább.

Nem mintha szerzetesi életet éltünk volna (bár bennem erre is lett volna hajlam). Sőt inkább nagy életet éltünk, az adott viszonyok között. Ez főként É.-nak volt köszönhető, aki világ életében megosztó személyiség volt: egyeseket vonzott, másokat meg taszított magától (most már tőlem is). Így aztán a társaságunk részben a házas kollégákból tevődött ki – akik lassanként elszánták magukat, hogy befogadjanak –, részben pedig azokból a felső tagozatos „fiatalokból" – 25–26 évünkkel mi már „öregnek" számítottunk –, akik utánunk kertültek Dombegyházra, s akiket É. látványosan (néha már-már kényelmetlenül is) fölkarolt.

A társaság Dombegyházon ugyanolyan szokványos volt, mint másutt. Egyetlen különbséggel: nekünk az első közös társaságunk volt (a Teológián kívül), s így szinte máig megmaradt, legalábbis a karácsonyi üdvözletek szintjén. Talán Ábrahámékkal voltunk a leginkább jóba. Sanyi volt a körzeti orvos, engem mind korpulens megjelenésével, mind kedélyes barátságosságával, mind örökös viaskodásaival, melyeket a tanáccsal folytatott, leginkább Filep Imrére emlékeztetett. Felesége, Magdi a kollégánk volt a felső tagozaton, a kevesek egyike, aki épp befejezte a tanárképző főiskolát, és erre (joggal) büszke is volt. Nekik hűtőjük volt és tévéjük, sőt tán porszívójuk is. Néha meghívtak *Angyal*t nézni, és betették a hűtőbe, ha É. egyszer-egyszer vajat tudott venni (ők rendeltek).

Parázsék másféle „társaság" voltak. Piroska békési („madzagos", mondta megvetően Jancsi, a férje), Szegeden végzett főiskolát, ami akkor még kétéves volt. Mindenesetre ők sem voltak képesítés nélküliek; a férje valahol, valahogyan testnevelő lett, eredetileg tanítóképzőt végzett, hogy hol, azt nem tudom. De nem a szakmáját szerette, hanem a mezőgazdaságot. „Szakirányú munkák", mutatta büszkén az egyetlen kis könyvespolcát, amit nejlonnal gondosan letakart és le is rajzszögezett, hogy ne porosodjanak. De ne csúfolódjam: Parázsék jó szomszédok és megbízható kollégák voltak, szívesen voltunk együtt, jól kijöttünk egymással. Ő diktálta a kérvényeit, én gépeltem, ami annyit jelentett, hogy megmondta, mit szeretne, és én megfogalmaztam helyette.

Málikékkal – az állatorvosék – nem jártunk össze rendszeresen, pedig mind Ábrahámékkal, mind Parázsékkal jóban voltak. Málik István azért meg-meglátogatott minket – főként É.-t, főként ünnepeken –, s ezt É. ki is használta. Mint egy igazi úr, szemrevételezés nélkül, lábon megvette az illetmény kukoricánkat (illetményföldünk is volt fizetés kiegészítés gyanánt), hogy imponáljon É.-nak. Nem az eladón múlt, hogy gyalázatosan rossz lett a termés.

A társas élet és a szervezkedés azért is kellett, mert É. megjelenésével valahogy megváltozott körülöttünk – legalábbis körülöttem – az iskolai világ. É. hamar fölmért mindenkit – engem is köztük –, és fölosztotta őket barátokra meg ellenségekre. Barátoknak főként a házaspárok számítottak, akik közül egyik vagy mind a kettő a felső tagozaton tanított, vagy azok a lányok, akik képesítés nélkül bár, de ugyanott tanítottak (jobbára főiskolára jártak, mint maga É. is). Az ellenségeknek az alsósokat tekintette, olyan intenzitással, hogy a hatása alól én sem tudtam kivonni magamat. „Kikezd veled", jelentette ki Molitorisz Matildra (mosolygós, kedves lány, szintén Szarvasra járt haza, néha utaztunk együtt). Meg: „Hát nem tudod? Ez volt az ügyész, aki börtönbe küldte aput." Matildot gyűlölni kellett tehát, és én zavarba jöttem, hogy mégsem tudok olyan elszántan haragudni rá, mint É.

Ennek-e, másnak, az lett a vége, hogy az igazgatóval is összevesztünk, mondhatni életre-halálra. S ebben a nagy harcban lassan már mindenki részt vett. Somogyi nem írta oda Ábrahámné nevéhez, hogy „doktor" (mégis csak *nevelő*…), Ábrahámék és Málikék meg nem írták ki a teljes nevét („Mogyi István igazgató"). A leveleit, amelyeket először Andris bácsival – gondnok és mindenes (beleértve a fűtést is) – küldött, aztán postával, aztán ajánlottan, végül már-már könyörögve, hogy vegyük végre át, igenis nem vettük, s ha mégis, nem bontottuk ki (írásbeli figyelmeztetés volt benne). Az igazgató egyszer-másszor órát látogatott, egyszer hozzám is bejött (irodalom a hetedikben, *A walesi bárdok*). A hátsó padban húzta meg magát, nagyalakú füzettel a kezében, amibe rendszerint semmit sem írt. Arra figyeltem föl, hogy mind kisebb és kisebb lesz; és csak akkor ébredtem rá, hogy az urakat („velsz ebek") ecsetelem. A gyerekek elhűlten figyelték, hogy én már csak Somogyinak és Somogyiról beszélek.

Somogyi felügyelők segítségét is kérte, menetrend szerint meg is érkeztek. Rendszerint busszal jöttek Kovácsháza felől, a busz ugyanott állt meg, mint amikor én először Dombegyházra érkeztem. Andris bácsi előőrsben járt. „Pista", üvöltötte, hogy az iroda és a lakás válaszfalán áthallatszódjon, „valami *felügyelő*!". S ha az ismeretlen leszálló csakugyan az volt, az igazgatót az irodában már kora reggel munka közben ta-

lálta. A felső tagozat volt a sebezhetőbb, érthetően főként azt látogatták. S benne persze rendszerint É.-t és engem is. S ha szakfelügyelő, persze kifogásokat is talál. Nálam a mondatrészek elemzését (úgy tanítottam, ahogy a nyelvészeten épp megtanultam Szegeden); a *János vitéz*t (három magyarórán át egyvégtében olvastam föl, mert olvasni az ötödikeseim sem tudtak rendesen). É.-nál mást is. Csikós János, aki egyébként földrajz órákat szakfelügyelt, kifogásolta, hogy a gyerekeket a nagyszünetben nem vigyázza senki, a *nevellők*, élükön É.-val, épp a tanáriban beszélgettek.

Ebből hosszan tartó, elkeseredett perlekedés kezdődött. É. jó érzékkel (mert nem volt igaza) a hangnemet kifogásolta, amivel őt a szakfelügyelő rendre utasította; Csikós János pedig azt, hogy neki, a szakfelügyelőnek, tapasztalt tanárnak egy képesítés nélküli ellent mer mondani. Bátran szorítóba szálltam én is, persze, a feleségem védelmében, szó szót követett. A vita már-már elsodorta Somogyit, a járáson keresztül a megyéig ért föl. Az egyik serpenyőben mi voltunk, törekvő (bár flekkes) fiatalok, a kádári konszolidáció hátszelével emelkedve. A másik serpenyőben persze az igazgató, a szakfelügyelő, a tanulmányi felügyelet és a megye: hová jutnánk, ha alulról kezdeményezni lehetne (bármit)? Gácser József, aki akkor megyei osztályvezető volt, személyesen kiszállt békíteni. Ügyes volt, persze örömmel engedtünk. Csikós János győzött – de mintha veszített volna; mi vesztettünk, mégis győztesen.

Ha mást nem, annyit elértünk, hogy problémává váltunk, amit valahogy meg kellett oldani. Hogy jeles tanárok vagyunk, senki sem vitatta (fennhangon legalábbis nem). É. az iskola egyetlen orosztanára, a diploma közelében; én az egyetemi végzettség küszöbén, publikációkkal (egy tanulmányom a Magyar Pedagógiában jelent meg, ezért a járási osztályvezető jutalmat adott). Párhuzamos osztályokban tanítottunk, ötödiktől vittük őket nyolcadikig, a legjobb osztályok lettek néhány kiemelkedő kislánnyal, akinek a szülei ragaszkodtak hozzánk. Miközben az igazgatóval csatáztunk, a felesége csöndben megkért, hogy a nagyobbik lányuk az én osztályomba jöhessen át. A „minőség forradalma" már-már kínos volt, döntésre kellett jutni. Készen álltunk, hogy elmenjünk innen – csak azt nem tudtuk, hogy hová.

* * *

A nyarakat alig vártuk. A tanévzáró délutánján mi már úton is voltunk Szarvasra vagy Pestre. A veteményeskertet – amelybe sok elszánással, kevés hozzáértéssel ültettünk krumplit, káposztát – a krumplibogaraknak hagytuk. Vígan lakmároztak, mire hazaértünk, nekünk nem is maradt betakarítani valónk (nem szólva a gazról). Nem is tudta sokáig nézni a szomszédunk, Parázs János – a kert másik fele az övé vált, a bogarak ezt nem vették figyelembe –, és alkut ajánlott É.-nak (őt vette komolyan, ő volt a háziasszony). Átadtuk hát neki a kertet (megkönnyebbültem); és É. elégedetten vette tudomásul, hogy ahogy ígérte, nekünk is „mindent beteremt".

Előbb Pestre mentünk, ahol nyitva volt még a könyvtár. Az Országos Pedagógiai Könyvtárat akkor fedeztem föl magamnak; a minisztérium alagsorában volt még akkor, a Honvéd utca felől lehetett bejelentkezni. Megpróbáltam a Teológia mintájára használni, s mondhatom, annál is sokkal jobb volt. Még nem lett múzeum, kiváló könyvtárosok dolgoztak benne, hallgatólagosan a minisztériumot látta el külföldi oktatáspolitikai

információkkal, emiatt és erre hivatkozva nagy folyóirat-állománya volt. Heteket dolgoztam végig benne; mondhatnám, az egész évi fölkészülés heteit (sőt, azon túl is). Az olvasó szűk volt, levegőtlen és sötét (sokszor megfájdult a fejem benne); de valóságos kincseket fedeztem föl ott magamnak (hálálkodó levelemet faliújságra tették, kicsit szégyelltem is magam utólag emiatt).

Megpróbáltam nyomába eredni az olvasástanításnak, amiből olvasáskutatás lett, majd pedig nyelvészet és pszichológia. Kienitz nagy két kötetes alapművére még sokáig hivatkoztam; a német és az angol nyelvvel is szerencsém volt. Közben ráébredtem megint, hogy kik is tanítottak engem a képzőben; itt értettem például meg, milyen úttörő munkát végzett doktori disszertációjában Tóth Béla, aki nemcsak a beszédben megnyilvánuló jellemrajzot vizsgálta, hanem hozzá behozta az országba a háború után Bécsből az első magnetofont. (Mi meg a képzőben csak nevettünk rajta, egyszer még záptojással is meg akartuk ajándékozni, aztán elszégyelltük magunkat, és kikaptuk a kezéből, az ajándékunk annyira meghatotta.) Az így gyűjtött olvasmányok alapján nagy ívű elméletet ácsoltam egy nem létező tudományról, amelyet elneveztem olvasáskutatásnak, és amelyben pszichológiai és nyelvészeti olvasmányaimat próbáltam összeegyeztetni. Hetekig írtam használt papírjaim hátsó oldalára ceruzával, amíg csak el nem gémberedett a kezem, és az írás olvashatatlanná nem vált. Egy alacsony, száz évesnél is öregebb ház ablakánál ültem, É. nagyanyja fogadott be Szarvason (az anyai), és lábujjhegyen járt körülöttem, amikor „alkottam".

Pesten kölcsönlakásokban (inkább talán kölcsönágyakban) laktunk, aludtunk. É. a barátnőinél, akiket még debreceni középiskolás korából szerzett, s most Pesten laktak; én valahol, az Alkotmány és a Széchényi utca közt ingázva (egyszer egész lakást kaptunk). É. mindig úgy érezte, hogy az én családom őt nem fogadja be, s ettől az én családom (a maradéka) egyre kevésbé is fogadta be őt. Különösen apámra sértődött meg, aki szemben dicsérte a haját, de a háta mögött megjegyezte: „Nem kell minden vidéki fiskális lányát feleségül venni." Mivel pedig a könyvtár is bezárt a nyár közepén, ideje volt Szarvasra visszahúzódni (ha már a fiskális lányát feleségül vettem).

A „fiskálist" – É. apját – egyelőre nem ismertem; bár tudnom mindenképp kellett róla, mert naponta (ha nem többször) szóba került. Két formában is: egyrészt hogy meg kell látogatni Márianosztrán (É. és az édesanyja rendszeresen tette) és perújrafelvételt próbálni; másrészt hogy mi lesz majd, ha kikerül (az ügyész halált kért rá, a bíró végül életfogytiglanra ítélte). Az idő előrehaladtával – és a rendszer konszolidálódásával – a kétféle nosztalgia közül a második egyre erősödött. Végül már-már csodavárásba fordult; bármit kellett (lehetett) volna tenni, azzal intéződött el, hogy „ha majd kikerül…" Ez a csodavárás, bevallom, idegesített; ilyesmivel otthon nem találkoztam, mint ahogy nem találkoztam azzal a már-már irracionális gyűlölködéssel sem, amivel a szarvasi rokonság a város egyik-másik közszereplőjét körülvette, valósággal megátkozta.

Kellemesen csalódtam. 1964 tavaszán Csicsely Mihály általános kegyelemmel hat év után szabadult. Miután kijött, hónapokon, éveken át mesélte az élményeit, derűsen, néhol mulatságosan – rokonsága már-már megsértődött, hogy lám, amíg ők itt kint szorongtak érte, addig ő benn milyen jól érezte magát (Csicsely Mihály ilyen volt, aranyos kedélyét holtáig vagy majdnem végig megőrizte, szerették). É. rajongott, a rokonság

örült, felesége pedig egyre inkább gyerekként kezdte kezelni, akire egyfelől vigyázni kell, másfelől meg nem kell egészen komolyan venni (Csicsely Mihály észrevette, és kényelmesen elfészkelte magát ebben).

Én a Kozma utcában, a Gyűjtőfogházban találkoztam vele először, ahová É. és az anyja vitt (vonszolt szinte) el mint rabul ejtett aranymadarat. Bemutatkoztam, s láttam, mennyire örül (a lányának a férje lettem, a szemefényéé, mert a családjáért élt és halt). É. és az anyja noszogatták, hogy hagyja jóvá a házasságunkat, adja rá utólagos áldását (É. anyja még mindig nem volt egészen biztos ebben a házasságban, s talán egész együttes életünk alatt sem tudott teljesen megbékélni vele). De Csicsely Mihály csak azt találta mondani, hogy „Hiszen az É. nem is tud főzni!" Ezen mindnyájan elnevettük magunkat – a rács két oldalán –, mert hiszen akkor még nem is igen volt hol főzzünk.

Csicsely Mihálynak két diplomája is volt. Előbb biológiát végzett; egy darabig Soó Rezső tanársegédje volt. Aztán, már szeghalmi tanárként elvégezte a jogot Miskolcon. Most sikerült a két diplomáját kombinálni; a Kísérleti Halastavaknál mint tudományos munkatársat vették föl (az egész szarvasi család odamenekült), de jogtanácsosként foglalkoztatták. Kedélyesen jött-ment – alacsony, zömök férfi volt, akkor már hatvanas évei második felében –, köszöngetett és beszélgetett, ezt tudta és szerette (ma úgy mondanánk, hogy kontaktált). Addig-addig, hogy a fejébe vette imádott lánya Szarvasra hozatalát. Ez ügyben egészen a járási párttitkárig jutott el, akit Sznyida elvtársnak hívtak, bár a háta mögött csak „szvinyának" (*svina* szlovákul sertés) hívták, inkább a termetére, semmint a szándékaira célozva. Csicsely Mihály – mindennek ellenére – vele is szót értett, szót váltott, benne nyoma sem volt annak a sötét, konok gyűlölködésnek. S mármár azon volt, hogy Sznyida elvtárs csakugyan Szarvasra helyeztet át bennünket.

Én nem bántam volna. Riasztott ugyan a szarvasi rokonság – főleg túl közel és hosszabb távon –, és egyelőre laknunk sem lett volna hol. Viszont Szarvas mégis csak Szarvas volt, Dombegyházról – de még Battonyáról, Kovácsházáról, sőt Csabáról is – nézve már-már kultúrközpont. Az óvónőképzőt néztem ki magamnak, meg Tóth Lajost, annak igazgatóját. Nyáron meglátogattam, elolvastam egyik-másik helytörténeti közleményét a képző évkönyveiben (az egykori evangélikus tanárok forradalmár tevékenységéről szóltak, vagy arról, ami annak volt vélhető, minősíthető). Talán, gondoltam, pedagógiával kellene foglalkoznom, hogy ide fölvegyenek.

É. azonban mindent inkább akart volna, csak Szarvasra kerülni nem. Számomra furcsa kettős kötődése – vonzalma a családjához, a gyökereihez és görcsös elszakadni akarása ugyanezektől – megnehezítette az elhatározást. Ha nem Szarvasra, akkor hová? A sors – jobban mondva az oktatásügy, intézményi, járási és megyei szinten – végül megoldotta a kérdést. Tóth Zoli „bácsi", a járási osztályvezető barna bőrkabátjában bölcsen mérlegelve konfliktusainkat és akarásainkat, a battonyai gimnázium mellett döntött. (Évekig nevettünk a határozatán: „Indoklás. Így határoztam…" Pedig csak precíz hivatalnok volt, ráadásul jó szándékú ember.)

Szeged

1963 nyarán – esküvőnk után – néhány napot Sárospatakon töltöttünk. Régóta vágytam ide, történeti levegő lebegett körülöttünk, fölöttünk; a kollégiumban kaptunk vendégszobát. Útikalauzunk Filep Imre unokaöccse, Filep Antal volt, meg a barátja, Takács Béla, aki akkor a református gyűjteményt gondozta. Két fiatalember, élete fölfelé ívelő szakaszában – öröm volt látni és hallani őket. Minden utcasarokról és falkiszögelésről egy történet – és minden történet egy-egy utcasarokhoz és falkiszögelléshez kapcsolva. Szarvasra érkezve várt az értesítés – ezúttal nem féltem tőle, rögtön kibontottam –: fölvettek.

Szegedre jelentkeztem egyetemre. Ma ezt már egyszerű leírni; akkor azonban korántsem volt ilyen egyszerű elérni. Nem a fölvételi vizsga, a keretszámok és a költségek miatt – különben is pusztán levelezőre jelentkeztem –, hanem főként az iskola ellenállása miatt. A képesítés nélkülieket kötelezték a továbbtanulásra és diplomaszerzésre – én meg akartam tanulni –; de csak tanítóképzőben (ritkábban) vagy tanárképző főiskolán (leggyakrabban). Az egyetem másfelé vitt, vihetett, s ezt az iskolában is tudták. Elég hosszan álltak ellent, míg végre – a járási tanács (akkor még az volt) nyomására – hozzájárultak.

Magyarból és történelemből fölvételiztem – nem tudtam, hogyan készüljek rá. Akkor épp Szerb Antalba voltam beleesve, nemrég adták ki megint. A *Világirodalom* két kötetét olvastam elbűvölten és elkötelezetten. A *Magyar irodalom* mellé – biztonság kedvéért – Klaniczay *Kis magyar irodalomtörténet*ét is kézbe vettem; Szerb Antal után lehangolt a szűkös szemhatár és a lapos megfogalmazások. Így fölvértezve mentem fölvételizni; az Ady téri épület *auditorium maximum*ában írásbeliztünk. Elszánt voltam és fatalista, pedig a fölvételen sok múlott; többek között az alkalmaztatásom (mondták). A rendelkezésre álló időben és papírmennyiségen hosszasan értekeztem – már nem tudom, miről –; Szerb Antal-i modorban többször megemlítve *eruditiót*, és *műviséget*. Fáradtan, de elégedetten álltam föl. Hogy mennyire sikerült, nem tudtam – de hogy valamit elmondtam (leírtam), az biztos. Történelemből szóbeli következett.

A történelmet mindig tudtam és szerettem; a képzőben is, de különösen Kolozsvárott. Most a teljes középiskolai anyagot kérdezték, akár az érettségin. Tételeket húztunk vagy kaptunk, nekem Hunyadi jutott; beszélni mindig tudtam. De váratlanul kaptam egy kérdést – „Ki most (1963) a pápa?" –, nem tudtam mire vélni, szerencsére beugrott. Furcsálltam. Később kiderült, hogy ez nekem külön volt kikészítve, csak összekeveredett egy másikkal (Luther kilencvenöt pontja a wittenbergi vártemplomon). Az utóbbit Sári Jóskától kérdezték – későbbi kedves tanulótársamtól –, aki szintén teológiát végzett, kiugrott katolikus pap volt.

Akár így, akár úgy – fölvettek, beiratkoztam (sok hercehurca, amit a néha kedves, de többnyire kedvetlen Prágainé nehezített is, könnyített is). Madarat lehetett volna fogatni velem (hogy úgy mondjam). Pedig hat év állt előttem hosszú olvasmánylistákkal, körülményes vonatozásokkal és azzal, hogy a levelező lét minden csínját-bínját nekem kellett kitalálnom (az információhiány volt talán a legnyomasztóbb). S még nekem szerencsém is volt. Károly Sándor révén kapcsolatom volt Hajdú Péterhez (finnugor professzor Szegeden), a képző révén pedig Ágoston Györgyhöz, aki a pedagógiát vezette.

Fölkerestem Ágoston Györgyöt, akinél képzősként az egyetemen hospitáltunk (unalmas óra volt), s aki pedagógia szakosokat hozott a képzőbe gyakorló tanításra. Elmagyaráztam, honnan ismerem, s ő tanár módjára úgy tett, mintha emlékeznék rám. Az Ady téri épület egy földszinti vagy alagsori helyiségében voltunk, kisétáltunk az udvarra. Mivel a szarvasi képzőbe akartam kerülni, az egyik szakomat pedagógiára cseréltem volna. Legyintett. „Maga csak fejezze be a magyar-történelmet, a pedagógiával utána is foglalkozhat."

* * *

Kéthetente voltak konzultációk Szegeden, reggeltől délutánig tartottak az órák. Nekem az egész valahogy olyan volt, mintha egyetemre járnék (újra); azt, hogy két találkozó között két hét is eltelt, sokszor észre sem vettem; szaladtam Szegedre. Szegedet nagyon szerettem, nagyon megszerettem. Egy fekete-fehér képeslapon 1959-es dátummal azt írtam anyámnak, hogy Szeged Kolozsvárra emlékeztet. A lapon a fogadalmi templom látható, kétoldalt a Cambridge stílusú egyetemi épületek (én azonban nem oda jártam, hanem az Ady téri épületbe, ahol a bölcsészkar székelt). Leszálltam a vonatról, lementem a lépcsőn – a szegedi peronok az állomás tere fölött, magas töltésen vannak –, kimentem a térre, ahová a villamos fordult. Ha siettem s épp indult, villamossal mentem. De inkább gyalog, végig a sugárúton a Hősök kapuja felé (nem ismertem a várost, akkor ismerkedtem vele, mit sem tudtam Aba-Novák festményeiről). Nem sokkal az impozáns kapu előtt – egy csemegebolt (Heliker) és egy bisztró („Béketanszéknek" nevezték, sok marxista óra itt fejeződött be) között – nyílt a Partizán utca, befordultam. A sportpályák felől közeledtem az épülethez (akkor még nem volt ott az irodaház). Jobbra fordulva az Ady térnél a kapu elé értem, megilletődtem. Egyetemista vagyok (majdnem igazi).

Évek tapasztalata – jó is, rossz is – rakódott erre a sétaútra. Mentem szorongva, és mentem fölszabadultan, sikerrel haza, vizsgalázban vissza. Mentem mint dombegyházi tanító (képesítés nélkül), később mint egyetemi végzett (doktorálni akartam), még később mint aspiráns, mint újságíró (Köznevelés), tudományos munkatárs, egyetemi előadó (akkor már az irodaházba, ahová addigra a neveléstudomány és a szociológia is elköltözött). Jöttem ősszel és tavasszal, jó időben, rossz időben. Fordultam a Petőfi sugárút felől, sőt ellenkező irányból is, megkerültem a Dugonics teret, érkeztem még a Kárász utca és a híd felől is. Jártam itt, amikor diplomáztam, amikor doktoráltam; amikor É. diplomát szerzett (Szegeden végezte az orosz szakot), amikor Esztert várta, vártuk. S később, amikor a főiskolán, még később az egyetemen tanítottam. Szegedet nem lehetett elfelejteni. Szeged az életem részévé vált (s ráadásul még K. is odajárt).

É. péntekenként járt főiskolai konzultációra (levelező képzés, kihelyezett tagozat, Békéscsabán a Rózsa Ferenc – ma ismét evangélikus – gimnáziumban). Korán indult, későn jött vissza, rendszerint jókedvűen, Nekem nem lehetett így beosztani az óráimat, a szegedi konzultációk rendszertelenebbek voltak, főként pedig szombatra estek. A pénteki utolsó órát vagy elengedtem (ha szemet hunytak fölötte), vagy rövidebbre fogtam, és futás a battonyai buszhoz. Ha elértem, akkor a három órásival elvonatoztam Battonyáról Szegedre. Muszáj volt előző nap mennem, különben nem értem

volna el a konzultációkat szombat reggel 8-tól (s akkor összedőlt volna a világ). Késő délután értem Újszegedre (odavitt a battonyai vonat). Volt egy hosszabb-rövidebb délutánom – attól függően, hogy korábban vagy később sötétedett –, és egy éjszakám.

Az éjszakával sokáig bajban voltam: nem tudtam hol tölteni. Igazi szállodára nem volt pénzem, meg se kockáztattam (az már sokkal később volt, hogy egy-egy meghívásra válogattunk a hotelek között). Előbb ismerősökkel kísérleteztem (Csicsely Mihály egyik börtöntársa – sorstársa, ahogy mondták – Szegeden lakott), majd fizető vendéglátással (akkor divatban volt). Végül a nagyállomásnál kötöttem ki, a Sárkány Szállóban. Az igazi hotel volt (a szó akkori értelmében), nem nagy és nem igényes szobák, de az enyém. Külön jó volt, hogy két folyosón lehetett közlekedni, csak a recepciónál (akkor portának mondták) találkozott az ember másik vendéggel. Még dicsekedtem is, hogy milyen jó helyet találtam, 40 forintért. Sári Jóska egyszer félrehúzott, hogy ne nagyon dicsekedjek, az volt a kupleráj. Azért a kettős folyosó.

1967 késő tavaszán, az utolsó vizsgák előtt, vagy már épp utána a kerthelységben vacsoráztam. Meleg május volt, a kötelezettségeknek – az iskolában, Dombegyházon és az egyetemen, Szegeden – végük. Alföldi este ereszkedett ránk, amolyan szegedi. Cigányzene is szólt, amit addig nemigen hallgattam (Németh Annus a Buday László utcában igen – én, népi íróim hatására viszont elvileg nem). Kinyújtóztam, hallgattam, sötét volt, körülöttem a vidék mély csöndje. A kedves estét sokáig őriztem, s ha a cigányzene valahol megszólalt, azt mondtam (É. kicsit nevetett rajtam): „Gyerünk Szegedre".

Egyelőre azonban tél volt – egyre *telebb* lett –, hideg, fázós és többnyire társtalan. A szombati konzultációk négykor vagy ötkor befejeződtek – aszerint, meddig győzte a tanár és a hallgatóság –, én rendszerint utolsónak maradtam. A vonatom visszafelé este fél tízkor indult Újszegedről; addig volt még időm, nem is tudtam vele mit kezdeni. Az egyetemi könyvtárba ültem be.

Ezek a szombat délutánok-esték a szegedi egyetemi könyvtárban máig emlékezetesek. Kikölcsönöztem a kötelezőket – elrongyolt példányok –, sem szükség, sem lehetőség nem volt arra, hogy minden kresztomátiát megvegyek, minden eldugott antikvár kiadványt fölhajtsak. (Sokat így is megszereztem a Dugonics tér és Kárász utca sarkán a boltban. A nappaliak szerencsére itt hagyták a könyveiket, némelyeket még alá is húzva.) A könyvtár – s főleg az olvasóterem, amely későig nyitva tartott – arra volt jó, hogy e kényszerszünetben böngészhessek. Fellengzősen azt mondhatnám, hogy itt kezdtem a nevelésszociológiát. De tényleg: itt találkoztam Pataki Ferenc nevével és írásával; épp avval, amely (Makarenko lelkiségével) a nevelés társadalmi vizsgálatát vázolta és sürgette. (Nem tudtam, hogy akkor volt újjászületőben a hazai szociológia.)

Néha elhatároztam, hogy mégis „nagy pedagógus" leszek – ez rendszerint egy-egy pedagógiai vizsga után jött rám –, és meg akartam érteni a nevelés elméletét. Ehhez Ágoston és Jausz két kötetes neveléselmélete valamilyen fogózót ugyan adott – főleg az első kötet, amelyet Ágoston írt –, de azért ez nagyon kevés és igen-igen sovány volt. Karl Barth húsz vastag kötetben írta meg a dogmatikáját, három-négy kötetnél mások sem adták alább (csak Tilliché volt két normál méretű kötet). Nem lehet, hogy a nevelésnek ne lenne ugyanígy filozófiája, engem az érdekelt volna (s valóban volt vagy később ki is találták a „rendszeres neveléselméletet"). Később (1971) bukkantam rá

Brezinkára. Vékony összefoglalóját hanyatló érdeklődéssel olvastam; csalódtam. (Talán nem is az írás volt a rossz, csak a kérdés föltevése.) Elhatároztam, hogy ha nincs, egyszer majd én írok neveléselméletet. (Végül Bábosik Pista barátom írta meg; nekem a nevelésszociológiát hagyva).

Ahogy a kresztomátiák és kötelező olvasmányok között lapoztam, az egyikből kis zizegős félbevágott, félbehajtott értesítés esett ki, Keserű Bálintnak szólt. Keserű Bálint maga is keserű volt, legalábbis én mindig annak láttam; középkori magyar irodalmat tanított nekünk, és nem méltányolta (nem eléggé) az én ismereteimet az erdélyi unitáriusokról. Már ezért sem kedveltem (később, Ágoston után a neveléstudomány tanszékvezetője lett, ezt soha sem értettem). A zizegős értesítést a TMB (Tudományos Minősítő Bizottság, az Akadémia mai Doktori Tanácsának elődje) küldte Keserű Bálintnak, figyelmeztetve, hogy a kandidátusi dolgozatának minden beadási határideje lejárt. Egy pillanatra kárörömet és elégedettséget éreztem – lám, a mesei igazságtétel –, aztán szégyenkezve visszatettem a papírt. Keserű Bálint titkát tisztességgel őriztem mostanig.

Gerézdy Rabán és Klaniczay Tibor titkát nem volt lelkierőm ennyit őrizgetni, ezt gyorsan megosztottam Kovács Sándor Ivánnal, aki akkor tanársegéd volt, olasz szabású szürke öltönyt viselt, és nagyon komolyan vette az irodalmat és a tanársegédséget (Szauder József előadásaira maga is beült, ez azóta is imponál). A *spenót*ban – a hallgatói nyegleség így nevezte a friss *Magyar Irodalomtörténet* hat, zöldbe öltöztetett kötetét (én tisztelettudóan megvettem őket) – Balassinak olvastam utána. Mint magányos fa a pusztában – ez a kép engem is megragadott, mint ahogy a fejezet íróját is, aki hosszan fejtegette a pusztában égő fa szimbólumát (lásd: égő csipkebokor). Tetszett a magyarázat, még jobban a vers – s ha már könyvtárban böngésztem, megnéztem a Balassi kritikai kiadást. Az, sajnos, nem tudott égő fáról. Abban csak az állt, hogy szegény költő egyedül él, mint ahogy egyedül áll pusztában a fa. A félreírás (élek – égek) nyilvánvaló volt, a félremagyarázás még inkább; szaladtam vele Kovács Sándor Iványhoz. Egy percre föllelkesedett – „Ezt megírjuk az Irodalomtörténetben!" Majd csöndesebben: „Azt hiszem, mégse." (Későbbi kiadásokban javították.)

Ennyi fölfedezés után kimentem Újszegedre. Akkor már rendszerint sötét volt, s többször hideg, mint nem (a vonat már bent állt, de fűtve, világítva még nem volt). Mezőhegyesig döcögött, ott kellett átszállni Battonya felé. Éjféltájt érkeztem meg, ilyenkor busz persze nem volt Dombegyházára, gyalog a tíz kilométer sok lett volna, a kisvonatot kerestem. A kisvonat (keskeny vágányú gazdasági vonat, akkor még közlekedett, a téeszek majorjait közötte össze egymással) általában egy személyszállító kocsit is vitt magával, amiben padok voltak s egy vaskályhával fűtöttünk benne. Ha a tűz pislákolni kezdett, valaki, aki közelebb ült, tett egy lapát szenet rá. Ültünk a sötétben – petróleumlámpa világított, vagy az sem –, vagy beszélgettünk, vagy se. Éjfél után két óra körül ért a dombegyházi tüzelőtelephez, hosszan kanyarogva. Végigmentem az Aradi úton. Lassan hajnalodott, ugattak utánam a kutyák.

* * *

A kétheti konzultációk nem pótolták az egyetemi előadásokat és az egyetemi levegőt sem; de én beleképzeltem őket. S különben is: tanáraink csak azt adták – azt tudták

hét végén fáradtan adni –, amit hét közben gyakoroltak. Az egyetem tehát hasonlított is, meg nem is a teológiákra, ahová jártam. Külsőleg inkább a kolozsvárira; tartalmában és a tanulni valókban azonban inkább az Evangélikus Teológiával hasonlítottam össze. Az Evangélikus Teológia – nem kétséges – mind tanulnivalóban, mind magatartásmintákban többet tudott adni (magasan többet). De itt, Szegeden, olyanokat tanultam, amikről eddig fogalmam sem volt, vagy csak éppen. Lenyűgözött Marx, akiről, említés szintjén olvastam már Tillichnél (elidegenedés), most azonban teljes mellszélességgel tanulni kellett. Izgalommal vettem meg a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*at a Kárász utcában, a kék vászonkötést a kirakatban kiszívta a nap. A Teológián kevés történelmet tanultunk – Juhász kivétel volt –, most tanulhattam annál többet. Marx és a történelem – amely egykor annyira izgatott, hogy teológiai tanáraimtól egészen Benda Kálmánig futkostam megkérdezni, mi is mozgatja valójában a történelmet – olyan új volt, hogy hazafelé a battonyai vonaton bőven elmélkedhettem.

Ha Marxot volt hová kötnöm teológiai tanulmányaimban, Saussure-t nem. Előadásai a nyelvről lenyűgöztek; különösen a beszéd hangtestének és jelentéstartalmának kettévágása, és minden, ami ebből következett. A gondolat hosszú időre fogva tartott, és valósággal belopakodott olvasmányaimba, sőt kezdeti írásaimba is, mint például az „olvasáskutatásról" szólóba, ahol új tudományt akartam ácsolni ezen az alapon. Károly Sándor – akit most már kezdtem érteni (Paizs Dezső aspiránsa volt, aztán nyelvtörténészből általános nyelvésszé képezte át magát) – kissé értetlenül hallgatta lelkesedésemet; bemutatott egy fiatal kollégájának, aki mindehhez sokat jobban ért majd, mondta. Hosszan és lelkesen beszélgettem a fiatal kollégával – az Akadémia Nyelvtudományi Intézete akkor még a Művelődésügyi Minisztérium földszintjén volt elhelyezve. Meghallgatott, belekérdezett, kijavított, további irodalmat adott. Szépe Györgynek hívták (s hívják máig, életre szóló barátság).

Az irodalommal boldogultam jobban. Kovács Sándor Iván (szürke öltöny, olasz fazon) és Ilia Mihály ültek egy szobában szembefordított íróasztaloknál, többek közt a *Tiszatáj*at szerkesztették (Kovács Sándor Ivánhoz később is be-benéztem). Elvitt Szauder József előadására. Szauder hajlott hátú, rossz tartású ember volt, akkor már nehezen járt, de érdekesen beszélt. Mint gyakorló tanár, a gyerekirodalomról kérdeztem. „Egy felső-magyarországi tanulmányút sok mindent tisztázhatna", mondta elgondolkodva. Azon a nyáron az OPK gyerekirodalmi gyűjteményét cédulázgattam ki (ma is megvan még valahol). Csetri Lajosért mindenki rajongott, a levelezők különösen, ha szóba állt velük. Horváth István Károly az egyik kötetének a bevezetőjét adta föl mint kötelező olvasmányt; csodálkoztam (a Teológián ilyesmi nem volt szokás). Utolsó éves korunkban Tamás Attilát hallgattuk; alacsony, szemüveges, nagyon komoly tanár volt, akkor a harmincas évei végén, új családjával és szegedi letelepedésével küszködött. Az Akadémiai Kiadó lexikon szerkesztőségéből érkezett, ott az *Irodalmi Lexikon* szerkesztésében vett részt, sokat tudott. Szinte egyenrangúként beszélgetett velünk, levelezőkkel, aztán, hogy nem javasolták tanszékvezetőnek, megsértve távozott (máig szeretett debreceni kollégám).

Az irodalmárok szerettek, de én a történészeket szerettem inkább. Igaz, a Gyakov–Nyikolszkij, amit csak nagy nehezen szereztem meg, lehangolt; bár a kort ismernem

kellett volna (bibliai kortörténet); az előadás lapos, agyonideologizált és jellegtelen volt. Viszont Karácsony Bélánál sikerült helytállnom, pedig ritka kellemetlen vizsgáztató volt. S – kissé szégyellem ma már – elragadtatva hallgattam egy-egy előadását a magyar honfoglalásról, amely fölépítettségével és előadásmódjával fogott meg. Szerettem Wittmann jegyzetét, és mihelyt tehettem, megvettem a könyvét is (az *Európa Nagy Korszakai* sorozatban). Álltam Mérei Gyula aprólékoskodását a reformkor gazdaságfejlődéséről („Pontosabban? Pontosabban?", mert nem tudtam, hogy a Honvédelmi Minisztérium szép, klasszicista épülete a Honvéd utcában eredetileg kinek a textilgyára volt.) Elviseltem Rácz elvtárs clausevicezését és Medzibrodszky fáradt történelemtanítási módszertanát (erről akkor már többet tudtam). Csak Seres elvtársnál inogtam meg egy pillanatra, aki a legújabb kori magyar történelemből szigorlatoztatott.

* * *

A pedagógiával különalkut kötettem azóta, hogy Ágoston lebeszélt róla. Ültem Dombegyházon az íróasztalnál, és azon töprengtem, mit is lehet eséllyel itt, Dombegyházon művelni. Irodalmat? (Akkor publikáltam éppen a *Tiszatáj*ban.) Történelmet? (Az iskola akkor vette föl Balsaráti Vitus János nevét; valaki tényleg utánanézhetett volna.) Vagy leginkább azt, amit már elkezdtem: az olvasáskutatást? Igaz, a pszichológiához nem értettem – ez mindig visszatartott –, viszont pedagógiát régóta tanulok, a képzőben kezdtem. S a terepen vagyok.

Szegeden az egyetemi könyvtár olvasójában három külföldi folyóiratot találtam, olvasni kezdtem őket. Két amerikai és egy európai volt köztük, utóbbi szerkesztő bizottságában Ágoston nevét láttam. Ez a folyóirat németül, angolul és franciául is közölt cikkeket, a baj csak az volt, hogy csaknem mind a harmadik világról szóltak (*International Review of Education*). Az amerikaiakkal nehezebben küszködtem; nem ismertem ezt a nyelvet (s az iskolarendszert még kevésbé, de erre nem azonnal jöttem rá). Az egyikben (*Harvard Educational Review*) már a *boost*nál elakadtam, és csak az IQ-t értettem belőle Nem mondanám, hogy értettem a hosszú tanulmányt és a bonyolult statisztikai apparátust – azt azért igen, hogy fehérek és feketék teljesítményeinek az összehasonlításáról van szó, s a feketék mindig lemaradnak. Ez volt Arthur Jensen később nagy port fölvert tanulmánya. (*Jensen: How much can we boost on IQ?*)

Ez a világ más volt, mint amit a képzőből hoztam magammal; sokáig nem is tudtam mit kezdeni vele. Annál is kevésbé, mert az egyetemi pedagógiatanítás kezdetben maga sem sokban különbözött a tanítóképzőstől. Meg voltam sértődve, amikor Nagy János előírta a neveléstörténet tankönyvet – azt mégis csak illett tudnom történelem szakos létemre –, aztán egészen másokat kérdezett (akkor kitolásnak tartottam, ma egyszerűen csak tanárbetegségnek látom). Egyébként is az egész pedagógia valahogy laposabb és pragmatistább volt, mint amit irodalomból és történelemből tanultunk, nem beszélve a nyelvészetről (Saussure! *Langue* és *parole*! Szó és jelentés misztikus megkettőződése!). Végképp nem hozott lázba, amit didaktikából hallottam s olvastam; ezeket egyrészt majdnem mind tanultam – ha csökkentett kiadásban is – a képzőben; másrészt meg mind tudni véltem a gyakorlatból, sőt helyenként többet is. Egyedül a programozásra figyeltem föl, arra sem eléggé, mert a vizsgáztató leállított,

és megjegyezte: „Nem, itt nem ez a lépés következik" (mint boldog autóstanonc koromban a karburátor). Eszembe jutott, hogy ezt én így, ilyen pontosan, ennyire alaposan nem tudom, pedig talán érdemes volna. Egy adjunktus vizsgáztatott, a neve Nagy József volt.

Valahol – talán a *Review of Education Research*ben – nyelv és pedagógia kapcsolatáról olvastam; ez viszont fölajzott. (A lap akkor még szisztematikusan szemlézte a pedagógia részterületeit: melyek az új fejlemények a nevelésfilozófiában, a tanítás elméletében és így tovább). Mégis volna nevelésfilozófia, csak én eddig nem találtam? Israel Scheffler akkor (s azóta is) sokat hivatkozott szöveggyűjteményéig jutottam el, az OPK segített megtalálni. Ott végre találkoztam választottammal, az analitikus nevelésfilozófiával. Márkus György és Tordai Zádor új könyve (*Irányzatok a mai polgári filozófiában*) kapóra jött, s Szépe is segített. Álltam az iskolában, nagyszünet volt, kora tavasz. A gyerekek zsibongtak, ahogy illett, a port is verték az udvaron (ezt nem illett volna). Én, a felügyelő tanár azon töprengtem, hogyan is egyeztessem össze Saussure-t Ryle-lal, akinek a vékony, sötétkék könyvét (*The Concept of Mind*, 1949) épp a kezemben szorongattam. Könytárközi kölcsönzéssel jutottam hozzá, a dombegyházi népkönyvtár közreműködésével a British Library-ból (utóbb nem kevés zavart okozva magam körül). A csengő riasztott, engem és a gyerekeket.

Volt itt valami, éreztem, csak még nem sikerült jól megfogalmazni – annyira nem, hogy Ágoston, amikor előhozakodtam vele, csak legyintett (milyen igaza volt!). Valami összehasonlító kellene talán. Vegyünk nemzetközi összehasonlítást tehát (Dombegyház, általános iskola…). Már nem volt megállás: az analitikus nevelésfilozófiáról írtam szakdolgozatot, amely (eszerint) új irányzat lett a polgári nevelésfilozófiában. Nem mondták, hogy nem fogadják el; de azt sem, hogy lelkesednek érte. Igazán türelmesek voltak, én meg idegesítően tudálékos.

* * *

A levelezők rendszerint együtt vizsgáztak; külön a nappaliaktól. Késtem a vizsgaidőpontról, mert befújta a hó a síneket, viszont mindenképp vizsgáznom kellett (el kellett vele számolnom az iskolában). A vizsgáztatók rendszerint megvártak; segítőkészek voltak (a Teológián nem mondhatnám – ott persze mindig kéznél is voltunk). Sötét ruhában mentünk, nyakkendő, megszeppentség (felnőtt nők, de főként férfiak). Izgatott kérdezések, ha egy-egy vizsgázó kijött („Milyen volt? Rettenetes…") Szakács Mihálynak, aki szarvasi volt, több ízben meghalt a nagymamája autóbalesetben, mindig ő vezette a kocsit, készülni ezért nem tudott; többször át is ment. Én igyekeztem nem odafigyelni a hírekre (legföljebb Sári Jóskával beszélgettem). Külön stratégiám volt: összevontam az éveket.

Erre lehetőség volt – bár nem verték nagydobra – csak épp jelesre kellett vizsgázni (mindenből). Így hat helyett négy év alatt is végezni lehetett; épp csak ez hiányzott nekem. Nem csak a följebb sorolásért (magasabb fizetés, végleges állás), hanem még inkább hogy doktorálhassak (!), hogy kandidálhassak (!!). Hajdú Pétertől tudtam a lehetőséget, megkérvényeztem, megkaptam. Az ötödik-hatodik – nekem negyedik – év volt talán a legnehezebb, túl sok szigorlatom torlódott össze, rengeteg névvel és adattal. Bár magolni akkorra már igazán megtanultam (egyszer-egyszer ma is tanítom az egye-

temen, a főiskolán), az újabb nevek valahogy kiszorították a régebbieket, a fontosabbak (annak tűntek pillanatnyilag) a látszólag kevésbé fontosakat. Osztályomban a gyerekek az utolsó félévben történelmi neveket kaptak tőlem; a sok Bonaparte meg Wellington, Trafalgar, meg Nelson csak úgy nyüzsgött köztük (jól viselték, legalábbis a későbbi osztálytalálkozójuk szerint).

Ez akkor nagy fegyvertény volt (én legalábbis annak érzetem). É. is elvégezte a főiskolát magyar szakon, nyelvészetből egy adjunktusnál vizsgázott, akinek Zsolnay József volt a neve, s aki fölismerte őt: „A maga férje? Honnan tud németül és angolul?" (Egy olvasástanítós cikkem miatt). Hazafelé a vonaton – sötét ruhában, nyakkendővel, nyár eleje volt, szokatlan meleg – a *Valóság*ot olvastam. Egy hosszabb ismertetés a szocializációról szólt (Buda Béla). A szocializációról nem hallottam addig, megragadott. Gondolkodni kezdtem, hogyan volna ráfűzhető az egész nevelés. Mire Mezőhegyesre értem, már meg is gyártottam a teóriát; elégedett voltam vele, csak attól féltem, hogy elfelejtem, mire hazaérek. Átszálltam a battonyai „gyorsra", és kényelmetlen érzés fogott el. Egy kislány – vagy nagylány, úgy tizenhat lehetett – nézett merőn. Új voltam neki, valaki, akiről tán már hallott, de akit eddig nem látott még. Csinos, barna lány, de ez azért sok volt; inkább arrébb ültem (szocializáció! nevelés! és különben is: kész középiskolai tanár…). Fülig vörösödött a leghátsó padban, amikor szeptemberben kiderült: az osztályfőnöke leszek a gimnáziumban, Battonyán.

Battonya

1967. augusztus 1-jével helyeztek át minket a battonyai gimnáziumba. Egyelőre még Dombegyházon laktunk – a battonyai szolgálati lakást festették –, de a tanévet már Battonyán kezdtük. Álltunk a dombegyházi útkereszteződésnél – hátunk mögött a kocsma, a világháborús emlékmű, meg a vegyesbolt –, és vártuk a buszt. Sokan várták már, főként kék köpenyes gimnazisták, akiket a lőkösházi busz út közben szedegetett föl. „Mentek Battonyára?" kérdezte kíváncsian (kicsit vágyakozva is, mert odavaló volt) Parázs Jancsi. „Én meg princelem a drága nevellőket", és megsuhogtatta a honvédelmi gyakorlatozásra használt seprűnyelet. Ő lett az igazgatóhelyettes; mi, szerencsénkre, gimnáziumi tanárok. Jó érzés volt, hogy megnéztek maguknak, jó érzés volt elmenni onnan.

Kinyitottam a gimnázium nehéz ajtaját, és fölmentünk a lépcsőn – a magasföldszintre vitt. Azóta sok lépcsőn mentem föl, szélesebbeken és keskenyebbeken is, a kolozsvári egyetem főlépcsője mélyen ki volt koptatva, az Akadémia főlépcsőjén újabban vörös szőnyeg (meg lehet botlani benne), a Debreceni Egyetem főlépcsője nekem közülük a legkedvesebb. De ez a főlépcső – a battonyai gimnáziumé – az állagával, a szagával és az emelkedőjével – máig visszatér. Becsukódott mögöttünk a kapu, kizárva az utcát, a főteret, a világot. Volt méltósága annak az iskolának, legalábbis úgy éreztem.

Heszler József (az igazgató úr, kollégáinak inkább „Józsi bácsi") az irodában várt. Nem volt külön irodája, helyettese (Takács László) is ott ült, Aranyi, a párttitkár – sovány, görnyedt, keserű arcú ember –, talán Takácsné Kati is, nem tudom. Józsi bácsi a kanapé sarkába húzódott, mint mindig, fölállt, amikor É. belépett, kicsit meghajolt.

Magas, szikár férfi volt, rendszerint sötét öltönyben, mindig nyakkendővel, ötvenes évei legvégén, szárazon és szertartásosan. Néha kisétált az irodából, ahonnan végig lehetett látni az egész folyosón. Ha már égig ért a zaj – a gyerekek nem kímélték a tanári szobát, még az igazgatói irodát sem –, félhangosan ennyit mondott, „Te strici…", és csönd lett. Józsi bácsi pedig egy fejes vonalzóval pár perccel előbbre tolta az órát – becsöngettek.

Merevségét és szertartásosságát Takács Laci oldotta; megértő barátsággal és társasági jártassággal fogadott. S ha védekező állásba helyeztem magam (Somogyi után ez még sokáig megesett): „Nem kell hadakozni! Nem támadunk", figyelmeztetett. Könnyű volt megkedvelni, beszélgetésbe merülni vele (Józsi bácsi csak ült a kanapé sarkában, méltósággal, és hallgatott). Laci sűrűn intézte az iskola ügyeit, Józsi bácsi pedig – akit egész Battonya ismert és tisztelt, sőt Battonyán kívül is, megyei tanácstagként, tekintélye volt – hátterezett neki. Bevittek a tanáriba – az igazgatói mellett nyílt –, és megmutatták a helyünket. Egymás mellett ültünk, Merczék székét vettük át.

Mercz Ádám és a felesége azon a nyáron költözött át Battonyáról a mezőberényi gimnáziumba (Mezőberényből származtak). Ez, mint kiderült, megütődést keltett, több okból is. Battonyán mindig megütközést keltett, ha valaki otthagyta a gimnáziumot – úgy érezték, árulás történt (s néha az is volt). Ráadásul Merczék osztályfőnökök voltak – mindketten második osztályokat tanítottak –, és illetlen volt otthagyni egy érettségiző osztályt. (Később azért én magam is megtettem.) Az osztályában a lányok – különösen Mercz kolléga tanítványai – krokodilkönnyeket sírtak utána, bevetették a szüleiket is, hogy a tanár urat maradásra bírják, hónapokig nem tudtak megbékélni velem. (É. a maga szakközepeseivel könnyebben boldogult.). Így aztán Merczék árnya ránk vetült, s még sokáig Merczékkel kellett (távollétükben) mérkőznünk.

É. nem akart. Bár az áthelyezést ketten kaptuk – a házaspárokat a járási-megyei oktatáspolitika akkor preferálta –, É. kijelentette, hogy neki nincs képesítése a gimnáziumi tanárságra, ő oda be nem teszi a lábát. (Azért betette, és Józsi bácsi nagyon imponált neki, akkor is, amikor nekem már kissé túl sok volt a szárazságából és szótlanságából.). Napokig nem akart ismét Battonyára jönni velem; ő csak általános iskolába való, kapjon ott állást, intézzem el neki (mint mindig, mélyen beleélte magát). Végül, nem véve egészen komolyan (amitől csak még elszántabb lett), elővettem az írógépet, és kérvényt fogalmaztam a nevében, valami ilyesmit: „Kérem óvodai áthelyezésemet, mert odavaló vagyok." Ezen végre elnevette magát, megnyugodott. Nagyon vágyott a gimnáziumi tanárságra, tán még jobban is, mint én, élete végéig lelkes és elkötelezett tanár maradt.

Merczék nyomán osztályfőnökök lettünk két párhuzamos osztályban, és – hozzájuk hasonlóan – egymás osztályaiban is tanítottunk. Én magyart és történelmet: a történelmet éreztem igazán magaménak, a magyarból sokalltam a dolgozatokat, a könyv nélkülieket és más irodalmi esetlenkedést. Történelmet (többek közt) É. osztályában is tanítottam; É. nálam oroszt. Ez sokat segített; lányaim a krokodilkönnyeket – mikor már Merczék vitorlása a távolba veszett – É. vállán zokogták el, É. szerette az ilyent, én még jobban (azt, hogy neki panaszodnak, nem nekem). A fiúk pont olyanok voltak, mint mi, fiúk, tizenhat-tizenhét évesen lenni szoktunk. Tóth Karcsi, későbbi országgyűlési képviselő, újságíró akart lenni, tájékozott, izgő-mozgó fiú; Jónás Gyurka nagy szervező, magas, akkor persze még jó harminc kilóval kevesebb; Szabó

Sanyi, később Szűrös Mátyás titkára szívesen tanulta a történelmet, csak a kötelezők nem akartak a fejébe menni. A lányok persze szintén olyanok voltak, mint a tizenhat-tizenhét éves lányok: szemrevalók, pletykásak, vihogók.

Nem állítom, hogy nem tetszettek nekem, s az első pillanatban – hetekig tartott – bizony zavarban is voltam. Éreztem a masszív ellenállásukat; ez kicsit könnyített a helyzeten (nem próbálkoztak velem); de aztán, mikor ez eloszlott, ott álltam előttük, védtelenül. Battonyán muszáj volt beletanulnom a tanári szerepbe (Dombegyházon elég volt a tanító bácsi). Ez a tanári szerep – ahogy én fölfogtam – magával hozta, hogy nekik kellett öltöznöm és megjelennem, írnom a táblára és tudnom a verset (tán ez ment a legnehezebben; ebbe még kedves képzős osztályfőnököm is gyakran belesült). Elég tartósan csinálhattam, és elég sikeresen; év végére összeszoktunk, legalábbis megtanulták elviselni a helyzetet. Én pedig megtanultam, hogy (néha) erőt is kell mutatni.

É.-nak azt panaszolták, hogy nem foglalkozom eleget velük, hogy túl sok dolgozatot iratok, egyszerre különféle témákról. (Húsz évvel később nevetve árulták el, hogy Kórodi Jutka írta mindig a dolgozatokat, és nem volt elég egy témáról több dolgozatot írnia, mindig négy különbözőről kellett). Feszültségünk csúcsán azonban egyszerűen otthagytak, és elindultak haza, Mezőhegyesre, hogy magam rendezzem át az esti rendezvényre az osztálytermet. Ez sok volt; utánuk mentem. Már a vasútállomásnál jártak, el akarták érni a kétórás vonatot. Visszahívtam – mit hívtam, parancsoltam – őket; zokogva, hüppögve jöttek, vonat híján estig kellett maradniuk. Megtört a jég.

Erről aztán az egész iskola beszélt – vagy majdnem az egész iskola. A battonyai gimnázium valójában inkább volt szakközépiskola; évfolyamonkét csak egy-egy gimnáziumi osztálya volt, mellette két-két szakközépiskolai. A szakközépiskola „tartotta el" (hogy úgy mondjuk) a gimnáziumot, nem pedig fordítva, mint mi, gimnáziumi tanárok véltük, akik a közismereti tárgyakat a szakközepeseknek is tanítottuk, s emiatt tele voltunk ellenük panasszal. A fiúk mezőgazdasági gépszerelőknek tanultak, a lányok kisállattenyésztőknek. Mély társadalomismeretet sugallt, ki honnan jött, ki mit hozott magával, ki mire vágyik az életben. Ezt a kettősséget csak Heszler József látta át, meg Takács Laci, akivel az intézményszintű oktatáspolitikát megosztotta. Fejlesztéseket csak a szakközépre hivatkozva lehetett Battonyára szerezni – Heszler József szorgosan járt Békéscsabára a tanácsülésekre –, az iskolát a szakközepesek tartották életben (s később, amikor már nem tartották, sajnos, meg is bukott).

Pedig különös iskola volt egy nagyon különös helyen. A háború után – amely itt, ezen a vidéken 1944 szeptemberében fejeződött be egy kukoricásban, ahonnan három gépfegyveres magyar katonát sikerült a nagy arányú orosz haderőnek végre kivernie –, csak néhány iskola volt az országban, amely önerejéből akart és tudott gimnáziummá válni. Előzőleg polgári iskola volt (állami, mert egyházi polgári is volt még akkor Battonyán, lányoknak). S ezt a presztízsét soká tartotta. Kellett is, nem volt könnyű helyzetben. Hiába szólt a „fölszabadulás" hivatalos története úgy, hogy az oroszok Battonyától Nemesmedvesig szabadították föl az országot, Battonya azért még sokáig szerb település maradt. (Szerb határőröket telepítettek le itt még a török kiűzése után; a neve is inkább szerb, mint magyar a *baton* vagy *batan* után, ami eredetileg valamely vízi madarat jelentett.) Szerbek maradtak is a településen, bár a szép szerb templomnak

akkor épp nem volt papja (a románnak se, de az kisebb volt). Ezzel együtt a főteret oda nem illően hatalmas katolikus templom uralta, megadva a településnek a városi rangot és a hivatalos magyar jelleget.

Naponta jártunk el előtte, mert az iskola, a templom és az újonnan kapott lakásunk ugyanazon az oldalon volt. Végigmentem az utcán – járda is volt! –, néha teológia professzorom jutott eszembe, úgy meneteltem nagy komolyan, leszegett fővel (a köszönéseket azért regisztráltam, és elégedetten viszonoztam). A templommal szemben, a napos oldalon üzletsor húzódott; dombegyházi korunkban itt szereztük be az első bútorainkat és edényeinket. Itt volt a tanácsháza, de a főteret a napsütötte, alföldiesen sárga nemzeti szálló emeletes épülete uralta, a kötelező stukkókkal, utcaszintjén kávéház. Persze, már nem kávéház volt, étkezde lett belőle, de a járda még mindig kiszélesedett előtte, s ha kihúzták (vagy kihúzták volna) az ernyőt, a kisvárosi kávéház hangulatát is beleálmodhattuk.

S bele is álmodtuk. A párás tavaszi reggelen – a keletre nyúló főút fasora fölött kelt föl a kora nyári alföldi nap – nagy volt a nyüzsgés itt; piacot tartottak. Érkeztek a buszok keletről Dombegyház, Kevermes, Lőkösháza felől, északról Kovácsházáról és Medgyesegyházáról, nyugatról pedig a vasútállomásról, ahonnan a mezőhegyesiek jöttek. A buszról csivitelve szállt le a sok fiatal, már iskolaköpenyben (akkor kötelező volt, divat is); a fiúk hadonászva, a lányok összekapaszkodva. Egy-egy elkésett traktor belezötyögött a képbe; de ez a kép még így is valahogy városi volt. Alföldi, kisvárosi, iskolavárosi. (Később gyakran visszatért, amikor a „művelődés városközpontjairól" írtam, írtunk.)

Az újonnan kapott lakásunk is városiasnak számított – legalább Dombegyházról nézve. Emeleti volt (Dombegyházon nem volt emeletes ház), víz volt benne, fürdőszoba, wc. Csak a fűtés nem volt megoldva; egyik szoba a kapubejárat fölött, húzott a szél, már a napfényes őszben fáztam. Zórityéknak – a szomszéd családnak, akik a szerb iskolában tanítottak, s akik oly szívesen fogadtak), sikerült olajkályhát szerezniük, akkor ez jött divatba, Battonyára is jutott egy-kettő. Egyszer zörgettek a bejárati ajtón, É. halálra váltan nézett ki: rendőrök (a szarvasi letartóztatások óta hisztérikus félelmet érzett). Szerencsére nem értünk jöttek, inkább miattunk, segítséget kérni esti gimnáziumi tanulmányaikhoz. Cserébe megígérték, hogy nekünk is olajkályhát szereznek. Mezőkovácsházán nagy raktárba kalauzoltak, ahol a mennyezetig polcolva álltak ilyen kályhák. A boltvezető készségeskedve segített. Két rendőr kivitte a kályhát, ahol a battonyai út elágazott. Leintettek egy teherautót, az is riadtan állt meg, föltették a kályhámat a platóra, engem mellé, mehettem.

Kályhám lett tehát, de később, a matematika röpdolgozatnál (magyar tanárként én felügyeltem), az egyik rákérdezett: jól szuperál? De kedves, gondoltam, s csak egy-két perc múlva ébredtem rá a kérdésre. S mint egykor kunszentmártoni tanárom, arra sétáltam, belenéztem a dolgozatába, s csörgettem a ceruzámat. A föladathoz nem értettem, de séta közben puskázni tudtam. Segítettem. Németh Lajos kollégám, nyakasabb volt, mint én, s kályha ide vagy oda, megbuktatta a rendőröket. Fölháborodtak: De a kályha kellett?

A pára fölszállt, a buszok elmentek, a gyerekek vagy iskolában voltak, vagy már ők is hazamentek. Eljött a szünet, a forróságtól és az út porától opálos az ég. Battonyán nem volt átmenő forgalom sem keletről nyugatra (a vasútállomásig húzódott a „belváros"),

sem északról délre (mert ott volt a román határ). Battonya éppúgy le volt vágva Aradról, mint Dombegyház és a többi határ menti település – vagy tán még jobban, mert egykor itt ment Aradra a vonat. Most nem ment sehová, nemsokára meg is szüntették. A városka kihalt; talán nekünk is el kellett volna mennünk. Omladozó vakolatot, fölnedvesedett falakat, rossz szagú csatornát láttam. A díszfák körül földet hagytak a járdán, arra léptem (mégsem járda, mint Pesten, Szegeden – ez friss föld). Tudtam, hogy el kellene mennünk innen; ez a pár lépésnyi föld még visszatartott.

* * *

Doktorálni régóta akartam. A családi képekről doktorok néztek rám (egyik-másik gyanakodva); a tanáraim a képzőben is majdnem mind doktorok voltak, a Teológiáról (mindkettőről) nem is szólva. Valahogy természetesnek tűnt, hogy egy tanár doktor is egyben; amellett a kárpótlás vágya is bennem munkált, különösen mióta kitelepítettek. Ágoston kijavítgatta a szakdolgozatomat a 17. oldalig; még a géphibákat is – ilyen aprólékos munkát még nem láttam (magam sem végeztem) –, utána, úgy látszik, beletört a bicskája, vagy a sok analitikus filozófiázás kedvét szegte. Amikor legközelebb beutaztam hozzá, visszaadta azzal, hogy ki kell egészíteni valami nemzetközi összehasonlítással.

Akkor került a kezembe az analitikus nevelésfilozófia egyik új mestere, Thomas Green; igyekeztem minél többet érteni belőle, szerencsére amerikai volt, nem angol, jobban ment. A pedagógiai nyelvelemzés hasznát már-már értettem; hogy mi a filozófia benne, azt egyre kevésbé. (Később, húsz év múlva, amikor meséltem ezt neki, fölvilágosított. Ez maga a filozófia, mondta – a Cornell-en végzett, amit olvastam, a doktorija volt –, a többi a létezés európai kérdései már a teológiára tartozik. Ezt ugyan azóta sem hiszem, de Tomot mégis megszerettem.) Reggel, még iskola előtt végignéztem az aznapi tárgyaimat, jó tanítós módra óravázlatot készítettem (engem ugyan nem kapott rajta semmiféle szakfelügyelő; el is kerültek). Tanítás után – tizennyolc-húsz órám volt hetente – ebéd a gimnáziummal szemben, a kollégiumban (Józsi bácsi és Takács Laci egymásnak kínálták az utat; végül Takácsné Kati vagy É. előre ment); utána társasági élet, mert É. maga köré gyűjtötte a fiatal kollégákat. Készséggel jöttek is, sokan egyedülállók voltak, a battonyai gimnáziumban csaknem kizárólag férfiak tanítottak. Sokszor csak késő délután jutottam hozzá analitikus filozófusaimhoz; hamar rájöttem, hogy reggel jobban dolgozom. Mindig reggel szerettem volna dolgozni, igyekeztem eltolni az óráimat délre, és arról képzelegtem, hogy egyszer majd csak délután fogok tanítani (például egyetemen?).

É. is, a gimnázium is, de még az egyetem is tiszteletre méltó türelemmel viselt. Aki akkor doktorálni akart, jobbára magára volt utalva, egy-két konzultációra ha tellett. Ágoston nem is ragaszkodott hozzá nagyon – én jobban (bejárhattam Szegedre). Legalább megspórolhattam az éjszakai kisvonatozást, délután visszajöhettem, nem hallgattam többé a clausevicezést (*Clausevitz*), nem gyötörtem a polgazd-ot (a jegyzetből nem értettem; szerencsére kezembe akadt egy középiskolás tankönyv). Elmélet és gyakorlat ilyen „egysége" – hogy úgy mondjam – jó volt, tőlem maradhatott volna még sokáig. A gimnáziumban tanítani, azt fontosnak tartottam, jó is volt; utána belemerülni félig emésztett nyelvfilozófiákba meg jókora eltávolodás volt Battonyától és a jelentől

(az akkoritól). Battonyát egyre inkább valamifajta „kis egyetemnek" véltem; magasröptűen társalogtunk Takács Lacival helytörténetről meg irodalmi vonatkozásokról (Just Zsigmond és parasztszínháza), É. társasélt, Heszler Józsi bácsi mosolyogva hallgatott. A lányok a hátam mögött csiviteltek; úgy éreztem, elefántcsont toronyban ülök (még ha kicsiben is).

Szigorlatra erősségemet, a történelmet választottam (egyetemes, amerikai) egyik melléktárgyként, a másik melléktárgy kötelezően a filozófia volt Kalocsai Dezsőnél. („Te szegedi vagy, de én kalocsai", mondja egyik paprika a másiknak. „A híres filozófus…"). Biztos voltam magamban, ennyi nevelésfilozófia olvastán; de Kalocsai *devi*-ről kérdezett, amiről vagy akiről, bizony, fogalmam se volt (*deszkartesz*ből kandidált, erről sem hagyta magát lebeszélni). „Dewey", súgta az adjunktusa, alacsony, megviselt arcú, jó indulatú asszony; ja, őt már tudtam. (Cum laudét egyedül tőlük, már inkább csak az előzményeim miatt kaptam.) Ágoston akkor dékán vagy helyettes volt, gyorsan végeztünk. Arról, hogy doktoráltam, hivatalos igazolást kaptam, nem bírtam volna kivárni az avatást.

Akcióm a gimnáziumban vegyes fogadtatásra lelt. Az osztályom előtt büszkén titkoltam; persze, kitudódott, ezt elégedetten vettem tudomásul. A testületben gratuláltak – az avatási meghívót a faliújságra tűztem –, ki csodálkozva (szakoktatók), ki némi irigységgel (tanár kollegáim). Takács Laci kedvet kapott, megsúgta, hogy eddig halogatta; nemsokára ő is doktor lett. Minden bizonnyal én tartottam a legfontosabbnak (meg persze É.); névjegyet is nyomtattam, rá azt, hogy doktor, meg gimnáziumi tanár. Elértem valamit (mintha…).

A tanév végén avattak, látom itt a falon, hogy *die undetricesimo mensis Junii*. A rektor, aki akkor Márta Ferenc volt, fehér cérnakesztyűt viselt, ezt értettem, de azért rácsodálkoztam. Olyan nagyon azonban nem csodálkoztam; inkább meg voltam hatva a helyzettől is, magamtól is. Két fénykép is készült erről; az egyiken tényleg meghatottan álldogálok, eskühöz tett kézzel; a másikon épp kezet fogok a rektorral. Ő nem tudom, hányadszorra fogott már kezet velünk, én mindenesetre vele csak egyszer. Nem kellett volna akkorát szorítanom rajta, gondolom így utólag.

A Hágiban, ahol ebédeltünk, nagy volt az öröm. Én voltam az apropó, bár persze É. volt a központ. A szarvasi család kivonult (jóvátétel) apósom kedélyes volt, anyósom meghatott (ez már kezdett valami lenni). É. egyetemre járt (orosz), épp szigorlatozott. Cigányzene ugyan éppen nem szólt, de bort azért ittunk (én keveset, apósom valamivel többet). Szegeden is nyár volt, napfény, pezsgés, izgalom. Hatvannyolcat írtunk.

* * *

Aranyi elvtárs engem is figyelmeztetett, de főként Fejes Istvánt – nemrég végzett fiatal, kedves kollégámat (csak véletlenül hívták úgy, mint a képzős osztálytársamat) –, hogy ne olvassunk „fasiszta lapot" (Pista a *Magyar Nemzetet* vette, én újabban hébehóba az akkor indult *Magyar Hírlapot* is). Ezekben a „fasiszta újságokban" – a Nemzeti előtt, az újságosnál vettük reggelente, iskolába menet – mind többet olvastunk Csehszlovákiáról. Laukó elvtársat, a dombegyházi párttitkárt hazaküldte a kocsmáros (ingyen kapott): „Elég volt, Pista! Eleget ittál." (A szemben lévő pártházból, mielőtt az asztalra borulva elaludt volna, fölhívta Csabát: „Kitört az ellenforradalom!") Hozzánk

egyelőre a gazdasági változásokról jutott el egy és más. „Jön a mechanizmus! „jön a mechanizmus!" emelte föl prófétaian a karját a pártinstruktor, aki civilben a magyardombegyházi iskolaigazgató volt (egyébként kellemes, megfontolt ember). Battonya ahhoz elég nagy volt – vagy harmincan voltunk diplomások, nap közben összezárva a gimnáziumba –, hogy egyre többet és többet lehessen hallani; amit nem hallottunk, azt a fantáziánkkal kiegészítettük (gondolom, sokan voltak így). De azért a térkép legalján húzódtunk meg, már-már romániai mélységekben ahhoz, hogy ne igen értsük, miről is van szó. Fölmentünk Pestre. Nem azért mentünk, hogy tájékozódjunk (túl logikus lett volna), hanem részben mert nyár volt, részben mert É. terhes, valami ruhát kellett venni. Én elkísértem, nehogy úgy járjunk, mint a minap – még Dombegyházon –, amikor kabátért ment el, és egy fali dísztállal tért haza (igaz, gyönyörű nádudvari feketecserép, sokáig lakásaink dísze a főhelyen). Ilyenkor meglátogatta debreceni osztálytársait, akik közül kettő – a legtartósabb barátságok – már Pesten (Budán) laktak. Engedelmesen kísértem, mint egy résztvevő megfigyelő.

Jó alaposan össze voltak fonódva mind a hárman. Novák Jutkának csak az édesapja élt, Gyula mellett dolgozott egy gazdaságban; Cili (Drucker Mária) az édesanyjával egy nyíregyházi tanyáról jött, az apja Auschwitzban halt meg. Hárman hol Gyulán, hol Nyíregyházán nyaraltak együtt, hol Szarvason; a lányok addig furmányoltak, hogy a két egyedülálló embert még össze is házasították (bár ez a kapcsolat korántsem tartott örökké). Most már mindhárman férjnél voltak, Judit Tasnádi Gyuszinál (egykori sorstárs), két szép gyerekkel a Guszev (ma megint Hercegprimás) utcában; Cili a Gábor Áron utcában, ahol az anyja, nyíregyházi egzisztenciájukat fölszámolva egy öreg házban szerzett leválasztott lakást. Cili először egy görög papfiút választott – maga is teológus –, másodjára viszont Farkas Vladimirt, munkahelyi főnökét (az is épp vált).

É. hol itt, hol ott szállt meg, ha Pesten volt; most épp a Gábor Áron utcában. Érte mentem, de ő a barátnéjával ment el vásárolni, Farkas Vladimirral egyedül maradtam. Szeretett mosogatni és rendezkedni a lakásban – elég szűkös volt a hely, kerülgették egymást az újdonsült anyósával. (É. szerint fogalma sem volt, kivel lakik együtt; „Ez ő volt, szegény?", nézett a Lenin-képre, mintha a nemrég elhunyt Farkas Mihály lett volna.) Barátságos, kissé hízott, fehéres arcú férfi volt, kopaszon, előre álló fogakkal, figyelmes nézéssel. Tasnádi Gyuszi kijelentette, hogy hozzájuk be nem teszi a lábát, mert vérnyomokat hagy – én nem láttam rajta vért (tényleg szinte néztem). Bizonyos kérdésekben tájékozott volt – messze tájékozottabb, mint én –, amellett rutinos beszélgető. Úgy fordította a szót, hogy neki kedvezzen, ő tudjon beszélni, szinte oktatott. Mégis megint az volt a benyomásom, mint más hasonló esetben (Bíró Viktorné a képzőből volt ilyen „hasonló eset"), hogy valamivel imponálhatok neki, talán az úrifiúságommal (no hiszen).

Aztán csöngött a telefon. Épp augusztus 21-e volt; délelőtt, nem tudtunk még semmit (én legalábbis nem). Farkas Vladimir fölvette, fehér, kissé petyhüdt arca kivörösödött és földuzzadt. Előbb csak emelt hangon beszélt – egyre emeltebben –, a végén már szinte ordított. „A gaz bitangok! A sötét állatok! Az a hamis csirkefogó!", meg ilyeneket. Már nem ugyanaz az ember volt, és tényleg, talán már véres is. Kifordult magából – vagy csak a manírból, amit sok idő óta hordott. Még mindig kívülállóként néztem, de már megrettenve. Kivel zártak engem itt össze? Hogy jövök én ehhez? Farkas

Vladimir letette a telefont, lassan megnyugodott; Dubceket kezdte magyarázni. Mindenkit személyesen ismert fiatal korából (a Felvidékről), vagy felnőttként a mozgalom ilyen-olyan bugyraiból. Amit hallottam, zavarossá tette az emberarcú szocializmus szép, tiszta víztükrét. Azt azért kivettem belőle, hogy a magyarok bevonultak.

„Kádár bevonult! Mégis bevonult!", ismételgette, amikor hazaérkeztek a nők. „Na, jól van, azért csillapodjál", intette a felesége, mint idomár a gondjaira bízott vadat. Hogy kitör a rutinból, amelybe beleszoktatták – amit magára öltött, még tetszik is magának benne –, ez a kockázat mindig ott volt. A telefonbeszélgetést azonban csak én hallottam. S Farkas Vladimir megint mosogatott.

* * *

Eszter október 11-én született. A szarvasi család nagyon sürgette, sokszor a fülem hallatára, már-már kényelmetlenül. Diplomával a zsebünkben, végleges (annak látszó) lakással a fejünk felett, végül rászántuk magunkat. Eszter nehezen fogant, É. orvoshoz járkált, a szarvasiak megint súgtak-búgtak; végül terhes lett. Meghívta az apját Békéscsabán ebédelni (miért pont Csabán?), ott kettőnk helyett bejelentette. Csicsely Mihály nagyon boldog volt. „Csak aztán vigyázzatok rá! Mert a Manyi is nem tudom, mi mindent csinált…" (ez a felesége, az anyósom volt).

É. jókedvű, mégis szorongó terhes volt, bizonyos babonákhoz, számomra megfoghatatlan módon, ragaszkodott. Ilyen volt például a sör („Ilyenkor sok sört kell inni…"), ládaszám vettem, vittem a sört, nagyon meg is hízott tőle (s még szülés után is sokáig úgy maradt). Ilyen volt az is, hogy nem lesz teje („Anyámnak se volt…"), erről nem lehetett lebeszélni. De mert a kollégái és házunk lakói annyi figyelemmel vették körül, egyre többet beszélt a terhéről és egyre büszkébb is lett rá. „Berúgta a fiókot", újságolta egyszer büszkén, amikor a tanári asztal mögött ült, vagy máskor: Megint forgolódik, nyugtalan." Vígan mosott, vasalt, házimunkázott, vitte lavórban a mosott ruhát teregetni le, az udvarra, megcsúszott a lépcsőn, jól megütötte magát. Eszter ott bent jó időre elhallgatott. „Jaj Istenem, tán már meg is halt", riadozott. De Kovács doktor megnyugtatta, „Nagyon jó helyen van az bent, biztonságos helyen." Szülni azért Medgyesegyházára küldte, pedig Battonyán is volt szülőotthon, ráadásul a bába a kedves Gyürefi Klári édesanyja volt („Mi is akarsz lenni, Klári, színésznő? Nem színész, szülész!").

Az ötletet Frenreisz István támogatta, akihez – apám révén – magam is tanácsért fordultam („Hát nem borzasztó, mondta a fiairól, rendes ember egy se akar lenni, csak valami művész…") Fröci bácsi, a pesti egészségügy józan ismeretében szintén azt javasolta, hogy valami jól fölszerelt, de nem túlzsúfot helyre menjünk, a szülés nem betegség, tette hozzá. Ha nem Battonya, akkor mért nem Szarvas, gondoltam, szülőotthon akkor ott is volt. De É. arról még kevésbé akart hallani. „Mindenki ismer, pletykáznak, még csak az hiányzik…" Végül kikötöttünk Medgyesegyházán.

Igaz, Medgyesegyháza nem volt Szarvas – de azért nem volt Battonya sem. Hírből már akkor sokat lehetett hallani róla, hol paprikát termesztettek, de intenziven, hol dinnyét, hol földimogyorót; dolgos nép volt, szlovákok. És evangélikusok – tették hozzá Szarvason (ott is mindent tudtak), úgyhogy Medgyesegyháza mehetett, és É. ment is. Tóth doktor, a szülőotthon vezetője vagy kétszer vizsgálta – minden rendben –,

meg is becsülte, hogy nagyjából október közepe. Addigra kocsit kellett szereznünk, hogy É. be tudjon menni. Megbeszéltem Mudrityékkal (a lánykollégium vezetője és a férje), a kevés kolléga egyikével, akiknek kocsijuk volt. De Eszter közbeszólt. 11-én kora hajnalban É. nyögött, „Elment a magzatvíz, hamar az autót!" Gyerünk Mudrityékhoz, minden sötét persze, Mudrityné előkóválygott végül, „Haj, haj, sóhajtozott. A férjem épp szétkapta a kocsit, hogy minden rendben legyen, amikorra kell." „De hát most kell!" „Sajnálom!"

Így aztán Veres Zolit találtuk ki, fiatal szakoktató kolléga, se jóba, se rosszba nem voltunk vele. Az édesanyja bíztatta, „Gyerünk, Zoli." Hajnali háromkor vagy négykor úton voltunk Medgyes felé, sűrű köd, É. sóhajtozott, Zolinak nem tetszett a motor hangja („Nem húz."). Mégis megérkeztünk a szülőotthonhoz, ahol közölték, hogy a doktor úr épp most ment el Pestre, kocsiszínt választani. É. ijedt volt, fájt is neki, nem tudtunk ezen kellőképp fölháborodni. Eszter lassan érkezett, anyósom is ott volt, a kertben álltunk, fölnéztem az ablakra, É. kínlódott. Az anyósom persze józanabb volt, mint én, „Az első gyerekkel mindig így van", mondta. A bába rutinos volt, rutinosabb, mint a fiatal körzeti orvos. „Itt varja össze, doktor úr", mutatta szakértelemmel.

Hogy Eszter mért lett Eszter, az kissé körülményes. É. folyton Mihály-t várt, rajongott apja után. Én, sokallva kissé a Mihályt (s a rajongást), inkább Gergelyt szerettem volna. Eszter, azzal, hogy kislány lett, eldöntötte a kérdést. Egy pillanatra (most bevallom) elfelhősödtem, lány? É. viszont hirtelenjében kimondta, hogy „Eszter"; talán emlékezve arra is, mennyire szerettem az unokatestvéreimet, főként Esztert. Pár nap múlva – már nem tudom, kinek a kocsijával – hazamentünk.

Otthon (Battonya) már igazán vártak. Zórity Márk, a szomszéd befűtött, s mikor nem jött belőle az olaj, bölcsen nyugtatott („Majd beáll az, Tamáskám."). Zorka, a felesége és Dusica, a kislányuk napjában többször is átkopogtattak babanézőbe; aztán kiálltak a udvari körfolyosóra, és Bognárékkal a földszinti lakásból megtanácskozták a látottakat (ők szerbül, Bognárné Sztánika horvátul); anyósom valamit a szlovákjával szintén megértett belőle. Egyszerűbb volt Esztert kitenni a gangra, amúgy is szép késő októberi napok voltak, abban az évben majdnem két hétig szinte szeptemberi meleg. Eszter a gangon, a tűzről pattant fekete Sztánika lent, Zorka fönt; battonyai idill. Gyürefi Klári szép herendi vázával kopogtatott be babavizitre (É. még sokáig őrizgette); egy nagymamától pedig üvegre festett román Szűz Máriát kapott gyerekével (a fekete szemű, nagy orrú Mária igazi néprajzi ritkaság).

Minden rendben lett volna, kivéve Esztert. É. nem hiába mondogatta, hogy úgysem lesz teje (s úgy látszik, hiába itta a sok sört). Eszter három kiló körüli testsúllyal született, és eleinte normálisan evett (szopott), én pedig gondosan könyveltem naponta többször is a teljesítményt. De ez egyre romlott. Minél idegesebb lett É., annál kevesebb lett a teljesítmény; annál kevesebbet nyomott Eszter – s annál idegesebbek lettünk mi. É. erőltette, Eszter próbálta, én könyveltem – de látszott, hogy ez így nem megy tovább. Az anyósom félretolt az útból, és kijelentette: Szarvasra megyünk.

Vissza Pestre

1968 áprilisában telefonáltak a Köznevelésből. A *Köznevelés* akkor kétheti lap volt, valahol félúton egy pedagógiai szaklap és valamifajta oktatáspolitikai periodika között. Hagyományosan a legtöbb iskolába járt, de csak kevéssé forgatták (főleg igazgatók, helyetteseik). A gimnáziumba telefonáltak (telefon csak ott volt), kihívtak az óráról. A szerkesztőségből egy férfihang arról érdeklődött, mikor látogathatna meg – a „legszorgalmasabb vidéki tudósítójukat".

Vidéki tudósítójuk ugyan nem voltam, de szorgos, az igen. Mióta megtapasztaltam egy-két módszertani közleményem visszhangját – kollégák és nem csak kollégák közegében –, úgy gondoltam, az írással lehet valamit kezdeni. Mint kezdők általában, főleg recenziókkal kísérleteztem, azokat írtam és próbálkoztam velük itt meg ott. (Legnagyobb fegyvertényem e tárgyban a *Tiszatáj* volt, ahol Kovács Sándor Iván Darvas újonnan kiadott Orosháza-szociográfiájáról íratott; egy szerkesztőbizottsági vacsorára meg is hívtak; Mocsár Gábor – *Ki vágta fejbe Hudák elvtársat?* – az írásomat nem szerette.) A Köznevelésbe könnyű volt írni, mert az iskolai könyvtár (új fiúként énrám sózták) amúgy is megvette az új pedagógiai könyveket, főleg ha mondtam. 1968 tavaszán már ott tartottunk, hogy a szerkesztőség (Piry Józsi bácsi) előre kiküldte a recenzálandó könyveket. A látogatást, gondoltam, ennek köszönhetem.

Nem egészen. Balázs Mihály (az új főszerkesztő) és Szoboszlay Béla érkeztek, a Szoboszlay Béla Wartburgján. „Csak épp erre jártak, mondták, meglátogatni Balázs Mihály rokonságát, akik Magyarbánhegyesen laknak." Ez azért nem egészen stimmelt, már csak földrajzilag sem, Battonya felé nem lehetett csak úgy „kerülni". Ide jönni kellett; utólag nyilvánvaló lett, hogy miattam, értem. Előbb a gimnáziumban kerestek – az épületben, amire olyan büszke voltam –, É. persze meghívta őket ebéd utáni kávéra a lakásunkba, amire szintén büszkék voltunk.

Ott aztán nem kerteltek tovább. Megürült egy állás a szerkesztőségben, rám gondoltak mint igazi vidéki tanárra, aki pedagógusként elkötelezett s talán publicistaként is használható lehet. Mint később kiderült, többet is gondoltak, amúgy népiesen és romantikusan. Szemükben – főként Balázs Mihályéban – én lettem volna a nép közül kiemelkedő, értelmiségi létre jutott igazi falusi tanító. Ezt főként Gáspár Lacitól vették; egyedül ő ismert engem, amikor a szerkesztőség körbekérdezte, hogy „tudtok-e valakit". N. Sándor László (népszerű publicista) a nemrég alakult Magyar Hírlaphoz ment át, Rehák Ferencet is hívta. Az ő utánpótlásuk kellett.

Sem falusi tanító nem voltam – gondolom, ezt egy röpke látogatás is kiderítette –, sem leendő publicista. Amiben egyetértettünk, az az ambícióm volt. Miután a szarvasi tervek irreálisnak tűntek, újabban Szegeddel próbálkoztam. Társasház építkezéshez hívtak – negyvenezer kellett volna hozzá (egyezer fölösleges se volt persze) –, és nagyvonalúan már látni véltem magam oktatóként az egyetemen (hol másutt). A *Köznevelés* váratlanul jött, lelkesített, és megzavart. De nem annyira, hogy elutasítottuk volna; mindketten gyorsan igen-t mondtunk. Takács Laci szívta kicsit a fogát, hogy alig hoztak át Dombegyházról (Heszler József, mint általában, mosolygott a bajusza alatt, és hallgatott). Megállapodtunk, hogy szeptembertől a Köznevelésnél kezdek; a lakásomat

pedig – mondtam nagyvonalúan (É. bólogatott) – Pesten majd saját erőből oldom meg. A gimnázium ezen kapva kapott; az utódomnak is lesz legalább hol laknia.

Ezzel a Wartburg elporzott (inkább töfögött), mi – legalábbis én – repkedtünk a megtiszteltetéstől, végre megnyíltak a mennyország kapui. Budapest! Minisztérium! (akkor a Művelődésügyi Minisztérium épületében szerkesztették a lapot). Köznevelés! (Valahogy úgy képzeltem, hogy a recenzióimmal teleírhatom a lapot.) A tanév hátralévő heteiben már úgy tekintettem magamra, mint akit tényleg fölfedeztek.

Aztán teltek a hetek, néztem a postát (mániákus postára járó voltam, lehetőleg naponta), a telefont is lestem az igazgatóiban, de csönd. Még egy hang se (szerencsére azért a Köznevelés közben nélkülem is megjelent…). Ráadásul kérdezgetni kezdtek, az ismerősök is (dicsekedtünk), főként azonban a gimnázium (tantárgyfelosztás). Mentek? Mikor mentek? Írtam Gáspár Lacinak, hogy érdeklődjék utána, ő kedves levélben – a kerek gyöngybetűivel – nyugtatott, majd, majd. Már folyamatban.

Eljött a nyár – nekem doktorálás, É.-nak szigorlat –, aztán a „prágai tavasz" és az augusztusi bevonulás (és szokása szerint a Köznevelés is nyári szünetre ment). Majd az ősz közeledett, sőt a nyakunkon is volt, még mindig semmi. Nem volt magyarázkodás, megkezdtük az új tanévet. Október elején – É. már nem tanított – sűrű hajnali ködben autóztunk; megszületett Eszter. Épp hogy elkezdtünk beletanulni az új szülőszerepbe, amikor megint kerestek a Köznevelléstől, előbb telefonon, aztán írásban is. December elsejével álljak munkába, Szalay utca, harmadik emelet, az oldalfolyosón.

Ez váratlan volt, s nem is a legjobbkor jött. Nemcsak mert már-már leszámoltunk vele, hanem főként mert hetek – napok – alatt kellett dönteni (amiben nem voltam nagy, ma sem vagyok). Anyósom – épp ott volt nálunk – a fejét ingatta, én elvesztettem a fejem, É. nyugtatott. Hogy ő a gyerekkel úgyis Szarvasra megy, s hosszú távon mégis csak így lesz jobb. Hosszú távon, igen – de én egyelőre csak a rövid távot láttam. Azt se pontosan; fölutaztam Pestre.

Később fény derült a hosszú hallgatásra, amitől, mint mondták, a Köznevelésben is idegesek lettek. A feddhetetlenségi vizsgálat során – az újságíróknak nem csak erkölcsi bizonyítványra volt szükségük, hanem a szigorúbb feddhetetlenségire is – foltot találtak a káderlapomon. Nem a származásomat, nem a kitelepítést, nem a teológiát – azt úgy is tudták –, hanem a szakdolgozatomat. Ahhoz, még Dombegyházról könyvtárközin könyveket kölcsönöztem külföldről, amit a posta kötelességszerűen jelentett a párttitkárnak, az meg a megyének. A megyei rendőrkapitányság nyomozott ellenem – ez volt a folt. Mire az analitikus nevelésfilozófusokat leleplezték, csaknem eltelt egy év. Fölszabadultan nevettünk (de azért a hideg huzat csaknem becsapta az ajtót).

Végül összecsomagoltunk – már amit tudtunk –, É. a lányunkkal elment Szarvasra, én Pestre. Ezzel lezárult Battonya, hittem; de nem egészen így történt.

* * *

Az, hogy Pesten a lakást majd saját erőből megoldjuk, bátor kijelentés volt, de nem sok alappal. Már kezdet kezdetén sem volt hol laknom; később pedig még kevésbé. Albérletet találni nem volt egyszerű, különösen Battonyáról, levélben. Én azt hittem, mindenki ugyanúgy meghatódik majd attól, hogy a Művelődésügyi Minisztériumban

dolgozom, mint én (s különben sem dolgoztam az állományában, csak az épületében). Ebben jó nagyot tévedtem. Abban meg még nagyobbat, hogy majd fölébred valakiben az együttérzés, ha drámaian ecsetelem kislányomat, meg „szétszakított családomat". Sőt, ellenkezőleg: ettől riadtak meg csak igazán. Szóval nem egyedülálló? Házaspár? Még gyerek is? No nem. Vissza se hívtak.

Aztán a személyes megjelenéssel kísérleteztem; délután, amikor már szabad voltam, egyenként kerestem föl minden hirdetőt. Budapest akkor viharosan épült – az új meg új lakótelepek zöldmezős beruházásban, ezzel voltak tele a lapok. Nem létezik, hogy ennyi lakásból nekem valahol ne jutna egy; de bizony nemigen akart jutni. Ráadásul még rossz helyeken is kísérleteztem: azon a környéken, amit addig legjobban ismertem (V. kerület, II. kerület, I. kerület). Jártam szörnyen leromlott házakban és újonnan épült társasházakban is (a legkívánatosabb egy pasaréti lakás valahányadik szobája volt). Sajnos, egyiket sem nekem szánták – minisztérium, újságírás, mielőbb fölköltöző család –; odáig, hogy mennyit kérnének érte (nem szólva előlegről, amiről akkor még nem is hallottunk), rendszerint el sem jutottunk.

Hiába voltam pesti – állandó bejelentett lakással –, abban már rég más lakott, nekem nem maradtak kapcsolataim; mikor szakítottam az egyházi múltammal, ami volt is fölszámolódott. A „társaság" – szüleim egykori társasága, akiket ugyancsak végiglátogattam – úgy tettek, mintha majdnem elfelejtettek volna. Anyám családja épp hogy élt; az unokatestvéreim is fölnőttek, lakásokat választottak le; Mártáék épp építkezést terveztek. Eszter unokatestvérem ötvenhatban disszidált, összeházasodott lánykori szerelmével, Németországban építkeztek. Julika, a nővére maradt a Pasaréti úton, szörnyülködve csapták össze a kezüket: de hát ott az a sok lakás (a lakótelepek). Csermendy Laci, a férje, miután csöndben végighallgatott mindent, kikísért az előszobába, s azt mondta: „Menj anyámhoz lakni." Nem ismertem az édesanyját, de már így ismeretlenül is szeretni kezdtem. Egyből mentem.

Nem mindenki tudja Budapesten, hol a Kagyló lépcső; én sem tudtam. Pedig nagyon is otthonos környéken volt, a Víziárosban; nem messze a Batthyány utcai iskolától a Mária szobor mellett nyílt, és vitt fölfelé a Várba a Bécsi kapuhoz. Olasz lépcsők voltak – hosszút lehetett egy-egy fokán lépni –, de azért épp elég meredek. (Aranka néni, már túl a nyolcvanon esténként erre ment haza, a sötétben lépteket hallott. Meggyorsította a lépéseit; a kísérő szintén. Még gyorsabban ment, végén már-már futott. Mégis, mire a házához ért, a kísérő beérte. „Anyuka, mondta, mert a fia volt az, hát nem bírom utolérni…") A ház föl volt dúcolva – a lakások is –, és úgy is maradt, ameddig ott laktam. A sötét, több mint száz éves ház rettentően lekoszlott, amúgy is a hegy oldalába épült, és amúgy is a Víziváros volt. Én mégis nagyon megszerettem, mert szeretni akartam. Aranka néni picit hátrált, amikor rácsöngettem, és beengedett. Az előszobában alacsony szekrényke, a sarkán valami fölvágott szaglott, hetek óta ott maradhatott, elfeledve. Aranka néni még most is (akkor is) kitűnően mozgott, hátára, lábára, csípőjére, izületeire nem panaszkodott. Csak épp feledékeny volt, de nagyon. Főként a rablókra gyanakodott, körülötte settenkednek folyton, panaszolta. Hogy el ne felejtse, mit hová tett, fölírta egy cetlire. S hogy a cetlit hol találja, azt is fölírta egy másikra. De hogy a rabló ne olvassa el, az egyiket németül, a másikat franciául írta. Nagyon örült, hogy lakója lesz.

A szoba, amit kaptam, külön bejáratú volt – ezt úgy kellett érteni, hogy egy fürdőszobán keresztül mindjárt a gangra nyílt. Igazán nem szép, hogy megírom, de ez a fürdőszoba még rettenetesebb volt. Aranka néni már régóta egyedül élt – a fia csak néha látogatta –, minden szerelés, amit ügyes vagy ügyetlen férfikezek elvégeznek, elmaradt. A rozzant üvegajtón, a gang felől úgy húzott a szél (akkor már december vége, január eleje volt), hogy a szobámig érződött. De nem is baj, legalább enyhített valamit a szoba szagán (bűzt mégis illetlen írni). A hideg vízzel még csak kezdhettem valamit – a fürdőt fűteni nem lehetett –, de ezzel a szaggal nem tudtam megbirkózni. Vehettem szagtalanítót, vehettem illatosítót – ez a szag egy-két nap múlva előjött. (Lehet, hogy Aranka néni szobájából kúszott át.)

Szag ide, szag oda, a szoba szép volt (legalábbis akkor és ott és nekem). Igaz, hogy ez is föl volt állványozva – a nyers gerendákra ezt-azt aggattam –, de az ablakok délnyugatra néztek, s a szemben lévő ház fölött, ha ügyesen hajlongtam, akár még a János hegyet is megláthattam. Hogy Csermendy Laci így megoldotta a helyzetemet – ami családomban némi lelkifurdalást azért ébresztett –, a pasarétieknek is kedvük támadt kisegíteni. Amúgy sem volt hová tenni a dédpapa bútorát (azét, akié a Batthyány utcai iskola volt), ide begyömöszölték. Gerendák közt, hidegben, szagban – de antik bútorok (és limlomok) közt laktam. Különben is tavaszodott – egy lélegzetvételnyi szünet, hogy ősztől hová legyünk.

Mert ez szállásnak szállás volt ugyan, de lakásnak – különösen bútorokkal – nem való lett volna. S nem is ajánlották. Az ajánlat arra az időre szólt – néhány hónapra –, ameddig „végleges megoldást" nem találok É.-nak, Eszternek, meg a battonyai holminknak. A Kagyló lépcsőről naponta szálltam alá a Vízivárosba – közben szenet-fát vettem és vittem Aranka néninek, mert hálás voltam, hogy befogadott, és igen, szerettem –, föl a Batthyány utcán a Széna térig, ott villamossal a Margit-hídon át (reggeli a hídfőnél, alaposan meg is híztam tőle), majd a kettessel a Szemere utcáig, be a Köznevéléshez. És kezdődött elölről az egész: „Nem tudtok egy lakást?"

Nem tudtak. Megtanultam, hogy mindenki lakásgondokkal küzd, csak nem mindenkiben tudatosul. Most, hogy kerestem, a kollégáimnak is eszükbe jutott, hogyan szereztek lakást ők, és miért kellene elcserélniük. Ebből szövevényes tervek kerekedtek ki – te bejelentenéd, én akkor odaadnám; lelépnék, ha fizetni tudod, van egy kapcsolatom a tanácsnál. Mind fiatal családosok voltak (csak egy-két évvel idősebbek nálam), az ilyesmi nem lett volna nagyon szokatlan. De persze újságírók is voltak, voltunk, írni, szerkeszteni jobban tudtunk, mint lakást szerezni. Ki-ki visszabújt az íróasztala mögé megírni az aktuális cikkét; vagy elrohant az aktuális sajtótájékoztatóra.

Az idő múlt, én egyre idegesebb lettem, a gimnáziumból sürgettek, átadni a lakást. A pánikom határán megint megjelent Gáspár Laci, és ezt mondta: „Vidékre költözöm. Nem akarod kibérelni a házamat?"

* * *

Péntek délután Szarvasra utaztam; este értem oda, ha csak este tudtam indulni, akkor hajnalban. Mezőtúron várni kellett a csatlakozásra, beültem a restibe, épp az amerikai pragmatistákról írtam lexikoncikket. Kávét ittam (sört soha), legyek szálltak rá,

nem zavartak (azóta se). Még örültem is, hogy késett kicsit a szarvasi vonat („vörös nyíl", mondtuk, épp akkor állítottak be új, piros motorvonatot).

É. a parókián várt, még ott lakott. Hét közben szigorlatra készült, fejezte be a kiegészítő szakot (orosz). („Minek neked az, fiam? Már van egy szakod. Foglalkozz inkább a gyerekkel…") Majdnem azt írtam, É. és Eszter vártak – de hát Eszter még alig pár hónapos volt, nem várhatott. Vagy tudja Isten – lehet, hogy mégis várt. Egész héten be nem állt a szája, sírva követelte az anyját, főként éjfél körül. S hogy ne verjen föl mindenkit a parókián (mégis csak vendégek voltak), É. föl is vette. Panaszkodott a lányára, de nekem ugyan hiába – végre láthattam őket, ennél több nem kellett. S nem is volt semmi több: ha otthon voltam, Eszter éjszakára csöndben maradt.

Hetente egy-két napunk volt, hogy örüljünk ennek s egymásnak. Korán kellett menni a tejért Szarvas másik végére, egy szintén új anyukához, akinek sok teje volt. É. ragaszkodott hozzá, bár a gyerekorvos már lebeszélte volna róla. Lohr Gyula, a szülőotthon vezetője csak azt mondogatta: „Hagyd, fiam. Mire fölnő, úgy is meg kell egyen egy vödör sz…-t." Eszter, mintha hallotta volna, a hófehérre mosott pikétakaróján észrevett egy koromszemet, és odamutatott. (Szerencsére nem ette meg; összeomlott volna a világ, legalábbis a szarvasi.)

Ahogy teltek a hónapok – Eszter lassan fölült, majd megpróbált fölállni, később görcsösen fogózkodva a járókában már meg is állt –, úgy lett egyre pufókabb. Ujjai, amikkel a járókába kapaszkodott, tíz kis gömbnek látszottak. A szarvasi rokonság el volt tőle ragadtatva (természetesen – meg különben is kedvelték a kövéreket); körülötte a nagynénik nevetve vitték babaversenyre. Fénykép is készült róla, egy pufók kis baba – már nem is olyan kicsi –, ül is, áll is, csaknem tökéletes (főleg pedig szeretetre méltó).

É. és Eszter a parókián laktak – ott lehetett fűteni, amíg kellett, ott konszolidáltabbak voltak a viszonyok (víz ott sem volt) –, a szülei és a testvére az apai nagymamával a Deák Ferenc utcai ház két utcai szobájában. Ez előrelépés volt a kamra után, ahol – ugyanebben a házban – előzőleg laktak. Apósom, az örök optimista, folyton el akarta adni a házat, pedig nem is ő vette – az édesanyja, egyedülálló varrónő, alig iskolázott *tót* asszony a félretett pénzéből szerezte, szemben a bírósággal, az ügyvéd fiának. Eladni nemcsak azért nem lehetett, mert nem Csicsely Mihály volt a tulajdonos, hanem főleg azért, mert vagyonelkobzás alatt állt. Előbb a nevére kellett volna íratni, de utána azonnal el is adni, mielőtt a vagyonelkobzást foganatosítják.

Nekem, nekünk viszont kellett volna a pénz, de nagyon. Az én családom gazdagsága már sehol sem volt, legföljebb Aranka néni szobájába jutott ez-az belőle. S ha lett volna is, afölött sem én rendelkeztem. Ahhoz viszont, hogy egy valamire való lakáshoz hozzáférjek – nem építkezéshez, csak a „lelépéshez" –, még legálisan is tízezrek kellettek, hát még illegálisan. Ezt muszáj volt elmondani Szarvason, s ettől senki sem volt boldog. Míg Eszter babaversenyt és fotókiállítást nyert, addig én hétről-hétre É. családját szekáltam valami „beugróért". É. nekem is drukkolt, meg az apjának is (anyósom sóhajtozott, panaszkodott, a többiek nyugalomra intettek). Ettől nem lettem nyugodtabb, sőt.

Szerencsére Eszter ezek ellenére is jókat aludt.

Szarvas mégis mint valami édes mártás – mondjuk, illatos méz – fogadott be és folyt körül. Alig vártam, hogy bemártózhassam, és nagyon nehezen kászálódtam ki belőle. S míg benne voltam is inkább kötött mint lökött. É. és Eszter kikísértek a vasútál-

lomásra; a vonat akkor is este hat után indult Szarvasról, sokan utaztak vele, nehezen szakadtunk el. „Ajjaj, fekete vonat…", ahogy a divatos sláger énekelte (máig eleven emlék).

* * *

Villamossal hosszan döcögtünk Kispestre, Gáspár Laci, meg én, ott buszra szálltunk át. Jártam már arra, az 52-es az Alkotmány utcai lakásunk közelében állt meg, Pestlőrincen pedig templomunk volt (udvaroltam is oda). Ilyen messzire azonban még sohasem vetődtem, egészen Pestszentimre határába (akkor hivatalosan Pestimrének hívták). Leszálltunk a Nagyenyed utcánál, és egy kis beszélgetésre a sarki kocsmába tértünk be.

Laci arrafelé is otthonosan mozgott, akárcsak a minisztériumban. Még köszöntötték is, amikor beléptünk. Elmesélte, hogy Szentlőrincre készül, újabb iskolakísérletre. Vele megy majd a családja – Emma és a három gyerek –, a ház pedig üresen marad. Vegyem ki úgy, ahogy van, s ha lehet, fizessem ki, mondjuk, egy évre előre. Hatezer forint, ugye, nem lesz az sok?

Fölálltunk, köszöntünk, indultunk, mentünk, mentünk. Falusias környék, családi házak, léckerítések, előkertek, kutyák. Elhagytuk a Brassó utcai laktanyát (benne orosz katonák). Ott már nem volt nevük az utcáknak, csak számuk. A 636. utca túloldalán kukoricás. A 4. számú házban (a szomszéd udvarban sufni, benne fiatal házaspár gyerekkel) laktak Gáspárék. Leültünk a fehérre meszelt, savanykás szagú konyhában.

Emma, akit akkor ismertem meg, meghallgatta a frissen kötött alkunkat, de korántsem volt boldog, sőt. Látszott, hogy jóval idősebb Lacinál, fáradt és hajszolt (akkor ennyit fogtam föl), de sokkal józanabb. „Miért nem a Brassó utcai iskolát?, kérdezte többször is Lacitól. Azt is fölajánlották." Laci csöndesen, de konokul azzal érvelt, hogy egy igazi műhelyért el kell menni, messzire. Emma nem akart. Gáspár Laci végül rászánta magát, és kimondta, hogy a házat már ki is adta. Kettejük közé szorultam.

Gáspár Laci a megállóig kísért, és megvárta, míg megjön a busz. Közben elmondta, hogy a házassága válságba került, és hogy megmentse, vissza kell térnie az iskolába. Ott majd együtt lesznek, ő, Emma, meg a gyerekek. Idővel megszokják, és újból egymásra találnak. Köszönte, hogy segítek neki ebben. Közben megjött a busz, és visszavitt a városba. Egy álomvilágból vissza a valóságosba, amiben nappal mindketten éltünk. Illetve Gáspár Laci már csak félig.

Ő aztán kiköltözött; kirakta az udvarra a képtelenül szegényes bútorukat. Ugye, nem baj, kérdezte, ha a kert végében, ott, abban a kis házban egyelőre bent maradna az anyósa. Nem sok vizet zavar. Hát nem is. A két év alatt, amíg ott laktunk, tízszer ha láttuk. É, akiben több volt a fogékonyság a helyzet iránt, mint bennem, próbált barátkozni vagy legalábbismerkedni vele. A néni azonban visszamenekült a házba, és egy-egy ilyen kísérlet után napokig az ajtót sem merte kinyitni.

És rövidesen megjelent Emma. Először csak megérdeklődte, hogy minden rendben van-e, aztán fölvetette, hogy esetleg visszavinné egy-két bútorát. Majd kézen fogta a gyerekeit, és úgy jött, hogy bekérezkedjék. Előbb nekünk mondta el, aztán pedig a szomszédoknak, hogy milyen lehetetlen helyzetbe került. Laci kiüldözi őt Szentlőrincről, eladta a feje felől a házat, elválasztja a gyerekeitől – és ráadásul valaki lopja a párnájából a tollat. Azzal hagyott ott minket, hogy még visszajön. Jött is. Egyszer az ajtó előtt, a tornácon vetett maguknak ágyat.

Én Lacit kerestem, É. a szomszédokat. Kiderült, hogy Emma már évek óta orvosi felügyelet alatt áll, jelentkeznie kellett volna az ideggondozóban, de bejelentés nélkül tűnt el, többször is kereste már a mentő. Ez aztán mentette a helyzetet – úgy, ahogy –, Emmát és a sérült gyerekeit az édesanyjával együtt gondnokság alá helyezték, Gáspár Laci pedig bejelentette, hogy elvált.

Ahogy ezeket írom, megint ellentétes érzések kavarodnak föl bennem. Lacinak és Emmának ez már a második futása volt. Az elsőt Mezőhéken maga is megírta, azt pedig, ahogyan a valóságban végződött (megfenyegették, rájuk törték az ajtót, ablakot, és a téesz kiüldözte őket), közös ismerőseinktől hallottam. Nekik sikerült visszahozni őket Pestre, állást szerezni a kiadóban, és a kukoricás mellett salaktéglából házat építeni kalákában Gáspáréknak. Ez, amibe akarva-akaratlan belekeveredtem, a második futás kezdete volt. S az első család vége.

* * *

Lehoczkyék a szomszédban fölajánlották, hogy elfuvaroznak Battonyáról Pestre; teherautóval jártak, valamelyik gazdaságtól, tán vállalattól kérték kölcsön vagy béreltük ki. A fiúk, Gyuri és Urbán Mihály – mindketten az én osztályomból, de É. Kedvencei –, csatlakoztak hozzánk, hogy rakodni segítsenek. Nyár volt, már szünet, ez jó bulinak ígérkezett. Nekik. Kevésbé nekem.

Én összetörten, magam alá zuhanva szorongtam az egyre üresebb lakás sarkában, a sírás kerülgetett (mit kerülgetett! – Sírtam). Körülöttem szorgosan folyt a munka, egyik darab a másik után; eddigi életem cserepei (legalábbis így éreztem). Minden rámolást nehezen tűrtem magam körül, el egészen a nagytakarításig; lehet rajta mosolyogni, de kár volna tagadni. A darabokat É. és Angyal néni, akivel É. nagyon összebarátkozott (Angyal Ica kolléganőnk anyja Dombegyházról) gyorsan és határozottan csinálták; a platón már előző este csaknem minden ott tornyosult, letakarták. Tapintatosan kikerültek engem, én meg még közelebb húzódtam hozzájuk (a kutyánk is így tesz, csak hogy ne lehessen kikerülni).

Ők négyen vidáman kacatoltak, aztán föl a kocsira, és gyerünk. Én egész idő alatt a lelkemet fájlaltam – s minél közelebb kerültünk a pestlőrinci házhoz, annál inkább. Egyre jobban láttam, mekkora tévedést követtem el, és hogy ez már visszavonhatatlan. Vissza akartam bújni Battonyára – oda, abba a lakásba, abba a szobába, pont abba a sarokba –, ahol, most már tudtam, először és utoljára voltam boldog. A fák, falutáblák és házak egyre ellenségesebbek lettek. Végül valósággal vacogni kezdtem, és elátkoztam ezt az egész vállalkozást.

Körülöttem a nők, szerencsére, józanabbak és tettre készebbek voltak. Angyalné takarított („civilben" is valamelyik kerületi pártházat takarította Pesten), a fiúk rakodtak, É. vidáman irányított. Az én büszke tanárszerepem meg odalett, szégyenteljesen. Ezen külön sajnálkoztam. Háború, kitelepítés, ötvenhat, azok nem az én ügyeim voltak, nem velem történtek, én csak résztvevő voltam. Ezt itt, ezt a romot, magam idéztem elő. A nagyravágyásommal. Elsietett döntéseimmel. Felelőtlenségemmel (hüp, hüp). Így telt az első éjszaka. (S utána még több más, írnám. De ez, szerencsére, már nem lenne igaz.)

1969–
Kutató leszek
1981

A Köznevelés*nél*

Bementem a Művelődésügyi Minisztériumba, és beléptem a páternoszterbe. A minisztérium szürke épülete a Szalay utcában a Pénzverdével (mögötte) egy egész háztömböt tett ki. Nehézkes és nyomott volt, mint bent a levegője (nem véletlenül mentek ki sétálni ebédszünetben a hivatalnokok a Kossuth térre, a szobor sarkához). A fülledt és levegőtlen épületben ételszag is terjengett (nem voltak még meg a szagelszívók, a földszinten folyt az étkeztetés); az előcsarnokot csak később igyekeztek dekorálni a mindig aktuális miniszter ízlése – és gazdasági vezetőjének lehetőségei – szerint. Nyomasztó, de egyben otthonosan ismerős is volt ez a hely (és az maradt a mai napig). A páternoszterből – óvatosan, nehogy a padlástérben „átforduljak" – a harmadikon léptem ki. Itt székelt a *Köznevelés*.

A lap akkor a vezető pedagógiai sajtótermékek között volt; példányszáma (20-25 ezer, persze *remittendával*, de mégis) pedig messze meghaladta a többiekét (pl. *Pedagógiai Szemle*). Valaha, közvetlenül a háború után, Teleki Géza – az öngyilkos Teleki Pál fia, akkor oktatási miniszter – kezdeményezte a minisztérium hivatalos közlönyeként. Ehhez képest kezdettől újságosabb volt. Megpróbálta a minisztériumot közelebb vinni a pedagógusokhoz – nagy igyekezettel, kevés sikerrel –, a minisztérium hivatalos közlönyét újságos cikkekkel vegyítve. Az első évek izgalmas olvasmányok voltak – legalábbis a későbbiekhez képest –, tele politikai hírekkel, helyhatósági határozatokkal az oktatásügyről s az egykor nagy hatalmú Országos Köznevelési Tanács határozataival. 1948 őszétől – a hatalomátvételtől – egy csapásra minden megváltozott. Az egyik szám még színes és újságos volt, legalábbis viszonylag; a következő szám azonban már szürke, unalmas és áltudományos: a pedagógusok átnevelésére szánva, a szovjet pedagógia eszközeivel.

A harmadik emeleti oldalfolyosón – a nyitott (vagy sűrűn nyíló-csukódó, nem ritkán csapódó) – ajtóból villanyfény, hangos beszéd és cigarettafüst szűrődött ki. A titkárságon keresztül lehetett megközelíteni a főszerkesztőt; de semmi hókuszpókusz. A főszerkesztői szoba ajtaja mindig (legtöbbször, gyakran) nyitva állt, vendégvárólag. Most mintha rám vártak volna.

Balázs Mihály – vele már Battonyán találkoztam (meg azóta is) – a harmincas évei végén járó, markáns arcú, már szürkülő hajú, energikus férfi volt. Az öltözékére nem túl sokat adott (barna öltöny, nyakkendők, gyűrött inggallér), tudatosan nehézkes léptekkel mozgott ki-be „előszobája" (így mondták) és a saját íróasztala között. Ritkán ült mögötte nyugodtan; nem lett volna jó hivatalnok (s nem is lett). Mintha Paczolay tanár úrra, kedves kunszentmártoni tanáromra emlékeztetett volna – lehet, hogy emiatt viselkedett velem, kezdettől fogva mindvégig apaian, tanárosan (életkorunkból, másból sem kellett következzék). Balázs Mihály jól érezte magát ebben a szerepben – mint ahogy az érdeklődő ifjú szerepét is jól tudta adni, ha szerinte (számára) fontos emberekkel került össze. Fölcsattanó hangja, hangsúlyozott népieskedése, markáns kijelentései („Tárva-nyitva, mint a kurvák segge, és kivilágítva", harsogta, mert a szerkesztőség egyszer őrizetlen maradt. „Jó, tárva-nyitva, súgta Tibor Klári, de miért kivilágítva?) igazi karakterré tették.

Papp Feri (Vati Papp néven publikált), látnivalóan közeli munkatársa – talán barátja is – nem ilyen jelenség volt. Balázs Mihály a népi kádert testesítette meg az Alföldről, amit vállalt, sőt el is játszott –, Papp Feri sokkal finomabb jelenség volt, „népi káder" ő is, de a Dunántúlról. Visszafogott, finomkodó és óvatos személyiségétől a foci távol állt; mikor ezt szóvá tettem (lelkes Fradi szurkoló volt), azt felelte: „Miért, Illyés is az…" Ő volt az olvasószerkesztő (főszerkesztő-helyettes), gondosan és aggályosan ügyelt, hogy a lap nyelve világos és kifogástalan legyen, emiatt gyakran került konfliktusba szerzőkkel, sőt a kollégáival is.

Az arculatot Szoboszlay Béla tervezte és hozta – sem nem alföldi, sem nem dunántúli, hanem, hogy a színkép teljessé legyen, Miskolcról való (az akkor fölbukkanó Koós János barátja és szurkolója). Béla nem csak a tördelőszerkesztő szerepét töltötte be – több-kevesebb sikerrel –, hanem az áldozatét is. Különösen Papp Feri ugratta, ha Béla – egri képzős múltjára hivatkozva – újra valami pedagógiát igyekezett becsempészni a lapba, menedzselt valakit, vagy éppenséggel írni akart. N. Sándor Laci már elment a laptól (néha megjelent azért) – a helyére érkeztem én –, a nehézkes, jó lelkű Rehák Feri épp elmenőben volt; talán az ő helyére hozták Tibor Klárit (Farkas János filozófus felesége, aki maga is szerkesztő volt a *Világosság*nál). Klári meg én lettünk a szerkesztőségben „a fiatalok"; minket még Béla is ugratott (én gyakran ugrottam is, Klári szellemesen kerülgette őket).

Közben ránéztem az órára; az első szerkesztőségi értekezlet nekem hosszúra sikeredett. Az iskolában megszoktam – mint minden tanító, tanár –, hogy mindig figyelni kell az időt (mindjárt kicsengetnek, gondoltam); ők nem figyelték. A szerkesztőségi értekezlet 10-kor kezdődött – hetente tartották –, és addig nyúlt, míg volt mondanivaló. Egy és kettő között fogytunk ki belőle, akkor fölkerekedtünk közösen ebédelni. Az értekezlet célja a lap összeállítása volt, Balázs Mihály végigvette, hogy kinek milyen reszort, azon belül milyen föladat jutott, s hol tart benne. Összevesztek, kibékültek, megsértődtek és kiengesztelődtek; Balázs Miska (így hívtuk) nagyot alakított. Aztán elkanyarodott a beszélgetés: pletykák jöttek, jól értesültek voltunk, ebben egymással is versengtünk. Ilyenkor az ajtó becsukódott – csak a kávét hozták –, cigarettafüst gomolygott, elengedték magukat, társaséltek (nem emlékszem, hogy egyszer

is ivás lett volna). Legközelebb Balázs Miska bűnbánóan megjegyezte, hogy bezzeg a *Le Monde*-nál Párizsban hétfőn reggelenként állva tartják az eligazítást.

Mindketten – Balázs Mihály és Papp Ferenc is – frankománok voltak, ezt végezték az egyetemen, ezzel nem egyszer tüntettek (Szoboszlay Béla mint volt egri képzős csak hallgatott). Papp Feri azonban kevésbé használta a franciát – Balázs Mihálytól visszatérően hallgathattuk. Az ő nyitott – és nyitottnak előadott – szerepébe, személyiségébe még egy francia ösztöndíj is belefért, egy hónap Párizsban, valamikor a hatvanas évek végén – hetvenes évek elején (nagy dolog volt). Utólag bevallotta, hogy nemigen mert kimozdulni a szobájából, csak ha ennivalót szerzett, azért is mindig ugyanahhoz a zöldségeshez járt banánt venni. Azért egyszer megnézte a Notre Dame-ot, „Nagy volt, nagy… de mintha a magyarbánhegyesi templom is lett volna akkora." Volt ebben szerepjátszás is; nekem mindenesetre tetszett (csak később, fokozatosan kezdett nyomasztani).

Ha a szerkesztőségi pletykákból kifogytunk – férfitársaság létünkre sem esett nőkről szó –, az autó meg a lakáskérdés jött. Autója akkor csak a főszerkesztőnek volt – most igényelte, újságíró keretre –, egy 850-es Fiat. Büszke volt rá és boldog tőle (ő fuvarozta föl Esztert Szarvasról Budapestre, amikor fölköltöztünk). Boldogságát szemérmesen panaszokba csomagolta, megcélozva vele a nyilvánosság előtt Szoboszlay Bélát, a régi autóst. Papp Feri közbeszólt, ugratta mindkettejüket. Az autón elromlott ez meg az, ide meg oda kellett szerelőhöz vinni – talán a minisztériumi garázsba, szúrta közbe Béla; vagy a pártgarázsba, csúfolódott Feri –, „Hagyják már abba, nem vagyunk kíváncsiak rá", szólt közbe Klári. Mi ketten nem is az autókra voltunk kíváncsiak, hanem hogy holnaptól vagy holnaputántól hol is fogunk lakni.

A beszélgetés megfordult: mindenkinek volt egy értesülése különös lelépésekről, mindenkinek egy tippje, hogy kihez lehetne fordulni („Épp most csináltam interjút vele"), és többeknek összeköttetése (Balázs Mihálynak főként), valamennyiüknek pedig története. Szoboszlay Béla nemrég vált és nősült újra, át akarta passzolni a lakását nekem Kőbányán, na hiszen… Ilyenkor nyitottak be – úgy dél körül – a *Köznevelés* barátai.

Sokan ugrottak be a szerkesztőségbe egy-két kötetlen, mondhatnám felelőtlen szóra. Mindenekelőtt Petró András, az előző főszerkesztő, alacsony, mosolygós ember, szívvel-lélekkel pedagógus, most (1969) függetlenített párttitkára a minisztériumnak. A Kádár-rendszer joviális arca volt – legalábbis ami engem és minket illet –, a Köznevelés hű barátja, lapcsináló nosztalgiával. Ő volt a közvetlen kapcsolat a párttal (Balázs Mihály párttag volt, a többiek, úgy tudom, nem). Zibolen Endre is rendszeresen bejárt, korrektúrát vállalt, a tördeltet kikészítették neki, aztán nemcsak kommentálta, hanem apró gyöngybetűivel hosszú glosszákat is fűzött az írásokhoz, nem egyszer szarkasztikusakat (kuncogva hallgatta, amint kibetűzik). Rendszerint a Könyvtárban ült és dolgozott, nagyon sokat tudott, időben mélyrehatóan; ezt a kapcsolatát a *Köznevelés*sel fontosnak tartotta akkor is, amikor a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ igazgatója lett.

Piry Józsi bácsi – ápolt, fehér hajú öregúr – volt azonban Bélának a korrektúrában igazi segítsége, s nekem tanítóm. Nemcsak korrigálta a tördeltet – nagyon sok munkát jelentett, ráadásul szabvány korrektúra jelekkel –, hanem közben beszélgetett is. Én kérdezgettem, ő szívesen válaszolt. Föllebbentette a fátylat a pedagógia nagy (és kis) öregeinek tevékenységéről, néha a magánéletéről is; kapcsolataikról és ellenségeskedé-

seikről; s nem utolsó sorban azokról, akikről még akkoriban sem illett beszélni (Mérei Ferenc, Kiss Árpád, Faragó László). Kezdtem ráérezni, bár akkor nem használták a kifejezést, hogy mi is az a „neveléstudományi közösség".

Az igaz vendég azonban Pataki Ferenc volt, szintén a könyvtárból, magas, ruganyos léptű, ugyancsak markáns arcú férfi, aki azonban nem kedélyeskedett. Inkább szigorú volt, határozott, véleményében néha föllebezhetetlen. Kiválóan beszélt, kellemes orgánummal (Klári utánozta is). Makarenko elkötelezett híve (a *Köznevelés* az ilyesmit nem túl sokra tartotta); akkor épp a sztálinizmus előtti szovjet pedagógia kutatója, föltárója; egyben nagy tudója pártbeli reformfolyamatoknak. Hisz az 1960–70-es évek fordulóját írtuk; a „prágai tavasz" végét, az „új mechanizmus" visszaszorulását, pártbeli régiek és újabbak huzavonáját a színfalak mögött. A korábbi dermedt állóvízhez képest ezek igazi események voltak.

* * *

A *Köznevelés*nek nem voltak rovatai; reszortjaink voltak. A lap éppen középúton volt egy pedagógiai szaklap és egy aktuális (mondjuk, oktatáspolitikai) periodika között. A minisztériumban szerkesztettük ugyan, de nem a minisztérium lapja voltunk. Legalábbis nem minisztériumi alkalmazottak, hanem újságírók („szakíró", ahogy Kiss Árpád nevezett egyszer – nem voltam boldog tőle), de beavatva minisztériumi ügyekbe, főként a közoktatásba. A *Köznevelés*t az Ifjúsági Lapkiadó adta ki – a minisztérium anyagi támogatása alapján –, az Ifjúsági Lapkiadó azonban a KISZ kiadója volt, tele ifjúsági lapokkal. A *Köznevelés*ben ugyan közoktatásról volt főként szó – de nem az iskola és a pedagógus szemével (bármennyire próbáltuk, ámbár nem próbáltuk túlzott) –, hanem a minisztérium aspektusából. A szerkesztőség tagjai vagy hírlapírónak definiálták magukat – néha más ifjúsági lapokhoz kerültek át, a KISZ kiadójával kellett munkaügyben egyezkedni –, vagy pedagógusnak (én inkább az utóbbinak). Előbb szakírónak, később mind elszántabban kutatónak.

Ez egyfajta kívánalom is volt a szerkesztőségben: erősíteni a lap szakmai-tudományos arculatát. (Az akkori szűk publikációs lehetőségek között a több mint százezres pedagógus társadalomnak alig akadt egyéb publikációs fóruma, mint a *Pedagógiai Szemle* és a *Köznevelés*; néha rátartian az *Orvosi Hetilap*hoz hasonlítottuk magunkat.) Az én reszortom eleinte „a tudomány" volt; persze abban a mértékben, amelyben a szerkesztőség más, frivolabb tagjai – élcelődve a pedagógián –, elviselték. A határ hol szűkebb volt, hol tágabb. A sok rossz cikk láttán-olvastán magam sem ábrándultam bele kellő intenzitással ebbe a „pedagógiába"; néha viszont – mondjuk, Patakit vagy Zibolent hallgatva – új erőre kaptam. Amikor a *Köznevelés*t átalakítottuk – a borítójába és a laptervébe mindenki beleszólt – Klárival kezdeményeztük és elvállaltuk, hogy idegen nyelvű tartalomjegyzéke is legyen (Klári oroszul, én angolul). Hosszan böngésztem ezért a javaslatért a könyvtárban a folyóiratokat (annak álmodtam a *Köznevelés*t).

Eleinte szemlecikkeket és recenziókat kaptam javításra, vagy abból a célból, hogy az aktuális kiadványokról írjak. Ilyent még nem csináltam – „Átmehetsz a gépemhez megírni." „Jó, majd holnap." „Nem, most!" –, de néhány hét után már természetes volt (s azóta is az maradt). Később magam kezdeményeztem kiadványokat, témát. Béla

hevesen támogatott, Papp Feri sokszor ellenezte, Balázs Mihály néha kényszeredetten, de rendszerint beletörődött. Végül, miután a lap új formátumot kapott – amit főleg mi tartottunk számon, az olvasók, akik nem nagyon olvasták, bár megrendelték a lapot, nem is igen vették észre –, egy egészen új rovatot kaptam. Ebben aztán csinálhattam „pedagógiát".

S igyekeztem is csinálni, persze ahogy a pedagógiát akkor láttam. Voltak telitalálataim – egyik emlékezetes az IEA (*International Association for the Evaluation of Educational Achievement*) programtitkárának a magyarországi látogatása volt –, voltak kínlódásaim is. A legkényelmetlenebb (minden szerkesztő réme), amikor megrendeltem egy cikket, rosszul sikerült, javítottam, s a Köznevelés nem akarta elfogadni. Olyan szerepekbe kényszerültem, amiket nem szívesen vállaltam, de kellett: rossz cikket, rossz pedagógiát a védelmembe venni, nyilvánosan kiállni érte (ma is csak nehezen teszem).

* * *

Néha „fontos bácsik" jöttek mosolyogva, hajladozva, vagy nagy komolyan, s mentek egyenesen a főszerkesztőhöz. Ilyenkor becsukódott mögöttük az ajtó. Általában cikket hoztak, szerették volna, ha a Köznevelés közli, főleg ha nem akarták vagy merték egyenesen megmondani annak, akinek adresszálták. Balázs Mihály néha dicsekedett vele, néha bosszankodott – „Nagyon kitűnő dolgozat", mondta, ami azt jelentette, hogy csapnivaló. Papp Feri fintorgott, és kereste a kifogásokat.

A minisztériumban akkor Ilku Pál uralkodott, ő volt a miniszter, a honvédelmiből jött át, jellegzetes fejformáját időnként képen is látni lehetett. És itt-ott föltűnt a minisztériumban (én egyszer vagy kétszer láttam). A *Köznevelés* minisztériumi kapcsolata különben sem a miniszter volt, hanem az osztályvezetők, esetleg főosztályok vezetői. Az már csak később fordult elő, hogy Gosztonyi János, akkor miniszterhelyettes meglátogatta a szerkesztőséget, és „tájékoztatott". „Erre nem *tudnák* határozott választ adni", felelte a kérdésemre. Később Balázsnak, aki el volt ragadtatva a látogatástól, szóvá is tettem. „Tájszólás", mentegette a miniszterhelyettest, magam inkább tanulatlanságnak tartottam.

A minisztérium épületében akkor számos más intézmény volt még elhelyezve – az MTA Nyelvtudományi Intézete, az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztősége –, közülük két helyre, a Könyvtárba és a Tankönyvkiadóba jártam. Már csak azért is, mert nekünk, kezdőknek illett bent lenni a szerkesztőségben – a főszerkesztő minden nap bejárt, és gyakran megkeresett –, a hivatalnoki rend valahogy a *Köznevelés*t is átitatta. Én viszont minden elbeszélgetett délelőttöt tékozlásnak éreztem; ezért, mihelyt tudtam, „fontos dolgaim" után a könyvtár olvasójába mentem (ott megtalálhattak, jól is hangzott). Akkor épp a folyóiratokat böngésztem, főleg az idegen nyelvűeket, hogy egy-egy ötlettel megbombázhassam a legközelebbi értekezletet, zavarba hozva a kollégáimat (Szoboszlay helyeselt, Papp Ferinek sok volt ennyi pedagógia, Balázs Mihály egyszer-kétszer tétovázott, Tibor Klári méltányolta ugyan a buzgalmamat, de ugratott).

A pedagógusokra a minisztériumban sokat hivatkoztak, de nem sokat törődtek velük; az utasítások a pártközpontból jöttek, nekik kivitelezniük kellett. Hogy azonban mi van külföldön, azt senki sem tudta pontosan; főleg, hogy mi történik Nyugaton. A könyvtár jól alkalmazkodott ehhez a helyzethez, és kimondva-kimondatlanul egyfajta informátor

szerepet töltött be, már ami a külföldi oktatáspolitikát illeti. („Oktatáspolitikát" azonban nem volt ildomos akkor mondani – az oktatáspolitikát a párt csinálta a „testvérpártokkal" egyeztetve, a vonatkozó szovjet szervek irányításával, legalábbis figyelembe vételével.) A könyvtárban nemzetközi részleg alakult – később a nemzetközi összehasonlítások hazai letéteményeseinek kezdték tartani magukat – olyanokból (könyvtáros, pedagógus), akik nyelveket tudtak és volt tapasztalatuk az iskoláról.

Így kerültem először kapcsolatba igazi összehasonlításokkal, bár ilyesmire már a szegedi dolgozataimban többször hivatkoztam. Illés Lajosné ápolt és művelt asszony volt, nagy társasági rutinnal, sokszor társasági csevegésbe is bonyolódva, amit munkatársai néha nem szerettek. Kis irodában ült az alagsorban, legtöbbször az íróasztala mögött, magyarra fordított vagy magyarul szemlézett külföldi sajtótermékekkel körülvéve (maga is több nyelven beszélt). Illésné Magdi dinamikus egyéniség volt, jóllehet rossz lába miatt nehézkesen mozgott. Ambicionálta a tudományos tevékenységet – tudományos minősítést is szerzett pedagógiából –, igyekezett maga köré gyűjteni a hazai neveléstudomány nagyjait. Én ugyan nem tartoztam közéjük, de azért (biztonság kedvéért) engem is maga köré gyűjtött.

Illésné Magdi egy tankönyvkiadós sorozatot szerkesztett (*A pedagógia időszerű kérdései külföldön*), amely hosszú éveken át úgyszólván az egyetlen ablak volt a világra a hazai pedagógiában. Kölcsönösen fölismertük érdekeinket. Én olvastam, ő szerkesztett; később már én is szerkesztettem, a kiadó részéről. Mondhatni közösen irányítgattuk *A pedagógia időszerű kérdései*t, ahová az Illésné által korábban (kényszerrel vagy tudatosan) preferált szovjet cikkválogatások mellett most már egy-egy újszerűbb (amerikai, angol, német, svéd) is bekerült. Köznevelés kapcsolataim segítettek – Báthory Zoltán Husén-t fordított –, összehasonlítós tájékozódásom meg gazdagította a *Köznevelés* profilját. Mindenekelőtt azonban összehozott a Tankönyvkiadóval.

Nem először. A Tankönyvkiadóról már hallottam, jártam is a pedagógiai szerkesztőségben, amelyet Halász Ferenc nagy nyugalommal (vagy nyugalmat erőltetve magára) és bölcsen, nekem akkor úgy tűnt, a lehetségesnél kevesebb dinamikával kormányzott. A pedagógiai szerkesztőség nem a kiadó fő profiljába vágott, mert az, neve szerint is („Cipőt a cipőboltból", „Húst a húsboltból") fő profilban a tankönyvek kiadásával foglalkozott (örök csúszásban, örök rettegésben a szeptembertől). Nekünk – egykori pedagógusoknak, reménybeli kutatóknak – a pedagógiai szerkesztőség volt a legfontosabb, mert a neveléstudományi könyveket legfőképp itt adták ki. (Az Akadémiai Kiadó egy könyvsorozatot vállalt, az előkelősködő Gondolat Kiadó, meg a többiek egyet-egyet kivételként). Ide menekült Gáspár Laci, mezőhéki hajótörése után, és Horváth Gyuri is itt dolgozott (egy másik hajótörés után, tovább tanulva, alternatívákat keresve, összeszorított foggal).

A pedagógiai szerkesztőség baráti társaság volt. Főként pedig nem kirekesztő (mint számos más szerkesztőség és sajtófórum). Legalábbis nem a *Köznevelés*sel szemben, amelyet a szerkesztőség munkatársai is kedvvel használtak publikációs helyül (főként Horváth György volt aktiv). *A pedagógia külföldön*t szívesen engedte át; Illésné Magdival körülményesen értették meg egymást. Gáspár Laci *A pedagógia időszerű kérdései hazánkban*t szerkesztette; most hívott (bátorított), hogy mint volt és reménybeli pedagógus, írjak. Így jelent meg, leporolva, a doktori disszertációm.

Az első könyvem! Szinte lebegtem. Nem szegte kedvemet – vagy nem nagyon –, hogy a nevem lemaradt róla mint szerző; a „külföldön"-sorozat rendszerint cikkgyűjtemény volt, szerzői nevek nélkül a borítón. Az se szegte a kedvem, hogy visszhangja nem volt; sőt, mondhatnám mára csaknem tökéletesen elfelejtődött. Az analitikusoknak nem sok visszhangjuk támadt Magyarországon (azóta még ketten kísérleteztek a fölelevenítésükkel tíz-tíz évnyi eltéréssel, ugyancsak sikertelenül). Az én elégedettségem főként abból táplálkozott – azon kívül, hogy most már könyvvel jelentem meg (alig száz oldalas füzet) –, hogy valamiképp összeegyeztettem a battonyai tanárkodásomat a *Köznevelés*beli újságíróskodással. Végül is a nyelvről írtam – az oktatáspolitikai diskurzusokról (mondanám ma) –, amelyekkel főállásban foglalkoztam. A *Köznevelés* is közölt belőle cikket; kicsit ógtak-mógtak, kicsit viccelődtek. Így aztán az idegenszerű megközelítés előadása (magyar földbe átplántálása) egészen jóra sikeredett. Publikációim élén máig díszeleg.

* * *

1971-ben a *Köznevelés* kiköltözött a minisztérium épületéből; a Vörösmarty téri új irodaházban – a Vigadó háta mögött – kapott helyet. Ház-palota, csúfolták, nem egészen tudva, hogy az eredetijét Haas-palotának hívták (találatot kapott az ostrom alatt, helyére épült az irodaház, amelyet azóta szintén lebontottak). Az irodaház a minisztérium birtokában volt – a Vigadó építkezését még nem egészen fejezték be –, a Vörösmarty térre a minisztérium befolyása alatt álló, jobbára reprezentativ kulturális „puffer szervezetek" kerültek; mindenekelőtt az Országos Rendezvényiroda. Az utcaszinten jegyiroda és lemezbolt, második, előkelőnek szánt emeletén terjedelmes klubtermek és tárgyalók, étterem, presszó. Igaz, hogy a további emeleteken – így a tizediken is, ahol a Köznevelés három szűk irodát kapott – kicsi és rosszul szigetelt szobákban folyt (ha folyt) az érdemi munka (Corvina Kiadó, Szerzői Jogvédő, csak néhány a sok közül). De a második emelet forgalmas társasági központtá vált hamarosan – nem túl sokára alaposan le is használták –, ahol mindenki megfordult, aki a kulturális életben csak „számított". Színészek, zenészek, írók és mások fölbukkanása – látni őket közelről, „élőben" – igazi látványosságnak számított.

Egyébként is a város szívében volt (a kor zárt társadalmában, ahol mindennek és mindenkinek megvolt a helye, a Vörösmarty tér és a Váci utca például hangsúlyosan „a város szíve" volt). A Váci utca tündökölt és nyüzsgött (hogy hogyan lett nemzetközi látványosság a kopott szürkeségből, külön elemzést igényelne). A Vörösmarty téren, a szomorúan lelkes szoborfigurák mögött a Luxus Áruház nyílt (telve „luxussal", a neve szerint); nemzetközi utazási iroda (nemzetközi! utazások!); a Harmincad utca sarkán a brit nagykövetség, most megint barátilag kezelve (az egykori rajtaütés és letartóztatások kölcsönösen elfelejtődtek). A Gerbeaud akkor is Gerbeaud volt – sőt akkor még inkább (mivel nem volt párja). A tér túlsó végében az előkelő Váci utca nyílt, Anna presszó, Népművészeti Bolt, az Akadémiai Kiadó könyvesboltja (Kulik Pali vezette, öcsém kunszentmártoni osztálytársa), még tovább, a másik oldalon pedig a bölcsészkar tömbje (Gorkij Könyvtár, Egyetemi Színpad), a modern magyar szellemi értelmiség központja. Ha végigmentem, mindig éreztem – évek múltán is, egészen a

rendszerváltozásig –, hogy nemcsak a város szívében vagyok, hanem az országében is (ha nem ver is hibátlanul).

Balázs Mihály nem volt boldog ettől a költözéstől, és – most kivételesen egyetértettünk – én sem (nem mintha ez súllyal esett volna a latba). „Nem *tudnák* rá határozott választ adni", mondta Gosztonyi elvtárs, amikor a költözés okát kérdeztük. Balázs Miháy úgy érezte – s tán joggal –, hogy ez a helyváltoztatás a lap leértékelődését jelenti; legalábbis a fontossága, valamint a szerkesztőség bennfentessége csorbul (csorbult is). Mások, Papp Feri például, akik több vonzódást éreztek a publicitás és a művészi bennfentesség iránt, éppenséggel büszkék voltak erre a helyváltoztatásra. Ők úgy érezték, egy lépéssel (legalábbis egy féllel) a magas műveltséghez kerülnek közelebb, még ha *Köznevelés*től is (s mindig lehetett ebéd közben, ebéd után a színésznőket nézegetni). Balázs Mihály, aki alföldi módra a túrós csuszához is kenyeret evett, számára nagyon idegen világba csöppent. „Úriasszonyok, nagy kalappal", megvetően mondta. „Miért? Inkább fejkendőben?", replikázott Klári, akinek nagyon is ínyére volt a változás, s különben sem hordott semmit a fején. Úgy érezte, megint intellektuális közegbe került; a Szalay utca nem ezt sugallta (később, Pozsgay Imrében komolyan fölmerült, hogy a kulturális tárcát átköltözteti ide).

Én leginkább a könyvtárat hiányoltam, meghitt búvóhelyemet, meg a Tankönyvkiadót, ahol már könyvet is megjelentettem (még ha vékonyat, de mégis). Szoboszlay Béla, praktikusan, azt szerette a költözésben, hogy közel volt az Engels téren a nagy szabad parkolóhoz, igaz, nem sokára már nem fértünk oda a kocsival. Béla diadalittasan fölfedezte a metrót, és elújságolta, mennyivel egyszerűbb azzal járni be (válása után az Örs vezér térre költözött). Kipróbáltam – milyen igaz volt!

Mintha a hely szelleme a *Köznevelés*t is befolyásolta volna; nemsokára elhatároztuk, hogy megint változtatunk rajta. A „ház-palotában" a szerkesztőség újságíró tagjai kerekedtek felül a pedagógusokon, meg a „tudományon" (már ami volt); azzal szerettek dicsekedni, hogy hetilapot szerkesztenek; végül már tényleg akartak is, szép színes, képeset. A színesből ugyan nem sok lett – a címlap fölírása lett csupán két színű –, de képek, azok voltak, s velük együtt az egyre ismertebb nevű fotósok, akiket a kiadó is hozzánk kezdett irányítani. A tanulmányokból („nagyon kitűnő dolgozat") rövidesen már csak egész oldalas cikkek lettek, később azok sem. Az általam szerkesztett „tudományos rovat" még maradt egy darabig, de a fontosabb írásokat a „nagy lapba" tették – azaz a lap elejére –, „nagy lap", ez bosszantott. De már nem annyira, mint amikor beilleszkedni igyekeztem; kifelé tartottam a lapból.

Országos Pedagógiai Intézet

1968 elején a Pedagógiai Könyvtár kiállítását nézegettem, amikor odajött hozzám egy tanárnő. Látszott, hogy az: komoly szemüveget viselt és ehhez mért volt az öltözködése is; kellemes, már szürkülő haját hullámosan viselte. A bemutatkozáskor fölfigyelt, s váratlanul azt kérdezte: „Nem volna kedve aspirantúrához?" Veress Judit volt, Balogh László után a *Pedagógiai Szemle* új főszerkesztője.

Az aspirantúra három-négy tanulmányi évet jelentett – körülbelül mint a mai doktori tanulmányok az egyetemen –, az Akadémia szervezte valamilyen kutatóhelyen, és ez vezetett a tudományos minősítéshez (ilyen vagy olyan tudományok kandidátusa). Hirtelen megvillant előttem a cél (a megfogalmazatlan), amivel Nagy néni szobájában Dombegyházon játszadoztam. „Akkor miért nem jelentkezik?" Szaladtam jelentkezni.

A fölvételeket a Tudományos Minősítő Bizottság rendezte, amely nem volt az Akadémia szervezete, és mégis az volt: helyet az Akadémia Nádor utcai hivatali épülete adott neki, titkársága és ügyintézői az Akadémia alkalmazottai voltak. Akár csak más hasonló szervezetek, a TMB is kissé megfoghatatlanul működött; hivatalos szabályzata volt ugyan, a titkárságot föl lehetett keresni, de hogy mi hol dől el (és miért), azt inkább csak baráti alapon lehetett megtudni. Az aspirantúrára egy nem túl hosszú űrlappal kellett jelentkezni, személyesen nyújtottam be a pedagógia ügyintézőjéhez. Disszertációmat az analitikus nevelésfilozófusokból terveztem még mindig, de már nemzetközi összehasonlításban. A hivatalnok – igazán jó szándékú volt, bár atyai (mint az Akadémia általában) – végignézte az űrlapot, és megállt ennél a címnél. „Minek ilyen elvont? Vidéki pedagógus, nem? (Még Battonyán tanítottam). Írjon valami konkrétabbat!"

Jó szándékú tanács volt; nem is, csak puszta tipp. Senkivel nem egyeztettem a tervezett dolgozat címét – nem is tudtam volna kivel ott a gimnáziumban. Nekem természetesnek látszott, hogy megyek tovább a megkezdett úton (egyszer úgy is abbahagytam már egy szakdolgozatot Tillichről a Teológián). Mindig a megkezdett utakban bíztam, főleg beláthatatlan helyzetekben; s ez az volt. Másfelől viszont nagyon elszántam magam az aspirantúrára. A hivatalnok fölnézett rám a szűk, sötét szoba íróasztala mögül. „Akkor hátrányos helyzetű tanulók", vágtam rá. „Falun", tettem hozzá, mintha még mindig Dombegyházról jönnék. „Na látja", nyugodott meg az ügyintéző. Áthúzta az analitikusokat az űrlapon, föléje írva az új címet.

Gyorsan új vázlatot kellett mellékelnem az új címhez; siettem Szarvason a parókiára (nyár eleje volt), odaültem a fehérre festett kerek asztal mellé az ablaknál, és ahogy a fejemben megragadt, leskicceltem ceruzával valamit. Csak kicsit gondolkodtam rajta, alig javítottam, kedvtelve nézegettem, de érdekes is lehet, magam is szívesen olvastam volna el, ha már megvan (gyakorta éreztem egyik-másik könyvem tartalomjegyzékénél). A kocka el volt vetve. Siettem a postára vele.

Hogy jött ez az ötlet hirtelen ott, a Nádor utcai kis szobában, nem tudom. Nem mondhatnám, hogy túl eredeti volt – bár nekem akkor annak tűnt –, sőt tele volt vele az iskolai levegő. Ötvenhat után megszüntették a gyerekek politikai kategorizálását; majd szívesen visszatáncoltak volna, de ehhez már nem volt elég mersze a pártnak (épp konszolidáció volt, a nemzetközi sajtó és szervezetek figyeltek). Ha azonban nem jelölik meg és emelik ki a dolgozók gyerekeit az iskolában, megint az értelmiségiek meg a gazdagok (?) kerülnek fölénybe? Egy munkás-paraszt államban? (Így nevezték a kormányt és legszívesebben így aposztrofálták a társadalmat is.) Kiemelten kell tehát támogatni a „hátrányos helyzetűeket", ha nem „adminisztrativ eszközökkel" (értsd: káderezéssel), akkor legalább iskolai módszerekkel.

Nem látszott túl vonzó tárgynak – legalábbis ideológiai töltetében –, viszont nagy lökést adott a hatvanas években újra magára találó szociológiának Magyarországon.

Ebből Ferge Zsuzsa rétegeződés-könyve (*Társadalmunk rétegeződése*, 1968) vált a legismertebbé, valóságos korszakot nyitott. A társadalom – amely elvileg osztály nélküli volt vagy kellett volna legyen –, ha „osztályokból" nem is, de rétegekből legalábbis állt, mint azt a statisztikák tükrözték. Közülük különösen is az iskolai statisztikák – az osztályzatok voltak leginkább nyilvánosak –, amelyek visszatérően azt mutatták, hogy különböző társadalmi rétegekbe tartozó gyerekek iskolai előmenetele törvényszerűen különbözik egymástól a felsőbb rétegek javára, az alsóbbak hátrányára. A szociológusok megálltak itt; hogy mit kellene tenni, azt a pedagógusokra hagyták. Pontosan senki nem tudott válaszolni, de sokan próbálkoztak vele.

Én is. Megelevenedett előttem a dombegyházi iskola; sőt a battonyai gimnázium és szakközépiskola is. Félretettem az analitikusokat – nehezen emésztettem őket, s nem nyújtottak, szegények, elég fogózót most –, másokat kerestem. Rábukkantam a kezdődő hazai szociológiára, magával ragadott. Hajtman Béla statisztikai könyvével a kezemben próbáltam megfejteni Cseh-Szombathy és Ferge fordításgyűjteményét (*A szociológiai felvétel módszerei,* 1968), amelyben tetszetős írásokat olvastam, csak nem tudtam a gyakorlatra – a magam iskolai gyakorlatára – átfordítani őket. Zygmunt Bauman sietett a segítségemre (*Általános szociológia,* 1967), hogy valamivel többet értsek a teóriákból. Most megelevenedtek a népi íróim is; újra olvasva néhányukat ráébredtem, hogy térdig állok egy elkezdhető hazai iskolaszociográfiában. Teli fejjel és szívvel indultam az aspiráns fölvételire.

A pedagógiára már nem emlékszem; de a szociológiából fölvételiztető hölgy megakasztott. „Bauman? (akkor fordították magyarra éppen, a Kossuth adta ki). Nem aktuális. Most derülnek ki az elhajlásai." Pedig nekem tetszett, nagyon is. Vitázni próbáltam, de hamar rájöttem, hogy ő (a hölgy) van az erdő felől. Nem túl sikeresen távoztam. A fölvételi értesítést mégis rövidesen megkaptam, az aspiráns vezetőm Veress Judit lett (nem egészen véletlenül) a *Pedagógiai Szemlé*től. A lap akkor az Országos Pedagógiai Intézet lapja volt; így lett az OPI (ahogy akkor mindenki hívta pedagógus körökben) az „aspiráns munkahelyem" (mert egyébként levelező voltam).

* * *

Az Országos Pedagógiai Intézet Pesten, az egykori fasori evangélikus gimnázium épületében székelt (1988 óta ismét egyházi gimnázium). Méltóságos volt, mint a híres budapesti (és magyarországi) gimnáziumok többsége; mellette templom, kissé tovább, befelé a városba egy másik, az a református templom volt. A Fasort – ma ismét az eredeti „városligeti" nevet viseli, később Vilma királynő nevét (a hollandok és protestánsok kedvéért), akkor (1968) és aztán sokáig Gorkij nevét – akkor ismertem meg jobban. Hogy az épület gimnázium volt, azt bent is emléktábla mutatta Rácz tanár úr Nobeldíjasai kedvéért. Ezt a táblát nem vették le – a bejáratit persze kicserélték –, és egyáltalán: az egész épületet iskolaszellem lengte még be. Valami sajátos keveréke iskolának és kutatásnak, mintha a diákok épp elmentek volna, csak a tanári kar maradt volna itt.

És szinte így is volt. Az OPI, Mérei Ferenc egykori neveléstudományi intézetének (ONI), majd a Pedagógiai Tudományos Intézetnek az utódaként szokatlan szellemet alakított ki és ápolt; különös szerveződmény volt. Rangja is valahol az iskola és a ku-

tató intézet között lebegett, mert jogállása szerint főiskolaként szervezték meg, munkatársai büszkén viselték a docensséget és főiskolai tanárságot. Ráadásul a „kutatás" (még inkább „kutatás-fejlesztés", ahogy később divatos lett) sem maradt olyan elszigetelt, mint, mondjuk, egy akadémiai kutató intézetben; az OPI az iskolai gyakorlatban élt azáltal, hogy alapföladata az iskolai szakfelügyelet országos irányítása volt. Ez egyrészt megadta az alapszerkezetét: az iskolai tantárgyak módszertanosai és szakfelügyelői tanszékekbe szerveződtek, és az illetékes szakfelügyelőknek tartottak eligazításokat, továbbképzéseket. (Így még egyfajta „föllebbviteli fórum" is tudott lenni, ahová a sértődött tanárok odafordulhattak; egyfajta tanári „életpálya-modell" is, amennyiben az iskolából való szakmai kiemelkedés lehetőségét mutatta meg anélkül, hogy mindenképp el kellett volna szakadni az iskolától.)

Én az OPI-val Battonyán ismerkedtem meg. Az 1967–68-as tanévben igazgatóhelyettesem, Takács László ajánlott be egy felnőttoktatási kísérletbe, amit az OPI koordinált. Pontosabban egy középtermetű, jóvágású, figyelemre méltó kolléga, aki egyenesen Pestről érkezett a kísérlet megszervezésére, s akit Takácsék nagy, látható barátsággal fogadtak. A nevét hallva eszembe jutott a képzős kollégium kis igazgatója a hatalmas gesztusaival (hogy szinte repült). „Az apám", mondta pillanatra elkomolyodva az OPI-s, aki Csoma Gyula volt. Más, még több is kiderült: Csoma Gyuszi és Takács Laci gyerekkoruktól jó barátok voltak, mindkettőjük apja Erdélyben lett iskolaigazgató, amikor Erdélyt újra Magyarországhoz csatolták. Ennyi fogózó után nem lehetett Csoma Gyulával nem jóba lenni (s különben sem lehetett). Először ő hívott meg az OPI „külső munkatársának" a felnőttnevelési tanszékre.

A felnőttnevelési tanszéktől csak egy lépés volt valaki más, akivel ugyancsak a képzőben találkoztam. Kiss Árpád mosolyogva nyújtott kezet – a tenyerét jellegzetes mozdulattal kissé fölfelé fordította, mintha kérne vagy adakozna –, és jó tanárként bölcsen úgy tett, mintha emlékezett volna rám (amit nem hiszek, ilyent csak az egy Zsolnay József tudott tenni). Magas volt és a testalkatához képest vékony, apróbbakat lépett, mint amit az ember várt volna, egész megjelenése a tudós tanárt sugározta.

Nem Kiss Árpád volt az OPI főigazgatója – bár nekem néha úgy tetszett, vagy a mesei igazságszolgáltatástól vártam volna ezt –, de kétségtelenül az egyik meghatározó személyisége. A didaktika tanszéken dolgozott, amelynek Szokolszky után ő lett a vezetője (ennyi méltányosságot akkor már el lehetett várni a rendszertől és az OPI-tól). A didaktika tanszék pedig – ez így volt megalkotva, később valódi tartalommal is megtelt – egyfajta karmestere lett a többi tanszéknek azzal a törekvéssel, hogy a tantárgyi módszertanokat megalapozza. Az alapozás itt mást jelentett, mint amivel az egyetemen találkoztam („katedra pedagógia", mondták rá megvetően az OPI-ban); a didaktika itt a közös alapok keresését jelentette, ami utóbb a diákok teljesítményének empirikus mérésébe fordult át.

Ezt a törekvést mint Kiss Árpád legközvetlenebb munkatársa a már nem teljesen kezdő (vidéki tanulmányi felügyelő volt), de fiatalos, dinamikus és elkötelezett Báthory Zoltán képviselte; számára ez nemcsak tanszéki cél, hanem valóságos életprogram lett. Kiss Árpád maga is errefelé irányította az OPI-s didaktikát, döntögette a falakat és nyitogatta az ajtókat („Nem helyettesíthetjük a gyerekeket számokkal", harsogták a

terepen, Nagy Sándor is, s ebben is volt azért valami.) Németje és franciája (az eredeti szakjai, de franciául szívesebben beszélt) széles körben elfogadottá tették Nyugaton; s ez szerencsére beillett az aktuális kádári konszolidációba, amely nemcsak békét és nyugalmat akart dokumentálni ötvenhat után, hanem valamifajta rugalmas – ha nem is „emberarcú" – szocializmust is. Ide Kiss Árpád kellett éppen, aki most az elnyert pártkegyelem és szocialista méltányosság egyik szimbólumává lehetett.

* * *

1969-ben fiatal angol férfi látogatott az OPI-ba, különös, skót nevét nehezen jegyeztem meg (Neville Postlethwaite), beszédét kevéssé értettem, s azt, amiről beszélt, még kevésbé. Egy húsz országra kiterjedő iskolai teljesítménymérést koordinált (IEA), aminek Magyarországon az OPI lett a letéteményese (közelebbről a didaktika). Ez mérhetetlenül fölértékelte a tanszéket, egyben nagyon nagy s akkor igen szokatlan munkát is rótt rá. Minden kézre, hogy úgy mondjam, szükség volt – az enyémre is. Lelkesen csatlakoztam; a szarvasi gimnáziumban magam irányítottam az adatfölvételt (azóta tartanak a kétségeim is).

A munkában szívesen vett volna részt a szegedi tanszék, s egy darabig esélyes is volt. Részben az újonnan alakult Kalmár-féle egyetemi számítóközpont miatt, részben Nagy József teljesítményeire tekintettel. Részben pedig azért, mert Ágoston épp akkor elérhető közelségbe került az UNESCO hamburgi pedagógiai intézetéhez, ahol egy darabig szerkesztő bizottsági tag volt. (Magam is az intézet kiadványában olvastam először – még Szegeden – a nagy vállalkozásról, akkor még csak tizenkét országra terjedt ki.) Az OPI mellett szólt azonban központi szerepköre – országos hatáskörű volt, nemcsak regionális, mint a szegedi tanszék (bár tudományosan valószínűleg az volt a jobb). Az OPI gyakorlatközeli volt, ami nagyon tetszett a szervezőknek, akik mindig úgy érezték, hogy ha nemzetközileg középpontba kerültek is (az UNESCO befogadta a projektet), a saját országukban margón maradtak; itt viszont központi a partner. És Kiss Árpád, akinek megengedtetett, hogy – egyedül a szocialista táborból – nyisson a Nyugat felé, legalább egy UNESCO-projekttel.

Az IEA sok karriert indított útjára; a leglátványosabban a Báthory Zoltánét. Éveken át nyitva tartott egy ablakot – kapcsolatokat –, még a hetvenes években is, amikor a Kádár-rendszer ismét szigorodott (bár többé, szerencsére, nem lett már a régi). S valamennyire mindnyájunkat, akik a didaktika tanszék körül forgolódtunk, megérintett. Különösen azokat, akik Graennában (Svédország) jártak.

* * *

1970 szeptember elején érkeztem először Svédországba, akkor a *Köznevelés* utaztatott. Addigi életem első külföldi útja volt ez. A kislányunk fűnek-fának újságolta, hogy megyek, de az ország nevét össze-vissza keverte – Istenem, annyira messze volt (Belgium? Hollandia? vagy hova?). A vonat volt a legolcsóbb, mert az NDK-n vitt keresztül. Este indultam; másnap délután kettőkor kellett Berlinben a rostocki vonatra átszállnom Trelleborg–Malmö felé. Szorongattam a barna útlevelemet (szolgálati), a keletnémet határőr megsemmisítően kapta ki a kezemből, a vámosok pedig kipakoltattak. Hajóval hagytuk a hátunk mögött a szocializmust, és utaztunk – nem Nyu-

gatra (nem lehetett volna) – hanem Észak felé. Hórihorgas szőke fiatalemberek bukkantak föl, kékbe öltözötten. Végigmentek a kupékon, és egyre-másra kidobálták a vonatablakon az italokat; csörömpöltek az üvegek a hihetetlenül tiszta kék-sárga tájban. Ez is szocializmus volt, de mennyire más! A való (az enyém) égi mása: otthon voltam benne, de mintha csak álmodtam volna.

Két átutazott éjszaka után, harmadnap reggel érkeztem Stockholmba. Kicsit fáztam, otthon még nyáriasan öltöztünk, de itt már ősz volt. Mivel nem ismertem a várost, taxit kerestem, négy koronába került (!), és a taxis visszaadta a borravalót (!!). Vendéglátóim egy nagy, vörös téglás épületben foglaltak nekem szobát, az épület gyár, iskola, kórház vagy akár börtön is lehetett volna. Nehéz volt eltéveszteni, de megtalálni is, mert Stockholmban minden épület vörös téglás volt (vagy legalábbis akkor annak láttam). Riadtan és meghatódva mentem be, kaptam egy kis szobát (ablaka nem volt). De a szellőzés ment, a berendezés a primitivségig egyszerű, de nagyon tiszta volt, a csövek csillogtak, a törölközőtartót fűtötték. Működött minden, megbízhatóan, hangtalanul.

„Hol a kenyér?", kérdeztem az eladót (mert „zsebből" étkeztem, hogy a tizenkét koronás napidíjból megspóroljak valamit). „A kenyér?", nézett rám, és a bolt jobb hátsó sarka felé kalauzolt, ahol az egész fal kenyérrel volt tele. Kenyér – ennyi? Szégyelltem magam a szegénységemért és a korlátozottságomért (és angolul is csak keveset tudtam).

A kenyér. Abban a tudatban voltunk – ezzel a tudattal érkeztem Svédországba –, hogy mi már nem is olyan rosszul élünk. Legalábbis jobban éltünk, mint, mondjuk, amikor Dombegyházon tanítani kezdtünk, vagy mikor kitelepítettek. És mindenképp jobban éltünk – ezt mindenki megerősítette –, mint a rokonaink a szomszéd országokban. Pontosabban: jobban talán nem éltünk, de szabadabbak voltunk, mondták. Megkaptam a szolgálati útlevelemet, „ablakkal" Nyugat felé. És ez a „Nyugat" csakugyan olyan volt, mint amilyennek lennie kellett. Tisztább, világosabb, rendezettebb, mint a miénk (ott lent), és minden működött benne. Kevesebb volt a rendőr, sokkal magasabbak voltak, és sokkal szigorúbbak (egyikük a kinyújtott ujjával addig tolt kifelé egy hippit a malmöi állomáson, amíg az hátrálva leesett a lépcsőn, ki az utcára). Az árak sokkal magasabbak voltak (a pénzünk nem ért semmit), de tudtuk, hogy sehol sem csapnak be, és minden ár egyforma. A stockholmi tömegközlekedés nagyon drága volt – majdnem egy korona (!) –, de a buszok menetrend szerint közlekedtek, és a menetrendet ki is tették. A házak magasak voltak, ugyanúgy, mint nálunk – de a fenyők körülöttük sokkal magasabbak. Úgy látszott, a szocializmust lehet jól is csinálni.

A brosúrák. Nálunk akkor épp kevés volt belőlük (szerencsére), volt épp elég ötvenhat előtt és után. Svédországban mindenütt találtam elolvasni valót. Kis füzet, nagy füzet, képes tájékoztató, poszter és hirdetmény: minden változatban elolvashattam, amit a szociáldemokraták tettek Svédországgal. A történet az 1929–33-as világválsággal kezdődött, előtte mérhetetlen szegénység (képek, képek). 1932-ben kerültek a szociáldemokraták kormányra – azóta folyamatosan kormányon is maradtak –, hogy megcsinálják a jóléti államot (megint képek). A jóléti állam nemcsak gondoskodott mindenkiről (iskola, munka, pihenés, gyógyítás, nyugdíj, utazás), hanem üzenete is volt. „Mind egyformák vagyunk, egyenlők" (képek). Lelkesítő volt. Olyan országból jöttem – aztán jöttünk, egyre többen ide –, ahol ugyanilyeneket mondtak, csakhogy egész

mást csináltak. Ahol még emlékeztünk rá, hogyan kerültek „a szocialisták" a hatalomra (56), és ahol az egyenlőség mögött, a háttérben vadászatokról, bevásárlásokról és dorbézolásokról rebesgettek. Ezért Svédországba érkezni, ott lenni és azt fölemlegetni nem a szocializmus tagadása volt, hanem a létező szocializmusé egy reménybelivel szemben.

„Oden plan", mondta be egy földöntúli hang (úgy tetszett) a metrón, kiszálltam. A Sveavaeganen hideg szél fújt, de gyorsan a Wenner-Gren Centerhez értem. Postlethwaite, akivel itthon Báthory Zoltzán hozott össze az IEA kapcsán, és aki segített a programom szervezésében, lent várt a bejáratnál. A fantasztikus torony huszadik emeletén – a lift a tizenharmadikig meg se állt – egy kis dolgozószobában találkoztam Torsten Husénnal. Lefényképeztem, amint az asztala mögött ül (póz, egy egész kicsi), és interjút kértem tőle.

Most, 1971 kora nyarán az IEA és az UNESCO kezdeményezésére, Kiss Árpád szervezésében utaztunk Graennába, hogy részt vegyünk egy nyári szemeszteren, amelyről a chicagói egyetem bizonyítványt is adott, hogy megismerjük az iskolai teljesítménymérések igazi hátterét. Még nem tudtuk, hogy „világméretű vállalkozás" részesei vagyunk a történelem különös pillanatában, a nagypolitika egyedülálló konstellációja közben. A hatvanas és hetvenes években az északi országok közvetítő szerepe megnőtt Nyugat és Kelet között. A szputnyik sokk után hihetetlen pénz áramlott az amerikai oktatásügybe, és a demokrata kormányzás évei alatt hangosabbá vált azoknak a szava, akik az oktatásügyben is a központi tervezést sürgettek (Galbraith, Coombs). Ilyen intézet ugyan az Egyesült Államokban sohasem alakult – ellenben amerikai javaslatra Párizstól Indián át Koreáig mindenütt megszerveződtek. Az észak-európai szociáldemokrácia emblematikus figurái, Dag Hammarskjöld, Gunnar Myrdal, a fejlődő világért érzett felelősséget testesítették meg életükben-halálukban. Torsten Husén úgy látta, eljött a *neveléstudomány* pillanata.

Csak azt tudtuk, hogy a csomagunk valahol lemaradt, és hogy valamelyikünk biztosan „jelent". Egyébként meglehetősen elképzelhetetlen lett volna, hogy 1971-ben egyszerre hatan útlevelet kaptunk – én nem egész egy év alatt már másodszor –, és hogy az utazásunkat és másfél hónapos nyári szemeszterünket a meghívók finanszírozzák. Graenna még megírásra vár az iskolareformok hazai történetében, és jó lesz sietni vele, mert Horváth István már nem él, Ballér Endre és Szebenyi Péter is távozott, Báthory Zoli meg tán éppen távozóban van most (2011). Mi ketten – Varga Lajos meg én – is jócskán nyugdíjasok lettünk már. Robogott velünk a busz a repülőtérről az ismeretlen üdülőhelyre, integettünk az út menti trolloknak, ittuk magunkba a táj ismeretlen szépségét és magányát. Izgatottak voltunk, zajosak és újonnan jöttek, akik semmit sem értettek, és ráadásul még büszkék is voltak rá.

Hat hét – annyit töltöttünk kint – mindőnket igénybe vett fizikailag és lelkileg is; barátságok és ellenségességek szövődtek, amik azóta is kísérnek; elhatározások, amikből később oktatáspolitika született. Hallgattuk Husént (aktiv és kreativ volt), Tylert (öregségére is kristálytisztán fogalmazott) és Bloom taxonómiáját (öntudatos volt és rámenős). Havighursttől tanultam nevelésszociológiát, amit itthon a társadalmi mobilitáskutatók teljes értetlensége fogadott; és Goodladtől a kis iskolák dicséretét. Huszonnégy ország csapata gyűlt össze – bármultuk a színes kollégákat (ők is minket) –,

hogy mérést és értékelést tanuljon, a korszerű neveléstudomány alapjait. Graenna új kezdet volt, és egy életre szólt.

Egyszer Olof Palme is meglátogatott (akkor még miniszter volt, Husén tanítványa, nyurga és fiatal; így is halt meg). Esküvőt rendeztek Graennaban, meghívták a „nemzetközi brigádokat" is, talán akkor hoztak bennünket össze. Vagy talán külön érdekesek voltunk a rendezőknek – az első csapat a vasfüggöny mögül? (A magyar illúzió.) Husén elmagyarázta – a miniszter szerényen álldogált mellette, és csöndben egyetértett vele –, hogy az *állam* a fontos, nem a *minisztérium*. Királyi Oktatásügyi Hivatal – így hívták azt a fontos helyet, ahol a svéd iskolareform készült. Éveken át emlegettük aztán a Büro L–4-et, ahonnan a kutatás-fejlesztést finanszírozták. Amikor ezt a konstrukciót otthon elkezdtem magyarázni – hogy a Hivatal olyan, mint itthon a Minisztérium, a svéd minisztérium pedig a központi bizottságra emlékeztet – ijedten intettek le: sok lesz a párhuzamból. (Ma – 2011 – már nekünk is van Oktatási Hivatalunk; nem mindenkinek világos, mire.)

A Vaettern valószínűtlen volt; valószínűtlenül ragyogó. A tó közepén, a szigeten laktak a *trollok.* Tanáraink a graennai szemináriumon nekünk szokatlan tempót diktáltak: reggel előadás, délelőtt-délután szemináriumok, este megbeszélések. Csak közben jutott idő lemenni a tóra (fürödni még júliusban is hideg volt). A tóra menni annyit jelentett, hogy beszélgessünk: értelmeztük, földolgoztuk és helyére tettük a hallottakat. Sok mindent így találtunk ki, szakszavakat, szófordulatokat, gondolatmeneteket. Úgy érkeztünk meg Graennaból, mint egy lelkigyakorlaton edződött szekta, szilárd meggyőződéssel és mélységes naivitással.

Itthon nagy lett körülöttünk a csönd. Egy darabig megpróbáltunk összejárni és föleleveníteni az emlékeket. Graennai „tankönyveinket" a hazai sajtóban egyenként ismertettük. Egymás közt angolul beszéltünk, nemcsak mert így tanultuk meg a kifejezéseket, hanem mert így rejtelmesebb maradt. Graenna után minden világos volt és egyértelmű. *Tudtuk az igazságot*. Most már csak az maradt, hogy elmagyarázzuk a többieknek. Kár, hogy ezek „a többiek" nem voltak kíváncsiak ránk. Így aztán Graenna sokáig titkos történet maradt. Egy történet arról, hogy van pedagógia, amely képes átformálni a társadalmat. Húsz évig éltünk abban a tudatban, hogy valahol már rátaláltak a bölcsek kövére. Nekünk majd csak használnunk kell.

Augusztus közepe volt, hat hét után, 1971-ben. Koppenhágáig együtt utazott a nemzetközi társaság, ott aztán még egy búcsúzkodás. Tudtam (úgy tudtam), hogy többé nem térek vissza. Egy kelletlen és szürke országba mentem haza, ahol bizony nem ragyogtak a színek. A torkom – mint mindenkinek – megint összeszorult a határnál („Svédország? Ja, pornólapok... Na, mutassa csak!") Dehát legalább itthon voltam, ha egérlyukban is. Amit magam mögött hagytam, egyre meseszerűbbnek tűnt; egy tiszta ország és egy gondviselő állam mítosza.

* * *

Graennában jártam – már-már bennfentesnek számítottam tehát –, az OPI aranykapuja azonban egyelőre zárva maradt előttem (s mint később kiderült, egyszer s mindenkorra). Egyszerre voltam kint és bent, mint már sokszor. Szegeden doktoráltam,

emiatt egyfajta irigységet éreztem magam körül (a *Köznevelés*ben csak nevettek egy *doktor* újságírón); viszont tudományos rovatot szerkesztettem, s ez sokak szemében fontos volt. Most majdnem munkatárs lettem (majdnem), az intézet aspiránsaként. Igaz, a *Pedagógiai Szemle*nél.

A *Pedagógiai Szemle* szerkesztősége a földszinten volt, a főbejárattól jobbra. Veress Judit örömmel fogadott. S valóban örültünk egymásnak – kezdetben legalábbis –, neki én voltam az első aspiránsa (talán az egyetlen is – ez mindenesetre tudományos rangot jelentett), nekem meg az a valaki, aki idáig segített s akitől tippeket vártam. A „hátrányos helyzet" – a dolgozat, amit nagy hirtelen ott, a Nádor utcában kitaláltam – mind jobban nyomasztott szétágazásaival és bonyolult összefüggéseivel. Féltem, hogy nem lábalok ki belőle; ráadásul az elvárások is nagyok voltak, idővel még nőttek is. Cikkeket már írtam róla a *Köznevelés*ben; de ez azért más volt, mint amit csinálni kellett (kellett volna). Menet közben aztán kiderült, hogy Veress Judit is tele van kétségekkel.

Igaz, más jellegűekkel: az ő kétségei inkább politikaiak voltak. („A téma kutatása nehezül", mondta egyre gyakrabban, amikor találkoztunk.) S ellentmondó nyilatkozatokra hivatkozott, amelyek – a rendszer vezetőinek birkózása közepette – az iskolára meg a pedagógusokra is rávetültek (legalábbis a minisztérium véleményformálóira). A *Köznevelés*ből a Gorkij fasorba jőve én ezt másképp láttam: inkább a rendszer nyitásának (akkor készült az 1972-es közoktatási párthatározat, Balázs Mihály a szövegszerkesztő bizottság tagja volt, izgatottan számolt be a zárkörű üléseikről). Új nevekkel ismerkedtem (Szelényi, Ferge, Gazsó), vagy olyanokkal, akiket régebbről is tudtam a *Köznevelés*től (Pataki). Tőlük kellett volna tanácsot kérnem, mielőtt (vagy ahelyett, hogy) Veress Judithoz mentem volna bizonytalankodni. Kértem is.

Fergét már régebben említette Hegedűs András – egy előadását hallgattam az új mechanizmusról Debrecenben, imponáló volt, tetszett –, most fölkerestem. Az Akadémia szociológiai kutatójában találkoztunk. Egy sötét kis szobában (majdhogy nem lyukban) egy asztal körül álltak egy kiterített hosszú papír előtt; hárman, egyforma, kíváncsi (riadt?) arcú nők (Ferge Zsuzsa, Háber Judit, Hanák Katalin). Volt később alkalmasabb pillanat is, amikor kerestem a Fővárosi Pedagógiai Intézetben, ahol az azóta híressé vált első empirikus pedagógus kutatásba is bekapcsolódtam (*A pedagógusok helyzete és munkája*, 1972). Pataki újra meg újra a szociálpszichológiára figyelmeztetett bennünket; Gazsó Ferenc ült, és hallgatott, ő akkor itt a kivitelező volt (legalábbis annak látszott). Ebben a körben – akárcsak a *Köznevelés*nél – nem hogy riadalmat nem tapasztaltam, de sokkal inkább valami várakozást, valami újító szellemet. Empíriát csináltak (később mindig így mondták), iskolaközelben, számszerűsítve (védhetetlen). Beavatódtam.

Vezetőm mindennek nem annyira örült, mint én (s mint amennyire a *Köznevelés* méltányolta). Noha pedagógiából voltam aspiráns – és Veress Judit felelt (volna) értem –, mind jobban húztam a szociológusokhoz (vagy azokhoz, akiket annak véltem, a közvélemény is annak tartott). Hogy ne szakítás legyen a vége, az IEA kisegített. Itt valami olyan eszközhöz jutottam (véltem), amely hatékonyabb, mint a szociológusok által használt iskolai osztályzatok. Ez már volt valami, ezzel talán a pedagógiában is lehetett valamit kezdeni (Ferge összevitatkozott Postlethwaite-tel, aki Coleman-re hivatkozott; ez iskolaszociológus körökben új volt, én értettem). Coleman-t ugyan meg-

találtam a Pedagógiai Könyvtárban (*On Equality of Educational Opportunity,* 1972), rám mégis Wiseman vékony, piros kötete tette a legnagyobb hatást (hallgatóimnak úgy hivatkozom rá, hogy megtaláltam a nagy Ő-t). Wiseman még valamit tudott, amit, úgy látszik, mind az IEA, mind a rétegeződés kutatói elfeledtek, vagy nem használtak föl: a területi statisztikákat (*Wiseman, Education and Environment*, 1964).

Most hát összeállt az arzenál: tanulói teljesítményeket kell mérni – *à la* IEA –, a független (bemenő) változókat a rétegeződéselmélet segítségével csoportosítani, valahogy figyelembe véve azt is, ki milyen térségéből jött az országnak. Településtípusok? – ezt persze sokan használták. Nekem azonban Dombegyház, Battonya, Szarvas – néha-néha Kocsord, Polgárdi, Füzesgyarmat, még tán Debrecen, Szeged, Zalaegerszeg – is eszembe jutott. Nem tipusok, hanem terek. Wiseman beiskolázási körzeteket használt; azt én is kipróbálom.

Veress Judit és a *Pedagógiai Szemle* már messze volt (illetve én jártam messze tőle) – a *Köznevelés*től kértem szabadságot a disszertációra. Ez bár szokatlan volt egy újságnál, Balázs Mihály engedélyezett egy hónapot. Próbára tehettem az újságírós rutinomat, tettem is. Naponta húsz oldalnyit kellett megírnom (ceruza, papír), ha időben végezni akarok. Az IEA hazai eredményeit szerencsére megkaptam, a matematikai statisztikában segítettek is. Egy-egy fontos táblázatot reggel kiválogattam, s alighogy É. elment az iskolába (a Kagyló lépcsőtől a Kőbányai útra kellett érjen a busszal háromnegyed nyolcra), én leültem írni. Furcsa, kemény munka volt – érdekesnek mondanám, ha nem fájdult volna meg a kezem és a nyakam tőle, s ha ráértem volna máson is töprengeni, mint a fogalmazáson. Délben szünetet tartottam, a Batthyány utcán fölsétáltam a Széna térre valami ebédért, aztán vissza. Öt órára kellett készen lennem az aznapi adaggal; akkor lementem a buszmegállóhoz, hogy megvárjam É.-t. Álltam a busznál, és már nem is jutott eszembe semmi, csak hogy milyen éhes vagyok (aznap épp almakúráztam, ki tudja, miért).

Letelt a hónap, bevittem a *Köznevelés*be a produktumot, ott átgépelték, lett vagy négyszáz oldal (több, pontosan 425). A szerkesztőség szörnyülködött, nem is akarták kézbe venni. Én meg úgy szédelegtem, mint aki nehéz, súlyos betegségből lábalt éppen ki (valahogy úgy, mint amikor egy félévben tizenkét kollokviumot és szigorlatot tettem le Szegeden). S aki elolvasta (Balázs Mihály), annak nem nagyon tetszett. „Túl tudományos", mondta. „Hol vannak a magyarbánhegyesi gyerekek?" Az IEA nem ment a *Köznevelés*ben, a számokkal („Nem helyettesítik a gyereket!") nemigen tudtak mit kezdeni. Ez mégis szíven ütött. Tényleg, hol vannak a gyerekek? És a falukutatók (Illyés és Kozmutza Flóra, *Lélek és kenyér*)? Gyerekek megdöbbentő fogalmazványai az én tarsolyomban is voltak, Dombegyház óta gyűjtöttem őket – miért is nem hozakodtam velük elő? S hazamenet a buszmegállóban hirtelen kirajzolódott a végleges dolgozat, most már egykori és mai (1939, 1964–66) gyerekvallomásokkal. („Legnagyobb boldogságom, hogy a tehenet eladtuk…, nem kell legeltetni.") Így jelent meg később könyv formában is (*Hátrányos helyzet*, 1975), a kiadónak sikere lett vele. S nekem is, a védéskor. Csak Veress Judit neheztelt meg, egy életre; talán mert a könyv fülén elírták a nevét.

* * *

A disszertáció után plusz föladat nélkül maradtam: valami abbamaradt, más pedig még nem kezdődött el. Fekete József, egykor főosztályvezető a minisztériumban (szakképzés), akkor már tanszékvezető a Műegyetem tanárképző intézetében hívott, hogy tanítsak neveléselméletet. Egykor Szegeden akartam is, már egész jegyzet forgott a fejemben, akkor persze letettem róla. Most már messze vitorláztam egykori énemtől és szándékaimtól, inkább szociológiát tanítottam volna. Azt persze előbb meg is kellett volna tanulnom; különben sem jöhetett szóba akkor még a tanárképzésben. Sarkadi Laci (meleg szívű barát, a *Szakképzés* szerkesztője a minisztériumban, maga is betanított Feketéékhez) tanácsára vegyes felvágottal próbálkoztam. Vettem az Ágoston–Jausz-t (főként az első kötetét), s rájöttem, hogy nem sokban különbözik egy szociológiától. Pedagógusoknak. Persze, kicsit át kéne írni a címeket. Mondjuk, „nevelés" helyett „szocializáció", „öröklött tényezők" helyett „öröklés vagy környezet", „család és iskola" helyett „szocializációs ágensek". Jól hangzott, írtam egy tematikát. S éreztem, hogy magam is szívesen hallgatnám. Csak épp meg kellene tartani.

Előadásról előadásra haladtam, minden előadást háromszor – három különböző csoportnak – tartottam meg. Előtte vázlat (mint a gimnáziumban), elsőre még csak zökkenőkkel ment. Másodszorra jobban sikerült; olyasmik is eszembe jutottak, amikről nem gondoltam volna, hogy tudom. A harmadik alkalommal minden a helyére került. Szaladtam haza, és leírtam.

Nem sokat bizonytalankodtam: heti egy fejezet (háromszor előadva). Éppen csak annyi, amennyit tényleg elmondtam, lehetőleg a fordulatok is. Akkorra már föl voltam készülve, elolvastam annyit, amennyire egy jó előadáshoz szükségem volt. A *Köznevelés*-nél megtanultam, hogy az anyaggyűjtésnek van optimuma: annyit, de csak annyit gyűjteni, hogy megbízhatóan írni tudjak róla. S a hallgatókat láttam magam előtt: autóvezetők oktatóit, gépszerelő-oktatókat (mindkét csoport férfi), textilesek oktatóit (ők nők voltak). „Nem-szokványos" hallgatók voltak, kihívás, hogy Webert vagy Marxot, tömegkommunikációt vagy „szemtől-szembe csoportokat" megértessek velük. Ágoston segítségemre volt, de épp csak hogy. Havighurst könyvét azonban (*Society and Education*, 1962) – akivel Graennában megismerkedtem, 190 magas nyurga öregúr, egykori kémiatanár –, valamint főként Szczepanski kis bevezetését (*A szociológia alapjai*, 1968) nagy haszonnal forgattam. Tőle kölcsönöztem későbbi könyvcímemet is (*A nevelésszociológia alapjai*, 1977)

Volt kéziratom, de nem volt kiadóm még; különösen azért nem, mert a nevelésszociológia illegitimnek számított (hogy úgy mondjam). Szociológiát tanítani külön megbízással, külön engedély alapján, külön ellenőrzés mellett lehetett, erre külön főosztály (Marxizmus–leninizmus Főosztály) szerveződött a minisztériumban. S a pedagógusok sem nagyon voltak kíváncsiak rá; közelebb érezték magukhoz a pszichológusokat. Ez a „nevelésszociológia" azonban, úgy látszik, eltalált valamit: egy iskolára is ráhúzható (alkalmazott) szociálpszichológiát. Füle Sándor, aki akkor a pedagógusképző osztályon dolgozott, fölajánlotta, hogy főiskolai jegyzetként adja ki. Betettem a lábam a felsőoktatásba (mondjuk szerényebben, egy ajtó nyílásába).

Kőbánya

A 636. utca – ahová Battonyáról (Gáspár Lacinak köszönthetően) fölköltöztünk – páratlan oldala akkor még szántóföld volt. Abban az évben (1969) épp kukoricát termesztettek ott; sárgán zizegett, nem emlékszem, mikor törték és vágták, pedig szemben laktunk vele, a páros oldalon. Néhány lépésnyire, a Nagyenyed utcán lehetett elérni a villamos és buszmegállót. Kora reggelente, amikor É. elindult (háromnegyed nyolcra kellett Kőbányára, az iskolába átérjen), a reggeli sötétben egyszer orosz katonák futottak feléje, megdermedt. A katonák azonban elhaladtak mellette, a közeli laktanyából jöttek ki, rendszeres reggeli futásukat végezték. É. kora este érkezett haza, a hosszú buszozás kicsit megviselte az embert. Én később indultam – közben elláttuk Esztert –, nekem kilencre kellett a *Köznevelés*be érnem. A busz a lakásunktól – Laci házától – körülbelül 15–20 perces séta volt; nem is ártott, azokban a hónapokban legalább nem kaptunk influenzát. Esztert, aki egyéves lett akkor, Pálfiékhoz vittük át; a kedves család szívesen látta, mert az asszony otthoni bedolgozó volt. Szép, loboncos pulikutyájukat Eszter utánozta; egyszer – még nem beszélt, de már majdnem – szinte pontosan bemutatta, mennyire örül a kutya, amikor ő odaérkezik.

A kutya és Pálfiék örültek, és persze mi is; egészen addig, ameddig Emma, Gáspár Laci felesége vissza nem akart költözni. Neki nem vált be Szentlőrinc, úgy érezhette, hogy a háta mögött kisemmiztük – Laci meg én –, mivel azonban a ház persze az övé is volt, visszajött (az egészségügy amúgy is kereste; idegbetegsége miatt állandó egészségügyi ellenőrzés alatt állt). Előbb kért, aztán követelt, majd a gyerekeivel együtt a ház bejáratánál vetett ágyat magának. Lacival közösen megpróbáltuk lebeszélni róla, előbb engedett, később azonban hajthatatlan lett. Nem lehetett tovább várni, át kellett adni a lakást. Bárhogy szólt is a megállapodás – egy következő évet is kifizettünk már –, most már Laci is, a maga csöndes módján többször, írásban is felszólított, hogy költözzünk ki. A nagyszülők megérkeztek Szarvasról, kijelentették, hogy az állapotok tarthatatlanok és Eszter fél (szerencsére nem volt igazuk), s vitték Esztert magukkal Négyéves koráig nem is került Szarvasról elő, náluk nevelkedett. A bútorainknak össze-vissza kerestünk helyet, végül Kőbányán találtunk, É. nagynénjénél, egy kis szoba-konyhás ház padlásán (ahol legalább örömmel fogadták). Mi magunk pedig visszamentünk a Kagyló utcába.

A lakás ettől kezdve központi kérdéssé vált mindkettőnknek, sőt persze a családnak is. Mint egy hol csöndesebb, hol már-már elviselhetetlen „háttérzaj", a lakásprobléma befolyásolta, meghatározta, motiválta, átitatta É.-nak a tanítást, nekem a „közéletet". Mióta együtt voltunk, nyolc helyen laktunk már, szerencsétlenebbnél szerencsétlenebb ötletek jutottak eszünkbe. Innen nézve már az is szerencsétlennek látszott, hogy följöttünk Pestre.

Az egyik megoldás a bérlet vagy albérlet lett volna; ezt Pestlőrincen már kipróbáltuk, s Laciékkal még szerencsénk volt. Néha fölmerült, hogy Kőbányára költözünk, a Petrőczy utcába (kellemes, családi házas környék) É. rokonaihoz, mert ott nem volt gyerek, igaz, az csak szoba-konyhás kis ragaszték ház volt (erre futotta É. rokonáéknak, amikor 1944-ben elmenekültek Romániából, ezt is csak nagy erőfeszítéssel, rettentő munkával tudták megszerezni, fönntartani, kispolgár és proletár lét határán

egyensúlyozva). Albérletet szerezni akkor Budapesten közel egyenlő volt a lehetetlennel; nemcsak mert nem volt elég lakás (mikor volt?), hanem mert az albérlőt, ha nem akart, nem lehetett többé kitenni – mindenki óvakodott tehát.

A másik megoldás a „lelépés" volt; a Kádár-rendszer (mondjuk inkább, a pesti lakásszűke) egy jellegzetes terméke. A bérlakások fölött a kerületi tanács lakásosztálya rendelkezett; ha kiköltözött valaki, a lakás visszaszállt a tanácsra, amely azt meghatározott szabályok szerint újra kiutalta. Vagy e szabályokat áthágva; ha mondjuk, távozó és reménybeli bérlő előre megállapodtak, és találtak olyan tisztviselőt, akit megvesztegethettek hozzá. Ez már-már bevett szokássá vált, ügyvédek szakosodtak rá, álságos lakáshirdetésekkel. Zsembery István azonban, anyám nővérének a férje, aki bíró volt, fölháborodottan utasított el, amikor tanácsot kértem tőle. Lelépés mégis létezett, több ilyennel próbálkoztunk. Körbe jártuk a Bartók Béla út környékét, amerre É. lakott, mikor megismertem; kívül szép, de belül sötét és leromlott lakásokban próbálkoztunk. (Egy évtizeddel később, amikor a BUVÁTI-nak dolgoztunk K.-val, megértettem, miért. A Bartók Béla útja – a Gellérttől a Körtérig – már akkor el volt öregedve és le volt romolva; statisztikailag majdnem úgy, mint az elöregedett dunántúli vagy észak-magyarországi falvak.)

Maradt tehát a harmadik út, amelyen a hozzánk hasonlók legtöbbször jártak: lakást venni vagy belevágni egy építkezésbe. A *Köznevelés*nél az idősebbeknek mind megvolt a maguk lakáshistóriája, el is mesélték. Piry Józsi bácsi egy év alatt (egy év!) építtette föl a házát egy telken, amelyet a fővárostól kapott; no igen, de ez még jóval a háború előtt történt. A fiatalok így-úgy jutottak lakáshoz: emeletráépítéssel, volt szolgálati lakások átminősítésével (benne maradtak), második házassággal. É. kollégái az iskolában akkor kezdték megörökölni a nagyszülők lakását, akik kihaltak belőle (rosszul hangzik, de nekünk – nekem – ilyen se volt). Mi egy lakáslelépésre alkudozva a Körtér környékén akadtunk rá eladó lakásra, nem messze, a Vincellér utcában. Illyésék lakása két szoba és a mellékhelyiségek volt; igazán nem rossz (akkor legalább így láttuk); csak szűk kicsit, és az állaga vitatható. Újabbat, nagyobbat építettek, azt mondták. (Hogy mit rejteget a társasházban lakás, akkor még nem tudtuk, sőt nem is akartuk tudni.) Megállapodtunk, leelőlegeztük, föllélegeztünk. Hónapokon keresztül mérlegeltük, hová jár majd Eszter (óvodába), és hogyan utazunk mi (a munkahelyünkre).

Illyésék azonban (előleg ide-oda, szerződés erre meg amarra) nem mozdultak. Kértem, unszoltam, telefonáltam. Előbb a lakásukra, aztán a munkahelyükre, végül az (állítólagos) építkezéshez. S miközben jókedvvel (ha a *Köznevelés*ben a telefonomra jó híreket kaptam) vagy lehangoltan (ha rosszakat) fölfelé mentünk a Kagyló lépcsőn, bármennyire nem akartam is, rá kellett jönnöm, hogy a Vincellér utca reménytelen, Illyésék (tán akaratlanul, de mégis) becsaptak. Más után kell néznem.

Együtt borongtunk ezen Fejes Pistával – maradék barátommal a képzőből –, aki közben leköltözött a Csúcs-hegyről a nagymamájához a sötét Népszínház utca valamikor jobb napokat látott, leromlott bérházába a Teleki-térnél, megházasodott, s most hármasban laktak a nagymamájával. Hirtelen eszébe ötlött, hogy az édesanyja (anyja második férje) épp lakásépítést szervez, nem is rossz helyen, az Újlipótváros elején, a Borbély utcában. Negyvenezer, *kesben* ('cash', akkor nemigen ismertük), közölte a férj, aki külkereskedelmi jogász létére most társasház építtetéssel foglalkozott. Dicsekedve

mutatott a közelben egy másik, hatalmas házat, azt is ő szervezte, az is sikerrel fölépült (mennyi idő alatt, nem firtattuk).

Ez jó lett volna, de negyvenezer! (Különösen Illyésék és az elszalasztott Vincellér utca után.) Én tízezret tudtam begyűjtögetni keservesen a Pasarétről (apám húgáéktól), É. a szarvasi rokonságot próbálta mozgósítani, persze, hiába. Míg egyszer aztán látogatóba jött hozzánk Rohály Mihály, egykor csabai evangélikus pap, most már görnyedt nyugdíjas, valami távoli rokon. (Csicsely, Kiszely, Rohály – ezek mind környékbeli *tót* nevek voltak.) Kopott ballonkabát lógott rajta – valósággal húzta maga után –, bogos kezével, amit a reuma tartott görcsben, kopott bőröndöt szorongatott. „Ebben vittem a Luther-kabátot", mutatta, s magában kuncogott. Nem tudtuk mire vélni; kinyitotta a bőröndöt. Hozott és leszámolt É.-nak húszezer forintot (repkedett a sok pénz, egy vagyon, akkor még nem voltak ötezresek sem, és én jó, ha kétezret kerestem havonta).

Cash tehát volt, de a Borbély utca sem épült, pedig ide is jártunk, én még szegény Fejes Pista barátom nyakára is. Ez már a második rossz befektetésünk volt; a Kagyló utcából pedig nyár végére ki kellett volna mennünk. Helyette én Svédországba utaztam, É. meg Szarvasra, a lányunkhoz (csak hétvégeken tudtuk látogatni). Ott kapta a hírt, onnan táviratozta meg Svédországba, hogy van lakás. A főváros segített, pedagóguslakáshoz jutott.

A főváros túlzás volt; Mezei Gyula, a művelődésügyi osztályvezető segített. A *Közneveléss*nél ismerkedtem vele is össze, dolgoztam is neki, valami szakanyagot rendelt, megkedveltük egymást. Mint sokan mások, ő is megígérte, hogy segít; sok máshoz hasonlóan már neki sem hittem. De másoktól eltérően Mezei Gyula segített. A főváros, külön akcióban, az új lakótelepi lakások közül tizennégyet utalt ki pedagógusoknak. Kőbányának Mezei két lakást javasolt belőle, ha az egyiket Kozma Tamásnénak szavazzák meg, és sürgősen értesített, hogy pályázzunk. É. pályázata azonban a sokadik lett Kőbányán (mások régebben vártak vagy beépültebbek voltak). Erre Mezei három lakást ajánlott Kőbányának; É. pályázata másodszorra a negyedik lett. A negyedik lakást Mezei egyenesen „pántlikázva" adta.

* * *

Lakás – az is túlzás volt: csak kiutalást kaptunk: én Svédországból egyenesen költöztem volna. Még nem volt azonban hová, az Óhegy tetején csak az alapokat láttuk; a négy közül az első már látványosan épült. Mire a negyedikhez értek (alagútzsaluzás), eltelt egy újabb év. Mindegy, valahogy kivártuk, 1972 nyarán költöztünk.

Csak ilyen, csak olyan, házgyári, lakótelepi, Kőbányán – mindegy. Azért ha a battonyaihoz hasonlítottam, először is pesti volt, másodszor is összkomfortos. Igaz, hogy csak 49 négyzetméter (abból nyolcba számították az erkélyt, mert az is volt), és az is igaz, hogy a konyháján nem volt ablak. „Sötét konyhás", úgy nevezték; a szagelszívót kicsire méretezték, idővel amúgy is leállt. De ez mind mindegy volt. Tágas, szép ablakai délnyugatra nyíltak, a pici előszoba, ha lehet, még kisebb fürdőszoba külön WC-vel (a rossz kilincs miatt néha magunkra zártuk), a nagyszoba és a másik, a kicsi – ez így együtt a vágyott birodalom, maga A Lakás volt. Volt neki bejárati ajtaja gombbal; gyorsan névtáblát csináltattam, és fölcsavaroztam. Pont olyan volt, mint egy igazi lakás. Majdnem

olyan. Nekünk tizenhárom évig nemcsak lakás, hanem az otthon. Szeptemberre fölhoztuk Szarvasról Esztert, véglegesen. Ideje volt, akkor lett négyéves, a nagyszülők már alig tudtak mit kezdeni vele, holott a szerelem köztük kölcsönös volt és maradt.

A tízemeletes házban hatvanvalahány család lakott, emeletenként hat lakás. Nemigen ismertük a szomszédainkat (lakótelepen éltünk, ha kicsin is); inkább csak néhányat közülük. A mi emeletünkről (második) csak Balázsékat, régi kőbányai értelmiségi család, idős korukra fölszámolták a házukat a Pataki (egykor és ma újra Szent László) téren; nagy darab, mutatós bútoraikkal nem is fértek el a kiutalt lakásban, rosszul érezték magukat, panaszkodtak. Az ötödiken Pintérék laktak többek között; a rossz tartású, kedélyes Pintér Gyula – akitől hol a kertjéből lopták ki a bokrokat, hol az autójából a benzint, nem más volt, mint a Pest megyei rendőr főkapitány (igazán nem látszott rajta). A hatodikon, a túloldalt Mohácsiék laktak, alacsony, ősz, mosolygós férfi és barna, fáradtabb arcú felesége; kislányukat É. nagyon kedvelte, minket meg Mohácsiék ezért. Eleinte nem jártunk össze, később csaknem kikerülhetetlen volt. Mohácsi László meglátta nálam az *Economist*-ot, és kérdezgetni kezdett; kiderült, hogy bankhivatalnok, Zalaegerszegről költöztek ide (később a Nemzeti Bankhoz került, majd egy koreai bank hazai alapítója és vezetője lett). Cserébe, hogy É. a kislányukat kedvelte, ők Esztert karolták föl (Eszter nem örült ennek, „jó Mohácsi bácsi", mondta éllel). A földszinti lakásban – eredetileg gondnoki lakásnak készült, úgy is vették át – Bárdiék költöztek, Benőék bíztatására, Kispestről.

Benőékkel a kilencedikről szomszédoltunk. Benő Kálmán akkor a Magyar Pedagógiai Társaság titkára volt Simon Gyula, a főtitkár mellett, sokat utaztak. Következésképp Kálmán jól ismerte a kávéházakat, éttermeket (kocsmákat is), ahol jó bort, főképp pedig finom pékárut lehetett kapni, enni. Feleségestől Kispestről jöttek át Kőbányára, s vissza is vágytak Kispestre (mikor mi elmentünk, ők is visszaköltöztek). Kálmán meleg szívű szomszéd, barát, jó hallgató és okos társalgó volt. Ha mindketten otthon voltunk, kávéztunk és eszmét cseréltünk, könyvet is („Nem adom vissza, az enyém, én loptam a gimnáziumból. Nem te loptad, én loptam. Itt a battonyai pecsét", ezen szégyenlősen nevettünk.) Ami, a felesége irányította a családot – Kálmánt és a fiúkat, Gergőt –, mindig szíves háziasszony és okos tanár volt. Jó budapesti gimnáziumokban tanított, és nagyon rajtavolt, hogy É. is odakerülhessen. (A fordulat után ő hívta É.-t a Rákócziba.)

Ha az Ihász utcán mentünk lefelé az Óhegyről, a Kápolna térre értünk; ez volt a környék legrégibb temploma, még mielőtt a Pataki (Szent László) téri fölépült volna. Volt is vagy kétszáz éves. A Kápolna tér sarkán egy szakközépiskola, sokáig bátran és becsülettel tartotta a színvonalat (főként fiúk jártak ide, technikusokat és szakmunkásokat is képeztek). A Kápolna téren nagyon sokáig épült egy társasház (magánkezdeményezés), nem és nem akart befejeződni. Tudj' Isten, miért, ide képzeltem Hábetleréket Fejes Endre regényéből. A Kápolna téri kápolna előtt vasárnaponként tömeg feketéllett, mind férfiak, rosszul öltözötten, mondhatnám, társtalanul. Lengyelek voltak, itt találkoztak és társaséltek a templom körül. Följebb, a Barátság park környékén és lejjebb, már a Kőbányai úton görögök éltek, a szülők generációját az ötvenes évek elején telepítették le itt, a gyerekek jó része a László Gimnáziumban tanult tovább.

Bár Kőbánya mint munkáskerület kapott több pedagóguslakást, azért ez nem volt igazi munkáskerület; legalábbis nem a megszokott értelemben (Váci út vagy Csepel). Itt nem a nagyipari munkásság dominált, hanem a kisiparosok. Kőbánya mindig is Budapesthez tartozott, igaz, annak csak a X. kerülete (mint dédapám iskolai atlaszából kitanultam). A kőbányai kisiparosság más kultúrát teremtett maga körül, mint a Váci út proletárjai vagy Csepel nagyüzemi munkásai. Itt a mezőgazdaság tradíciója még csaknem kézzelfogható volt; az Óhegyen, ahol laktunk (lankás emelkedő, de végülis a Gellérthegy magasságában!) még láttuk a régi csősztornyot, amelyből kétszáz évvel azelőtt a szőlőt vigyázták. „Lent" a városban (ez azért túlzás volt, de ténylegesen lefelé mentünk), ami a Pataki teret jelentette, amikor odaköltöztünk, még álltak a „városképi jelentőségű" polgárházak, körbefogva a teret. Szemben velük a templom, a városháza (akkor kerületi tanács), balra tőle a zenei általános, jobbra valamivel odébb a 20. század elején épült gimnázium, amelyet szintén Szent Lászlóról neveztek el (a mi időnkben csak László – de az egyértelműen és külsőségekben is megfogalmazva).

Ahol a „mi házunk" – másik hárommal – épült, korábban külterület volt, beszorulva a város és a sörgyár (Dreher) közé. Az Óhegyre eredetileg lakótelepet terveztek nyolc házzal, kis parkkal, ABC-vel. Ebből csak négy épült meg, a többi helyén nagy park lett, mert mozogni kezdett a föld. Kőbánya ugyanis valóban kőbánya volt egykor; hatalmas tárnái a sörgyártól le egészen a városközpontig nyúltak; ott is voltak bejáratok, pótkocsis teherautók ki-be közlekedtek rajta. A tárnák később borpincék voltak, s amikor a filoxéra Kőbányán is kipusztította a szőlőt, az osztrák-magyar Dreher sörgyárat telepített ide, érlelőpincékkel. Ez romantikus volt; a csősztoronyban presszó üzemelt, kilátójából nézni lehetett a Barátság parkot, amely attól lett „barátság", hogy a közelben állomásozó oroszok építették a kerületnek (később a tárnák miatt megsüllyedt, veszélyes lett, elgazosodott).

A hatvanas és hetvenes évek fordulóján, amikor odaköltöztünk az újonnan kialakított Ihász közbe (óhegyi lakótelep, hangzott ígéretesen), mindebből valami még visszhangzott, még kiérződött. A csősztorony még üzemelt. Még voltak, akik tudták, hogy csősztorony volt, környékbeli utca őrizte a nevét. Lejjebb, a Harmat utcán és följebb, a Mádi utcán már épült ugyan lakótelep (a Harmat utcai sztálini klasszicista stílusban az ötvenes években; a Mádi utcai meg három emeletes házakkal, viszonylag otthonosan a hatvanas években). De akik itt laktak, ide költöztek, valamit még tudtak a régi Kőbányáról. (Nekem Szoboszlay Béla kollégám adta tovább, amikor először kivitt bennünket magához, hogy megmutassa, alkalmasint ránk is sózza a lakását.) Később a Kőrösi Csoma Sándor utat, Kőbánya főútját, amelyen a forgalom Pestről a Rákosokra vitt, elterelték egy nagy kanyarral. Az egész városközpontot átszabták, a sörgyártól az állomásig (előbb Liget, majd Zalka Máté, ma megint Liget tér) akartak bevásárló központot csinálni belőle. De ez a városátrendezés csak azt érte el, hogy a Főtértől a vasútállomásig eredetileg vezető utca zsákutcává vált, boltjai leromlottak, majd bezártak. A Zalka Máté tér újonnan épült nagy áruháza, ahová néha vásárolni benéztünk, mára kültelki boltközponttá vedlett.

Megépült viszont az újhegyi lakótelep – neve az Óhegyre rímelt –, hatalmas tömeget sűrített össze, elzárva és kitaszítva a régi Kőbányától. Az újhegyi lakótelep már

megépülésekor valódi társadalmi fenyegetés volt; közösségi bomba (robbant is néha), a maga nem is szövetkezeti, hanem bérlakásaival és a társadalmilag fölmorzsolt lakótömeggel, amely odatelepült. Az Óhegy ehhez képest, hogy úgy mondjuk, elit lakótelep maradt a maga négy házával, frissen kialakított parkjával, amely elég nagy volt ahhoz, hogy ne (legalábbis ne azonnal) tapossuk szét; fiatal családjaival, ahol a gyerekek – mint minden gyerek – tulajdonképpen helyesek, kicsit ilyenek meg olyanok voltak; de mind szeretni valók. (Amikor később a budapesti oktatás tervezésében dolgoztunk K.-val, a nagy és kiürülő, leromló lakótelepekről nekem mindig az újhegyi jutott az eszembe; mamutiskolájával, agyonhasznált, összefirkált falaival, erőszakos gangjeivel és egész kilátástalanságával. Az óhegyi lakótelepről nem jutott eszembe semmi, eleinte csak az, hogy itt van az otthonom; s csak később az, hogy jó volna elköltözni onnan.)

* * *

Kőbánya nem volt számunkra teljesen váratlan, bár számítani azért nem számítottunk rá. A Száva utcához érve (a Határ útnál), Gáspár Laci egy akkor elkészült modern épületet mutatott: „Itt taníthatna a feleséged…" Az épület tényleg jól nézett ki (Dombegyházhoz képest meg pláne), mondtam is É.-nak, aki azonban kijelentette, hogy gimnáziumba szeretne kerülni. Majd ha meglesz az egyetemi végzettsége, hárította el Mezei, addig is általánost ajánlva. Ha nem is a Száva utcában (amúgy is Kőbánya széle volt), hát legalább a városközponthoz közel, a Kőbányai út végén, a barakkoknál.

Ez is új épület volt, ráadásul neves építészek készítették alig egy évtizeddel korábban, és csakugyan közel volt a Zalka Máté térhez, ami akkor a bevásárló központnak számított. A barakkok első világháborús menekülteknek és erdélyi áttelepülteknek épült, akik azóta messze mentek belőle, a munkás- és lumpenlét határán billegő családok költöztek ide. A szép, átriumos iskola kerámiapadlóján téli reggeleken csoportokban feküdtek a gyerekek; melegedni jártak ide a padlófűtés miatt, meg főleg azért, mert a szülők reggel hatra jártak dolgozni. Az iskolához óvoda is kapcsolódott, a tanáriból épp az udvarára lehetett látni. Ide vitte magával É. reggelente Esztert, részben mert lennie kellett valahová nap közben, részben pedig hogy szemmel tarthassa (ez utóbbit sem É. kollégái, sem az óvó nénik nem díjazták, de É. ragaszkodott hozzá).

Bár eredetileg középiskolába akart menni, É. mégis megszerette (vagy legalább megszokta) ezt az iskolát. Neki megfelelő társaság verődött ott össze; Drenyovszkyné, az igazgató törekedett rá, s Mezei is tudta, miért ezt ajánlotta É.-nak. Az igazgatóhelyettes, akivel hol jóban volt, hol rosszban, még sokáig járt hozzánk, szép lányát maga nevelte, diplomához, majd néprajzkutató álláshoz juttatta; dicsekedve és borongva mesélt erdélyi szülőföldjéről. Szathmáryné férje fizikus volt, akadémiai kutatóban dolgozott, neves szakember és tudománypolitikus lett belőle a rendszerváltozás után. Drenyovszkyné éjt-nappalt az iskolában töltött, s ha nem, ágyhoz kötött beteg férjét ápolta; féltékenyen vigyázta testületét, ami már-már terhes is volt. Ezért amikor megszerezte az egyetemi végzettségét, É. már nem is akart gimnáziumba menni; inkább én voltam rajta. Mezei Gyula fölvetette a Fazekast, végül É. mégis a Lászlóban, Kőbányán kötött ki.

A László Gimnázium is különös volt (Kőbányán minden különös volt, vagy legalábbis szokatlan). A László Gimnázium, bár a főváros építtette Bárczy István iskola-

építő programja keretében, igazi kisvárosi gimnáziummá vált az évek során. Részben mert főként a kőbányaiak választották a gyerekeiknek, sokszor még akkor is, ha már elköltöztek Kőbányáról. A Lászlónak rangja volt a kőbányaiaik körében – ilyent csak Battonyán tapasztaltunk –, az ott lakók a sajátjuknak tudták az iskolát. A 85-ös buszon, amivel az Óhegyről lefelé mentünk a Kőrösi Csoma Sándor útra s tovább az Örs vezér térre, mindig hangzott egy-egy elismerő szó a gimnáziumról vagy anekdota azokról, akik ott tanítottak (később É.-ról is). Az, hogy Kőbánya kisiparosok kisvárosa volt, azt is jelentette, hogy a feltörekvő családok már ide, ebbe a gimnáziumba küldték a gyerekeiket; még ha a nagyszülők maguk nem szereztek is érettségit. (A polgárit végezték el, amely – zenei általános formájában – akkor is ott működött a Pataki téren.)

É.-t nem szívesen fogadták a gimnáziumban. „Van már orosztanárunk, érvelt az igazgató, Kovács Péter, itt ez a szovjet asszony", s egy kollégára mutatott, aki nehézkesen, bár flottul beszélt magyarul. A „szovjet asszony", mint az Battonyán is kiderült az ottani orosztanárról, asszony mindenképp volt, de szovjet csak úgy, ahogy a litvánok (Battonya) vagy a kárpátaljai magyarok (Kőbánya) számítottak szovjetnek. Később barátkoztak É.-val, de csak mérsékelten; tanártársa, főnöke, vetélytársa és sírig hű barátnéja, Ternainé (maga is orosztanár) lett.

Bár nagyra tartottam ezt a gimnáziumot – és É.-t benne –, sohasem szerettem. S mennél jobban belebonyolódott É., annál kevésbé. Csicsely Mihály egyszer bejelentés nélkül ellátogatott az imádott lánya gimnáziumába (én is megtettem később a saját lányommal); „Ennyi csúnya ember egy rakáson", kommentálta aztán a látottakat. É. fokozatosan beletemetkezett az iskolai munkába, személyes ügyének tartotta az emberi – tanári és tanulói – sorsokat, különösen amikor Kovács Péter nyugdíjba ment, és az iskola új, fiatalabb igazgatót kapott. Most már huszonnyolc-harminc órákat tanított hetente, föllelkesülten érkezett esténként haza. Aztán ahogy elszállt a lelkesedése, csak ült a sarokrekamiénkon, és bevezetés nélkül sírni kezdett. Nem mehetett tovább, tennem kellett valamit. Mint az öreg halász a mesében, megint Mezeihez mentem.

Eszter az óvodából a Pataki téri zeneibe került. Az általános iskolák akkor szigorúan körzetesítve voltak, emellett, a társadalmi egyenlőségre hivatkozva mint kutatók, magunk is érveltünk. Mint szülők – bár szégyen kerek perec bevallani – kevésbé. A zenei általánosok azt a célt szolgálták, hogy a „tehetségeseket" vegyék föl; a „tehetség", tudjuk, mit jelent. A probléma csak az volt, hogy zenét is kellett tanulni. Eszter együtt járt egykori képzős társam, Bábosik PIstván fiával, Zolival (örömmel regisztráltuk), Zoli édesanyja zenetanár volt, hegedűt tanított, Zolinak is. Eszter is belekezdett, aztán gyorsan abbahagyta, s átnyergelt a fuvolára. Ez lányosabbnak tűnt, s nem kellett Zolival sem versenyeznie. Mint később kiderült, a fuvola sem volt épp egyszerű. Nagy levegőket kellett venni, ez sem nagyon tetszett. Mindez szerencsére annyi időt vett igénybe, hogy eltelt az alsó tagozatos négy év, s elgondolkodhatott (elgondolkodhattunk) rajta, hogy itt folytatja, vagy másutt. Végül a hangszer is segített, s persze mi is; Esztert a Trefortba (akkor ELTE Ságvári Gyakorló Iskola) vették föl.

Eszter és É. pályafutása megint összefonódott; egy iskolába jártak, jó darabig, amíg Kőbányán laktunk, együtt. Mezei, akihez fordultam, hogy É. a rekamién sír, nagy lelki nyugalommal megint a Fazekast ajánlotta. É. hajlott rá, aztán megkötötte magát. Épp

Mezőtúr felől mentünk Szarvasra (K.-t és a férjét vittük magunkkal), amikor egy kanyar közben kijelentette, hogy ő nem megy sehová. Lelketlenség volna faképnél hagyni a Lászlót (meg az új igazgatót) „épp most". Nekem „épp most" a kanyar jött, utána megálltam, hogy vagy ő száll itt ki, vagy pedig én. Végülis ő akart – kezdettől fogva – gyakorló iskolai tanár lenni, s én exponáltam magam miatta. Aztán mindketten elcsillapodtunk, mint a háborgó tenger a mesében, s mentem ismét Mezeihez. Akkor azt találtuk ki, hogy legyen fővárosi külső vezető tanár; maradhat a Lászlóban, de kevesebb órával. Ez igen-igen bevált, sajnos azonban csak egy évig tartott. Ha vezető tanár akart maradni (s É. most már megszerette), akkor mégis csak el kellett mennie. Föllélegeztem.

* * *

Röviddel Kőbányára költözésünk után – az újonnan megnyitott mozi előtt, vagy tán az újságosnál – rám szólt valaki. „Elnézést, nem Kozma Tamás a Szemere utcából?" Pokk Feri egykori osztálytársam és barátom volt, akivel végtelenített beszélgetéseket folytattunk az utcasarkon, foci drukkerek voltunk (ő Fradi, én MTK), s ha megszorultam a verekedésben, kisegített. Megörültünk egymásnak, ilyen véletlen! S ráadásul az újonnan épített városközpontba költözött már egy ideje, idevaló. Miután kicseréltük lakásviszontagságainkat, kijelentette, hogy intézkedik (jogász lett belőle, később egy időre a tévé jogtanácsosa). Így ért véget – Pokk Feri közreműködésével – Vincellér utcai kalandunk, mert Feri se szó, se beszéd birtokba vette Illyésék akkor már üres lakását, s abban a pillanatban el is adta egy új tulajdonosnak. Volt már lakásunk (igaz, 49 négyzetméter), most pedig autónk is lett (igaz, Zaporozsec).

A Zaporozseccel – különösen ha már nem kellett fűteni benne, mert a fűtése mindig leállt – egyre hosszabb utakat tettünk; kinyílt előttünk a világ. Különös érzés volt: egyik hétvégén Szarvason lenni (É. családja), egy másikon Pécsett (É. unokatestvére tanított ott a főiskolán); aztán Kecelen, ahol egy másik unokatestvére épp letelepedett; majd Gyöngyösön (ott is egy unokatestvér, épp családalapításban és letelepedőben); majd Kocsordon és a Szamos-közben (ahová én mentem nosztalgiázni). Akkor fogtam föl, mit jelent bezártan élni; hogy mit is jelentettek az évek, amelyeket Dombegyházon és Battonyán töltöttünk, alig néhány kilométerre az akkor oly megközelíthetetlen Csabától, Szegedtől, Szarvastól. Most bezzeg pótoltuk – három forintért vettük a Zaporozsecbe a benzint, háromért, akár a kenyeret –; unos-untalan Szarvason voltunk, s néha külföldön is (ami jobbára Romániát jelentette).

Nemcsak a Zaporozsec, s később egy kék, majd egy sárga Wartburg miatt. Kőbánya kopni kezdett, lakásunk szűkült, a fák az erkély előtt száradtak, a parkunk gazosodott. Mindenki csinált valamit, utaztak vagy építkeztek (egyre többen mindkettőt, dicsekedve). Én is építkeztem Pintérékkel és Mohácsiékkal; az Ihász közben, a ház bejáratával szembeni garázssort. Ezzel egy ideig mindnyájan elfoglaltuk magunkat. Még azok is, akiknek akkor épp nem volt autójuk; kiadták a garázst (akkor jó üzlet volt). S amikor a garázssor elkészült, a kaláka folytatódott a vasárnapi autószereléssel autómosással és bütyköléssel. Mindenkinek volt egy csalhatatlan tippje, mindenki (legtöbben) nevetett a Zaporozsecemen, megcsodálták, hogy még mozog, s megdicsértek, amikor lecseréltem (É. és Eszter megsiratták). Aztán a beszélgetés átcsapott a nyári túrákba; Mohácsiék a Skodájukkal már

a tengerre mentek. Lassan kiderült, hogy kinek-kinek megvan a maga üdülője, sőt egyesek – aki teheti – távolabbra néz: el is költöznék. (Egyesek, mint később Bokodiék a Lászlóból vagy É. unokatestvéréék Pécsről, disszidáltak; ez volt a hetvenes évek végének nagy hulláma; É-t is kísértette, sőt egy beszélgetés erejéig bennem is fölvetődött.)

Általában azonban nem néztünk ennyire messze: É. csak a szomszédba költözött volna egy lakáscserével, maradva a lakótelepen; engem ez borzasztott. Ha megyünk, menjünk rendesen. Végül beletörődtem, egy kikötéssel: nem bánom, de É. intézze. Ez végül hatott; ennyire azért É. sem akarta. Mohácsiék különben is a szomszédos Gitár utcában akartak építkezni, ikerházat, mondták, már a gerendákat is kiválasztották. É. ettől is lelkes volt, én vonakodtam. Kőbánya annyi év után sem vált az otthonommá; az otthonom másutt volt, csak még nem tudtam hol (talán Kolozsvár?). Valamit mégis tennünk kellett, mert amilyen jó volt a beton lakásunk újonnan – gyorsan épült, összkomfortos volt –, olyan nyomasztóvá vált később az, hogy egy szöget nem üthettünk bele, nem beszélve egy átrendezéstől (a válaszfalak is betonból voltak).

Szarvasra rendszeresen jártunk – a Zaporozsec szinte már magától fordult az 5-ös útra Alsónémedi és Lajosmizse felé, aztán Kecskemétnél a 44-esre, Tiszaugnál az új Tisza-hídon át, Kunszentmártonon keresztül a régi, később az új Körös-hídon. Logikusnak látszott, hogy az út mentén valahol telket vegyünk, talán építsünk is rá. Leginkább Szarvason, hiszen ott élnek É. szülei, ott nőtt föl Eszter, odakötik É.-t az emlékek. „Szarvasra? Soha!" (Épp az emlékek miatt.) Akkor más vízpartra; de a Balaton partja nekem elérhetetlennek tűnt, É.-nak pedig csak a gimnáziumi tábort jelentette, a nyüzsgő gyerekhaddal és a tanári kompániával; tőlük függetlenül a Balaton hidegen hagyta. Valami hegyvidék? (Akkor épp akadémiai beutalóval üdültünk, kétszer tán, a Mátrában; az erdőben patak susogott, madarak hangoskodtak és fák, magas zöld fák hajladoztak – még magnóra is vettem a hangjukat.) É. rám hagyta, legyen. Gyuri, az unokatestvére a gyöngyösi tanácsnál dolgozott: „Mátrafüred! Egy telek Mátrafüreden, építkezéssel – azt télen is kiadhatod…"

Mátrafüreden épp akkor nyílt meg az Árnyas út – az üdülőtelep legszélső utcája. Tizenkét telket parcelláztak; nagy érdeklődés közepette, egyszerre elkeltek. A maradékhoz csak a tanácselnök révén lehetett hozzájutni; ez Gyuri szerint is reménytelennek látszott. Én azonban megneszeltem, hogy a gyöngyösi tanácselnök a Közgázra jár, ott Berend T. Iván az egyik professzora. Az ő közbenjárása meghatotta a tanácselnököt, kegyesen juttatott nekem telket; lehetett építkezni. (A ház, pusztuló környezetében ma is áll; idegenforgalom, fejlesztés, még a forgalom is elkerülte. Az Árnyas út, a hajdani nagy ígéret végül zsákutca maradt.)

Az Akadémián

Kandidátusi védésem (1973) után nem sokkal megkeresett Vajó Péter, az Akadémia frissen alakult Pedagógiai Kutató Csoportjának (PKCs) igazgatója; Veress Judit is vele volt. Vajó Péterrel a védés után ismerkedtem meg, Veress Judit mutatott be neki, aki akkor már elment a *Pedagógiai Szemlé*től, és a kutatócsoport főmunkatársa lett. A Sziget

cukrászdában ültünk le beszélgetni. Komolyan és lelkesen magyarázták az elképzeléseiket, majd Vajó Péter – sokat sejtetően rám emelve sötét szemüvegét – kimondta a várva várt kérdést: nem volna-e kedvem… De, nagyon volt.

A megtiszteltetéstől – kutatás! Akadémia! – szinte lebegve utaztam a kettes villamoson; nem sokkal ez után Gazsó Ferenc is megkeresett. Gazsót régebben ismertem a Fővárosi Pedagógiai Intézetből, ahol – Sánta Pállal és Várhegyi Györggyel – felügyelői beosztásban Mezei égisze alatt tulajdonképpen iskolaszociológiát csináltak (azt az első empirikus pedagógus kutatást is, bevonva Fergét és Patakit). Gazsó most átkerült a Társadalomtudományi Intézetbe, ott ifjúságkutató csoportot alakított. Ott volt a disszertációm munkahelyi vitáján az OPI-ban, most engem is hívott a „csapatba".

Ezt a pezsgést – az Akadémián pedagógiai kutató, a pártintézetben ifjúságkutatások – az 1972-es közoktatási párthatározathoz szokás kötni. (Én erről, szinte testközelből – a *Köznevelés*től, közelebbről Balázs Mihálytól – szereztem tudomást, aki a háttérben, a „szövegező bizottság" tagjaként új arcokkal és új megfogalmazásokkal ismerkedett, miközben a szövegvariánsokon vitatkoztak.) Kutatóintézet az Akadémián – ez a neveléstudósok régi álma volt. Hiszen az Akadémia 1949-ben megszüntette a Magyar Pedagógiai Társaságot, a pedagógusok tudományos testületét, beszüntette lapjukat, a csaknem száz éves Magyar Pedagógiát („ideiglenesen"), s így-úgy kiebrudalta tagjai közül a pedagógia tudósait (Prohászkát, Mitrovicsot). A kádári konszolidáció évtizedében ezekből fokozatosan valami újjáéledt – újra indult a lap, újra szerveződött a Pedagógiai Társaság –; de nem az Akadémián, hanem a Pedagógus Szakszervezet égisze alatt mint „társadalmi szervezet". Az Akadémiára visszakerülni – ez a neveléstudósok hol halkabb, hol hangosabb kérése, sürgetése volt; most bekerült a párthatározatba is, így (egy rövid évtizedre) megvalósult. A '68-as ifjúsági mozgalmak pedig – bár a mi térfelünkön a „prágai tavaszban" csúcsosodtak ki – ráébresztette a „testvérpártokat" a „tábor" országaiban, hogy az ifjúságra jobban kell figyelni. Ennek oldalszelén keletkezett a központi bizottság kutatóintézetében ifjúsági csoport. Főként a szakmunkás tanulókkal foglalkoztak, ezt tekintették akkor hivatalosan „a munkásosztály utánpótlásának".

Engem inkább a szociológia vonzott (még ha ifjúságkutatásnak hívták is); a Gazsócsapatban nem volt olyan, aki épp az iskolához (közoktatás) értett volna. Az akadémiai csoport pedagógiát kínált; olyan hangzása volt, mintha azt az OPI-s szellemet vinnék tovább, amitől az IEA-elemzésekkel és a „hátrányos helyzet"-disszertációmmal menekülni akartam (s amit a *Köznevelés* sokszor kinevetett). Viszont ha belépek a párt kutatóintézetének kapuján, nyilván már a bejáratnál lebuknék; vagy a kitelepített múltammal, vagy a teológus voltommal. S ha egyikkel se, akkor biztosan be kellene vallanom, hogy ötvenhat szerintem is ellenforradalom volt (az orosz tank végiglőtt a Koháry utcán, láttam); és azt, hogy ellenforradalom, addig nem ejtettem ki a számon (az én nagy-nagy ellenállásom…). Az Akadémián – de legalábbis a Sziget cukrászdában – ilyet nem követeltek. A pedagógiai kutató mellett döntöttem.

Balázs Mihály jobbára fölkészült erre – annál is inkább, mivel mint jobbágyot adták-vették az embert: az új gazda előbb az előzővel egyezkedett. Vajó is Balázzsal. S úgyis kilógtam a sorból. Ezzel a lépéssel viszont fölértékelődtem; kaptam egy félállást a *Köz-*

*nevelés*nél (életemben először, nekem ilyen addig sohase volt), néhány gratulációt és sok jó kívánságot. Fölmentem a Várba.

* * *

A *Köznevelés*nél a szobám a Vigadó akkor elkészült míves tetőzete fölött épp a Várra nézett föl. Most, hogy úgy mondjam, én néztem le a Várból a Köznevelésre. Akadémiai módon heti két napot kellett lenni a kutatócsoportban; a csütörtököm szabad maradt, azt a *Köznevelés*nél töltöttem. Nemcsak földrajzilag ingáztam – Kőbányáról be a Vörösmarty térre és vissza; vagy ugyancsak otthonról föl a Várba és vissza –; lelkileg is.

A PKCs-t a művészettörténészek mellett, az Úri utca és Lant utca sarkán egy szép vári palotában helyezték el; a palota emeletráépítéses hátsó traktusa a Bástya (Tóth Árpád) sétányra, azon át a Vérmezőre, mögötte a budai hegyekre nézett. Ez volt a prímási palota (a katolikus egyházfő rezidenciája; ma megint az), csöndes és előkelő, mint körülötte a többi épület. Amióta – a háború után – a Várat rommá lőtték, megszűntek itt a kormányhivatalok. Helyükre az Akadémia költözött, a környéken sok helyütt az Akadémia intézetei voltak. A szűk és csöndes utcákat az egykori és jelenlegi előkelőség egymásba ölelkező szelleme lenge át; az elmélkedés, mondhatnám a tudomány csöndje. Magasan voltunk a város fölött (az ország fölött, képzeltem én), ahonnan mindent jobban láttunk. Nem merültünk a részletekbe, hanem a távlatokon nyugtattuk a szemünk. Ezen ok miatt – meg egyébként is – ebédszünetekben végigsétáltunk a bástyán, távlatot keresve.

K.-val (amikor már ott dolgozott), együtt indultunk haza; lépésről-lépésre közelebb a mindennapok valóságához, ahhoz ereszkedtünk le a Moszkva (ma megint Széll Kálmán) térre a Bécsi kapun át, vagy néha a Mária térre; ilyenkor a Kagyló lépcsőn mentünk lefelé. Egy pillanatra megálltunk a Bécsi kapu előtti kis játszótéren; onnan épp a János hegy csúcsára lehetett látni (tetején a kilátó, vörös csillaggal a tornyán). Egy pillanatra átsuhant, hogy arra, ott kellene lakni. De nem ott lakott egyikünk sem, bebújtunk a föld alá a metróhoz. Onnan K. a Népstadionnál szállt ki – arra építkeztek –, én az Örs vezér térig utaztam, ott a 85-ös várt (vagy én vártam rá).

Ebben a környezetben a pedagógia eleve más volt, mint lent, a Gorkij fasorban, a szép gimnáziumépületben. Az OPI az életközelséget, a pedagógus közelséget (és a minisztérium közelségét) sugározta; mi itt fönt valami megfoghatatlan, mégis naponta érezhető tudományos közegbe kerültünk. Lent a ritmus lüktető volt, néha hektikus (Kiss Árpád mégis azt szerette, nem emlékszem, hogy egyszer is betette volna a lábát a PKCs-ba); itt fönt a ritmus lassú, megfontolt, dobogása alig hallható (mert még épp hogy csak éltünk). A PKCs-t Aczél György kezdeményezésére hívták életre, hogy a párthatározatból adódó iskolareformot előkészítse; akkor a pedagógiai kutatók ennek lázában éltek. A minisztérium és az OPI a tantervekkel volt elfoglalva; a szerkezeti reform a PKCs-ra maradt.

Vajó Péter, aki a KISZ-ből jött – eredetileg meg Debrecenből, kötődését mindig ápolta is –, ebbe újonnan csöppent bele; elkötelezettségei inkább az ifjúságkutatáshoz kötötték volna. Újonnan csöppentünk bele mindnyájan, akik – bár különböző okokból – a PKCs-ban kikötöttünk. Vajó Péterrel együtt a KISZ-ből még többen érkeztek; ez kellemes, kötetlen hangvételt jelentett a PKCs mindennapjaiban (de azért a leveleinket

konzekvensen kibontották; igazgatónk néha kedélyes megjegyzésekkel adta nekünk tovább). Ligetiné Verebély Anna a főváros pedagógiai intézetében szakfelügyelősködött előzőleg: most hirtelen szembekerült a „hány plusz hány" kérdésével (hány osztályos legyen az általános és a középiskola, a közoktatás „a távlatokban"). Inkei Péter az UNESCO Bizottságnál kezdte a pályafutását; bármennyire jól tudott is angolul (angoltanár volt), a kérdésre persze ő sem tudhatta a választ. A vékony, magas, lángszemű és sármos Mihály Ottó (ott ismerkedtem meg vele) a Testnevelési Főiskola pedagógia tanszékéről, ahol – Földes Évával, aspiráns vezetőjével együtt – késhegyre menő küzdelmet folytattak a filozófusokkal a marxista nevelésről. Bíró Viktorné, képzős pedagógia tanárom a képző és a PKCs között felsőfokú tanítóképzést szervezett a minisztériumból; most igyekezett pótolni azt a kutatói létet, amit addig elmulasztott.

Ez probléma volt; s nemcsak Bíró Katié – mindnyájunké. A pedagógiának – amelynek valamennyien a margójáról érkeztünk, frissen kandidáltunk, az Akadémián nem szocializálódtunk – nem volt megfogható kutatói hagyománya; jobbára a pedagógusok között élt (éltünk mi). (Kivételt talán csak Földes Éva jelentett, az egyetlen nagydoktor, akitől csodálattal tartózkodtam, különösen amikor Mihály Ottóval tegeződve beszéltek.) Földes Éva azonban neveléstörténész volt, most pedig iskolareformról lett volna szó. Ehhez Veress Judit sem értett, holott ő (meg én) a sajtó közelében valamennyivel tájékozottabbak voltunk.

Így a PKCs hamar lapszélre került a pedagógiában; ha ugyan valaha is középpontban volt. S ha ott volt is, legföljebb az újdonsága és érdekessége miatt. A neveléstudomány iránymutatói (Nagy Sándor, Ágoston) sértetten vették tudomásul, hogy az akadémiai pedagógia, ha végre lett is, nem az ő tanszékük mellett szerveződik. Lénárt Ferenc, akinek iskolapszichológiai laboratóriuma volt fent a Meredek utcában az Arany János Gimnázium mellett két kis szobában, eleinte féltékenykedett, később lejárt hozzánk bölcs tanácsokat adni („Hogy vagy, Feri? Remekül, remekül!", válaszolta még az utolsó időkben is.) Vajó és közvetlen köre – maguk is mind friss kandidátusok – nem is voltak abban a helyzetben, hogy a pedagógiát az Akadémián menedzselhették volna; „Kónya elvtársékkal" tárgyaltak, akitől függtek az Akadémia hivatali ranglétráján (s akit igazgatónk még Debrecenből ismert).

Ez befelé végeérhetetlen intézeti értekezletekben csapódott le, ahol a megbeszélések hossza a részt vevők tanácstalanságával állt egyenes arányban. Én nem voltam a tanácsban – oda csak az egységvezetők voltak illetékesek –, Veress Judit, újonnan alakult egységem vezetője az ilyen tanácskozásokra a közös szobánkban hosszan és aggályosan készülődött (púder, fésű, jegyzetek – apró cédulákkal volt tele az asztala, azokból válogatott). Az értekezletekről aztán be kellett volna számolni (ez volt a Párt és a KISZ munkamódszere is, információ áramoltatás föntről le); nem volt miről, talán csak „Kónya elvtársék…". Az, hogy néhány rövid év alatt a PKCs létezése határára érkezett, nem volt váratlan, még ha fájdalmas is. (Addig azt hittem, hogy mennél távolabb kerülök a minisztériumtól, annál stabilabb környezetben dolgozhatom, s most lám.)

A világ nyüzsgött körülöttünk, s a város alattunk – egyre jobban visszaszorultak a '68-as reformerők, egyre kevésbé akart valaki a párton belül is iskolareformot. Mi, az akkor indult fiatalok (Hunyady Zsuzsa, Mihály Ottó, Inkei Péter, mások, köztük jóma-

gam) a sors és az Akadémia kegyelméből, a helyzet ilyetén alakulása miatt néhány plusz évet kaptunk; a fölkészülés esztendőit. Miközben a nálunk idősebbek – fél-egy generációval előttünk járók – mindkét keze tele volt munkával – teletömték őket tisztelt és rettegett hivatalok-hivatalnokok –, addig mi itt fönt, az Úri utca csöndjében, a napfényes Bástya sétányon sétálva, időt nyertünk arra, hogy fölkészülhessünk. Mire? Valami másra.

* * *

Ez a „valami más" nekem nevelésszociológiát és iskolakutatást jelentett. A PKCs keretet adott – kutatási pénzről mi, pedagógiában kutatók akkor még mit sem hallottunk (jellemző) –, később legitimációt és fórumot is, hogy elkezdhessek nevelésszociológus lenni, amire vágytam. Szczepanskihoz látogattam Lengyelországba (Suchodolski kimért volt és igen rátarti), a segítségével Krakkótól Torunig eljutottam nevelésszociológusokhoz (Radzvill-Winnicky Krakkóból ezt szociálpedagógiának nevezte). Nevelésszociológusokkal itthon nem találkoztam – aki közülük iskolával foglalkozott, az vagy „iskolaszociológiát" mondott, vagy „oktatásszociológiát" –, holott az irodalomból világosan kiderültek a hazai előzmények. Jáki László egész szöveggyűjteményt állított össze belőle pedagógiai könytáros korában (*Nevelésszociológia I–II.*, 1964), érdekfeszítő olvasmány (falukutatóimhoz kapcsolódott). Valami ilyesmit szerettem volna csinálni – iskolaszociográfia és társadalmi mobilitás vizsgálatok között –, Vajó nem bánta ugyan, de óvakodott önállósítani engem (s Veress Judit értetlenkedett). Kis csapatot szerveztem iskolakutatásra; Junghaus Ibolya odaadóan és teljes erővel asszisztált hozzá; azóta is az elkötelezettség és az odaadás modellje nekem.

Meglepően gyorsan alakultunk, s egyre többen lettünk. Néhányat (például az elítélt Eörsi Mátyás feleségét) elsodort a sors, mások (Falusi Béla például) később másfelé tájékozódtak (KSH). A közös iskolakutatásból azonban életre szóló kapcsolatok is kialakultak. Megjelent Halász Gábor (Ferge Zsuzsa küldte) azzal, hogy őt az iskola mint szervezet érdekli; elsőre kiváló és különleges iskolai klímavizsgálatot végzett, új út az iskolakutatásban. Ha fantáziáimmal épp elszállni készültem, Lukács Péter bölcsen magamhoz térített. Csepeli Györggyel akkor ismerkedtem meg, amikor Hegedűs Andrással (a T-t később írta a nevéhez, nehogy a „nagy" Hegedűssel téveszthessék össze), az iskola közösségi beágyazottságáról készültünk könyvet írni (*Az oktatásügyi szervezetkutatás lehetőségei*, 1976). Hegedűs András ismertetett össze K.-val.

Egy nap fiatal nőt hozott (csaknem lányt); szegényesen volt öltözve, de határozott ízléssel. Zavart mosolya, hegyes orra (piros volt, hideg volt, fázott) *Az országúton* hősnőjét idézte. Kissé távolálló mélybarna szeme, dús haja és barnás bőre inkább az alföldi nyarakat. S csakugyan alföldi is volt, mint később megtudtam, kunsági (Mezőtúr); hosszan mesélt a keményen kálvinista nagyanyjáról (a kertben ült a fa alatt, magában énekelt és imádkozott). Mezőtúrt már tudtam (a vasútállomást), a többit is érteni véltem (falukutatóim). Egy percre mintha elsuhant volna köztünk valami vagy valaki, láthatatlanul persze. Ámde vigyáztunk. Ő volt – és maradt, most már marad is – K.

K. és a beavatott Hegedűs András (K. későbbi férje, É. sürgetésére egyszer végre büszkén az orrom alá nyomta a jegygyűrűjét) megjelenésével az iskolakutatás új irányt és lendületet vett. Lajosmizsére utaztunk; a kocsit én adtam, a szakértelmet

Hegedűs András, K., mint rendszerint mindig, anyagot gyűjtött. Lajosmizse Budapest és Kecskemét között, már majdnem Kecskemétnél épp elég messze volt, hogy igazi „terep" lehessen, de épp elég közel, hogy könnyen megjárhassuk.

Lajosmizsét a megyei művelődési osztály vezetője vetette föl, aki készséggel működött közre, hogy valódi, empirikus „oktatáskutatók" lehessünk (a szót majd csak később találják ki vagy meg, én még mindig iskolakutatásnak hívtam). A pedagógia, ahogy az Úri utca–Szalay utca–Gorkij fasor háromszögében zajlott, nehezen megfogható, még nehezebben alkalmazható volt; s ha igen, főként csak az osztályteremben. Minket azonban – s engem különösen (Hegedűs Andrást inkább a kutatói léte, K.-t egy akadémiai alkalmazás) – a „valóság" érdekelt. Közelebbről, hogy hogyan tudnánk közreműködni vagy legalább beleszólni az oktatás formálásába. „Körzetesíteni fogjuk a lajosmizsei kis iskolákat, segítsetek", mondta az osztályvezető. A tanyacsárdánál kötöttünk ki.

A lajosmizsei tanyacsárda az volt, ami a megye nagyban. Szokatlan és különös megyei fejlesztéspolitika terméke, megőrzendő az eredeti településszerkezetet; a Romány Pál nevével fémjelzett fejlesztéspolitika, egyfajta különutas próbálkozás a rendszer (a településpolitika) modernizálására. Romány Pál akkor megyei első titkár (párttitkár) volt, onnan jött Pozsgay is. Iskolakörzetesítő kutatásunkat és javaslatainkat nemcsak a megyei osztályvezető támogatta, hanem hátszelezte az aktuális helyi pártpolitika. András buzgó és szakszerű volt (kérdőívek, kutatástervezés – nélküle nem sokra jutottam volna); K. kíváncsi és mozgékony, én céltudatos, ha kellett (s kellett), rámenős. A lajosmizsei tanyai iskolákra hitetlenkedve csodálkoztunk rá; nem tudtuk, pedig tudhattunk volna (ha máshonnét nem, Erdei nyomán), a Soroksárról Kecskemétre vezető út számos néprajzi titkát. Kutatási zárójelentést készítettünk; K., ösztönzésemről, Szegeden belőle doktorált (*Az iskolakörzetesítés társadalmi hatásai*, 1976). A PKCs-ban – a kötelező körökön túl – minderről mit sem tudtak, tán jobb is volt. Én valami újra bukkantam, ami mint téma és mint „valóság" is lenyűgözött és hosszan fogva tartott: a kisiskolákra, meg azokra, akik oda járnak, a környékben élnek.

* * *

1975-ben a PKCs még túlélte az átszervezést; csak Vajó és közvetlen környezete ment. Hívott engem is. Ijesztgetett a várható új vezetővel – őt magát igen megviselték az események, érthető –, aztán megszervezte a minisztérium vezetőképzőjét Veszprémben. (Később az átszervezett OPI főigazgató-helyettese, kis időre főigazgatója is lett.) A gondosan öltözött (öltöny, nyakkendő), jó vágású Horváth Márton jelent meg. Láthatólag jobban tisztában volt az akadémiai viszonyokkal (mégis csak miniszteri titkár volt Ilku mellett), amellett frissen bár, de nagydoktor. Földes Éva összeroppant az átszervezésben, nyár végén meg is halt – Horváth Márton a számára fontos akadémiai pedagógusokkal vette körül magát, egyiküket-másikukat oda is vette (a mokány, fekete, szíjas Köte Sándort például).

Vajónak nem lett igaza, sőt. Én vettem át az iskolarendszertani osztály vezetését (tudományos osztályvezető! Az akadémián!); most már én dönthettem el, hány osztályos legyen az iskola (hirtelenjében így látszott). Az iskolareform hevülete – pártban és párton kívül – akkorra teljesen lefutott; de jó kádári szokás szerint a döntés helyett, amit nem akartak meghozni, az előkészítést újra meg újra visszautalták a kutatóknak. Döntést ké-

szítettünk elő, lassan ébredve tudatára, hogy nem lesz belőle semmi. Új szobában ültem – körülöttem új osztályom munkatársai (K., Inkei Péter, Ritoók Pálné, Deák Zsuzsa, Junghaus Ibolya) már hazamentek, egyedül nézegettem a leveleimet (most már nem illett előre kibontani). Az udvarra néző, sötét szobában – most (2011) a Szociológiai Intézet van benne – hirtelen úgy éreztem, mintha kilátóban ülnék (legalábbis a kőbányai csősztoronyban). Alattam zajlik az élet, majd leszállok közéjük, s beleszólhatok.

Igazából azonban új erőtérbe kerültem, kerültünk, ha a peremére is; mondjuk, az egyszerűség kedvéért, az oktatástervezés erőterébe. Ezt akkor még nem vettük észre – csak azt, hogy itt nem a hagyományos pedagógia nagyjait kell kerülgetnünk, hanem más, még nagyobb hegyeket. Az egyik hegyet „társadalminak" neveztük el egymás közt, a másikat „gazdaságinak". E három sziklás hegyet (pedagógia, szociológia, közgazdaságtan) markáns arcok és nevek képviselték; nem is hegyek voltak, óriások inkább, amelyek meg-megmozdultak, akár össze is morzsolhattak minket. Mögöttük a Minisztérium rémlett föl (az oktatási minisztérium vagy mikor minek hívták), a Tervhivatal, meg a pártközpont. Valami hátterünk nekünk is volt – az Akadémia –, ha nem volt is mindig támogató. (Az Akadémiát akkor a saját reformkoncepciója foglalta le, az ún. Fehér Könyv. Baráti nyelvész ismerősöm, Szépe, lelkesen szervezte. „Minden grémiumhoz más táska", mutatta az aktuális irattartóját).

A három „erőközpontot" (hogy szakszerű legyek) három koncepció jelenítette meg, e koncepciók (Hegel méltányolta volna) „birkóztak" egymással. A Minisztérium „általános műveltséget" mondott, arra a Tervhivatal azt felelte: gazdaság. A pártközpont meg közbeszólt: na de társadalom! Mobilitás a rétegek között (akkorra megtanulták a szociológusok nyelvét; azok meg beékelődtek a társadalompolitikába). A mindig szakszerű és mindig határozott Monigl István s a tekintélyes Tímár János soknak tartotta a gimnáziumokat és fölöslegesnek a mind több érettségizettet; féltek, hogy egyre kevesebben akarnak majd szakmunkásnak menni (s tényleg egyre kevesebben akartak). Szociológus kollégáink erre fölpattantak, és a fejükre olvasták, hogy megakasztják a társadalmi mobilitást (mint a statisztikák mutatták, amúgy is akadozott már). A minisztériumi tisztviselők viszont a realitásokhoz fordultak vissza, és kimutatták: egyre többen akarnak érettségizni, egyre kevesebben mennek szakmunkásnak. (Polinszky, akkori miniszter, aggódva íratta velem a parlamenti beszédjét erről; később Aczél mindkettőnket behivatott. Javította a gépiratot: „marhaság, marhaság". „Bocsánat, ezt valaki belejavította." Polinszky halálra váltan szorongott, Aczél elgondolkodva rám nézett: „Épp azért marhaság.")

A PKCs dolga lett volna olyan iskolarendszert kitalálni, ami az akadémiai Fehér Könyvhöz illeszkedik. Nem tudom, milyen iskolarendszer illeszkedett volna legjobban hozzá; Szépe elmagyarázta, hogy olyan, mint a nagykőrösi gimnázium, ahová ő is, az apja is járt („A statisztikusaink kiszámolták…"). Ahhoz, hogy Szabolcsi Miklós, pláne a magas, tartózkodó, elgondolkodó Szentágothay János, a Fehér Könyv nevesítői learassák a babért, ennyi is elég lett volna. Mi, jobb híján a saját fejünk után indultunk, kitalálni valami mást, a művelődési városközpontokat. Lentibe utaztunk – az jó messze volt a Fehér Könyvtől és az egymásnak feszülő erőközpontoktól –, hogy megnézzük, működik-e az ilyen városközpont. S csodák csodája, működött, látványosan (hát

persze). Hazafelé megálltunk a Balaton partján este, sétáltunk, kérdezgettük Nagy Marit (először volt velünk), összefogóztunk. Jól láthatóan nekünk lett (vagy lesz, lehet) igazunk. (Gyorsan beleírtuk hát *Az ezredforduló iskolájá*ba.)

* * *

A művelődési városközpontok nem volt siker az Akadémián – mondhatnám, nem is tudatosodott a Fehér Könyv szerzőiben –, másutt eredményesebben hangoztattuk („az iskolarendszert nem a tervezőasztalon lehet újjászervezni, hanem a hálózatból kiindulva, csomópontjai alapján"). A Tervhivatalba szinte bejáratos lettem vele.

A Tervhivatal akkor még az Arany János utcában, nagy, szürke irodaházban székelt (ma hol egészségügyi, hol népjóléti vagy szociális minisztérium). Cravero Róbert, a területi főosztály vezetője, „társadalmi tervezést" folytatott, ami abból állt, hogy az egészségügyre, iskolára, kultúrára jutó pénzeket az illetékes megyei vezetőkkel tárgyalva határozták meg vagy véglegesítették (a végső döntés a Pártközpont kezében volt). A mi művelődési városközpontunk érdekelte. Részben mert az Akadémiáról jött, jöttünk („És mit mond a tudomány?", kérdezgette), részben mert integrációt sejtetett az egyes szakterületek között (képviselőikkel így könnyebb lett volna „egyeztetni"). S részben – tán nem utolsó sorban – mert kezdettől rokonszenveztünk egymással.

A Tervhivatal, később a Spenótban (azaz a Roosevelt, ma Széchenyi téren, a romos Gresham mellett épült nagy, csúnya irodaépületben) különös hivatal volt, legalább nekem az. Hivatal volt, kétségtelen („az államigazgatás", emlegette jelentősen Cravero), még hozzá nagy tekintélyű és fontos. Már a bejáratnál fölsejlettek sötét és szigorú hagyományai: a sötét ötvenes években innen dirigálták nemcsak „a gazdaságot", hanem, főként az embereket, hisz mindenki „a gazdaságban" dolgozott. Mihelyt azonban beljebb kerültünk a zsilipeken (ami a bejáratot jelentette, ahol a portás vegzált), föltárult előttünk A Hivatal, amely nyílt volt, és szemmel láthatólag laza. Ezt az érintkezés, köszönés, beszédmód is jelezte (keresztnév, nem kizárólag elvtárs), főként azonban az állandóan nyitott ajtók. Ezeken az ajtókon óvakodtak be Cravero szobájába a munkatársai. S ezeken futkározott ki-be az alacsony, zilált hajú, érdes modorú Cravero, hogy valakit megint kiosszon, leteremtsen, kioktasson, de legalábbis kikérdezzen. (Közben összeborzolta az előszobájában üldögélő fiatal titkára haját, akinek szépen csengő neve volt, mert Bod Péter Ákosnak hívták.)

Nehéz megmondani, mi tetszhetett nekem mindebben – azt tán még nehezebb, hogy mi tetszhetett bennem neki („Idehívnám, csak hát mégsem merem", vallotta be ismerősöknek egyszer). Mindenesetre engem sem le nem teremtett a városközpontjaimmal, sem nem kiabált (nehezen is tettem volna zsebre). Csak kérdezett, sokszor, sokat. S miközben figyeltem, ahogy dolgozik – szervezkedik, kioszt, számon kér, bevasal, de főként tárgyal –, a művelődési városközpontok is kezdtek talpra állni. Lengeteg akadémiai koncepcióból egyre vaskosabb realitást öltöttek, ahogy megpróbáltam – megpróbáltuk közösen, a Cravero kérdései és ellenvetései alapján – igazi koncepcióvá alakítani.

Ha én voltam „a tudomány" Cravero szótárában, akkor a pártközpont volt „a politika". „A politikáról" annyit mindenesetre megtudtam, hogy fontos; fontosabb, mint „az államigazgatás" (ez a Tervhivatal volt). És nem ismeri a tényeket (ezeket persze

csak Cravero és csapata tudta), vagy legalábbis nem akarja tudomásul venni. Én azért másképp láttam. Azok a pártközpontosok, akikkel összeismerkedtem minisztériumi egyeztetéseken (Knopp András, Hanga Mária, Török Imre), ha nem ismerték is „a tényeket", mindenesetre érdeklődtek irántuk. Hanga Mária (akkor közoktatási miniszterhelyettes) arról igyekezett meggyőzni, hogy neki mennyire fontos volna egy PKCs, de nem az Akadémia, hanem a minisztérium fönnhatósága alatt (no hiszen, gondoltam, remélve, ilyen nem lesz – lett). Knopp András nagyon tudott vitatkozni, Török Imre meg nagyon ismerte a statisztikát.

Török Imre révén kerültem el a „fehér házba" (ma képviselői irodaház) koncepciót fogalmazni és egyeztetni. Még mindig az Akadémiáról utaztam, de most a Margit-hídon át a Jászai Mari térig, a szürke gránitpáros a tér közepén – Marx és Engels, nyakig magukba süllyedve – rám se nézett. Én se nagyon néztem rájuk (egyszer azért megállapítottam, hogy az egyszerűségük és elvontságuk tetszik), a tér felőli ajtónál kellett jelentkezni. „A nevét leadták", állapította meg lakonikusan a fiatal ávós (úgy volt öltözve, persze már nem annak hívták, mit tudott ő az én rendőreimről az Alkotmány utcában, meg Kunszentmártonban). A Duna felőli lépcsőn haladva föl, egy másik őr is ellenőrzött (a félelem nagyobb volt, de az ellenőrzés kisebb, mint ma egy hivatali beléptetőnél), elkísért a páternoszterig, és nehogy „rossz helyre" menjek (voltak itt rossz helyek?), fölkísért az emeletre. Az első emelet galériás volt, lent, a földszinten hatalmas festmény jött velem szembe, fönt, az első emeleten Kádár János látogatta végig a hivatalnokait a délutáni szieszta után (én mindig délelőtt jártam, s soha sem szálltam ki az első emeleten). A félve tisztelt, tisztelve szeretett Nagy Ember – aki képekről sehol nem nézett le, szelleme mégis velünk volt – itt szinte megfogható közelségbe került. Vagy mi kerültünk hozzá, oly egyszerű volt, oly nagyon emberi (sugározta minden).

Már ezért is más volt ez a hivatal, mint néhány megállóval odébb az a másik; jóval puritánabb, kisebb is, s nem a szakszerűség (vélt vagy valós, mindenesetre azonban hirdetett) tartotta egybe, ellenőrizte, hanem a tekintély és a fontosság (a küldetés?) tudata. A megbeszélések ezoterikusak voltak, mégis csak mi irányítottuk az országot (ez esetben az oktatásügyet), anélkül azonban, hogy viseltük volna a felelősségét (ezt „az államigazgatás", főként a minisztériumok viselték). Ideális közegnek látszott szakértők számára, amilyen a városközpontommal én is szerettem volna lenni (néha már „tervezőnek" neveztem magamat, magunkat). Hát ha ilyen a párt (belülről, mondjuk), talán bele is kellene lépnem. Ezt el is határoztam egyszer, de azért nem ment olyan simán. A munkahelyi pártbizottságomnál kellett volna jelentkeznem, s ott a párttitkárom, a pártbizottságról nem is beszélve, eleve fönntartásokat táplált irántam (sajnos, én is iránta). Így az ötlet, alig hogy megfogamzott, mindjárt ki is hunyt. Jobbnak látszott nem bolygatni a múltat (még ha Vajó Péter egyszer alápirosozta is az életrajzomat: „Ezt többé ne írd be. Úgy is tudjuk.").

Művelődési városközpontjaink egy-egy kisvárosban – mondjuk, Szarvason, Battonyán, Mezőtúron – integrálták volna az oktatást és a művelődést, egy korszerűen hangzó általános művelődési központ (ÁMK) mintájára. Ebből az következett (akadémiai fejjel), hogy látogassuk meg a minisztériumukat is, nem akarnak-e integrálódni (furcsa bár, de igaz). Az oktatási és a kulturális minisztérium akkor kettő volt, bár

mindkettő ugyanott: a Szalay utcában. Akkor Pozsgay volt a kulturális miniszter, fogadott. Végighallgatta elszánt beszámolómat (csöndes ajánlkozás), aztán, meglepetésemre megjegyezte, hogy milyen igaz. Nemsokára integrálták is a két minisztériumot; ha nagyon akartam, azt is hihettem, hogy egy mindent átölelő és magába foglaló művelődési koncepció jegyében.

A minisztériumban

A Tervgazdasági Intézetben – ahol főleg Hajnal Albertet látogattam, hogy tőle minél jobban eltanulhassam azt, amit *rendszerszemléletnek* neveztek, hátha alkalmazható az iskolarendszerre is – megismerkedtem Kemenes Ernővel (később Cravero főosztályvezetője lett). Kemenes Ernő velem egy idős, magas, korpulens férfi volt; erősen sportolt (versenyszerűen vívott), kiválóan kommunikált, és kiterjedt kapcsolatokat ápolt. Kapcsolatai szinte „az egekig" értek; de ha addig nem is, a pártközpontig mindenesetre. Ezek a kapcsolatok valósággal behálózták az egész magyar gazdasági életet (túlzás nélkül), mindazt és mindazokat, akik a gazdaságon keresztül elérhetők voltak párttisztviselőktől minisztereken és minisztériumokon keresztül, egyetemeken és kutatóhelyeken át jogi, pénzügyi és termelői szférákig. Kapcsolatait ügyesen és rátermetten nem titkolta, hanem terjesztette; bárkinek fölajánlotta (akit ismertem, szinte mindenki a lekötelezettje lett így vagy úgy); bárkitől kért is szívességet, mindezt derűs egyszerűséggel. (Kapcsolatom régen megszakadt már vele, tíz-tizenöt év múlva is futottam össze ismeretlenekkel, akik Kemenes Ernő révén köszöntöttek barátsággal és segítettek problémáimban.)

Hajnal Albert körében összeismerkedve (barátkozva) vele, Kemenes Ernő 1979 őszén azt kérdezte, elmennék-e vele az Oktatási Minisztériumba. „Nem", mondtam késlekedés nélkül (a *Köznevelés* óta a minisztériumot inkább kívülről szerettem, mint belülről). Erre elmagyarázta, hogy nagy változások közelegnek; a VI. ötéves terv kapcsán „az öreg" (ez Kádár volt) átszervezi a kormányt, és az új miniszter Pozsgay lesz. „De az Akadémia, a csoport". Legyintett, aztán egyszerűen: „Az úgy is megszűnik." (Akkor még nem mondta el, hogy épp ő fogja megszüntetni, én meg közreműködöm benne.)

Alkudozásunk csaknem egy fél évig tartott (a megszüntetésnek semmi jele, a kormány átszervezését, ahogy a Kádár-rendszerben szokásos volt, az új ötéves tervvel már mindenki rebesgette). Én még mindig nem-et mondtam, és Kemenes mindig derűsen vette tudomásul – sohasem konfrontálódott. Egyszer azt kérdezte: „Vámos Dórával szívesen dolgoznál-e?" (Vámos Dóra volt Carvero főosztályán az oktatásügyekért felelős). Másszor meg azt: „Milyen folyóiratokat rendeljünk Pozsgay új főosztályára?" Aztán meg: „Az Akadémián osztályvezető voltál – itt is megfelel?" Csalik voltak ezek, hisz gyorsan rájött a nagyravágyásomra (amit magamnak sem vallottam be). Én persze, kezdetben vonakodva, ráharaptam. Mire megbántam volna, már elköteleztem magam. Hiába éreztem gyomortájt néha enyhe nyomást (még kóválygogtam is tőle), az eszem már egyértelműen Kemenest támogatta. Fordultam erre-arra az ismerőseimhez. A minisztériumiak (Balázs Mihály akkor már párttitkár volt) dermedten várták az átszervezést, sőt némelyikük épp bennem látta volna a saját szalmaszálát.

A Tervhivatalból és a pártközpontból akiket megismertem, mind lelkesen helyeselt Kemenesnek (jórészt lekötelezettje volt vagy szeretett volna lenni). Utolsót sóhajtva csak annyit kötöttem ki, hogy közte és köztem a hierarchiában ne legyen senki (rossz tapasztalatom volt Vajó igazgatóhelyetteseivel). S azzal beletörődtem.

* * *

A minisztérium éppoly nagy, sötét és jellegzetes szagú volt, mint első, második és sokadik eddigi látogatásaim alkalmával; csakhogy most már én is ott sötétlettem benne (ha a szagát talán nem is vettem át teljesen). Ami a kívülről belépőnek ételszag volt – a Tervgazdaságiban már legfölül volt az ebédlő; de az iskolákban és a minisztériumban is még az alagsorból húzódott fölfelé –, az nekem, bentinek a kívánt és várt ebéd. Ami kívülről sötét folyosónak látszott, arról én – már bentről – tudtam, hogy napfényes irodákra nyílik. Ami kívülről zárt és zord ajtónak látszott (hányszor álldogáltam előttük), azt én, már bentről, barátságosnak és kollegiálisnak érzékeltem. (A minisztériumi ajtók soha sem álltak nyitva, ha nyitva maradtak, gondos kezek mindig becsukták. A hivatalnokok nyitott ajtó mellett védtelennek és lemeztelenítettnek érezték magukat, s a titkárnőik saját fontosságuk tudatában cerberusokként őrizték főnökeiket.)

Mi, a *Köznevelés*nél – egy évtizeddel korábban – igaz, az oldalfolyosón, de nagy zajjal, nyitott ajtók mellett, hangoskodva szaladgáltunk egymáshoz és a főszerkesztőhöz. Megpróbáltam nyitva hagyni az ajtómat – a második emeleten az utcafronton kaptam képtelenül nagy irodát, előtte titkárnő üldögélt –, de szegény zavarba jött, és nagyon rosszul kezdte érezni magát. Egy idő után én is – nem a nyitott ajtómtól, hanem hogy a többi mind csukva van, s az enyémet is szóvá tették. (Láttam, akik ugyanakkor jöttek a Tervhivatalból át Pozsgay minisztériumába, mind igyekeztek nyitva hagyni az ajtót – Drecsin József például, a gazdasági miniszterhelyettes –, míg szép lassan titkárnőik nem domesztikálták őket.

Én rosszul viseltem ezt a „domesztikálást", Kemenes azonban kezdettől föltalálta magát benne; valósággal fickándozott, mint hal a vízben. (Titkárnőjét, dekoratív fekete asszonyt, „hozta magával", s az „ment vele" – így volt szokás mondani.) Kemenes kapcsolatai csakugyan „az égig" értek, de csak a gazdaságban, mint később rájöttem, amelyet a pártközpontban akkor épp Havas Ferenc felügyelt. (Tatabányán lakott, onnan járt be naponta, sürgette is az autópálya megépítését). A „kultúra", ahogy a tervhivatalosok henyén mondták, azonban Aczél Györgyhöz tartozott, s abban a szektorban Kemenesnek még nem voltak kapcsolatai. Most viharsebességgel építette őket. Főleg azokon a területeken – színház, könyvkiadás – volt sikeres, ahol nagyon várták, hogy pénzt, épületet, „infrastruktúrát" kaphassanak tőle. Az iskola világa azonban jórészt zárva maradt tőle, amint hogy Aczél előtt is. Ez az imponálóan nagy szektor (kétszázezer körüli volt a pedagógusok létszáma, bár ezt senki sem tudta pontosan, nem volt „pedagógus kataszter") a maga szürkeségében és egyhangúságában mozdíthatatlannak látszott, még ha lassan süllyedt is. Reformok, újítások – botrányok, igazságtalanságok – csak a fölszínét karcolták, mint a vizet a tiszavirág. A Dombegyházak és Battonyák úgyszólván érintetlenek maradtak.

Kemenes főosztályának – benne az általam vezetett osztálynak, amelyet nagyralátón oktatáspolitikainak neveztünk el – az lett volna a föladata, hogy fejlesztési stratégiát dolgozzon ki a minisztérium számára. Közvetlenül a miniszter alá voltunk rendelve, afféle „törzskari" szervezetben. A főosztály két osztályból állott – az oktatásin kívül volt egy művelődéspolitikai osztály –, de az egész főosztályt is „művelődéspolitikainak" nevezték (ezzel megvalósítva rengeteg akadémiai javaslatunkat, hogy az oktatás is legyen egy tágan értelmezett művelődéspolitika része).

„Uraim, bukásunk biztos", kezdte hetykén (némileg azért megszeppenve – a közeg még neki is új volt) nyitó főosztályi értekezletünket Kemenes, s milyen igaza is volt (1980 őszét írtuk). Azzal berohant Pozsgayhoz; ha elég késő volt már, akkor hívták és várták. Pozsgay persze nem Kemenes és a főosztály stratégiájára volt kíváncsi – stratégiája neki magának is lehetett –, sokkal inkább az infromációira, főleg a gazdasági szférából. No meg a kapcsolataira. A terep Pozsgaynak is új volt, jóllehet ugyanazon épületben már az elmúlt öt évben is miniszterkedett. A „kultúra" – ahogy az oktatásügyön kívül az összes többi művelődést értették Nemzeti Múzeumtól és Nemzeti Színháztól (akkor épp nem volt) a képzőművészetekig és a zeneművészetig – hasonlíthatatlanul könnyebb szféra volt; főként „kézi vezérlést" (azaz személyes konzultációkat) igényelt. S ebben Aczél volt a nagy és sokkal befolyásosabb. Az oktatásügy – az óvodáktól az egyetemekig – más volt. Rövid oktatásügyi minisztersége alatt Pozsgay nem is tudta megközelíteni; megmaradt a harmadik emelet szürke és a negyedik emelet valamivel világosabb világában, a közoktatás és felsőoktatás főosztályvezetői kezében (ha ügyesen navigáltak).

Még mindig úgy gondoltam, hogy „törzskari szervezetben" dolgozom, s mert korábbról már ismertem, bejelentkeztem Pozsgayhoz. Írásaiból és előadásaiból közvetlennek és demokratának ismertem; most meghökkentett a „miniszteri rezidencia" új, katedrálüveges bejárata (efféle pompát manapság egy-két egyetemi rektort enged magának, az is csak hatalma csúcsán). Az előszoba után, ahol már üldögéltek, titkársági szoba következett, kopogtak a szorgos írógépek. Ez még nem a miniszter titkársága volt, hanem a miniszteri titkár titkársága (!). Ha odáig is bejutottam – viszonylag könnyen vettem az akadályt, előbb-utóbb megszokja az ember –, akkor már komoly esély volt a miniszterhez is bejutni. Még nem volt ott; sietve érkezett (mindig késett reggel, és mindig este tízig, vagy még tovább maradt bent, el volt úszva az idővel). Utána mint valami szolga, két nagy aktatáskát cipelt a sofőr. Ez az én demokratikus (vagy csak áldemokratikus) ízlésemet annyira sértette, hogy nem is tudtam fölszabadultan beszélni vele. Inkább előadásai és értekezletei szüneteiben kerestem vele a találkozót.

Miniszteri nyitóértekezletét a pesti Vigadóban tartotta (akkor javasoltam, hogy az egész minisztériumot áthelyezhetné a Vörösmarty térre, mosolyogva bólogatott). Előadónak, sőt szónoknak nagy volt. Kellemes orgánuma a hangerősítőn is átütött, meglett vonalai távolabbról épp csak kiemelték a jelentőségét. Szép, hosszú, néha indázó mondatokban beszélt, sejtetésekkel és utalásokkal tartva folyamatosan fogva a hallgatóságot. Bőven volt mondandója, főként a lengyel eseményekről. Várakozásom – és sokak várakozása – ellenére persze nem szolidaritásra szólított a lengyel mozgalommal (hogy is tehette volna), inkább példának használta, amit kerülnünk kell (szovjet beavat-

kozás). Ezt a tematikát visszatérően ismételte – hol jobban kifejtette, hol csak utalt rá – miniszteri értekezletein, ahová a művelődéspolitikai főosztály is meghívást kapott. A hosszú és keskeny tárgyaló asztalfőjén ülve; későbbi miniszterek, francia módra, az asztal hosszabb oldalának közepére ültek, ami demokratikusabbnak látszott, de rájuk figyelni sokkal fárasztóbb volt. Kedvvel és kimunkáltan fejtegette a magyar utat, mind lelkesültünk – de Pozsgay sietve távozott (egy ajtó a háta mögött közvetlenül a dolgozószobájába vitt).

A „mértékadó pesti értelmiség" – amelyhez akkor kerültem közel – este a tévében faggatott. A riporter (tán Vitray, de nem vagyok benne biztos) Vitányit és Patakit hívta meg, az új művelődéspolitikai főosztályról engem. A vigadóbeli Pozsgay-beszéd tartotta lázban őket (Vitányi utolsó pillanatig susogta: „még abbahagyhatjuk"), megindult az adás. De nem beszélgetés volt, mint vártam, inkább faggatózás. „Mit mondott? Hogy mondta? Miért mondta?" Én, naiv módon, nem vettem észre semmit a beszédben, holott egyedül én voltam közülük a Vigadóban. De aztán fölvilágosítottak, hogy tulajdonképpen mit is hallottam, és az mi mindent jelentett.

Az információk furcsa kanyarokkal értek hozzánk, a művelődéspolitikai főosztály zárt ajtajain keresztül. (A dolgozószobámat én is átrendeztem, de abba beletörődtem, hogy az ajtómat a titkárnő csukva tartsa, legalább ha hozzá jöttek látogatók.) Nem lévén igazi pesti – nem ott iskoláztam, nem ott szervezkedtem, szinte csak most csöppentem bele – nekem minden vicc új volt (és sok vicc csakugyan új volt, még Kemenesnek is). Valaki – tán Koncz Gábor (hűséges jó barát) – *szamizdatokat* hozott; a szót is akkor ismertem meg. Az iskolában szörnyülködtünk volna, a főosztály munkatársai – különösen a kulturáliséi – bennfentesen forgatták. Bibóról anyám révén tudtam – ők itt bennfentesen tárgyalták a börtönéveit és külföldön publikált tanulmányait. Az erdélyi kérdést én szinte családi titokként őrizgettem; ők itt a Ceausescu diktatúráról tények alapján vitatkoztak. Én Szelényit még az Akadémiáról ismertem, becsültem – ők *Az értelmiség útjá*t mint valami hiánycikket (mindenki tudott róla, de csak kevesen látták) adták kézről-kézre.

Mi (vagy legalábbis én) az oktatáspolitikai osztályon sértődötten bújtunk vissza koncepcióinkba és statisztikáinkba. Répássy Helga imponáló megjelenésével tetszett (túl sok közös témánk nem volt), Vámos Dóra a pontosságával és odaadásával közel került hozzám (többek közt mert nem szerette Kemenest, ahogy én sem); támaszom pedig, amikor ingadoztam, persze K. volt a vidámságával és rendíthetetlen barátságával. Itt volt az ideje, hogy komolyra vegyük magunkat és mindazt a koncepcionálást, amit az Akadémián csak úgy csináltunk, mintha…, de igazán senki sem vette figyelembe. Művelődési városközpontjainkat megpróbáltuk „tervezői nyelvre" lefordítani, és a VI. ötéves terv egyik oktatáspolitikai célkitűzésévé tenni. Volt ebben minden – iskolabusztól az általános nevelési-művelődési központokig, körzetesítéstől és „visszakörzetesítéstől" a komprehenziv középiskolákig. Igyekeztünk úgy előadni, hogy a minisztériumban is, a Tervhivatalban is megérthessék. A minisztériumi tisztviselők bólogattak (nem vettek bennünket komolyan a nyitott ajtóinkkal, főképp pedig azzal, hogy az egészet valami kutatóhelynek tetkintettük, hozzá főisztályvezetői jóváhagyással). Cravero azonban kikelt magából: „Honnan veszitek? Kivel van egyeztetve?" (A busz a Volán dolga lett volna, a kör-

zetesítés a Minisztertanács Tanácsi Hivataláé, a komprehenziv iskola… és így tovább.) „Ez nem államigazgatás", tette rá a végső pecsétet. Igaza volt.

* * *

Koncepcionálni jobb volt, mint ügyintézni – a főosztály kezén ment át (Pozsgay oda utalta, s ha nem utalja, Kemenes akkor is átvette volna) az intézeti átszervezés. Jó pár volt belőle. A VI. ötéves tervre készülődve a Kádár-rendszer addigi gyakorlata megkérdőjeleződött – egyelőre csak tárgyalóasztaloknál vagy beszélgetések közben. Ez is egy „nagy várakozások kora" volt; s Pozsgay beléptével – sőt már előtte is – kisugárzott az Akadémiára és a háttérintézetekre (megutáltam ezt a szót). Rengett a föld addigi kedvenceim, a Pedagógiai Könyvtár, az OPI és az akadémiai kutatócsoport alatt; legalábbis a tárgyalóasztalok mellett – például Esztergomban, Nyíregyházán vagy Szegeden –, ahol én is ott voltam. A tárgyaló felek egymásra licitáltak merészségben és víziókban. Az Akadémiából tudományos ügyek minisztériuma, a Pedagógiai Könyvtár az OPI házikönyvtára, Szabolcsi Miklós (akkor az MTA irodalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese) az OPI-ba; jó, de akkor a Felsőoktatási Kutató Központ (Rigó utca) a Tervgazdasági helyére – és így tovább. Kemenes elemében volt; tárgyalt az építésügyi miniszterrel, elköltöztette a Tervgazdaságit; miközben Knopp András fölszámolta a Rigó utcai kutatót, Polinszky és Zibolen nagy nehézségekkel összeszervezett intézetét. Pozsgay pedig (Aczél is figyelt és beavatkozott) egykori Lenin intézeti évfolyamtársát, Gazsó Ferencet elhívta a Társadalomtudományi Intézetből, hogy új pedagógiai (oktatás-) kutatót szervezzen.

Csak kapkodtam a fejem. Olyan emberekről – sorsukról, pályafutásukról –, akik az elmúlt években számomra meghatározók voltak, egy-két nap alatt kellett dönteni. S bár nem én döntöttem (engem csak megkérdeztek), arra gyorsan rájöttem, hogy egy megfelelő helyen közbeszúrt mondat, egy megfelelő alkalommal nyíló ajtó vagy elhelyezett megjegyzés emberek és intézmények sorsát fordíthatja meg. Az, hogy a Pedagógiai Könytárat ne vonják össze az OPI-val, sikerült megakadályozni – annál is inkább, mivel egyelőre nem volt hely az átköltöztetésére (akkor már múzeumi gyűjteménye is volt). Az OPI-t átszervezték – főiskolai rangját már régebben elvesztette –, Szabolcsit sikerült megnyerni főigazgatónak (amit a Fehér Könyvben tantervileg főzött, egye is meg); még nem fogta föl, hogy nem a miniszter vagy Aczél György beosztottja, hanem a közoktatási miniszterhelyettesé. A Rigó utcai kutató átalakítását azonban már nem lehetett visszacsinálni; Knopp András már hozzáfogott, Gazsó pedig nem akart felsőoktatási intézetet, nem az ő területe volt.

A szegény akadémiai kutató csoport csak úgy mellesleg szűnt meg; nem hiszem, hogy sokan mentek volna a temetésére (nekem maga az Akadémia volt és maradt, jó és rossz arcával egyaránt). Horváth Márton és vele néhányan (főként neveléstörténészek) az ELTE Bölcsészkarára kerültek, garantált autonómiával, egy Csanád utcai átalakított lakásba (akkor ez vonzónak tűnt, később gettó lett belőle). „Minden megtörténhet és mindennek az ellenkezője", mondogatta riadtan, de riadtságát leplezve Horváth Márton. Mihály Ottó osztálya részben az OPI-ba került, részben ugyancsak az ELTE-re, ahol akkor a TTK-n is volt pedagógia tanszék. Bíró Kati, egykori szép tanárom,

aki táncosan lépegetett fekete papucscipőjében és fehér köpenyében, most engem kért, hogy segítsem őt az egyetemre, talán docensnek. Az én egykori osztályom már fél éve kezdett fölöszlani, amikor Inkei Péter a Rigó utcába ment át, s az aktuális átszervezésekről onnan informált minket; aztán én mentem át a minisztériumba, s velem az osztályról K. Benedek András is föltűnt, Horváth Márton figyelmembe ajánlotta (én, a fontos kapcsolat…). Ő és az osztály többi tagjai előbb a Rigó utcába kerültek, majd onnan a Victor Hugo utcában kötöttek ki. Gazsó Ferenc új intézetet alapított („kapott", ahogy akkor mondták), *oktatáskutatónak* nevezte el (akkor hallottam először ezt a szót).

1980–81 turbulens fordulóján az OPI lépcsőjén mentem fölfelé, mint már annyiszor. Már nem főiskola volt, egyszerű minisztériumi „háttérintézet", minisztériumi tisztviselők kedvükre rángathatták, tartása összetört, autonómiája odaveszett. „Nagy generációja" is eltávozott: Kiss Árpád hetvenéves korában, az átszervezés hírére nyugdíjazását kérte, Szarka József Nagy Sándor helyére került az ELTE Pedagógiai Intézetébe. Bár új arcok nyüzsögtek, nekem az OPI azért az OPI maradt. A főigazgatói iroda ajtaja félig nyitva, a helyettes telefonált, kiszűrődött a beszéd. „Fogd rövidre!, pattogott parancsolóan (a szakképzésből helyezték át), Kozma elvtárs megérkezett". Megszégyenülten álltam meg egy pillanatra. Megérkeztem?

* * *

Fizikai rosszullét környékezett. Úgy éreztem, mint aki visszavonhatatlanul elvesztett valamit, az identitását, mondjuk, s azóta sem találja meg. „Fontos emberek" jártak hozzám, látogattak meg (Szépe az irodámat dicsérte, amit dolgozó szobából tárgyalóvá rendeztem át, a titkárnő nem kis megrökönyödésére falnak fordítva az egész teret uraló íróasztalt). Kulcsár Kálmán, a megközelíthetetlen Szociológiai Kutató igazgatója, engem jelölt egy UNESCO-kiküldetésre Qatarba; az OPI főigazgatói irodájában haptákba álltak. S én vágyva néztem az áthelyezettek után. De jó nekik… Kutatók lehetnek, alkotó emberek, értelmiségiek. A Brit Nagykövetség kultúrattaséja ebédelni hívott (megismerni egy igazán fontos embert…), idegesen hagytam ott a Százévesben; ő udvariasan mosolygott: szorgos hivatalnoknak az asztal mögött a helye. „Behind your desk", a három szó úgy hangzott, mint amikor valakire rácsukják a börtönajtót.

É. nem értette, én se, más se, hogy mi is a bajom. De hogy nagy bajom volt, annyi szent. Én még sohasem ittam – különösen nem szakmányban –, akkor inni kezdtem. Részegen (jó, kapatosan) tántorogtam haza Pokk Feri barátomtól, akihez É. vigasztalódni lecipelt; nem találtam a járda végét, az úttest elejét. S ez még csak hagyján (ez se volt az), naponta könyörgőre fogtam, hogy É. ne hagyjon egyedül (előbb ment munkába, mint én). Egyedül szorongtam a lakásban, egy biztos pont, ahol talán nem kell félnem – de ott is kellett. Eszter látványosan elrontotta a bizonyítványát, mire az iskolának vége lett. Ráadásul – s tán ez volt a legrosszabb – néha váratlan erőre kaptam, s ezekben az eufórikus pillanatokban (egy-másfél napig tartottak) megint lázasan intézkedni kezdtem. Aztán váratlanul visszahullottam a sötétbe. Ha megfigyelem magam, gondoltam, az segít: „periódusokat" különítettem el, naplót írtam. Segítség nem volt – senki sem segített. Körülöttem az élet ment tovább, közönyösen.

K. lett a megmentőm – pontosabban egy távirat, amelyet ő küldött Szarvasra. 1981 nyarán boldogtalanul üldögéltem az íróasztalnál. Az intézeti kiadványainkat rendeztem „sajtó alá", azaz megpróbáltam átnézni mindazt, amit az *Iskolakutatás* sorozatban (féllegális, nem regisztráltatott) addig közzétettünk. Zörgettek az ablakon, a postás volt, táviratot hozott. Táviratoktól és ajánlott levelektől ódzkodtam, mióta az egyházammal konfliktusom támadt; most – rosszabb nem jöhet már – kibontottam. „Pozsgayt áthelyezték, a főosztály megszűnt", írta Mezőtúrról K. Munkanélkülivé lettem, boldogan.

1981–1990
Az Oktatáskutató

Újra az Akadémián

Kemenes újra elemében volt. Alig hogy megszervezte a főosztályát – és éppen csak megkezdte az akadémiai kutató (MTA Pedagógiai Kutató Csoport) fölszámolását –, most a saját főosztályát számolhatta föl, és gondoskodhatott az odahívottak (odacsábítottak) elhelyezéséről. A fölszámolást Pozsgay kezdeményezte; állítólag nyomásnak engedett. (Aczél nyomásának, rebesgették; úgy látszik, mégsem eléggé, mert nem sokkal később Pozsgay maga is otthagyta a minisztériumot.) Fölfelé buktatják, közölte bennfentesen Kemenes. A Népfront élén (odament főtitkárnak) többeket elérhet, nagyobb hatása lesz. Ez kissé nehezen volt hihető – itt mégis miniszter volt –, de Kemenes értesülései általában jók voltak, jóslatai beigazolódtak, így ezt is elfogadtuk tőle. „Pozsgayval egyeztetek", mondta, és mindenkit végigkérdezett, hová szeretne kerülni. Mintha kívánságlistát állított volna össze.

A szálak – a sorsok – akkorra meglehetősen összegabalyodtak. Az akadémiai kutatóból egyesek már átkerültek az egyetemre, mások a „fepekuk"-ba (Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ, a minisztérium felsőoktatási háttérintézete, amelyet Polinszky alapított). Most újakkal bővült a sor: Kemenes leginkább azon volt – itt volt a legtöbb kapcsolata –, hogy a Közgazdasági Egyetemre „vigye át" a főosztályt; vagy legalább annak meghatározó részét. Azon kívül, hogy maga is a közgázon tanított (ki tudja, hányadik állásaként, noha fokozatot sohasem szerzett), a főosztály munkatársainak a többsége is a közgázt végezte el. Így hát nem lett volna – nem volt – ismeretlen a közeg. Sőt, visszatértek *alma mater*ükbe. S amit elkezdtünk csinálni, az is leginkább egy közgázos dolgozatra hasonlított: megírni a hetvenes évek művelődéspolitikáját. Tulajdonképpen ide vonult vissza a főosztály, így alapították meg azt a tanszéket, amely ma (2011) is működik (társadalompolitika, közpolitika, közmenedzsment). Néhány megbeszélésén – amikor a hetvenes évek művelődéspolitikájának történetét fogalmaztuk – mindnyájan részt vettünk; a Veres Pálné utca iskolaépületében ültünk le, jó hangulatú megbeszélésekre. Néha Kemenes maga is megjelent.

Mert egyébként mi K.-val – mint az oktatáspolitikai osztály volt munkatársai – másfelé tájékozódtunk. Most, hogy a PKCs volt munkatársai (Halász Gábor, Nagy Mária, Junghaus Ibolya) a Rigó utcába kerültek, az a hely valamivel vonzóbban tűnt, mint

egészen idegen környezetben kezdeni. A közgázt kívülről néztük, ha méltányoltuk is – Kemenes közben járt, hogy K. férje a közgázon helyezkedhessen el –, de vonzani azért nem vonzott. Nem mintha a felsőoktatási kutató különösebben vonzó lett volna. A Rigó utca, egykori iskolaépület – ma a nyelvvizsga központ és a Fulbright bizottság titkársága székel ott, többek között – nem irodaháznak épült persze eredetileg, s ahhoz, hogy irodának megfeleljen, szörnyen szét és össze kellett darabolni. Viszont jó ismerősök voltak ott; az egykori PKCs tagjai; Darvas Évával, aki akkor jött vissza szülési szabadságról, hosszan mérlegeltük az utcasarkon szemlélődve, milyen is lehet majd ebben a sárga, nem túl barátságos épületben újra összejönni.

K. végül is ezt választotta, nem okozva túl nagy fejtörést Kemenesnek. Én azonban nem akartam kötélnek állni. Túl közelről láttam az intézmények minisztériumi földarabolását – megszüntetést, átszervezést, emberek hányódását – ahhoz, hogy különösebb illúzióim lettek volna a felsőoktatási kutató sorsát illetően; vagy azzal az intézettel kapcsolatban, amely annak romjain már-már megszületett (az Oktatáskutató). Illúzióim nekem is voltak persze – de azok az Akadémiához fűztek. Annak boszorkánykonyhájába nem láttam bele, ott mintha a kutatóknak és tevékenységüknek nagyobb presztízsük lett volna.) S valóban: volt a PKCs-ban olyan is (Pálvölgyi Lajos), aki másik akadémiai kutatót választott, amikor a pedagógiai megszűnt. Én a szociológia mellett kötöttem ki.

„A Kálmán! Persze, megbeszélem a Kálmánnal", közölte vígan Kemenes, aki Kulcsár Kálmánt is ismerte – ki tudja, honnan –, de legalábbis úgy tett, mintha mindez egy szavába került volna. S csakugyan. Néhány nappal később, mintegy varázsütésre, Kulcsár Kálmán, aki akkor a Szociológiai Kutató igazgatója volt az Akadémián, hívott, és közölte: nem bánja, ha nála dolgozom.

* * *

A Szociológiát azért választottam, mert – túl azon, hogy szerettem volna, ha maguk közé fogadnak –, nem voltak teljesen ismeretlenek. PKCs-s korunkban többször látogattuk őket, részben informálódni, részben közös munka végett (ez utóbbiból rendszerint nem lett semmi; egy-két *Köznevelés*-cikket sikerült kisajtolnom belőlük). Legközelebb Szelényi Iványhoz kerültem, akivel majdnem pontosan egy idősek voltunk, s éreztem rajta valamit, ami mintha közös lett volna bennünk (akkor még nem ismertem a származását és útját, amelyen járva a szociológiáig elérkezett). Szürke, magában mintás öltönyt viselt, vastag talpú barna cipőt, ruganyos volt, és határozott; gyorsan ráállt egy *Köznevelés*-interjúra (de cikket azért nem adott). Én addig nagyjából egyfajta szociológiát tudtam beazonosítani, amelyhez Hegedűs András (egykori miniszterelnök, akkor intézeti igazgató) útmutatása vezetett el: azt, amely a társadalmi mobilitást az iskolázással kapcsolta össze. Nekem eleinte az volt a szociológia, a szociológusok pedig azok, akik ezt az irányzatot képviselték, művelték, mindenekelőtt Ferge Zsuzsa és azok, akik hozzá kapcsolódtak, vele dolgoztak (pl. Gazsó Ferenc). Szelényitől ehhez képest újszerű szociológiát tanultam, a lakóhely szociológiáját. Bár, valljuk meg, nem volt túl érdekes, mégis érdeklődéssel olvastam Konrád Györggyel írott könyvét (*Az új lakótelepek szociológiai problémái*, 1971.)

„Nem kell a társadalmat folyton b…gatni", közölte beszélgetés közben – a Vörösmarty téri irodaházban ültünk le az interjúra, közvetlenül, teketóriázás nélkül –, amikor a „társadalmi tervezésről" kérdeztem (a Tervhivatal, később a minisztériumi főosztály kedvelt kifejezése). Szelényi sokkal inkább a „szerves fejlődés" híve volt; magabiztosan nyilatkozott a településekről (inkább a városok szociológiáját ismerte), csak akkor bizonytalanodott el kissé, amikor az iskola szerepét kérdeztem. Még nem tudtam, ezzel a Szelényi-interjúval mekkora „fogást" csináltam. Hamarosan – a Zaporozseccel hazafelé, a Kőbányai úton, egy villanyrendőrnél – döbbenten hallottam a Szabad Európában, hogy Konráddal együtt letartóztatták. Ő kijelentette, hogy kivándorol, Konrád azonban („Én magyar író vagyok") itthon maradt. Ez nekem imponált (még nem tudtam, mit takart).

Ahonnan én néztem, a magyar szociológiának két, legföljebb három fellegvára látszott; az egyik a több vihart megélt és fölkavart akadémiai kutató. Ezt Hegedűs András szervezte meg, első virágkorát az 1960-as években élte, tulajdonképp egyidős a magyar szociológia újraindulásával. Hegedűs András – mintha megbánta volna ötvenhatos szereplését (önéletrajzi könyve szerint meg is bánta) – most visszakanyarodott népi kollégista ifjúságához, és újra fölfedezte a hazai valóságot. E fölfedező munkát az Akadémia védőszárnyai alatt végezhette, maga köré gyűjtve elkötelezett értelmiségiek egy csoportját, akik az ügy (fölfedezés) kedvéért kompromisszumot kötöttek vele és népi kollégista múltjával, és odaadó hívei lettek a szociológiának. Társadalmi hátterek és családi hagyományok e sajátos vegyülete következtében hiteles statisztikai adatolás, a falu (agrárium) és a szegénység felé fordulás, valamint városi, sőt, mondjuk, belvárosi értelmiségi elégedetlenség a rendszerrel szemben jellemezte – szemben legalábbis – a hazai szociológiát. Egyesek a közgázról érkeztek, többen eredetileg a filozófiából. Hegedűs maga ügyesen lavírozott köztük, elfogadták. 1968 – elkötelezettségük az új mechanizmus iránt, főképp pedig szembefordulásuk a csehszlovákiai bevonulással – vetett véget a Szociológiai Kutató első szakaszának.

Amikor én a Szociológiai Kutatóba („szocleráj", ahogy a pesti aszfalton hívták) már a második korszakát élte; ezt sem viharok nélkül, mint Szelényi esete mutatta. (Haraszti Miklós kutatását szervezte, finanszirozta, ezt hozták föl ellenük.) Az intézetet a magas, szikár (vagy szikárnak maradni igyekvő), távolságtartó Kulcsár Kálmán vezette; írásait, könyveit igyekeztem megérteni, de bevallom, egészen sohasem sikerült. Válásáról pletykák keringtek (Kemenes is tudott belőlük egy csokorra valót), távolságtartása mégsem csak az idegennek (nekem) szólt. Sokszor azt éreztem, ha akar, sem tud igazán föloldódni; vagy túl sok tisztázatlanságot hurcolt magával, amiről hallgatott (ezt is ismertem). Kapcsolatunk mindvégig korrekt volt, de sohasem barátságos vagy közvetlen; nem sok közös ügyünk akadt. Elkönyvelte, hogy én az iskolával foglalkozom (tudta, mi a pedagógia, egri pedagógus szülők gyermekeként), s hogy valamiért a szociológiába szerettem bele, A fő szempont alighanem az volt, hogy Kemenes átadta a státusomat (fizetésemet) neki.

Belülről persze a „szocleráj" egyáltalán nem úgy nézett ki, mint kívülről, ahonnan vágyott és kívánt akadémiai kutatót és kutatókat láttunk benne (akárcsak én a távlatokat egykor a szelevényi templomtoronyban). A leginkább föltűnő mindenesetre a

szétesettsége volt. Nekem korábban úgy tetszett, hogy „a szociológusok" mindig csoportban dolgoznak – akkor is, ha különböző helyeken kaptak állást –, közösen tervezik és végzik a munkájukat (nagy fölmérések, hosszú, lepedőnyi „gépi táblák") sőt alkalmanként még a kandidátusijukat is közösen írják. Pedagógiában ilyesmi elképzelhetetlen volt… S nyilván így szerveződött a hazai szociológia, legalábbis kezdetben, amikor még félig összeesküvők művelték, a legitimitás határain egyensúlyozva. Mint kutató intézet azonban jobbára csak arra szolgált, hogy akik ott dolgoznak – szerencsések voltak oda bekerülni –, azoknak legyen valamennyi (nem túl sok) stabil fizetésük. Egyébként alig vagy egyáltalán nem fordultak elő az intézetben. Közös összejövetelekre, intézeti megmozdulásokra – hát még csapatépítésre, akadémiai étoszra – én nem emlékszem. Ez megnehezítette, de meg is könnyítette a beilleszkedésemet.

Mivel a Szociológián iskolával nem foglalkoztak – Kulcsár is, mások is úgy gondolták, hogy az iskola egyenlő a pedagógiával (és viszont) –, mást kellett kitalálnom, s ez a szervezetek szociológiája volt. Most, hogy kudarcot vallottam (átmenetileg, gondoltam persze) az „oktatástervezéssel", gyerünk vissza az iskolához. Ott biztos lábakon állok; mint mindenki, én is jártam iskolába, de mint nem mindenki, én ráadásul még tanítottam is benne, bennük. S hogy az iskola ne – vagy ne csak – pedagógia legyen, meg kellett tanulnom hozzá a szervezeteket. A Szociológián töltött első hónapok tehát azzal teltek el, hogy szervezetelméletet és szervezetszociológiát tanultam; „tankönyveim" ma is megvannak még, aláhúzogatva. A szervezetek iránti – kezdetben inkább csinált, később már valóságos – érdeklődésem aztán a gazdasági szervezetekig vezettek el; s ennek révén olyan kollégákhoz (Makó Csaba, Gyekiczky Tamás), akikkel máig jó viszonyban vagyok.

A Szociológia – és a szociológia mint tudomány – fölfedezésében azonban a nagy lökést az adta, hogy egy olyan szobába ültetett Kulcsár, ahol nekem akkor még ismeretlen nevek – Farkas János, Tamás Pál – ültek (már amikor ültek, sokszor voltak úton, külföldön vagy egyszerűen csak terepen). Amit műveltek, az már akkor is tudományszociológia volt, csak én nem tudtam róla, nem értettem. Lehet, hogy maga Kulcsár is végiggondolta, lehet, hogy csak így alakult; de az érdeklődésünk és az irányultságunk jól megfért egymással. S mint ilyenkor lenni szokott, nem sok idő múlva komoly és tartós kapcsolatba fordult, eltérő háttereink és életútjaink ellenére. S lehet, azért is, mert mindketten eléggé a Szociológia margóján voltak. Tamás Pál eredetileg fizikusnak tanult, Farkas János a Veszprémi Egyetemen marxizmust tanított – távol a Szociológia első korszakának történetétől és társadalmától; sőt, mondhatni, oppozícióban vele.

* * *

A párt Társadalomtudományi Intézete a Városligetben a hazai szociológia sokáig másik fellegvárának látszott. Nem szociológiai intézetnek szerveződött; annál szélesebb spektruma volt. Névleg a pártközpont háttérintézete volt, valójában beletartozott a „testvérpártok" hasonló jellegű ideológiai intézeteinek sorába. Kádári (aczéli) fölhangokkal azonban, aminek a lényege az értelmiség – bizonyos értelmiségi körök – odacsábítása és magukhoz kötése volt, megnyerése, mondjuk, a rendszer támogatásához. Szociológia csak később alakult ki benne, s éppen Szelényi Iványék kezdeményezésére

(sokáig ő volt az egyetlen szociológus ott). Gazsó Ferenc és csoportja sem szociológiát művelt – mint diszciplinát –, hanem ifjúságkutatást mint kutatási területet; amelyhez azonban szinte kizárólag szociológiát, majdnem mindig a társadalmi rétegeződés és mobilitás szociológiáját használták föl (ez volt Gazsó szakterülete). Az Ajtósi Dürer sor és a Dózsa György út sarkán álló épület – amelynek a legfölső emeletét foglalták el – a Politikai Főiskola épülete volt kedvezményes étkezési és sportolási lehetőségekkel, uszodával is. A legfölső emeletről különös látvány tárult föl. Soha nem láttam azelőtt a Városligetet és Budapestet ebből a fekvésből, nem is ismertem föl hirtelenjében. A liget fáinak hullámzó koronája – mint zöld tenger – fölött Buda és Óbuda dombjaira és hegyeire lehetett látni, varázsos volt. Gazsó csapata (Liskó Ilona, Csákó Mihály) kicsiny, de odaadó sereg volt. Elszántan vizsgálták a szakmunkás fiatalokat, gondolva, sőt tudva, hogy a „valósággal" alágyújtanak a pártnak és ideológiájának (jóllehet a kenyéradójuk volt).

A magyar szociológia és művelői, mondhatjuk, gúzsba kötve táncoltak; ez különösen a „társtud"-ra volt igaz. Egyfelől a filozófiából, sőt az ideológiából érkeztek, váltak szociológussá, mintegy pártütővé. Különösen azután, hogy számszerűsítették a társadalom osztályszerkezetét, amelynek az ideológia szerint lassan el is kellett volna már tűnnie. Ezzel kihívták az ideológusok haragját, akik a pártban és a pártközpontban támogatókat kerestek, leltek is. Másfelől olyasmiket tudtak vagy nevesítettek a Kádár-kor magyarországi társadalmáról –, amiket még ha köztudottak voltak is, illetlen volt kimondani (szegénység, elmaradottság, cigányok). Adataikra és megállapításaikra a pártközpont apparátusa ugyanúgy reagált, mint a hivatal általában a szakértőkre: nyilvánosan elutasították, elítélték, legalábbis „jobban tudták"; nem nyilvánosan idézték és suttogtak róla. „A szociológusokat" ez sajátosan kényes helyzetbe hozta. Mintha örökösen fényben sütkéreztek volna, noha ez a fény, mondjuk, a börtönfelügyelő lámpája volt.

Ezt a helyzetet nemcsak maguk a szociológusok váltották ki. („Mint a lámpaoszlop, mondta Szczepanski interjú közben, világít, a részeg nekimegy, szidja is, de azért belefogózik." Megtanulhatta Gomulka mellett.) Hanem a kádári konszolidáció kultúrpolitikája, amelyben akkor már (az 1970-80-as évek fordulója) Aczél György befolyása dominált. Aczél népieket és urbánusokat egyaránt magához kötni törekedett, s ők a szociológiában is körvonalazódtak. A „társtud" inkább a „népiek" gyűjtőjévé vált, mint sokuk pályája és kötődése mutatta. A szociológiát – a magyar szociológia újjáéledését – azonban nem ők kezdeményezték, hanem „az urbánusok". Így a szociológia történetéből meghökkentő módon hiányoztak a harmincas évek falukutatói és népi írói; míg viszont a *Huszadik Század* és köre dominált. Szociológusnak lenni – szociológiát művelni – egyet jelentett a mintavételes-kérdőíves vizsgálatokkal, amelyeket oly plasztikusan mutatott be Cseh-Szombathy és Ferge módszertani olvasókönyve, s amely távolságot tartott és valamelyes biztonságot jelentett az ideológiai támadásokkal szemben. („Szociológia nincs is", bosszankodtam K.-val, miközben ebédért álltunk sorba az akadémiai büfében. „Ha szétszedem, marad a történelem, a filozófia, meg a statisztika.")

* * *

Ízlésemnek és vonzalmaimnak épp ezért inkább megfelelt az az értelmiségszociológia, amellyel Huszár Tibor tanszékén találkoztam. Huszár Tibornak nem voltam a hallgatója,

egyszer vizsgáztam csak nála. Akkor épp az ELTE filozófia tanszékéről lépett ki, meghallotta, hogy keresem, mert kandidátusi vizsgát kellett nála tegyek. Átkísért a szomszéd szobába – a bölcsészkaron akkor is helyszűke volt –, érdeklődve kérdezgetett, inkább tájékozódott, semmint vizsgáztatott. Nagyvonalúságára és oldottságára emlékszem, s arra, hogy az egész tudományos képzéssel – ahogy akkor szerveződött – kissé hadilábon állt. Bár pedagógiából szerzett tudományos minősítést ő is, később a szociológia felé fordult, s megalakította az ELTE szociológia tanszékét (az ELTE mai Társadalomtudományi Karának ősét).

Huszár Tibor magabiztos, mozgékony ember volt, valahányszor találkoztam vele, mindig föltűnt, hogy tulajdonképpen milyen magas. Könnyedén és beavatottan kommunikált; látszott, hogy fontos információk birtokában van. Amennyire lehetett, otthonosan mozgott a magyar szociológia szövevényes bozótjában és bozótharcaiban. Bár a tanszéken empirikus kutatások folytak – szerettem az ilyen műhelymunkát, amely elfelejttette (és elfödte) az akadémiai hierarchiát –, Huszár Tibor inkább elvi-elméleti kérdésekben tájékozódott; ez szokatlan, sőt egyedülálló volt a szociológiának azon a palettáján, amelyet addigra megismertem. Találkoztam vele a *Valóság* szerkesztőségében – a négyfős szerkesztőség egyik tagja volt, ami a kor szűk publikációs lehetőségei miatt szintén befolyást jelentett –, az egyetemen persze, sőt a minisztériumban is. Amikor megismerkedtünk, az „értelmiségkutatás" állt érdeklődésének középpontjában; ki tudja, milyen politikai szükségszerűségek és egyéni vonzalmak motiválták. Tanszékét és tevékenységét az „értelmiségkutatás" éppúgy meghatározta, mint Gazsó csapatát a szakmunkás kutatások vagy Fergéét a szegénységkutatás és vele a szociálpolitika.

Huszár tanszéke az egyetem, a politika és az értelmiségi körök (szociológusok) kikötői között navigált – gondosan kimérve, melyiktől mikor milyen távolságban-közelségben kell és szabad lenni. Tanszéke diplomát adott (a szociológia másik két műhelye ezt nem adhatott); hallgatóságát gondosan válogatta. Magam soha nem tanultam szociológiát – ha csak nem „az élet egyetemén" –, és nem tudtam olyan bennfentesen társalogni sem („a Zsuzsa", „az Iván", később már „a Feri" is, így, névelővel), mint ahogy azokban a körökben illett s szokásban volt. Pozsgay köréhez tartozva (valamelyest), inkább művelődéspolitikáról (én) s persze az értelmiségkutatásról (ő) beszélgettünk. Huszár Tibor megérezte, hogy ez nekem fontos (s tán abban a pillanatban én is fontos voltam neki), mert megállapította: „Széles terület – sokan elférünk". Mintegy zöld jelzést adva, hogy igen, arra mehetek tovább.

* * *

Szociológusi évem (mert formálisan csak egy év volt) és szociológiai kalandozásaim (ami sokkal tovább tartott) között volt azért biztos kikötő; noha rozzant és viharvert. A PKCs maradványaihoz vissza-visszatértem; a személyes kapcsolatok és tárgybeli kötődések is odakalauzoltak. Minisztériumi vívódásaimat mintegy varázsütésre megszüntette, ha egykori osztályom maradványával összeültünk dolgozni (vagy csak aktuálisan fecsegni). Mentem föl a Várba (a PKCs szervezetileg már megszűnt, de még nem költöztették másik helyekre). S ahogy az Ostrom utcán gyalogoltam – elértem a Bécsi kaput, elmentem az evangélikus templom előtt, aztán jobbra annál a háznál,

ahol Kálmán György, kedvelt színészem lakott –, s végül kikötöttem az Úri utcai szobámban, lépésről lépésre felejtettem el vélt vagy valós minisztériumi sérelmeimet. Fönn ismerős arcok és ismerős kérdések vártak. Alig vártak már, ez mindig jól esett (már maga az udvarias fordulat is). S akkor is jól esett, amikor már elköltöztek a Várból (bár persze a vári lét volt az igazi).

A Rigó utca – a Baross utca, a VIII. kerület – nem volt otthonos. Korábban jártam már a Fepekukban Zibolennél, de azzal utasított el, hogy nála már sok a „flekkes ember" (akkor Kozák Gyula, Forintos György, Kupa Mihály is ott dolgozott). Zibolen most már nyugdíjas volt, s én, gondoltam, most már nem vagyok „flekkes", ha egyszer minisztériumi is lettem (s a „flekkeket" sem úgy értették már). De azért az intézet levegője fojtó volt, különösen nekünk, kívülről jötteknek (nekem, kívülállónak meg különösen is). Szerencsére nem csak én éreztem annak, hanem idestova mindenki. Az egykori munkatársak a bizonytalanságuk miatt – még mindig nem dőlt el, ki hová kerül, mi lesz az intézet „profilja", azaz hová tartozik, mi lesz a sorsa. A most érkezetteknek pedig a kívülállásuk miatt, no meg amiatt, hogy a minisztérium mint intézményfönntartó másként működött, mint az Akadémia. (Az egyiknek nem kellettünk, hát nem figyelt ránk. A másiknak nagyon is kellettünk, hát mindenbe beleszólt.)

Amilyen csinnadrattával vonultunk a minisztériumba – új kezdet, új stílus, új korszak –, olyan észrevétlenül lopakodtunk ki. K. és én a papírjainkat hurcoltuk – könyveket, főképp azonban ilyen-olyan előterjesztéseket –, most bezzeg nem volt készséges segítség, aki elvette, levitte, összerakta volna. A minisztérium folyosóin még most is (nem tudom – talán mindig?) törött lábú, egymásra halmozott, használaton kívüli bútorok; a miniszterváltás és ezzel az átszervezés új lendületet vett, amit mindenki igyekezett kihasználni. Ilyenkor bútorok cseréltek gazdát: főosztályvezetőtől az osztályvezetőkhöz, osztályvezetőktől a beosztottakhoz, egy-egy fotel vagy kanapé, akár csak lomtalanításkor. Álltunk K.-val a kapuban – nem először, de így azért mégsem – minisztériumi kocsi persze már nem járt nekünk, a taxi nem tudott parkolni. A portás közönyösen (talán megvetően is?) szemlélt minket, pedig legalább K.-nak azért segíthetett volna. Búcsúszó nélkül autóztunk tova; én bizonytalanul, K. bátorítólag.

Oktatáskutató Intézet

Az Oktatáskutató Intézetet 1981-ben alapították; a „Fepekuk" maradványaira szervezték rá a Rigó utcában, ott is kezdte el a működését. Igazi történetét mégis attól a perctől számíthatjuk, amikor a Victor Hugo utcába, az Új-Lipótvárosba költözött, a Tervhivatal tervgazdasági intézetének helyére. Mint később lassan kiderült, ez a hely és az Oktatáskutató – szelleme, morálja – elválaszthatatlanok voltak, lettek (akárcsak az Országos Pedagógiai Intézet a fasori evangélikus gimnázium épületétől). Szellemének újjá kellett (volna) születnie, mikor később (már a kilencvenes években) a Victor Hugóból elköltözött; csakhogy már nem született többé újjá.

Az épület, amelyhez az Oktatáskutató annyira hozzánőtt – mint a legtöbb szervezet a maga épületéhez (elismerjük vagy tagadjuk) –, eredetileg a Könnyűipari Tervező

Vállalat központjának épült a hatvanas években, és még a nyolcvanas évek elején is modernnek számított, legalábbis Magyarországon. Már megépítésekor tudni lehetett, hogy a tervező vállalat nem egyedül használhatja majd; részben az Akadémia tartott rá igényt, de részben (főként) a Tervhivatal. Ürügyül azt hozták föl, hogy Magyarország akkor legmodernebb számítógépét telepítik az alagsorba; egy ilyen „korszerű" számítógépnek száraz és meleg körülmények, légkondiconálás, főként pedig hely kellett. (Mondjuk, tudott annyit, mint az a kissé már avult deszktop, amelyen most – 2011 – ezeket a sorokat írom.)

Az ország legmodernebb számítógépe az alagsorban (vagy a második legmodernebb). Ez már olyan volt, mintha a Tervhivatal vagy akár a pártközpont agyát telepítették volna oda – áhitatos tiszteletet (és frivol megjegyzéseket is) keltett. Aki itt dolgozhat, annak a valóság, vagy ami mögötte rejtezik, csakugyan már csak karnyújtásnyi távolságban van. A számítógépek mágnesszalagon rögzítették az adatok elemzését, a mágnesszalagokat nagy bádogdobozokban cipelték, cipeltük, nem kis feltűnést és tiszteletet keltve, meghatottan. De a Victor Hugóban nem kellett sokat cipelni; csupán pár lépésre voltunk egy tiszta tudománytól, már csak annyira, hogy az adatokból föltáruló valóságot megfejthessük, majd uralkodóink szeme elé tárjuk (vagy a hátuk mögött, később, terjesszük).

Az Akadémia Számítástechnikai Kutató Intézete – a kiváló, érzékeny és művelt Vámos Tibor vezetésével az első emeleten helyezkedett el. (Vámos Tibor Soros György osztálytársa volt a Berzsenyiben, s még évtizeddel később is könnyedén idézett antik klasszikusokat, akár eredeti nyelven is.) Az Akadémiának, sőt az egész magyar gazdaságnak (és politikának is) ez az egyik, jóllehet rejtett fellegvára volt. Előbb a tábor (a Szovjetunió és az NDK) számítástechnikájának hazai adaptálását, később az önálló fejlesztést, a rendszerváltozáshoz közeledve pedig a ránk nehezedő embargó kijátszását végezték és irányították innen. Ebben a minőségében biztosan előbbre mutató is volt, mint akár a Fizikai Kutató vagy a Kémiai Kutató, amelyről már akkor tudni lehetett, hogy fegyverzetkutatással foglalkozik.

Az Oktatáskutatónak persze mindehhez kevés köze volt; inkább csak sütkéreztünk ebben a ritkás fényben, mintsem hozzájárultunk volna a fényforráshoz. Mégis, a Victor Hugónak nagy jelentősége volt, s nemcsak a kiváló (akkor kiválónak látszó – később fokozatosan terhessé váló – elhelyezés miatt). Azzal, hogy Kemenes kijárta a Victor Hugót a minisztériumnak, a minisztérium a legmodernebb irodaházához – annak bérleti jogához – jutott; s ezt még sokáig, egészen a kilencvenes évek végéig minden minisztériumi gazdasági vezető igyekezett megtartani, kifizetni. Ez volt a garanciája az Oktatáskutató viszonylagos stabilitásának. A Victor Hugónak azonban nagy jelentősége volt amiatt is, ahol feküdt. Nagyjából itt ért véget – vagy kezdődött – az Új-Lipótváros a maga modern polgári hagyományaival, amelybe a Berzsenyi Gimnázium, a világlátottság, a nyelvtudás és a kifinomult kritikai hajlam is beletartozott. (Vámos Tibor kiváló kapcsolatot ápolt Aczél Györggyel is; Aczél ide a környékre, a Szent István parkba vágyott lakni. Egy karnyújtásnyira lakott Lukács György, szobra a Duna parti sétányon; az akkor épülő Kárpát utcai lakótelepen kaptak lakást vagy új lakást a pártközpont élelmesebb munkatársai).

Bár az intézet munkatársai nem elsősorban erről a vidékről érkeztek – néhányan a pedagógiából, mások a minisztériumból, ismét mások a felsőoktatásból vagy, mint Gazsó is a Társtudból –. azért volt olyan is, aki kifejezetten ezen a földrajzi helyen akart lenni, maradni. (Surányi Bálint például, aki emiatt a Tervgazdaságiból is eljött, amikor az tovább költözött a Roosevelt téri Spenótba). S nem is csak ez; hanem a levegő, a megtisztelő, az éteri, a fölemelő. A nagy, szabadon gondolkodó elődök nyomdokain lépni – lépegetni az utcán –, ez még azokat is meghatotta, akik nem voltak eredetileg szociológusok. Hát még akik azok voltak vagy szerettek volna azzá lenni (mint, mondjuk, én). Itt szociológia termett a köveken is. (Szelényi Iván később, amikor itthon megint lakást vett, szintén ide költözött, erre a tájra – noha ő aztán igazán nem innen indult.)

Ez, amit elmondtam, s többé-kevésbé mindnyájan éreztünk – ha nem fogalmaztuk is meg –, erősen s mind erősebben meghatározta az Oktatáskutató arcát. Ez nem „Fepekuk" volt, a maga sötét, szűk és osztálytermekből átszabott irodáival. Az Oktatáskutató tanácstermébe el lehetett – s kellett – jönni még a minisztériumból is (jöttek is, szép számmal, megtisztelve a zordon portástól és a ház beléptető rendszerétől. Máshonnan – még az OPI-ból is, rendszeresen – beidézték az embert a minisztériumba; ide a minisztériumiak maguk jöttek el. A praktikus tanácsterem, amelyet össze lehetett nyitni a könyvtárral, valóban látvány volt; főként egy-két órára (a harmadik órában már fulladoztunk, mert a szellőzés persze itt sem üzemelt rendesen).

Meg Gazsó miatt sem lehetett az „oktatáskutatósokat" csak úgy beidézni. Gazsót ugyanis nemcsak hogy a miniszter kereste és találta meg – egyetemi társak lévén egykor –, hanem nála nagyobb valaki, Aczél György. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján, amikor az Oktatáskutató szerveződött, Aczél György elgondolása szerint az akkor már komollyá nőtt és számításba veendő (támogatott, tiltott vagy tűrt) társadalomkutatást és társadalomkutatókat integrálni kellett az irányításba. A társtud mintájára, annak tapasztalatai alapján sorra szerveződtek olyan kutatóhelyek (Vitányi Iván művelődéskutatója, Héthy Lajos munkatudományi kutatója), amelyeknek kimondottan ez a szerep jutott. Kitűnő – az adott föltételek közt kitűnő – munkahelyek voltak ezek. Nem túl sok kutatóval, de elegendővel ahhoz, hogy „aki számít", azt itt luxus körülmények között lehessen szemmel tartani, befelé szabadságot biztosítva nekik, közvetlen bejárást „magasabb" helyekre is. S cserébe kifelé csak annyit kérve – elvárva, kikényszerítve – tőlük, hogy lojálisak legyenek kenyéradóikkal szemben.

Gazsó tehát nem pedagógiai intézetet szervezett („Egész pedagógiai intézetet kaptál, Feri", mondta egyszer csúfolva is, irigyen is Huszár Tibor, Gazsó komoran hallgatott), hanem kis társtudot. Kívülről is, belülről is, a szó szoros értelmében. Kifelé – ez azt jelentette, hogy határozottan, sőt görcsösen tiltakozott minden ellen, ami minisztérium beavatkozás – akár csak annak látszott –, beleértve még az adminisztrációt is, amit, gondolom, mint minden kutató nem is egészen látott át. Nekünk ez az elszánt önvédelem különösen tetszett, lelkesen bátorítottuk is, egységfrontot alkotva vele. Gazdasági vezetője, egyben adminisztrativ helyettese, ha el akarta magyarázni a minisztériumi szabályokat (jelentések, beszámolók, ellenőrzések), lehurrogtuk. (Utólag kissé szégyelltem is magam emiatt.) Végül a gazdasági vezető föladta, s elment (kellemetlenebbet kaptunk helyette, de legalább Gazsó kezére dolgozott). Gazsó úgy gondolta,

hogy – akárcsak a társtud és a pártközpont viszonyában – egy kutatóintézetnek a minisztériumi apparátustól függetlennek kell maradnia (milyen igaza volt!). De nem mérte föl, hogy ez a függetlenség – a miniszter-közvetlenség, amelyhez később én is igyekeztem ragaszkodni – egyben kirekesztettség is a közoktatás, a felsőoktatás vagy a szakoktatás ügyeiből.

Gazsó befelé is kis társtudot igyekezett kialakítani, s nemcsak szervezeti formáiban. (Akadémiai rangokkal és diszciplinákkal nem sokat törődött, az Akadémiával amúgy is hadilábon állt, akár csak számos más szociológus). Hanem főként káderpolitikájában. Kulcsszerepekbe olyanokat hívott, akiket már a társtudból ismert (így kerültem végül én is az Oktatáskutatóba). Személyzetét – mint gazdaságisát is vagy szemrevaló titkárnőjét – szintén a társtudból hozta. S vele együtt néhány kollégát, akivel végig, míg ott voltak s ő is ott volt, elégedetlenkedett (Molnár Péterrel és csoportjával például). Várhegyi Györggyel a fővárosnál ismerkedett meg; s ezen a réven jöttek – jöttek volna – még akár mások is (Solt Ottilia), akiknek a neve bizonyos körökben nagyon is jól csengett, más körökben annál kevésbé. Gazsó ez utóbbi „más körökhöz" tartozván, igyekezett ellenállni a hetvenes-nyolcvanas években szerveződő „demokratikus ellenzéknek". Így kezdetben ők csak bedolgozók voltak az intézetben, a magas, csinos és helyes Demszky Gábor például. Később, a rendszerváltozás felé közeledve – s Gazsó távoztával – egyre sűrűbben tűntek föl, hogy végül (mindnyájunk aktív támogatásával) markánsan meghatározzák az Oktatáskutató arculatát (a Horn-testvérek, Nyírő András és mások).

Mindez csak úgy volt lehetséges – ahogy más korabeli hazai (pesti) kutató intézetben is történt –, hogy politikai szélárnyékba kerültünk, mindenekelőtt a már említett politikusok jóvoltából. Különösen amíg mindegyiknek megfelelő pozíciója volt, s egymásért, nem egymás ellen dolgoztak (Pozsgay és Aczél). Vagyis amit mi szélárnyéknak, stabilitásnak, a valóság iránti (s nem az ideológia iránti) elkötelezettségnek érzékeltünk s tapasztaltunk meg, az csupán egy múló pillanat volt – egy vagy két év –, amíg Aczél kultúrpolitizált, Pozsgay elfogadta a rá kirótt szerepet (oktatásirányítás), Gazsó pedig körülöttük-közöttük navigált. (Társtud kötődését azért megtartotta szolgálati útlevelével együtt; ami nem különösebb párthűséget jelentett nála, sokkal inkább függetlenségének aggályos őrzését a minisztériumtól. Nem is ebédelt nálunk, velünk a Victor Hugóban, ahol csapatostól vonultunk étkezni; átugrott a társtudba. Utána esetleg a Közgázra is, ahol akkor már a szociológiát vezette.)

Ezt a sok mindent csak úgy lehetett teljesíteni, hogy fölhasználta a volt Fepekuk infrastruktúráját. Kompromisszum jött létre köztük – néha még a kutatókkal szemben is. Gazsó, bár semmibe vette a felsőoktatási kutatásaikat – amit tartott valamire, azt gyorsan átkeresztelte „értelmiségkutatásnak" –, de nem bántotta őket ezért. A volt fepekukosok pedig – már aki megmaradt, illetve átment az Oktatáskutatóba – ezért cserébe lojálisak voltak vele. S emellett ápolták kapcsolatukat a minisztériummal is (azzal a hátsó gondolattal, hogy egyszer még, Gazsó után, jól jöhet). Így az Oktatáskutatóban valóságos kettős vezetés alakult ki. A tiszta, egyszerű és demokratikusnak mondott, demokratikusként megélt levegő Gazsó és titkárnője körül, a főigazgató ritka, bár rendszeres föltűnéseivel és értekezleteivel; valamint a nyomasztóan dohány-

füstös levegő a helyettes, Soós Károly irodájában, amelyet egykori minisztériumi titkárnője minisztérium cerberusként őrzött. A kutatók mindenünnen jöttek, s egyre inkább alkalmazkodtak az Oktatáskutatóhoz; az adminisztráció (könyvtár, gondnok, nyomda, gépkocsi, titkárnők) viszont a Fepekuk-ból, mind kevésbé találva föl magukat ebben aa számukra idegen légkörben. Gazsó (és a kutatók) szerencsére nem is kellettek ahhoz, hogy az intézet adminisztrative működjék: Soós Károly gyorsan, jól, joviálisan és rutinnal megtalálta a megfelelő hangot az adminisztrációval, amely végül neki dolgozott. Így Gazsó és csapata (mi) ki volt szolgáltatva az adminisztartiv vezetőnek – igaz, cserébe ő tartotta a hátát a minisztérium felé, ha valami (adminisztativ) bajt okoztunk.

Ez a munkamegosztás látszólag elfogadható volt és megfelelően működött (a gazdaságissal a konfliktus valójában kivétel volt, az erőviszonyok tisztázása). Soós Károly és csapata azonban bölcsebben kalkulált, mint mi, lengeteg kutatók. Ő arra tett, hogy minden kezdetnek van aztán vége, s mennél zajosabb a kezdet, annál gyorsabban véget ér (bölcs vagy inkább sokat tapasztalt minisztériumi hivatalnok volt; egykori, mostanra feledhető fizikatanár). Gazsónak is vége lett egyszer az Oktatáskutató ‚élén, s a volt fepekukosok fölszabadultak. Vagy inkább fölszabadultak volna, ha Gazsó nem épp a minisztériumba megy. S nem épp az Oktatáskutató – sőt az egész közoktatás – főnökének.

* * *

Én 1982-ben csatlakoztam az Oktatáskutatóhoz, nagyjából egy évvel a megalakulása után. Legalábbis ezt mutatja a munkaszerződésem, amelyről jó darabig még azt sem tudtam, hogy egyáltalán létezik. A valóság – akár csak az intézet esetében – itt is némileg eltér a papíroktól. Az Oktatáskutatót ugyanis nemcsak születése óta ismertem; születésében, megalakításában, minisztériumi felelőse lévén közre is működtem, ha nem rajtam múltak is a dolgok. Hanem megalakulásától kezdve működtem is benne, mert akadémiai csoportom tagjai részben egyenesen odakerültek, részben pedig odakerülőben voltak a minisztériumból.

Így hát természetes volt, amikor Gazsó Ferenc egy minisztériumi értekezlet után félrevont, és megkérdezte, nem volna-e mégis kedvem oktatáskutatósnak lenni. Nem tagadom, kapóra jött, bár előzőleg tiltakoztam ellene. Akkorra azonban részben csökkentek az ellenérzéseim a minisztériummal szemben (el teljesen máig sem múltak), részben – és főleg – megcsömörlöttem a szociológiától. Pontosabban nem is attól (attól máig sem), hanem a szociológusi közélettől, a maga szomszédváraival, civódásaival, számomra átláthatatlan s ezért kezelhetetlen viszonyaival. Átláttam – ott és akkor láttam át –, hogy bár azokban az értelmiségi körökben, ahová tartoztam vagy akartam tartozni, divat volt lekicsinyelni a pedagógusokat és lekezelni az iskolát, ez azért egyike a legnagyobb értelmiségi pályáknak, ha ugyan szám szerint nem a legnagyobb. Sokkal könnyebb manőverezni benne, még ha helyenként sajnálatos módon sekély is a vize.

Tehát igent mondtam, még pedig gyorsan és határozottan. Erre Gazsó is gyors és határozott lett (tán még meg is könnyebbült); rám bízta azt a csoportot, amelyet amúgy is vezettem, és támogatásáról biztosított (már ami a célokat és föladatokat illeti). Ez utóbbi nagy szó volt. Gazsó nem hogy nem szerette a művelődési főosztályt – benne Kemenest, mögötte a Tervhivatalt –, hanem megvetette, miközben tartott is

tőle. Ez pedig a „tervezéshez kapcsolódó kutatások" (így kezdtük nevezni) iránti ellenszenvében nyilvánult meg.

A „tervezéshez kapcsolódó kutatások témacsoportja" (ez lett a hivatalos nevünk) a folyosó végén helyezkedett el; mint a szervezetkutatásokból tudható volt, a főnöki irodától mért földrajzi távolság meglehetősen jól kifejezte a személyek közti rokonszenvet is. Viszonyom Gazsóval és elhelyezkedésem az Oktatáskutatóban csakugyan olyan volt – olyan lett –, mint a csoport elhelyezése az intézetben. Talán mi voltunk a legtávolabb a főigazgatói „rezidenciától". Ilyen távol Gazsótól – már csak az alaprajz miatt is – csupán a gazdasági hivatal volt. Csakhogy a gazdasági hátul a sarokban húzta meg magát – a folyosón örök villanyfény –, a „tervezéshez kapcsolódó kutatások" viszont mindjárt a lépcsőnél kapott három szobát. Jelezve, hogy ha a főigazgatótól távol vagyunk is, azért a fő csapás irányába esünk (jókedvünkben legalábbis így értelmeztük).

De azért az elmúlt évek hányattatásai ezt a csoportot is megviselték (mondhatnánk patetikusan), vagy egyszerűbben szólva: nem voltunk már régebbi önmagunk. Junghaus Ibolya ugyan elszántan próbálta egybetartani a csapatot – még a lakásukra is meghívott, távol az Új-Lipótvárostól, Pestszentlőrincen, egy imponálóan nagy de nagyon is félkész házba, ahol a társaság csak nehezen találta föl magát (K. zsörtölődött is miatta). Meghívta a csoportot Nagy Mari is, amikor elkészült az új lakásuk Budakalászon – ott kellemesen szorongtunk. S meghívtam a munkatársaimat én is, É. jóváhagyásával (nem túlságosan kedvelte őket), amikor a Nagybányai úton a társasházunk kész lett. Mindez nem segített azon – vagy csak keveset –, hogy a „tervezéshez kapcsolódó kutatások" már inkább csak ernyő volt fölöttünk, semmint együttes meggyőződés (pláne nem „csapatszellem", amitől a Victor Hugóban amúgy is mindig fáztak).

Az egyik törekvést – ez volt az új – Halász Gábor, Nagy Mária és Lukács Péter képviselték; amire igyekeztek, azt az oktatáspolitika kutatásának nevezték el. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulójának enyhe, de mégis kivehető reformhevületét a Kádár-kor harmadik korszakának apadó lendülete követte, ami az oktatáspolitikában sok bölcsködéssel, ötleteléssel, azonban egyre kevesebb valódi reformakarattal jelent meg. („Nincs koncepció! Nincs koncepció", mondogatta Kemenes még a minisztériumban, ezzel azt sugallva, hogy koncepció kérdése az egész. Pedig nem a koncepciók hiányoztak – azokkal teli volt a padlás –, hanem akarat és politikai szándék.) Ez egyre több teret adott a hazai politikakutatóknak. S ha politikát csinálni, abba bekapcsolódni nem lehetett, legalább a kutató intézetek látszólag szabad, valójában elzárt világában kezdtek politizálni.

Ahogy a rendszerváltozás felé haladtunk – noha még nem sejtettük, hogy merre is megyünk –, úgy erősödtek föl a mi „politikakutatásaink"; mondjuk, a rendszer bomlásának virágai. Amikor Gazsó elkerült az Oktatáskutatóból, hogy miniszterhelyettes legyen, elsősorban az intézet munkatársait választotta szakértőiül. „Politikában gondolkodunk", jelentette ki sokat mondóan, nyomatékkal Halász Gábor, miközben ebédért álltunk sorba a Victor Hugó negyedik emeletén. Ezt, bár eleinte nem értettem, voltaképp azt jelentette, hogy egyesek közel kerültek azokhoz – Gábor akkor épp Gazsó Ferenchez –, akik „politikát csináltak", s akiknek olvasmányaikat és belőlük leszűrt javaslataikat adresszálhatták. (A maga módján politikát csinált Benedek András is, aki gyakran volt elégedetlen a sok értekezlettel és a fölöslegesnek látszó szócséplésekkel.

„El kell határozni, és puff", mondta, a maga szempontjából érthetően. S amikor fölhatalmazást kapott, ő így is tett: mindnyájunk számára meghökkentő eredményességgel vette át az OPI vezetését a rendszerváltozás pillanatiban, és irányította egy még mindnyájunknak ismeretlen cél felé.)

K. és én – az akadémiai csoport tulajdonképpeni tagjai – megmártózva a hetvenes évek iskolarendszer vitáiban, majd a tervhivatali és minisztériumi szakértősködésben – inkább azt folytattuk, amit korábban kezdtünk (távlati tervezés, oktatási jövőkutatás). Vámos Dóra, Répássy Helga és Deák Zsuzsa segítségével megpróbáltuk számszerűsíteni a „művelődési városközpontokat". Ezek az elképzelések idővel mind konkrétabbak lettek, végül beépültek a területi fejlesztési tervekbe. Néha meglepő sikerekkel. Egy-egy „előrejelzésünk" idők múltán még be is teljesedett (egyik büszkeségem, hogy „bejósoltuk" Észak-Buda jeles bevásárló és szórakoztató központját, a mostani Mammut-ot).

E széttartó kutatói és szakértői érdeklődést megpróbáltam néha egy-egy közös kiadványban együtt tenni közzé. (Belső kiadványok voltak ezek szerény példányszámmal. Sajnos, nem archiváltuk őket kellőképp, ma nyilvánosan hozzáférhetetlenek). Ez mégsem tudta elfödni a tényt, hogy amit K. meg én csinálunk, már nem esett a zilált politikai érdeklődés sodrába. Főként nem a Gazsóéba, aki mind hevesebben bírálta az (iskola)rendszert és az oktatáspolitikát (amelyet részben maga is csinált, részben belekényszerült). Neki nem a hetvenes évekből öröklött kincstári optimizmus kellett – előrejelzéseinket annak tartotta („Ez nem szociológia", írta nyers egyszerűséggel egy vázlatomra, mert személyesen csak ritkán találkoztunk). Hanem inkább az olyan kritika, amely addig élesíthető, míg valami végre nem történik.

Ezt a valamit mindnyájan vártuk. A különbség talán az volt, hogy ő inkább felülről várta (a felsőbb politikai szintektől), mi pedig inkább alulról (az iskolák, a szülők, a települések és a megyék önmozgásától). A „lakossági érdekérvényesítéstől", ahogy egy tanulmányunkban elneveztük, amely kikerülhetetlenül – mondjuk, a demográfiai folyamatok törvényszerűségével – fog érvényesülni, és amiben még mindig hittünk. S amit egyre gyakrabban kezdtünk – egykori tervhivatalosainkkal egyetértve is, vitatkozva is – „társadalmi tervezésnek" nevezni.

A „társadalmi tervezés" – a járókelők taposták ki a park útjait, nem pedig a kertészek tervezik – egyre inkább az érdekek csatornázását jelentette (az iskolázáshoz fűződő érdekekét is, amikről egy évtizeddel ezelőtt még szó sem esett). Először azt fedeztük föl – főként Lukács Péteré az érdem –, hogy a tervtárgyalások valójában érdekegyeztetések, s hogy a tárgyalótermek csöndjében vagy dohányfüstjében (ma elképzelhetetlen) érdekegyeztetés zajlik. Valami olyasmi, amit később a szocialista piacgazdaság „magyar modelljének" neveztek el. Aztán kitaláltuk, hogy a helyi érdekek egyeztetésének kézenfekvő fóruma a művelődési otthon, vagy ha az nincs, az iskola. Igaz, egy olyan, amelyben a szülői értekezletek már átalakultak érdekegyeztetésekké, s a tananyag helyett a lakótelepi park útjairól esik szó (a tanítás a pedagógusokra marad). Az ilyen iskolát kedvvel neveztük *komprehenziv*nek, azonosítottuk az alföldi kis- és középvárosok tradicionális gimnáziumaival a főtéren, térképeztük várható elterjedésüket. S megérkeztünk, ki-ki ahová igyekezett: K. Mezőtúrra, én pedig, mondjuk, Szarvasra vagy Battonyára.

* * *

Miután Gazsó elment miniszterhelyettesnek, az Oktatáskutató hosszabb időre vezető nélkül maradt. Ez minden intézmény életében kritikus helyzet; különösen az egy minisztériumi háttérintézetnél. Intézményt megszüntetni akkor lehet könnyedén, ha vezetője már és még nincs. Az Oktatáskutató azonban, szerencséjére, nem került veszélybe (akkor még). Gazsó végig igyekezett kezében tartani az irányítást – így vagy úgy, több vagy kevesebb sikerrel –, úgy éreztük tehát, hogy van ugyan főigazgatónk, de az egyúttal miniszterhelyettes is.

Amint hogy a valóságban így is volt. Az intézet alapításakor és működésének kezdetén a vezetői értekezletek az intézeti terv körül forogtak. Később a vezetői értekezletek egybeolvadtak annak a kutatási programnak a tanácsüléseivel, amelynek koordinálását az Oktatáskutató kapta meg (az országos tudományos kutatási terv 6. fő iránya az oktatás kutatása volt). A program irodája is a Victor Hugóba költözött. Most, hogy a programot már miniszterhelyettes vezette, az egésznek a súlya, jelentősége még tovább emelkedett. Mindez hozzájárult az Oktatáskutató addig is meglehetősen magas presztízséhez – legalábbis az oktatásügyben –; ezután pedig megkerülhetetlenné tette.

Ugyanakkor nem kis gondokat is okozott. Gazsónak sem ideje, sem energiája nem lévén a részletek áttekintéséhez, a szerződések aláírását, tervek és zárójelentések átolvasását egyre távolabbra tolta. Mindent személyesen akart kontrollálni, hisz az idő előrehaladtával azok, akiket kontrollálni kellett s akiket el is vállalt, egyre aktívabbak lettek a közéletben csakúgy, mint az intézetben. Az elhúzódó ügyintézés – s az, hogy most már nem egyszerűen a főigazgatótól kellett időpontot kérni a folyosó belső kanyarjában, hanem a miniszterhelyettestől a Szalay utcában – fárasztó, idegesítő és mind értelmetlenebb volt (vagy annak látszott). Vezetői értekezletre – ha voltak ilyenek – is bejártunk a minisztériumba; ilyenkor Gazsó félretette az aktuális teendőit, de azért az igazgatási munkából akkor sem tudta teljesen kivonni magát. Mikor Pozsgay elment és helyére Köpeczi Béla érkezett miniszternek, már látható volt, hogy a helyzetet így vagy úgy meg kell oldani.

Visszavártuk Gazsót – azok is, akik nem kedvelték (a volt fepekuk-osok többsége), azok is, akik egyértelmű hívévé szegődtek (mint csoportom tagjai is). Tulajdonképp logikus lett volna; főként annyi megalapozott, kerek, érvényes és végleges mondatokba öntött, kendőzetlen rendszer- és oktatáskritika után, amit Gazsótól egyre nagyobb nyilvánosság előtt hallani lehetett (bizonytalanságai ellenére, vagy azokkal együtt mindig egyértelműen, tisztán, jól követhetően adott elő). Hogy mégsem jött vissza az intézet élére – ez volt az első jel, hogy talán nem is vagyunk annyira fontosak – sem neki, sem a további, fölötte lévő politikai vezetésnek –, mint éreztük és remélni szerettük volna.

Az utód kiválasztása (a pályázat nem volt rendszeresítve, az illetékesek húzódoztak tőle, „önjelölt igazgatók", mondták gúnyosan a potenciális pályázókra) nem egykönnyen ment. Hiszen a szerződések aláírása sem ment könnyen. Sok szempontot kellett (kellett volna) figyelembe venni – kutatástól a szakértői szerepen és a minisztériumi kapcsolatokon át a politikai megbízhatóságig –, ezek közül Gazsó alighanem csak egyre volt igazán tekintettel. Arra, hogy ő maga hogyan tudja továbbra is irányítani – még ha közvetve is – az Oktatáskutatót. Bár ez igazából érthető elképzelés volt – ha nem tudtuk is mind elfogadni –, sajnos azonban súlyos félreértéseket is rejtegetett.

Mindnyájunkat meglepett – bizonyára magát Horváth Györgyöt is –, amikor rá esett a választás.

Horváth Györgyöt még *Köznevelés*es koromból ismertem; amikor én a *Köznevelés*hez átigazoltam, akkor ő már a Tankönyvkiadónál dolgozott. Korrekt kollégának és kemény munkásnak ismertem meg, akinek néhány könyvét különösen is nagyra tartottam (egyiket kértem, hogy ajánlja, ennyit írt: „Kozma Tamásnak Horváth György"). Ez ugyan nem sok jót sejtetett későbbi kapcsolatunkra vonatkozólag, mégis megkérdeztem: „Ez milyen ötlet volt, Gyuri?" Elkomorult – s amíg oktatáskutatósok voltunk mindketten, nem is derült föl többé (velem legalábbis nem; később helyreállt a korábbi viszonyunk).

Horváth György a Műszaki Egyetem tanárképző intézetéből érkezett az Oktatáskutatóba; az egyetemen főképp pszichológiát, pedagógiát tanított. Azokkal a kutatásokkal, amelyek az intézetben folytak, nem is volt egészen tisztában; fölkészültsége mindenesetre más jellegű volt. Ez még nem jelentett volna igazi nehézséget (neki, nekünk); az igazi az volt, hogy az intézet levegőjére, beágyazottságára és addigi „életpályájára" sem érzett rá (mindarra, ami Gazsónak azért a kisujjában volt). S ami a legsúlyosabb: rendet akart tenni (voltaképp joggal persze) egy intézetben, amelynek a munkatársai ahhoz szoktak hozzá, hogy – a szükséges (főként politikai) kompromisszumok megtartásával – mindenki autonóm módon dolgozhat. Ezt hozta magával a társadalomkutatások alakulása a nyolcvanas években; s különösen a nyolcvanas évek vége, amelyben az eddig megkötött politikai alkukat is kezdték – kezdtük – figyelmen kívül hagyni (publikálási tilalom, sokszorosítási szabályok, a szerződéskötések és elszámolások rendje, külföldi konferenciák és utak). Az Oktatáskutató – mint minden szervezet, különösen abban az időben – tele volt kompromisszumokkal és rejtett szabályokkal; közülük csak néhányat írtak le, egyik fél sem ragaszkodott többé hozzájuk. Horváth György azonban mégis.

Ebből végeérhetetlen háborúskodás kezdődött, amely mindkét felet – az új igazgatót és az intézetet is – egyre jobban igénybe vette és egyre elkeseredettebbé vált. Az intézet informális vezetői (magam is egyikük voltam) és a formális vezetés (igazgató, párt, szakszervezet) a megszokott menetrend szerint kerültek egymással szembe; s mindkét fél úgy reagált, ahogy korábban megtanulta és megszokta (én is végigmentem ilyen idegháborún a volt iskoláimban, Horváth György is). Az intézet riadtan figyelt – már ha figyelt, a többség beburkolózott a munkájába –, igyekeztek nem állást foglalni, bár a felek ezt igen szerették volna (én a csoportomtól vártam volna el). Mások – mint K. is – közvetíteni igyekeztek, egyre több odaadással, egyre kevesebb sikerrel. A vihar nemcsak a minisztériumig ért (Gazsó visszafogta, már maga is érzékelte, lépni azonban még nem lépett), hanem a kerületi pártbizottságon keresztül egészen a pártközpontig. Ráadásul nem a hetvenes évek végét írtuk, hanem a nyolcvanasokét. Egy évtizeddel azelőtt mindez elképzelhetetlen lett volna – legalábbis abban a körben, amelyben forogtunk, forogtam –, most azonban egy sokkal nagyobb, készülődő földrengés előszelévé erősödött. Az Oktatáskutató harcosai úgy érezték, valamiféle rendszerváltozásért harcolnak. Horváth György – eredetileg jogos – szándékai ellenére

vesztésre állt. Végül levonta a tanulságot, fölmentését kérte, egy időre ő is az intézet legtávolabbi sarkába húzódott vissza, míg vissza nem helyezték az egyetemre.

Így kezdődött, hogy szónoki fordulattal éljek, az Oktatáskutatóban a rendszerváltozás; bár akkor még csak az előszelét éreztük, és egyikünk sem sejtette, mit is fog magával hozni. Egyre látványosabb jelei azonban már mutatkoztak (s nem az 1985-ös oktatásügyi törvény volt a leglátványosabb, mint köreinkben mondani szokás). Köpeczit Glatz Ferenc váltotta a miniszteri székben. Mielőtt Köpeczi elment, visszaadta az Evangélikus Egyháznak a fasori gimnáziumot, ezzel földönfutóvá téve az Országos Pedagógiai Intézetet, amely ezt a veszteséget soha sem tudta többé kiheverni. Új tantervi reformot készítettek elő vendéglői sarkokban és országos konferencián, angol mintára „nemzeti alaptantervnek" nevezve el. A felügyelők – tanárkorunk rettegett „instruktorai" – megszűntek, miután szervezeteiket, a pedagógiai intézeteket nem sikerült kivenni a megyék kezéből. Félreértve a törvényt (vagy szándékosan belemagyarázva) igazgatóválasztások kezdődtek az iskolákban. S legfőképp megkérdőjeleződött az, amit „iskolamonopóliumnak" neveztek, neveztünk az egyházi iskolák államosítása óta. Mire Nagy József Szegedről megérkezett, hogy átvegye az Oktatáskutató irányítását, a föld s az oktatáspolitika valósággal rengett alattunk. Jóskának örültünk; én azonban még inkább annak, hogy (némileg váratlanul) ösztöndíjat nyertem Amerikába.

A ház

1981 januárjában – épp a minisztériumi büfében ebédeltünk – Váradi László húzódott oda a tányérjával hozzám: „Nem érdekelne egy lakásépítés?" Érdekelt. „Gyere, megmutatom." Kis Polskija volt, beleféresztettük magunkat.

Azért nem volt ez ennyire egyszerű (beleszámítva, hogy épp munkaidőnk volt). Érdekelni érdekelt persze, de teljesen irreálisnak tartottam. Szerettem, szerettünk volna ugyan elszabadulni már Kőbányáról – én jobban, É. kevésbé –, de anyagilag épp hogy egyenesbe jöttünk (már Wartburgunk volt, nem a Zaporozsec). Szép az, ami érdek nélkül tetszik.

Közben a Margit körútról a Bimbó útra fordultunk, onnan fel a Törökvészi úton, a Gugger (Látó) hegy alatt balra be egy fölfagyott úton. Két oldalt frissen épült házak, tíz-tizenötéves társasházak mellett egy-egy készülő családi ház is. Az út mind jobban lejtett, majd hirtelen kanyarral balra fordult, s megálltunk. „Hát ez az", mondta Laci.

Hosszan elnyúló, meredeken lejtő telek tetejénél álltunk; a telek csupa bozót, szemét és fölszántatlan rög. Mellette jobbról és balról egy-egy kis nyaraló (nyaralónak épült házak a hátunk mögött is), csak épp az utca túloldalán mint hegyormon székelt egy Bauhaus stílusú szép villa. Január volt, fagyos idő, derengett. De szemben a táj maga a csoda. A Svábhegy hosszan elnyúló vonulata természetvédelmi terület, alig egy-két beépítéssel. Épp velünk szemben a Tündér-szikla és a Hunyad-orom, közte a libegő egészen jól kivehető pályája. És ott, jobbra előre, igen, a János-hegy és a kilátó.

A János-hegynek és a kilátónak családunkban „története" volt. Ez is valami olyannak számított – nekem legalábbis –, mint a szelevényi templom: szimbóluma az elér-

hetetlennek (a végtelennek). Azóta sokszor megjártam már – nem egyszer egészen a tetejéig fölmentünk rá még csillagos korában, aztán később is. Mentünk szemből, a Svábhegyen át és hátulról, a Budakeszi útról lekanyarodva (sőt még a libegőn is, unokáim örömére, Eszter aggodalmai ellenére). A János-hegy varázsa mégsem csökkent. (Ma – 2011 – is meg-megállok este, hogy megkonzultáljam az égiekkel, mit is gondolnak a holnap felől. A hegy orma, a kilátó fantasztikus felhőkbe burkolózik. Néha fölöttük úszik a hold, néha a kilátó fénye vetül a ráülepedő felhőkre, mintha hol haragudnának, hol vidámkodnának az égiek.) A János-hegyet mindig messziről fölismertük, ha Szarvasról Pestlőrincre közeledtünk. Ott kéne laknunk, gondoltam, nem egész komolyan. Kőbányán az erkélyről oldalt elnézve a PEMÜ raktárai fölött, szintén láttuk a János-hegyet. Meg a Bécsi kaputól is, amikor az Akadémiáról K.-val hazaindultunk.

Bár a telek szemétdomb volt, meg bozót, azt azért fölfogtam, hogy ide építkezni nem tudok. Nincs nekem ahhoz pénzem. A társasház építésekről legendák keringtek a városban; szomorú, rossz legendák átvert beruházókról és megcsúfolt lakókról. Amellett valami tapasztalatom a Vincellér utcával, majd a Borbély utcával már nekem is volt; arról nem is szólva, hogy épp építkeztünk a Mátrában. Magamban előre lemondtam róla – de azért szép. „De ötvenezred csak van?", kérdezte Laci. „Mert most csak annyi kell." Ez is sok pénz volt, majdnem ennyiért vettem a Zaporozsecet. Hát ötvenezrem még csak lett volna; „Nem baj, a többit az OTP meghitelezi, és megvesszük a telket." Meginogtam.

A telket megvenni ugyan nem lehetett – ez a telek nem volt eladó –, de hogy a lakásépítést mégis elősegítsék, a főváros örökbérletbe – pontosabban kilencvenkilenc évi bérletbe – adta. Saját erőből ehhez ötvenezret kért, a többit gyorsan és alacsony kamattal OTP-hitelre lehetett megvenni. É. először nem akart hinni a fülének, amikor otthon beállítottam azzal, hogy vettem egy telket (egy lakásra esőt), és belépünk egy építkezésbe. Aztán, amikor már elhitte, hallani sem akart róla. S otthon, Kőbányán, a negyvenkilenc négyzetméteres lakásban üldögélve már nekem is hihetetlennek tűnt.

Ez az elhatározás – hogy hagyjuk abba a különféle lakáscsere próbálkozásainkat – egyszeriben fölborította nemcsak a terveinket, távlati elképzeléseinket, de hamarosan a napi életvitelünket is. Hogy úgy mondjam, átrendezte a prioritásainkat, megváltoztatta az értékrendünket (az enyémet mindenesetre). Mondhatnám, egy cél irányába rendezte mostanra kényelmesen szétszóródó igyekvéseinket és próbálkozásainkat; az autócserét (le kellett előlegezni, lehetőleg már akkor, amikor az új autót átvettük), a külföldi terveket (nemrég jártunk Svédországban, É. kollégájával épp angliai útra készültünk), É. munkahelyi ambícióit (végül a Ságvári ba – ma Trefort – került vezető tanárnak), de főképp üdülőépítési terveinket. S egy csapásra másképp kezdtük látni Kőbányát (reálisan?), zajosnak, kormosnak, malátaszagúnak és lerongyolódottnak. É. nehezen lélegzett a betonfalak között, amelyek nyaranta átforrósodtak és hajnalra sem mindig hűltek le, telente pedig a fűtés kiszárította a levegőt (növényei sorvadoztak). Hirtelen megláttuk, milyen lelakott már a lakás (öt éve újítottuk föl), és rájöttünk, hogy tíz év ide vagy oda, milyen kevés szál köt minket Kőbányához (főként engem).

A lelki átállás az újabb lakásharcra könnyebben ment, mint a hivatali „átzsilipelés". Az azért egy kis túlzás volt, hogy csak ötvenezer kell hozzá. Pénzben hirtelenjében

nem is kellett több (hiába is kellett volna); viszont az ügyintézés még el sem kezdődött. A főváros beépíthető telkeit a fővárosi tanács megbízásából a III. kerület kezelte; a kerületi tanács hirdetőtábláján jelentek meg a megigényelhető telkek, köztük az is, amire (mint közben kiderült) többen is pályáznak. A pályázókból építőközösséget összeszervezni úgy, hogy egyik sem ismerte a másikat, sőt potenciális versenytársaknak véltük egymást, nem volt egyszerű. Legföljebb a kényszer tartott össze minket. S az sem mindenkit; menet közben természetesen voltak lemorzsolódók. Egyesek inkább magánépítkezésbe kezdtek a környéken még kijjebb; mások pedig elindultak Pesthidegkút felé, amit akkor kezdett fölfedezni és meghódítani a II. kerület lakossága.

Amikor É.-val és Eszterrel először kimentünk megnézni a helyet, a Nagybányai út földútja sáros volt, a járda széttaposva, a környéken sehol egy telefon (mi Kőbányán akkor kaptunk egyet). „Egy szoknyát sem tudok venni magamnak", mondogatta csökönyösen É., bár nem arról volt híres, hogy egyfolytában öltözködött volna. „És soha sem lesz megint telefonunk. Gyerünk innen, ez nem nekünk való…" (Már akkor kezdett megcsömörleni a Treforttól.) „Ebből akkorra se lesz ház, amikor leérettségiztem", toldotta meg Eszter. É-nak majdnem igaza lett (Eszternek azért nem).

* * *

Az építkezés 1982-ben indult; addig csak szervezkedtünk. Olyanokkal hozott össze a sors, akikkel eddig nem jártunk össze, legalábbis nem ennyien és ennyiszer. Nekem az Akadémiáról ugyan nem volt teljesen ismeretlen ez a kör (személy szerint sem); s főként a minisztériumi főosztály ismertetett össze velük. É. azonban, aki eközben mindig tanár volt, iskolában dolgozott, idegenebbül mozgott köztük. Egyrészt mert fiatalabbak voltak nálunk – az „építőközösségben" (így hívták) mi lettünk a legidősebbek –, másrészt mert egymást régóta ismerték, egy egyetemre jártak (Közgáz), azonos munkahelyeken dolgoztak (Közgáz, Szociológiai Intézet, Társtud). S főként mert már kialakultak, megszerveződtek mint építőközösség, amikor közéjük érkeztünk, kilépettek helyére. Nem is engem hívtak először, hanem K.-t, ő azonban elsőre nem állt kötélnek, épp befejezték a saját lakásépítésüket, belefáradtak (legalábbis ő).

Így állt össze ez a csapat (mondhatnám, összeverődött vagy inkább összeszerveződött), látszatra véletlenül, valójában nagyon is tartósan. S a véletlen tette-e vagy ez a tudatosság – meg persze az építkezés viszontagságai –, de különös módon máig (2011) együtt van. Ami azért társasház építkezéseknél, valljuk meg, nem teljesen megszokott (jó kiadósat nem is veszekedtünk még, és még mindenki megvan, vagy legalább visszajár. Csak András (K. férje) és É. nem jön vissza többé.

Manchin Róbert volt köztünk (és maradt is) az ötletgazda és kezdeményező; főleg ha megszorultunk, vagy főleg ha baj volt. Amikor ellátogattam hozzájuk valami egyeztetésre, a Vincellér utca közelében laktak kölcsönbe; Ági, a felesége épp a legkisebb gyereküket, Misit dugta ágyba. Egy másik megbeszélést mi rendeztünk, a társaságban pillanatnyilag nekünk volt, É. jóvoltából is, a legkonszolidáltabb lakáskörülményünk. Váradi Laci és Ungár Klári (házasok már és még) a kis Polskiból bújtak elő, Klárinak tetszett Kőbánya (mérsékelten), és várták fiúkat, Dávidot. Galasi Péterrel együtt ők mind Közgázt végeztek, Zsuzsa is, Péter új felesége (meghatóan szerették egymást).

Kováchékat én talán inkább ismertem, mint ők, de én is csak az akkoriban friss publikációiból; kollégájával, Kuczi Tiborral akkor kerültek vidékről a Társtudba.

És sokáig ott is voltak, meg nem is Hankissék. Hankiss Elemér is megjelent egyszer vagy kétszer („Nekem csak egy egész kicsi lakás kell, olyan egyszemélyes" fölkiáltással) Robi bíztatására, aki elkötelezetten pártolta Hankisst még akkor is, amikor részvétele (részt nem vétele) már akadályozta az ügyintézésünket. (Hankiss Elemér helyére végül K. és András jöttek, K. vonakodva, András lelkesen, hogy *tout Budapest* erre lakik. Talán neki meg nekem jelenthetett legtöbbet egy építkezés itt, Budán).

Rengeteget tanultam tőlük. Egy építkezésből mindig mindenki tanul; rövid távon inkább keserű, hosszú távon, főleg ha sikeres, inkább jó leckéket. Én azonban nemcsak ilyen értelemben tanultam, hanem minden értelemben; mindenben, amit számításba vettem és veszek. Most már nemcsak kívülről néztem az ilyen társaságokat – mint a Szociológián –, hanem valósággal közéjük tartoztam (a körülményekhez képest jól is fogadtak). Megtanultam, hogy a korlát vasa lehet sárga is (Szarvason és egyebütt mindig zöld volt); hogy a konyha lehet nyitott (másutt inkább elrejtették, elrejtettük). Hogy az egyterű lakás menőbb, mint a szétszabdalt, hogy van ilyen kád meg amolyan (azért túl sokféle nem volt); hogy lehetne épp úszómedence is (szerencsére az azért nem lett); és általában is lehet másfelé és másfelől tájékozódni, mint ahogy addig megszoktam. É., talán mert kevesebb ideje, energiája, főként pedig kedve volt hozzá, kevesebbet járt összejövetelekre, s így sokkal távolságtartóbb maradt. S míg engem a hazatérés vágya is hajtott – vagy az hajtott leginkább –, addig ő úgy érezte, hogy egyre távolabb kerül attól, amit magának és magában fölépített, és amit legjobban a László Gimnáziumban tudott megvalósítani, Kőbányán. Gyűléseinkről – kéthetente rendszeresen összejöttünk, szorgosan írtam s küldtem körül az emlékeztetőket – és az építkezésről sokszor későn este értem vissza Kőbányára. É. már feküdt, ha nem aludt is még. Távolról szemlélt, mint aki más bolygóról érkezett, tán már ott is lakik. Néha úgy éreztem, hogy magamnak építek (s néha tán ő is úgy érezte).

* * *

Az építkezéshez, köztudottan, pénz, pénz és pénz kell. S ebből egyikünknek sem volt túl sok (legalábbis nem annyi, mint ötletekből). Építkezni a Kádár-korszak végén a magunkfajtáknak (egyetemi oktatók, akadémiai kutatók) nagyon nehéz volt, de nem egészen lehetetlen. Egy összejövetelünkön kiderült, hogy akivel terveztettünk és kiviteleztetni akarunk, akkor fog majd hozzá, ha egyben letesszük a ház árát, nyolc milliót (!). Nyolc millió? Néztünk egymásra. Letenni? Egyben? Szóba se jöhetett. (Az építkezés negyven százalékát kellett összeszedni és beépíteni ahhoz, hogy az OTP szerződést kössön velünk, és megkezdje a maradék folyósítását.) A különbség az „építőközösség" – jövőbeni lakó- és tulajdonostársaink – meg közöttünk talán nem is az volt, hogy egyikünknek több pénze lett volna, mint a másiknak (hol egyikünk szorult meg, hol a másikunk). Hanem az, hogy – talán Andrást kivéve – messze én szorongtam a leginkább.

A pénz, ami fölött rendelkeztem, rendelkeztünk, nagy részben ott volt alattunk, körülöttünk és rajtunk: vagyis amiben laktunk, az otthonunk. Ezt előbb el kellett (volna) adnunk ahhoz, hogy pénzhez jussunk, és eljussunk addig a bizonyos negyven

százalékig. Ráadásul a lakásunk is szövetkezeti volt és nem is tehermentes – további bonyodalmak. Eladni a lakást? Amit nagy nehezen megkaptunk? (Igaz, tíz évvel ezelőtt, de akkor is.) S megint összerámolni mindent (menekülés Battonyáról, kitelepítés, ostrom…)? Bármennyire elszánt voltam is – odaköltözni, odatartozni, visszatérni –, ehhez sehogy sem fűlt a fogam. S É. sem támogatott – vagy nem túlságosan: „Nem bánom, de ne nekem kelljen…" –, nem úgy, mint amikor Pestre jöttünk. Megint voltak pillanatok, amikor azt éreztem, hogy elrontottam az életemet, visszavonhatatlanul.

Szerencsére ott volt a Mátra. A ház épült ugyan, de lassan és körülményesen. É. Gyöngyösön élő unokaöccséék segítettek, ahogy tőlük telt, mégis sokkal többet kellett volna foglalkozni vele (mint mindennel, amit magának épít az ember). É. pedig egyenesen borzadt tőle, bár az unokaöccsét szerette, s ezért Gyöngyösre is szívesen ellátogatott. De hogy háza (házunk) legyen, az erdő szélén, s abban magányosan lakjon? Az ellen mindig tiltakozott. Ez alkalmas pillanatnak tűnt, hogy túladjunk ezen a kísérleten, s megússzunk, átmenetileg legalábbis, egy menekülésszerű költözést. S hogy így föllélegezhettünk, híre ment az építkezésnek, legalábbis az Ihász közben (a házban). É. most érzékelte először, milyen horderejű vállalkozás ez. (Presztízst is adott Kőbányán, nem csak hogy elkezdtünk valamit, hanem hogy Budán! Társasházat!). S ezzel fölértékelődött a lakásunk, amit – a negyvenkilenc négyzetmétert – végül nem is kellett árulnunk, elkérték, megvették.

Aggályosan vésztartalékokat is terveztem; mindenekelőtt a kocsit (a Wartburg jó márka volt, a piacon könnyen, gyorsan és jó áron vették). Aztán a megjelenő vagy épp megjelent könyveket számoltam. Akkoriban kettő volt ilyen; a kiadó honoráriumot fizetett, társaságban olykor el is hangzott: „majd a könyveimből…" – annyi azért nem volt. És vész-vésztartaléknak, hogy majd elmegyek taxizni (persze, ha nincs kocsi, nem tudom, mivel). Taxi akkor kevés volt az utcán, többen taxiztak, ahogy mondták, „feketén", adót sem fizettünk érte, mert adó sem volt (ó, boldog Kádár-kor!). Néha beláttam, hogy van azért némi igazság – vagy legalább realitás – abban, amit É. mond, hogy majd még egy szoknyát sem… (a telefonról nem is szólva).

Minderre azonban nem került sor. És az „építőközösség" fölvilágosultabbjainak lett igazuk, akik csak legyintettek a nyolcmillióra – én akár fizettem is volna, ha nem volt is miből. Bejáratott útjai voltak a társasház építésnek abban a korban, vagy mondjuk inkább, kitaposott útjai. Csak ismerni kellett, hogy merre vezetnek, vagy rájuk találni, amikor szükséges (s ebben Manchin Robi nagy volt). Megkaptuk („elnyertük") végül a telket, egyik sarka híján, mert annak élő telekkönyvi tulajdonosa volt. Sok vita árán lett tervünk is (nem a nyolcmillióssal, az csak hadd építse a Panda Szállót a Pasaréti téren – sokáig nem is fejezte be). Nekifoghattunk.

* * *

Az építési telket tizenhatan kaptuk, tizenhat család, forma szerint mind lakás nélkül (persze, mind laktunk valahol). Építhettünk volna rá egy tizenhat lakásos társasházat; de ekkora házak itt a környéken nem mentek, engedélyt sem kaphattunk volna rá, főként a magassága, esetleg a terjedelme miatt sem. A telek, bár nem volt túlságosan meredek, de azért erősen lejtett – erősebben annál, mintsem hogy minden további

nélkül ekkora házat lehessen építeni rá. És mind fáztunk a gondolattól, hogy megint egy sok lakásos házban lakjunk, ha nem panelben is. Tizenhatunk közt több építész is volt. Egyikük kitalálta, hogy láncházakat építsünk valamilyen konstrukcióban – így meg is lett volna a tizenhat lakás, meg nem is lett volna túl nagy az épület. Ez tetszetős javaslat volt, csak eléggé fantasztikus ahhoz, hogy reálisan kivitelezhető legyen. Végül három különálló ház mellett döntöttünk osztatlan telken.

É. hosszan állt a Nagybányai úton a járdán – valahol ott, ahol most a kertünk bejárata van –, aztán lefelé sétálva a telken végül a Csalán utcai oldalon kötött ki. Itt régebbi házak voltak, valamivel beépítettebb, mint a Nagybányai út, talán hangulatosabb, mint az a szeles hely ott fönt, mindenesetre meghittebb. S kijelentette, hogy ha már kell, inkább itt szeretne lakni. Az a négy lakás azonban, ami ott épült, már foglalt volt. Ha semmiképp sem akartunk fönt építkezni, akkor csak a középső ház maradt, az is hat lakásos. Itt ugyan nem ismerősök építkeztek, viszont mind (majdnem mind) műszaki ember, ráadásul egyikük építész. Első látásra jobb esélye volt, hogy az a ház megépül – inkább, mint a lengeteg értelmiségieké (azok bezzeg oda akartak építkezni, ott fönt).

Hónapokig úgy volt, hogy a középső házban lesz a lakásunk, É. elégedetten távozott, valamit azért ő is csinált. Nekem azonban egyre kevésbé tetszett a dolog, végül már nagyon nem tetszett (jó orrom volt, hisz a középső házhoz csak lépcsők vezetnek ma is, autó oda le nem tud menni, szállítani lehetetlen, járni is nehezebb; s mert soha sem volt, nem is lett belőle „lakóközösség"). Eredeti építőtársaim sem vették ezt az elhatározást túl komolyan, könnyen visszavettek a csapatba, amikor megint odakérezkedtem. Valameddig nem is mertem elmondani É.-nak, csak amikor már kirajzolódtak a körvonalak. S ő is láthatta a különbséget lent és fönt között (de azért a Csalán utcának tényleg van hangulata).

Ha a nyolcmilliósba beletört is a bicskánk, annyit megtanulhattunk, hogy úgy a legolcsóbb, ha magunk szervezünk. Építkezést ugyan még egyikünk sem szervezett (kutatást, azt már igen), de mi az nekünk, mondta Robi, és belevágtunk. Ő kicsit bátrabb volt, mint, mondjuk, én – annál is inkább, mert máskor is szervezett már építkezést (s azért is, mert rövidesen hosszabb időre Amerikába mentek). Megbízottja révén mégis köztünk maradt; ez a megbízott volt aztán, akibe valósággal kapaszkodtam.

Csodát csinálni persze ő sem tudott (nem is akart). Legkevésbé tudott olyan csodát tenni, hogy 1982–83 telén ássunk és alapozzunk. Sokan kijöttek ide, aztán fejcsóválva el is mentek: Lejönni géppel? Ásni most? Betonozni télen? S ahogy az ősz tényleg télbe fordult, úgy lett egyre inkább igazuk. Végül is találtunk vállalkozót, kellemes idősebb urat, németországi tapasztalatokkal s tán gépekkel is, meg persze egy enyhe téllel könnyítve a helyzetet. Kimarkolt vagy hétszáz négyzetmétert, amiről később kiderült, hogy sokkal többre sikeredett, mint engedélyezve volt. („De nehogy visszatöltsétek, üzente Robi, majd csinálunk tárolót belőle." Úgy is lett).

S bár persze terv szerint, mégis sok rögtönzéssel és ötleteléssel (nem kevés ötlettel is) így épült a ház. Mintha dobozokból rakták volna össze – kétszer négy gyufásdoboz egymáson, egymás mellett –, közte a lépcsőház. („Ezt fedjük be, javasolt a Jóföldi, a megbízott, mert így huzatos.") S elmentünk megnézni a szomszéd házakat – a Nagybányai úton voltak már hasonlók –, bekérezkedtünk szomszéd lakásokba is. A nyitott

lépcsőházak csakugyan huzatosak voltak (itt fönt bizony szeles, a szél északnyugatról délkeletre fúj, ahogy a Hűvösvölgyben végigszalad a város felé). S a szomszédolás fontos is volt; így sem fogadtak be, túl sok ház épült egyszerre, túl sok idegen jelent meg, túl sokan tartották fontosaknak magukat (mint mi is), hogy ideérkeztek. (A háziorvos, őslakos a környéken, csak húsz év után „fogadott be", amikor É. betegsége kiderült). A szemközti ház tulajdonosa (a Tatabányai Szénbányák igazgatójának özvegye) rendszeresen bejárt a kertünkbe, hogy ellenőrizze, nem veszi-e el majd a kert a kilátását. A szomszédék – egy nyeles telken – a följárójukat féltették tőlünk s az építkezéstől, nehogy megsérüljön. Épp úgy viselkedtek, mint később mi, amikor körülöttünk újra kezdődött az építkezés (már a rendszerváltozás után).

De a ház épült, és én hosszú perceket töltöttem benne. Vagy inkább hosszú órákat. Sőt, még inkább napokat is. Álltam a leendő lakásunkban, a dobozban, ami majd a lakásunk lesz – alsó és felső födém már kész, ablakok nélkül, a terasz felé nyitva –, álltam, és elképzeltem a bútorainkat. Elképzeltem, hogy hol lesznek a rekamiék (sarokra, így szoktuk), hol lesz a nappali (benne az íróasztal, mert az is megszoktuk már úgy), hol a mellékhelyiségek. Hát elég nehéz volt végiggondolni, látszatra akkora volt (kétszerese a kőbányainak, plusz a terasz, az is majdnem akkora, mint az egész kőbányai lakás). Száz négyzetméter! (Na jó, terasz nélkül csak nyolcvan – de akkor is.) Három szoba (É. négyet akart, mindenkinek külön egyet, meg a közös)! És még tároló! És még garázs! Ez az egész itt fönt (előkelősködve Rózsadombnak hívtuk, hívják ma is, noha ez a rész már messze nem az). Hihetetlen.

Majdnem az is lett; mert a megbízottunk (Robi szerezte), az építkezés utolsó fázisában megsértődött ránk, és faképnél hagyott. Talán a pénzt kevesellette? Talán a vele való foglalkozást? (Nem messze lakott ő is, félbemaradt mérnök, sértődött, keserű ember, köp egyet, ha találkozunk.) De Váradi Laci már túljutott ezen – különben is csak én ragaszkodtam annyira hozzá –, „most már befejezzük együtt". És sikerült.

* * *

Ültem Kőbányán az íróasztalnál, és azon tűnődtem, hogy mit tehetnék még az építkezésért, amikor hatalmas rúgást éreztem csípőtájt, lórúgást. Azok a napok – hónapok, évek – valami különös eufóriában teltek. Mintha félig mindig álmodtam volna, mint valami lebegés. Csak az építkezésre tudtam figyelni, csak erre az egyre összpontosítottam olyan erővel, mint amilyen ez a lórúgás volt most. Összegörnyedtem a heverőn, feküdtem, hátamat-derekamat a falnak szorítottam, hátha úgy jobb. De úgy se lett jobb, sőt. (É. szerint sírtam is.) Telefonáltam az iskolába (valami hörgés, mondta később), azonnal hazajött. Nemigen emlékeztem semmire, csak arra, hogy fáj.

Egy barátunk segítségével a János kórházba vittek (miért épp a Jánosba Kőbányáról, azt sem tudom), egy műtőben ocsúdtam föl, hanyatt fekszem, nézem a kopott, málló, szürkés mennyezetet. Most már nem fáj annyira, valamit adtak. Megint egy barát – ismerős ismerőse, É. ebben mindig nagy volt, persze szarvasi vagy környékbeli –, és vittek Budakeszire tovább. A fájdalom elgyöngített. Órákig nem voltam magamnál (bár már nem fájt), aztán megint órákat aludtam, föl-fölmerülve, de csak félálomig. Mire a fájdalom megszűnt (utórezgései maradtak azért), közepes kórteremben találtam magam.

A nővérek körülöttem mintha mentőangyalok lettek volna, az orvos mintha maga a Megmentő. Szobatársaim persze nem osztották ezt az elragadtatást, közömbösen beszélgettek (legalább nekem úgy tűnt), ha szóltam hozzájuk (nemigen szóltam), akkor válaszoltak; de semmi különös. Az egyikük könyörgött, hogy hagyják még itt, mert nincs hová mennie. Ezt azért megértettem (bár nekem meg épp az volt a bajom, hogy lett volna hová menjek, csak nem tudtam).

Nem ez volt az első kórházi tapasztalatom, bár szerencsére sok még nem volt eddig. Egyszer a Péterfiben operáltak (ciszta), Frenreisz István ajánlott be oda, ahol maga is főorvos volt. Erős érzéstelenítőt kaptam a hátamba, gerinctájon, kissé fájt, mikor beadták, és egész éjszaka nem volt szabad fölemelnem a fejem. Erre, meg a sürgés-forgásra emlékeztem. Csakhogy akkor még feleannyi idős voltam, mint most, és inkább tanácsot kérni mentem kórházba, mint gyógyulni. Az operáció a saját elhatározásom volt, nem *történt,* hanem *akartam*. De ez itt nem; ez megesett velem, sorsszerűen. (Amikor fájt, állítólag azt is kiabáltam, hogy jó leszek.)

Most gondolkodhattam azon, hogy csakugyan elég jó voltam-e, vagy miért kaptam ezt. É. bejött látogatni – Kőbányáról jó teljesítmény –, aggódott és rendezkedett. Akkorra már minden elmúlt; csak ültem, még mindig kissé kókadtan a kedves parkban egy padon. Megbeszéltük az orvost és a lehetséges gyógymódokat. Én aztán jelentkeztem a főorvosnál, akihez a kapcsolat szólt, nem túl gyorsan, de nem is sokára fogadott.

Ő sem tudott sokkal többet, mint én (csak nem neki fájt). Arra gyanakodott, hogy vesekövem van – emiatt hoztak ide, rehabilitációra –, de a röntgen nem mutatott semmit. Még szerencse, mert megoperált volna (akkor még kivették, nem törték a vesekövet). De ha nem is vesekő, mondta, legalább vesehomok. Valami beszorult, hirtelen görcsöt okozott, talán már ki is ürült. Nem hallottam-e koppanást vagy zizegést a mosdóban, legalább pár szem homokot? Nem hallottam én semmit, bár attól kezdve nagyon figyeltem.

Napokig nem is történt semmi, ha csak az nem, hogy megtanítottak a fájdalomcsillapítókra és hogy már a kezdet kezdetén vegyem be őket. Végül a főorvos: „Hát… a saját felelősségére…" A docense pedig, súgva: „Nyugodtan vállalja." Szebbet nem is mondhatott volna. Bár utólag gyanakodtam, hogy nem csak jó szándékból tette, hanem az ágyam miatt is.

Otthon beleültem egy nagy kád forró vízbe – Kőbányán az nekünk ingyen volt –, és megittam sok üveg sört, noha egyébként borzadtam tőle, de attól a lórúgástól még inkább. S egyáltalán: kipróbáltam és betartottam sokféle javaslatot és házipatikát – teákat és diétákat is ideértve. Ezért-e, vagy másért, a lórúgás, hál' Istennek nem jött többé elő. Ennyit meg, gondoltam, el is viselhetek egy építkezésért.

* * *

1985 tavaszán, alig mertük hinni, a ház készen állt (majdnem), és igazán csak karnyújtásnyira voltunk a beköltözéstől. Most már É. is szerette – legalábbis jobban, mint eddig –, és ki is vette a részét belőle, legalábbis az én ápolásommal. Összebarátkozott leendő lakótársainkkal (inkább összeismerkedett, és megszokta őket, hát mögötti félhangos megjegyzésekkel). Kissé könnyebb volt a dolga, mert K. és a férje is ott voltak már; valakik, akikbe lehetett kapaszkodni. Akkor pedig igazán elemébe jött,

amikor bútorokat kellett tervezgetni (nekem a könyvespolcok jutottak, neki a konyhabútor; az ELTE gazdasági igazgatójával csináltattuk, aki otthon lelkesen és fontoskodva barkácsolt.

Pasaréti rokonságom most újra kitett magáért. Apám húga fölment a házuk padlására, amely – sötétben, fagyban – még mindig a Kozma-család bútorainak romjaival és hulladékaival volt tele. Kihalászott egy foszladozó kanapét két óriásira növesztett fotellel, amelyek több telet nem is a padláson, hanem náluk a kapualjban vészeltek át. Már ismertem őket a Kagyló utcából, tiltakoztam. Nekem sokkal jobban tetszett az a világos mozgékonyság, vidám ötletesség, amit az „építőközösség" – most már lassan lakóközösség – többi tagjainál láttam (Manchinék kivételek, ők is ezekhez az óriásokhoz vonzódtak). „A tiéd, mondta azonban apám húga, a dédapádtól, az Iskola utcából." Ennek nem lehetett ellenállni – kivéve a foteleket –, s É. nem is akart. Ráadásul egy biedermeier sakkasztalt és két széket is kaptunk hozzá.

Így aztán most nemcsak fölvonultam a Pasarét fölötti hegyre (ahonnan, kis túlzással, jöttem), hanem a dédapám bútorai között is lakhatom. Tetszeni még mindig nem tetszenek, de már megbékéltem velük (É. meg mindig nagyon büszke volt rájuk). Sőt, lassan már én is; különösen most, hogy ezeket leírom.

1985 augusztusában költöztünk; ki-ki mikor tudott, mi éppen 13-án. Víz és villany volt már, gáz még nem. A nagy tolóablakokat megcsináltatni, az is körülményes volt, szerencsére még ma, huszonöt év múlva is „tolódnak-emelődnek" (ez volt a német szerkezet neve). Kinéztem a János-hegyre, hogy megvan-e még. Még ott állt; alatta fellegek vonultak a Hűvösvölgyben (különös jelenség), mintha igazi hegy volna. Mind beköltöztünk. Összejöttünk, ahogy egy társasházhoz illik (noha jogilag azóta sem alakultunk meg); ültünk a földön, én konyakot ittam, csaknem egy egész üveggel. Napokig rosszul voltam tőle. De azért már jó volt.

Út Indiába

1986 szeptemberében az Országos Ösztöndíj Tanács (OÖT, ma Ösztöndíj Bizottság) ösztöndíjával három hétre Indiába utaztam. Az Ösztöndíj Tanács állami ösztöndíjak szétosztásával foglalkozott az oktatási/művelődési minisztérium szervezeteként. Ezek az ösztöndíjak rendszerint államközi szerződéseken alapultak (ha voltak is magánösztöndíjak vagy alapítványok, az itthon akkor is államinak számított és az Ösztöndíj Bizottság asztalán kötött ki). Az OÖT a hetvenes évek utazásainak meghatározó szerve volt; segítsége nélkül tanulmányutakat képtelenek lettünk volna megszervezni. Már csak azért sem, mert a költségek (pl. az utazásé) akkoriban aránytalanul magasak voltak a fizetésünkhöz és lehetőségeinkhez mérten; idegen pénzt, keményvalutát tilos volt magunknál tartani, és csak nagyon limitáltan válthattunk be. (A fő szempont persze az állami, politikai kontroll volt).

De miért India? Aki tanulni akart – netán kapcsolatokat építeni (amit nem támogattak, vagy legalábbis nem vettek jó néven; szakmai konferenciákra forgószínpadszerűen kerültünk ki azzal az ürüggyel, hogy mindenkinek jusson valami a jóból) – az

lehetőség szerint Nyugatra fordult. A pedagógusok – pedagógiai kutatók – pályázatait meg nem fogadták el. Veress Judit éveken át Kanadába pályázott – miért pont oda, nem tudom –, mások a PKCs-ból Amerikába, mindhiába (az elutasítás indoklása rendszerint az volt, hogy ha már pedagógus, akkor legyen legalább nyelvtanár). Én viszont Keletre fordultam; és csakugyan: Keletre ösztöndíjat nyerni könnyebb volt. (Más kérdés, mit kereshetett egy kutató – s pont oktatáskutató – Keleten. Akkor azonban az első szempont a kijutás volt, kijutás bármi áron és ürüggyel, szabadulás a bezártságból. S bár a bezártság Willy Brandt keleti nyitás politikája, főképp pedig Helsinki után érezhetően enyhült – már utazhattunk Nyugat-Németországba, ami azelőtt még súlyosabban esett a latba, mint az Egyesült Államok –, kijutni továbbra sem volt könnyű.)

De India nekem más volt, nem csak a mindenáron való kijutás. Eltekintve a felcsúti háborús emléket – amikor a határban lelőtték egy amerikai pilóta gépét, s mert fekete volt, én összekevertem Amerikát Afrikával –, színes bőrűekkel először a háború végén, nagyanyám Alkotmány utcai lakásában, illetve ott, a házban találkoztam. Bonarjee René velünk bujkált a légópincében mint Magyarországon rekedt brit állampolgár. Brit volt ugyan, de indiai (pontosabban félvér). Indiával később a kitelepítéskor találkoztam, amikor Selva Raja Yeshudian sokszor kiadott és egykor népszerű jóga-könyve került a kezembe. Valósággal szétolvastam – évekig gyakorlatoztam is belőle –, úgyhogy apám, amikor könyvkötészetre adta a fejét, be is kötötte nekem. Meg Völgyes Ferenc hipnózis-könyve, amely szintén sűrűn hivatkozott Indiára. Baktay Ervin – India igazi magyar kutatója – családom távolabbi ismerősei közé tartozott, könyveit még Pasaréten olvastam.

Ez volt tehát India nekem – és még valami: az oktatástervezés. Furcsa társítás, elismerem, viszont hatásosnak mutatkozott. Indiába Magyarországról csaknem kizárólag művészek, írók, zenészek pályáztak; nagy ritkán etnográfus, nyelvész vagy régész is fölbukkant köztük. Ez volt India Magyarországnak. Magyarország azonban más volt Indiának, amióta ötvenhatban megpróbált közvetíteni a magyarok és az oroszok között, és amióta – mint volt brit gyarmat – szinte Anglia helyébe lépett a nagyközönség szemében. (Apám részt vett az indiai nagykövetség megszervezésében, remélte, ott egykori kitelepített volta ellenére talán állást kap – nem kapott). Az államközi szerződésbe azokat a kérdéseket foglalták bele, amelyek India európai nyitása és modernizálódása szempontjából voltak fontosak; s ez nem a zene vagy a tradicionális művészetek voltak. Hanem a technológia, a mezőgazdaság, meg az oktatás. Ez volt az a keskeny rés, amelyen át az én pályázatom (mint önjelölt és reménybeli „oktatástervező") indiai részről támogatást, hazai részről tehát elfogadást nyert. Így én Indiába nem zenét és füstölőket mentem tanulmányozni, jógát és mélytüzű szemek hipnózisát, hanem oktatástervezést.

Ennek akkor divatja volt. Mióta – a hatvanas években – az amerikai elnökök köré szerveződő értelmiségiek közt a harvardi szakértők is helyet kaptak, a közgazdászok világszerte ajánlották és sürgették az oktatás modernizálását; amelyet, részben szovjet mintára, oktatástervezéssel véltek siettethetőnek. (Így szerveződött meg az UNESCO nemzetközi oktatástervezési intézete Párizsban, amely a fejlődő országok oktatástervezési tanácsait és szervezeteit volt hivatva összefogni.) Az oktatástervezés Indiában nagy és bürokratikus volt; ráadásul érdekesen keveredett egy viktoriánus korabeli rendezetlen iskolaüggyel. Értelmiségiek, elzárt lakó- és hivatali parkokban, nagy

statisztikai fölkészültséggel gyártották az oktatásfejlesztési terveket; miközben a lakosság létszáma robbanásszerűen nőtt, s vele a az elhanyagolt, lepusztult, európai szemmel hihetetlen állapotú iskolák kunyhói, rajtuk a büszke fölirat: „akadémia", „kollégium", „iskolabirodalom". (Az *emporium* szót nem értettem, nem használtam; ott ismerkedtem meg vele. A szó és a valóság közt hihetetlen, nevetséges vagy szomorú szakadék tátongott).

A minisztérium tisztviselők (Hajtó Péter és munkatársa) azt javasolták, hogy ne májusban utazzam (kézenfekvőnek tűnt pedig), hanem inkább augusztus-szeptemberben. Később jobb is. Itthon szeptember vége még csak hagyján volt – de október? November? (S emlékeztem svédországi, később norvégiai napjaimra, amikor már augusztus is kezdett igen szomorú lenni.) Magyarországi fejjel gondolkozva – s nekem, nekünk akkor főként csak az volt – érthetetlennek tűnt, hogy India más égöv alatt van; hogy földrésznyi nagyságú; s hogy (többek között) az éghajlata is más. Az Alitaliá-t javasolták (úgy olcsóbban jött ki a minisztérium, az Alitalia nagy kedvezményt adott), megvették a jegyeket, ideadták az útlevelemet (ezúttal „szolgálatival" utazhattam, ami a sokkal tapintatosabb barna színt jelentette, nem a pirosat, mint a magánútlevél), és mehettem. A minisztériumi hivatalnok jó tanácsokkal látott el, neveket mondott és irányított, általában készséges volt, még a lakásunkon is levizitelt. (Később, sajnos, kiderült, hogy távolról sem a kedvemért tette. Másokkal csempész és valuta kapcsolatban is állt, amiért elbocsátották, rendőrségnek adták át.) Mehettem. S mentem is.

* * *

Az Alitalia olcsón utaztatott – az ár még így is csillagászatinak tűnt, legalábbis a fizetéseinkhez mérten –, ezért azonban napokat kellett várni az indiai csatlakozásra. Napokat, igen – de Rómában (ami nekem nem megpróbáltatásnak tűnt, sokkal inkább extra ajándéknak; ráadásul az Alitalia pénzén). Pestről Rómába másfél óra alatt elrepültünk, az Alitalia elszállított a szállodájába (valahol Róma középkori negyedében), és „szabadot" adott. A pénzemre úgy vigyáztam, mint a szemem fényére – először is ki kellett tartania Indiában, másodszor is el kellett számolni vele, harmadszor, és főként rúpiában kaptam, ami amúgy sem volt konvertibilis. A legolcsóbbnak a gyaloglás látszott, amellett a legbiztonságosabb is volt, térképpel a kézben. Eltévedni nemigen lehetett – befelé mentem, a Colosseum felé –, közben élveztem, hogy Antonioni meg Fellini filmjeinek színhelyeit most elevenben látom. Itthon mindig megcsodáltuk autók és kismotorok elképesztő és hajmeresztő forgolódását a Colosseum körül; most ezt a nyüzsgést – olaszos nyüzsgést, szegénységet és pompát – élőben láttam.

Váratlanul magyarokat hallottam, megfordultam – milyen kicsi a világ! Szarvasiak voltak. Pontosabban Szarvasról származtak – egy házaspár meg egy idősebb úr –, nemcsak hogy szarvasiak voltak (bár már elszármaztak), hanem az idősebb úr Melis György (*Gyuro*, mondták Szarvason, tótosan, rövid o-val); túrán „Olaszban", római városnézésen. Miután szarvasi kötődésemet tisztáztuk (mindig úgy kellett kezdenem, hogy ki és mi az apósom – „Ja, a Miska, hát persze…" – mind ismerték, még Melis „Gyuro" is), hívtak, hogy csatlakozzam. Végiglátogattuk az összes kötelező turista látványosságot, de – jó magyar módra – valahogy mind drága volt, ha belépti díjat kellett

volna fizetni (nekem is). A fontosabbakat kihagytuk tehát, otthon úgy is el lehetett dicsekedni vele. A kötelező és ingyenes városnéző körök után – a Piazza Venezián elképzeltem Mussolinit, amint az erkélyen szónokol –, a Colosseumnál kötöttünk ki.

Fehér csoda – Róma a nagy nyüzsgés ellenére is fehérebbnek és tisztábbnak tűnt nekem, mint Budapest, amelynek felsőbbrendűségéről annyian meg voltunk győződve. Rengeteg jármű. Rengeteg ember. Augusztus végi nagy meleg, ember ember hátán, járdán és úttesten, emberek és autók kerülgették egymást. Föltűntek a kéregetők; ilyet itthon, ekkora mennyiségben, tolongva, szinte szervezetten akkor még nem láttam. Nagy tömegben fiatalok, még inkább gyerekek, kisgyerekek is. Barna bőrűek, mint a cigányok. Ügyesen cikáztak a nyüzsgésben, forgalommal szemben, gyorsan megtalálták a turistákat – nem volt nagy művészet, itt tolongtak a világ minden tájáról –, odafutottak hozzájuk, a tálcájukat nyújtották, kérőn.

Ezzel a képpel a szemem előtt szálltam be harmadnap az Alitalia Delhibe induló gépébe (Új-Delhi, javítottak ki, akkor még nem értettem, miért), és szálltunk egyre keletebbre, egyre délebbre és az egyre nagyobb sötétségbe. Akkor azt sem fogtam föl, hogy keletre repülve, gyorsabban hagyjuk el a napot, mint az a „Földet"; hogy Keleten kél, de Nyugaton nyugszik a nap (ahogy egy versike mondta), és hogy otthon talán még délután van, amikor Indiában már sötét éjszaka.

A gép tizennégy óra múlva landolt; fekete sötétség volt, egy repülőtér világított így-úgy. Színes képek jártak a fejemben, színes öltözékek, turbánok, bugyogók meg ilyesmi; de amit először éreztem, az egy gőzfürdő levegője volt. Mintha egy gőzölgő és párálló hőkamrába léptem volna be (azaz ki), amikor a géphez tolt lépcsőkön mentünk lefelé. Körülöttünk hihetetlenül vékony, sötét bőrű katonák, mintha kamaszok lettek volna, katonai zöldbe öltözve, husángszerű puskáikat szorongatva. Mégis magabiztosan álldogáltak, látszott, hogy komolyan kell venni őket. De a szag! A szag döbbenetes volt; mintha az egész kifutót, az egész repülőteret, az egész várost, az egész Indiát féregirtóval szórták volna be (s így is volt). Ez a szag elkísért mindenhová (szerencsére a szagokat hamar megszokjuk, félóra, óra múlva föl sem tűnt). Értem jöttek, valami taxi vitt valami szállodába, ahol szintén meleg, szintén párás és szintén féregirtós volt a levegő. Egy ventillátor bágyadtan kerengette a kopott szárnyát, szegényes, szomorú és egyben megható volt. Reggel valami féreg a falon – nem is egy, több, egy egész család (de nagyok, rondák a dülledő szemükkel). *„Gekkók"*, legyintettek a portán. „Nem bántanak, sőt…" (a sőt azt jelentette, hogy még eszik is azokat, amik viszont bánthatnának).

* * *

A tisztviselőt, akinél jelentkeznem kellett, alig értettem. Én az amerikai angolt értettem jobban – azt sem igazán (s nem hiszem, hogy valaha is meg fogom rendesen tanulni) –, itt, Indiában azonban valami különös nyelvet beszéltek, különös hangsúlyokkal és kézmozdulatokkal (sokáig utánozni igyekeztem). Még nem tudtam, hogy az angol előnye az összes többivel szemben (többek között), hogy nemcsak lehet, hanem szabad (sőt épp kötelező) is szétbeszélni, azaz helyi szókészlethez és tónushoz igazítani. Akikkel itt találkoztam, mind nemcsak beszéltek angolul, hanem folyékonyan,

sőt pergőn beszéltek; látszott, nem nyelvórán tanulták, másodikként, az anyanyelv mellett. Nagyon kellett figyelnem, hogy értsem; de a tisztviselő – mint mindenki más – kedves volt, kedves, a szó szoros értelmében (ezzel is akkor találkoztam először, ezzel a figyelmes kedvességgel). Egy bágyadt ventilátor itt is kevergette a meleg, nedves és féregirtós levegőt; minek is vannak, ha csak ennyire bágyadtak, gondoltam, míg meg nem tapasztaltam, mit jelent, ha lekapcsolom. Végül már értettük egymást. Benyúlt a fiókjába, és elővette az államközi szerződést.

Ez is új volt nekem – Indiáig kellett jönnöm, hogy megérjem. Nálunk, a minisztériumban alig valaki tudta, miről, milyen törvényről, törvényerejű rendeletről vagy kormányrendeletről beszélünk; arra volt a jogász. A maximum az volt, hogy statisztikákat néztünk. De az államközi szerződést? „Azért van kihirdetve, mosolygott az indiai tisztviselő, lássuk csak." És csakugyan, benne volt a megpályázott és elnyert két hetem. „Igen, mondta, de volna itt egy harmadik hét is, amit nem pályázott meg idén senki. Nem volna kedve még egy hétre maradni?" Indiában eddig minden csodálatos volt – vagy ha csodálatos nem is, de szokatlan és váratlan –, de az, hogy most ő, egy tisztviselő a kopott asztala mögött, meg én, az asztala előtt ülve (nálunk már ez az elrendezés is szokatlan lett volna) csak úgy elhatározzuk, hogy mennyi időre maradjak, ez volt csak az igazán váratlan. „Két hét tanulmányút, mit írjunk a harmadik hétre? Érdekelné egy szociológiai kongresszus?" És beírta.

Ezzel ő meg én – egy indiai bürokrata meg egy kelet-európai lenge kutató – átírtuk az én egész addigi értékrendszeremet. A nagy nehézségek árán, szinte jutalomként elnyert pályázatot egyszerre meghosszabbítottuk, miközben – ő meg én – beutaltuk jómagamat a nemzetközi szociológiai kongresszusra. Ahová különféle akadémiai és pártengedélyekkel, keserves szűrések, kilincselés és instanciázás árán csak a kiválogatottak jutottak ki végül is Pestről! (Nekem legalábbis úgy tűnt – nem egészen volt így azért.) Ez akkora meglepetés volt, hogy egész India alatt magamhoz sem tértem.

Az indiai bürokrácia nagyon lassan és nagyon hatástalanul működött. Legalábbis azok szerint, akik vagy igénybe akarták venni, vagy pedig működtetni akarták. Ferguson szerint *(The Empire,* 2007*)* ezer angol tisztviselő, akik mind műveltek, megvesztegethetetlenek és szorgosak voltak, lényegében elkormányozta a birodalmat. Nem voltam ott, de el tudom képzelni (ha hinni egészen nem is). De senki nem hasonlította ezt a bürokráciát, mondjuk, a kaffkaihoz. Mert ahhoz képest ez jogszerűnek, egyszerűnek és gyorsnak tűnt. Legalábbis most, az én esetemben (és másokkal, máskor is).

Kár, hogy ugyanakkor oly távol lebegett az indiai valóságtól. Mi most itt úgy beszélgettünk – mérlegeltünk, alkudoztunk és megállapodtunk –, mint két egyenrangú fél. Normálisan voltunk öltözve (én azért izzadtam), és volt egy közös nyelvünk is, amelyen beszéltünk (ő jobban, én látványosan rosszabbul). Csakhogy a maradék egymilliárd – ott kint az utcán – ebből semmit sem értett (volna). Még azok a tinédzsereknek kinéző katonák sem biztosan, ott a repülőtéri éjszakában. Igaz, nem is voltak fontosak; sőt, csak zavartak volna minket, a kiválasztottakat, akiknek voltak közös ügyeink, amiket közösen intéztünk. A maradék egymilliárdnak ilyen közös ügye nem volt.

Ha nem kaptam volna jókora védőoltást szocializmus és kommunizmus ellen (más védőoltásokat is kaptam, de azokat elutazás előtt, és nem voltak kötelezők), akkor itt

szocialista, sőt kommunista lehettem volna, marxi vagy keresztény módra. Elhagyva a hivatalt, elintézve „közös ügyeinket" (mint úriemberekhez illik), kilépve az utcára, elsétálva a magyar kulturális központhoz, csak néztem (a szólás szerint), mint a moziban. (S a szólás itt helyén való is volt; ilyent azóta csak filmekben láttam, a *Gandhi*-ban, legutóbb a *Gettómilliomos*ban). Filmen hihetőbbnek látszott – páholyból nézve –, mint az utcán, karnyújtásnyira. Új-Delhi előkelő parkjaiban, tornyos, fehér villái homlokterében, a lakóparkokat körülvevő magas falak tövében (ilyen falakat akkor láttam először), a járda nélküli utak tövében ott ült, nyüzsgött, élt mind az egymilliárd. Hihetetlenül és elképzelhetetlenül; odatelepedve, gyereket nevelve, sőt szülve, ápolva, gyógyítva, öregeket és koldusokat – még köztük is voltak! – ápolva, sőt temetve ott kerengett, szédelgett, könyörgött, koldult, zsizsegett és integetett az egész indiai társadalom (akkor azt hittem). Itt aztán volt tarkaság – ha nem is épp oly csillogó, mint az én repülőtéri elképzeléseimben –, mocskos, tépett, rongyos, foszladozó, napbarnított, szemérmetlen, esdeklő, átkozódó – egyszóval élő és létező tarkaság. Nem sokáig bírtam nézni; befordultunk a kulturális központba.

Mondhatni, már vártak. Minisztériumi felelősöm alaposan előkészítette az érkezésemet; s ha a szó szoros értelmében nem vártak is – nem jöttek elém, nem foglaltak szállást, nem kalauzoltak (mint hasonló esetekben másutt szokásos volt) –, azért tudták, hogy jövök, s ennek örömére nagy traktát csaptak. (Máskor, szerintem, más örömére.) A társaság vegyes volt ugyan, de hol volt ez a magyar vegyesség attól, amit – egy perccel korábban – az út mentén, a falak tövében csak úgy futólag megpillantottam (s egy életre megőriztem)! Ez itt nagyon is válogatott társaság volt. Ismert nevű művészek és a kultúra különböző rendű-rangú (de inkább magas rangú) személyiségei. Minisztériumi kapcsolatom láthatólag jó munkát végzett, rajta keresztül lehetett kijutni Indiába, s alig észrevehetően kegyet gyakorolt, építve saját hálózatát is, persze. A kiválasztottak, mint szokásos volt, mind tájékozottak is voltak; jól értesülten adták tovább az információikat (a tapasztalataikat inkább megőrizték), és siettek elújságolni ezt-azt, amire figyelnem kell (nem mondták, hogy saját kárukon tanultak). Közben kiderült, hogy fehér holló vagyok köztük, de sebaj, ha már ide csöppentem s én is kint vagyok (biztosan valamiért fontos lehetek, a minisztérium csak tudja). Ők itt, mondhatnám, fitogtatták, ki hányszor járt már kint, ki mivel tért haza, ki mikor tervezi a visszajövetelt. Távolról és messziről nézték ezt a világot (én is persze), egy világból, amelynek ők a középpontjai, s ez azért fontosabb volt, mint az aktuális világ, amelybe ideig-óráig beleszagoltak.

Valamit venni akartam É.-nak és Eszternek, elvégre egyszer vagyok Indiában (és ez igaznak is bizonyult). Kísérőt adtak mellém, aki motoros riksáért intett. Jött is; egy motorkerékpár fedett utánfutóval (állandóan tűzött a nap – még szerencse, hogy a mérsékelt évszakban érkeztem). Megtanítottak, hogy csak be kell szállni, európai udvariaskodással mit sem törődve (itthon a taxi nekem még nagy dolog volt, arra pedig a körülmények szoktattak rá, mekkora úr a taxivezető). Az ülés sárga volt – sárga viaszosvászon, hogy ne szívja magába a nap melegét. Megálltunk egy lámpás kereszteződésnél, egyszerre megindultak felénk a koldusok. A taxivezető elhessegette őket, de azt a kettőt, ott a szélén nem vette észre. Egy öregember a karjánál fogva vezetett egy

gyereket, olyan öt-hatévesnek látszott. Közelebbről láttam, hogy nincs szeme, csak üres szemgödrei; nem is könyörgött. Csak állt némán, se nem alázatosan, se nem öntudatosan, csak állt, egy percre megkapaszkodva az ülésben. Aztán a lámpa zöldre váltott, a riksa lassan megindult, a kisgyerek megbillent. Az izzadt, mocskos gyerekujjak nyoma még ott maradt az ülésen. Ez a szótlan ottlét – nem tolakodás, nem támadás (mint Rómában) –, ez a néma jelenlét, ez volt az igazán szívszorító.

A látvány és ami mögötte van persze nem teljesen esett egybe; sőt, alkalmanként egyáltalán nem. Egy „empóriumhoz" értünk, ahol a tulaj mindjárt teával kínált, s miközben az készült s mi ittuk, kiteregette a kincseit. Nem voltam komoly vásárlásra fölkészülve (napidíjam volt csak), inkább valami emléket szerettem volna venni, nem egy egész kincstárat. Végül keservesen, kissé szégyenkezve szabadultam (váltságdíjam így is jól megterhelte a pénztárcámat). „Na, merre voltatok?", kérdezték a kulturális központban. „Ja, ott? Az a csavargó, pedig megmondtam neki…" (A kísérőm nagybátyja – hát ezért volt olyan készséges, hogy majd megmutatja, olyan kedves, hogy kalauzolt, és oly segítőkész, amikor választani kellett.) Jókora zökkenő volt álmaim Indiájából a valóság talajára így megy ez. A baksisért (bár ezt a szót a töröktől tanultuk, akik itt európaiaknak számítanak).

Valóság és álom – álom és való – egymásba játszása, sőt egymás elől bujkálása egész Indiát elkísérte, sőt még azután is utánam jött. Nem tudtam olyasmit kérdezni, hogy ne azonnal és készségesen válaszoltak volna; sőt akartak válaszolni, szégyellték volna, ha nem tudnak, és ajánlkoztak, hogy megmutatják. Nekem már nem is kedvesnek tűnt, hanem valósággal édeskésnek. Aztán elindultam a mondott irányban – ahol nem volt semmi. Senki nem tudta, merre is van; legkevésbé az, akit kérdeztem. Térkép nem volt, utcatábla sem (és még riksa sem). Akkor miért mondta (ennek még néhányszor beugrottam)? Mert felelni akart, megfelelni annak, amiről gondolta, hogy várom, elvárom. Én kértem – ő adott. Igaz, téves információt, de mindegy, valami személyeset, ami összeköt minket. Két ember. Két világ. Két találkozás (az információ teljesen mellékes volt).

Ez a készséges odafordulás – kombinálva Új-Delhi hűvösebb, Madras trópusi, Bombay (ma: Mumbai) tengerparti időjárásával – gyorsan felőrölte azt a tartózkodást, sőt ellenállást, amellyel általában idegenbe érkeztem. Mondhatnám, lassan elvarázsolt, rabul ejtett, megbűvölt. A helyes, mondták, az lett volna, ha oda sem figyelve elmegyek mellette; de nem állhattam meg, hogy a riksának borravalót ne adjak, amikor csendesen és szomorúan számolgatta a barna tenyerébe ejtett rúpiákat. Nem tolakodott – szinte én tolakodtam, hogy adhassak még neki (s másnap négy riksa igyekezett felém, versengve és egymással fenyegetőzve).

India szép volt és álságos; megejtő és szemfényvesztő; hol fölemelő, hol lesújtó – és a három hét alatt sohasem tudtam, melyik az igazi. A Taj Mahal pompája szemkáprázтató volt (és tényleg káprázott a szemem a csodálatos fehérségtől); úgy tárult elénk, ahogy az útikönyvek mondják, mint időtlen emléke hűségnek, gyásznak és szerelemnek. Holott – holott nem is olyan régi (szegény országomban jó néhány emléket tudok, amely sokkal régibb nála). A káprázatos fehérség pompa is, meg praktikus is; a cipőmet levetve fekete márványkockára léptem, sütött a forróságtól – mellette a fehér kocka meg hideg maradt. Rajpur múzeumvárosában csaknem megjelentek a *rajáh* és a

maharadzsa (*maha* a. m. „nagy" vagy „fő"); díszelefántjaik imbolygó nyergében – díszes építmény maga is – még utaztam is. De ez is csak a műsor része volt; semmi sem eredeti – vagy alig valami –, mind turista látványosság. (Legföljebb a majmok lehettek eredetiek az út menti fákon; a fák alatt nem volt tanácsos közlekedni, bár ott volt árnyék, mert hamar beleragadtak a hajunkba, lekapták fejünkről a sapkát, kikapták kezünkből a táskát, ennivalót, durván és gonoszul. Aztán kárörvendően kuncogtak, csiviteltek, zajongtak, lökdösődtek tovább.)

India nekem a közvetlenség, a döbbenetes látszat, mögötte a majdnem annyira döbbenetes csalás és hazudozás, emögött pedig a szívet tépő kiszolgáltatottság és a menthetetlen nyomor volt és maradt; a csalfa és hazug, a közvetlen és odaforduló, a csalárd és a kitárulkozó egymilliárd hazája (akik közül ötvennel ha találkoztam).

* * *

„Ne higgy a szemednek", mondta Shuresh Shukla, amint átvágtunk Ó-Delhi hatalmas, kietlen zsúrke és nyüzsgő főterén, és – lehúzva cipőnket (nekem ez is új volt) – benéztünk egy hagyományos szenthelyre. „India nem itt épült (körbemutatott), hanem itt." És elvitt Új-Delhibe, az Oktatástervezési Intézetbe. (Büszke volt a Marutijára, akkor kezdte gyártani a Tata Művek, japán licenc alapján egy Suzuki nevű, akkor még ismeretlen vállalat tervei alapján.) A nagy területű kertbe, hatalmas falak mögé csak engedéllyel lehetett belépni. Az imponáló, bár hagyományos épület szinte olyan volt, mint itthon valami kisebb minisztérium. S tulajdonképpen az is volt; az oktatási minisztérium „háttérintézete"; a hely, ahol India egész iskolaügyét egyben látják.

Az igazgató kilépett az ajtón, amely az íróasztala mögött nyílt, köszöntött, hellyel kínált. Még ezt sem láttam: minden főnök irodájához külön fürdőszoba és WC járt, nemcsak higiéniai okokból (bár azért is), hanem főként a presztízs miatt. Mint jó hivatalnok, munkatársakat szólított be; jöttek is, hosszú számítógépes leporellókkal a kezükben, amelyeken csakugyan rajta volt India egész oktatásügye. Shukla, az egyetemi tanár (az egyetem Ó-Delhiben) meg volt tisztelve; hogy zavarát leplezze, bennfentes társalgásba kezdett (úgy beszélték az angolt, hogy ezt már meg sem próbáltam megérteni). Aztán oktatástervezésre is sor került – újra biztosabb talajt éreztem a lábam alatt.

A számokat és az elveket már értettem; csak az emberi és a politikai viszonyokat nem. Nekem a „tervezés" – úgy mindenestől – a kelet-európai kényszerek része volt; aki vitatta (mint sokan, főként szociológus kollégáim), számomra automatikusan rokonszenvessé vált a tervezés és a tervezők merevségei, életidegensége és agresszivitása miatt. Én, ha néha (részben játékból) „oktatástervezésnek" neveztem, amit csináltunk, az csak azért volt, hogy – e tervezők közé vegyülve, kapcsolatot tartva velük, eltanulva technikáikat (meg információikat) – az övéknél emberközelibb és iskolaközelibb alternatívákat alakítsak, alakítsunk ki. Ezek a tervezők itt, a Delhi-i intézetben, korántsem voltak cinikusok (mint némelyek ott, Pesten), sőt hittek abban, amit csinálnak. Nem kényszerű, cinikus vagy számító szolgái voltak egy rendszernek, mint sokan ott, a Roosevelt téren, hanem tudatos és elkötelezett hívei egy rendszernek és egy politikának.

Különös politika volt ez: mert megpróbált viktoriánus szívvel, de ötéves tervekkel Indiát építeni. Itt körülöttem – az intézetben, Új-Delhiben, az egyetemen, ahonnan

Shukla jött, a hivatalban, ahol fogadtak, még az újságosnál is, mértéktelen mennyiségű, nagy alakú, rossz papírra nyomott kiadványai között – minden a Viktória korra emlékeztetett; vagy arra, ahogy én a Viktoriánus kort olvasmányaim alapján képzeltem. Mintha India – az indiai elit, amellyel szembesültem – megrekedt volna a 19. század végén (meg is rekedt), miközben persze ők tudták legjobban, hogy már a 20. vége felé járnak. A csaknem korlátlan liberalizmus, a szabad (annak tűnő) politikai csatározások, az újságok felelőtlen hazudozásai és tódításai (nálunk lehetetlen lett volna, már csak a pártkontroll miatt is), a szétesõ és elaprózott oktatási rendszer, egy piacgazdaság, amely mérhetetlen szegénységet (láttam), de mérhetetlen gazdagságot is (nem láttam a falak miatt) termel; mind olyan volt, mint nálunk a XIX. Században, vagy talán még akkor sem. Az, hogy valakik ezt ötéves fejlesztési tervekbe akarják szorítani; hihetetlen vállalkozásnak látszott, s épp oly megejtő volt, mint amilyen megejtők a koldusok voltak az utcán, a riksák az úttesten és a vézna katonák a repülőtéren.

Beszélgetésünk tehát tervezés és politika kérdései közül forgott (ezt legalább értettem vagy érteni véltem akkoriban frissen beszerzett *Economist*jaimat olvastán). Arról tűnődtünk – közösen –, hogyan lehetne beszorítani a tárgyalóterembe a politikai érdekeket, hogy irányíthatókká váljanak és kezelhetők lehessenek. Én ugyan épp ki akartam volna szabadítani őket onnan; ők viszont, ott Új-Delhiben inkább oda akarták volna terelni. Így volt egymásnak mondani valónk. Ők megtapasztalhatták a nehezen korlátozható politikai érdekeket, amiket én látni és *animálni* vágytam; én meg elmondhattam (remélve, hogy érteni fogják) a tárgyalóterembe zárt és tervekbe terelt érdekviták hátulütőit. (Shukla feszengett; afféle akadémiai emberként ő nálam sokkal szélsőségesebben szocialista volt – miközben Maruti-jának örült, és lányait Londonban taníttatta.)

Bangalorába menet – a vonat is hihetetlen és 19. századi volt; a kalauzok utaslistát írtak, kézzel, aztán minden kocsira kifüggesztették, hogy ki utazik benne –, elgondolkozhattam rajta, hogyan is fest itt az alternatívája annak az Új-Delhiben folyó oktatástervezésnek. A lányok az egyetemen itt *panjabi*ban jártak (a delhiek *száriban*, az elegánsabb és előnyösebb is volt). Az egyetemi kutató intézetben lelkesen mutatták lehetett olvasni UNESCO-kiadványokban – úgy akarta a falusi oktatást kiterjeszteni és megerősíteni, hogy kivette volna az iskola falai közül (amelyek úgy sem igen voltak), helyette „társadalmiasítani" az oktatást *à lá* Ivan Illich. Ez le is nyűgözött, el is képesztett. Vonzónak látszott, már-már karnyújtásnyira volt (mint minden délibáb), hogy nem iskola kell ide, hanem egy „tanuló társadalom", amelyben mindenki a szükségletének megfelelő oktatót keres, akik készséggel állnak rendelkezésre, amikor kérik őket. Semmi terv, semmi kényszer. Az oktatás magától alakul, mint az amőba (gekkóim a falon, ahogy szúnyogot fognak), mindenki szükséglete szerint. A tervezés – a szovjet is, a kínai is, a kelet-európai is, a kubai meg éppenséggel – emberellenes, mert nem figyel a szükségleteinkre. De a társadalom kibúvik az ilyen kényszerzubbonyokból; különösen az indiai, amelynek nagy hagyományai vannak mesterekben és hozzájuk szegődő tanítványokban.

Meg akartam ezt vitatni a szociológusokkal – ott, a nemzetközi konferencián –, de őket ez nem nagyon érdekelte. Kivéve az oktatásszociológiai szekciót, amelynek azóta voltam a tagja, hogy a hazai szociológiai társaságban oktatásszociológiai szakosztályt kezdeményeztem. Itt olyanok jöttek össze (Shuklán kívül Patrick Diaz vagy Yitzhak

Kashti), akik csak félig voltak szociológusok (mondhatni véletlenül vagy kényszerből), félig oktatók, pedagógusok. Általában baloldaliak voltak, jórészt tervezés pártiak. Ha fejleszteni akarjuk az oktatást (ha…, gondoltam én), valami késztetés azért kell, valami központi elhatározás, valami erő. Szóval valami tervezés.

Tisztán és egyértelműen hangzott. Kóstolgattuk az indiai konyha remekeit a konferencia fogadásán (én még valami paprikásba is beleettem, roppant csípős volt, tele csonttal – ja, ez vegetáriánus ország); előkelően, akadémikusan, távolságtartón. Angolul (szociológusok, általában). Beszélgettünk a valóság megismeréséről, mérésének hitelességéről, publikálásának fontosságáról (Shukla egy tanulmánykötetet készített elő, de jó lett volna belekerülni, angolul). Kifelé a repülőtérre megint a kalyibák, a nyújtózó, csontsovány karok, a szívszakajtó reménytelenség. Egy ország – egy szubkontinens – reményre és szeretetre éhesen. (A repülőn azért vegetáriánus menüt választottam.)

Amerika

A *jumbo jet*, amelyre Frankfurtban szálltam – ez 1989 tavaszán történt – hihetetlenül nagy volt. Nagy géppel utaztam Indiába (és máshová is) már; de ez valahogy nagyobbnak tűnt az emeleteivel és szokatlanul széles utasterével. A pilótafülke mélyen alattunk helyezkedett el; beszálláskor beleláthattunk, ha lefelé néztünk. Az utazótérben tévé is volt (ma már buszokon is, itthon is előfordul), sokáig föl sem fogtam, hogy a műsort kazettáról vetítik. Takarókat osztottak szét, meg párnát, sokan máris alváshoz helyezkedtek el. Nyugatra indultunk – visszafelé az időben; így lehetett, hogy Frankfurtból reggel indult a gép, és – bár tizenkét órát repültünk, délutánra már le is szálltunk New Yorkban.

A repülés visszafelé az időben mindig fárasztóbb, mint előrefelé (egyébként is mindig fárasztóbb a földrajzi szélességeket átszelni, mint a hosszúságok mentén repülni). *Jet lag*, mondták vigasztalóan, amikor még hajnalban sem tudtam elaludni. (Ezt a kifejezést sem ismertem, mint annyi mást.). „Tudja, Amerika más", ezt a mondást gyakran hallottam és lépten-nyomon megtapasztaltam. Valami olyasmit jelentett, hogy európai fejjel meg se próbáljam értelmezni (csakhogy nekem persze európai fejem volt).

A Pan Am légitársasággal utaztam; akkor még megvolt mint az Egyesült Államok egyik szimbóluma. Hatalmas tornya, amelyen büszkén hirdette a nevét, ott állt a Negyedik Sugárút végén, nem messze a központi vasútállomástól (a föliratot később egykettőre leszerelték, a palotát meg eladták; „Tudja, Amerika más", jutott az eszembe). A Pan Am a saját buszával szállított a Kennedyről a városközpontba, megálltunk és leszálláshoz készülődtünk, máris szédelegtem. Miközben a bőröndömet hurcoltam magammal, egy készséges fiatalember odajött (a bőröndöt szerencsére nem akarta hurcolni, tán nem is adtam volna oda). „Taxi?" kérdezte (épp kapóra jött). S már invitált, vezetett is pár lépéssel odébb, ahol a sárga taxik álltak (filmekből manapság is ismert). Megállt, kinyitotta az ajtaját, aztán: „Tíz dollár." Zavaromban gyorsan fizettem. „Mennyit kért?" fordult hátra a sofőr, amint elindultunk. „Tizet", mondtam. „Na látja, én négyért a hotelig viszem. Máskor jobban vigyázzon." (Ttudja, Amerika más…).

Pedig akkor már nem először jártam New Yorkban és a környékén (Washingtont is beleértve); most is egy ICUS-konferencia előkészítésére tudtam kijönni. (A meghívók fizették az utat, és otthon elengedtek.) Még mindig a minisztériumban tartották az útlevelemet, de csak a szolgálatit. S a külügyes úgy ítélte meg, hogy menjek, ha szakmailag fontosnak találom. A bomló nyolcvanas évek végét írtuk itthon. A konferenciázást azonban összekötöttem egy „magánprojekttel": helyet kerestem magamnak, hogy megpályázhassak egy Fulbright ösztöndíjat.

A Fulbright ösztöndíjat a Fulbright Alapítvány ítélte oda, amelyet egy amerikai szenátor alapított, s hivatalos célja tudományos továbbképzés volt Amerikában. (Nem hivatalosan az amerikai tudomány és kultúra terjesztése, baráti hálózatának építése, bár akkor még nem voltak alumnusai és egyesülete, mint most itt Magyarországon). Pedagógusok, érthetően, fontos szerepet játszottak benne (az amerikaiak számáras mindig fontosabbak voltak, mint az európaiaknak) – de nem elméleti pedagógusok, hanem gyakorlatiak. Ami praktikusan a nyelvtanárok továbbképzését jelentette; oktatáskutatók nem kaptak Fulbrightot. Annál is kevésbé, mert itthon nem független titkárság intézte az ügyeket, hanem minisztériumi főosztály. Knopp János (Knopp András öccse, É. kollégájának férje) kérdezte tőlem, miért nem pályázom. Mert nem mondtátok, gondoltam, de persze ráálltam (1988–89 fordulója volt már). A pályázathoz azonban ajánlók, sőt fogadók kellettek volna; s én nem tudtam, hová is forduljak.

Darvas Péter és Halász Gábor – oktatáskutatós kollégáim – frissebben ismerték az amerikai irodalmat, mint én; épp egy aktuális könyv fordításán dolgoztak (*The Behavior of the Education System*), „Thomas Green", javasolták. Darvas Péter néhány hónapja már New Yorkban volt, a New York Egyetemre sikerült fölvételiznie, feleségével laktak. Fölvette a kapcsolatot ezzel a Greennel, és segített a háztűznéző megszervezésében (sőt még meg is szállatott). Kimentem a központi pályaudvarra – *Central Station*, ez is ismert, főként múlt század elején játszódó gengszterfilmekből –, hogy Syracuse-ba utazzam. Korán volt, ezért az sem nyomasztott túlságosan, hogy fogalmam sem volt, hol van Syracuse Amerikában (sőt az európai Szirakúzáról se sok fogalmam volt).

* * *

A vonat – miután az éktelenül magas és harsányan nyüzsgő csarnokban sikerült megtalálnom a megfelelő vágányt (*platform*, mi is lehet az, de nem volt nálam persze szótár) – lassan és kényelmesen elindult. Elhagytuk New York belvárosát, döbbenetes felhőkarcolóival és szinte szakadékban húzódó sugárútjaival, aztán a környékét is lassan, felemás módon összeépült és foltszerűen lebontott külvárosaival, meg gyorsforgalmi útjaival, amelyek fölött és alatt a vonat elhúzott. Északra mentünk, arra már rájöttem, csak nagyon kényelmesen. (Hogy hol kellene menetrend után érdeklődni, azt még nem tanultam meg; láttam, hogy a közönség sem sokkal tájékozottabb nálam.) Órákon át kanyarogtunk félig beépített és félig lebontott térségek között, mintha New York – sőt egész Amerika – mindig éppen építkezett volna (azt is tették). Amikor aztán végleg magunk mögött hagytuk ezt a várost – ezt az óriási, félig elkészült, félig már le is bontott környéket, a szélén egyre újabb és modernebb környékekkel, a belsejében egyre lehangolóbb és vásottabb régi városrészekkel (az amerikai nagyváro-

sok modellje, csak még nem tudtam) –, csodálatos tájra érkeztünk. A város ragyogása és sebei eltűntek; a vidéki Amerika ölelt körül. Tavasz volt, de foltokban még fehérlett a hó. Egymástól nagy távolságra házak, házcsoportok, lakóhelyek. Fehér sziklák és zúgó vízesések (hogy zúgnak, azt akkor csak gondoltam, később kiderült, hogy valóban zúgnak). Amerika más volt – de mennyire!

Darvas Péter (Judit csak mosolygott mögötte) lelkesen mesélte, hogy most már ő is benne van a „nagy életben". Már Kis Jánossal (a filozófus) is találkozott. Igaz, nemigen állt vele szóba azon a fogadáson, amelyre Pétert is meghívták (megtisztelő), de azért mégis: a nagy élet, a „nagy generáció" kapuja. Most már tudta és meg is érezte, hogy ha otthon változások vannak is, azért itt (New York belvárosa) folyik még mindig az igazi élet – az otthoni is. Akik otthon „Amerikából jöttek", s elmondják a pestieknek, miről is van szó, hogyan is kell érteni (a szabadságot, a liberalizmust, a médiát, a nyitást, a nemzetköziséget), azokkal itt most eredetiben is találkozni lehet. Itt van a híres Új Társadalomtudományi Iskola (*New School of Social Sciences*, s egy jelentéktelen (a többihez képest jelentéktelen) épületet mutatott. A Negyvenkettedik utcán: itt a Városi Egyetem (idekerült később Szelényi Iván is). „És idejárok én", mutatta büszkén a New York Egyetem szürke-fekete tömbjeit.

Kicsit jobban értettem, amit eddig nem – az exkluzivitást, amely a hazai szociológiát, vagy inkább a szociológusokat övezte; meg azt a kört, amely körülvette őket, és mindig első kézből értesült. Zömmel idejártak. S ha Péter most örült, büszke volt, szinte dicsekedett, ezt meg tudtam érteni. Valami hasonló fogott el engem is – nem annyira a beavatotté, mint inkább a leleplezőé. Aha. Szóval innen. Szóval itt… (keletkeznek a hírek, jönnek a nézetek, fogantatnak a kinyilatkozások, amelyek Pesten égi szózatként hatottak).

Ehhez képest én most Syracuse-ba utaztam, egy vidéki egyetemre. („Mintha Törökországba mennél", mondta rosszindulatúan egy amerikai kolléga, aki Berkeleyben újságot szerkesztett, s a változások hírére, több más kollégájával együtt az Oktatáskutatóba is ellátogatott.) Egy vidéken keresztül, amit nemcsak hogy elképzelni nem tudtam, de még csak nem is hallottam. Otthon sem ismerte senki. New Yorkban voltam – az igazi New Yorkban –, ami otthon (Pest) a várost, Amerikában azonban az államot jelentette (a várost itt csak New York városának hívták, hivatalosan is: *New York City*).

Nem igaz. Ismertük, csak nem tudtuk, honnan: a Cooper regényekből (ki olvas ma már Coopert, ki ismeri a Bőrharisnyát, ki érti a vidéki Amerikát, egyáltalán: ki kíváncsi rá?). Cooper hazáján vágott keresztül a vonat. Ahol megállt – ritkán –, ott klasszikus latin nevek valami érthetetlen és különös szavakkal keveredtek; indián szavak és nevek voltak, az egykor itt élő, küzdő és haló regényes indiánoké. Zökkent a vonat, megálltunk. „Poughkepsee", mondták. S aztán már nem is ment tovább.

Vártunk fél órát, egyet, másfelet – végül négyet (!). A vonat nemcsak hogy nem ment – hogy állt –, hanem tanácstalanul álldogált, senki nem tudott semmit. Jó amerikai módon egymást kérdezgették: az utasok is egymást, a kalauzok is (örök individualisták, örök telepesek, nem voltak hozzászokva, hogy valaki intézi helyettük a dolgokat). Végül még engem is (úgy látszik, kiríttam közülük). Aztán – jó amerikai módra, emberi módra – pletykák kezdtek terjengeni, balesetről, betegségről, szerencsétlenségről. A vonat még mindig állt, már alkonyodott. S félúton voltunk Syracuse felé.

Tom Green – ragaszkodott, hogy így nevezzem, semmi professzor, semmi Mr Green (az aztán végleg nem), Tom – négy vagy öt órát várt rám az állomáson, mire a vonat beért. S már húzott is kifelé, nagy késésben volt, sietett. Valahol a prérin felejtett engem, már nem a csodálatos tájban, de még távolról sem városban. Valahol, egy elhagyott helyen állt az állomás. S az állomáson sétált fel-alá Tom. Bosszankodás helyett csak nevetett. „Mi itt már rég nem használunk vonatot. New Yorkba kocsin megyünk, vagy repülünk. A vonatnak száz éve volt, aztán – a háború környékén – meghalt; helyét a kocsi és az autópálya vette át (*highway*, először hallottam), csak mire megépültek, addigra a repülés vette át a szerepüket." Megálltunk a *campuson* (ezt is most hallottam, meg ezt is… meg ezt is…, kár tovább mondani), hogy valamit együnk.

A campuson McDonalds (nálunk nemrég nyitott Pesten), benne hallgatók szolgáltak fel, Tom csekkel fizetett (és ezt is most láttam…). A csekket bal kézzel töltötte ki, de jobbal írta alá. „Balkezes vagyok, magyarázta. Jobbal azért írok alá, hogy ne hamisítsák." Előttünk, fölöttünk nagy, széles gyepszőnyeg húzódott, egész park, középen lépcsősor. A lépcső telisteli hallgatókkal – fiatalabbakkal és idősebbekkel, fiúkkal és lányokkal, színesekkel és fehérekkel, ázsiaiakkal meg afrikaiakkal. Beszélgettek, sütkéreztek, vagy csak úgy voltak. A lépcsősor fölött – az egész kép tetején, mintegy zárásaként – kupolás téglaépület trónolt, főbejárata és ablakkeretei, faszerkezete fehérre kifestve. Tom látta, mennyire tetszik. „Szép?" Azzal tovább vitt.

Syracuse vidéki egyetem volt, akkor is tudtam, de azt még nem, hogy ez Amerikában mit jelent. A sok sötét, gránitból épült New York-i egyetem hirtelen elmúlt; itt zöld volt a fű, piros a téglaburkolat, fehérek az ajtók, ablakok, körben, távolabb faházak, akár csak valami cowboy filmben (a faházakon görög betűk, angolszász egyetemi hagyományok szerint). „Annyi, mintha Törökországba mennél", mondta megvetően az az amerikai kolléga ott Pesten. Akkor is éreztem, hogy nincs egészen igaza. Itt már tudtam, mennyire nincs.

Az egyetem – mert ez gazdag és híres egyetem volt, csak mi otthon, tájékozott pestiek, mit sem tudtunk erről – szállodát is tartott (Sheraton – Pesten elképesztő luxus, itt napi használat). Itt Tom megszállatott. Másnap bevitt az épületbe, ahol dolgozott, bemutatott a dékánnak, és megkérte, hogy lehessek ott Fulbrightos. (Semmi nem azt jelentette, mint nálunk: az épület elhasznált barakknak tűnt belülről, a dékán egy hivatalnok volt, Tom pedig *brown bag*-et hívott össze, közösen majszolták a szendvicseiket, amiket barna zacskóban hoztak magukkal, miközben kérdezgettek, aztán egyetértettek.

Visszafelé határozott és magabiztos voltam (s ezúttal a vonat sem késett, legalábbis nem négy órát). A Central Station-ről úgy léptem ki a New York-i nyüzsgésbe, mint falusi fiú a városba. Azzal a szándékkal, hogy ha visszajövök, a kedves és meghitt Syracuse-ba megyek. (Péter elégedett volt, meg csodálkozott is. Hát igen, ezt ő szervezte – de tényleg ilyen jól sikerült?)

* * *

Pesten állt a bál; 1989 késő tavaszát írtuk. É. érettségi elnök volt a pesti Kőrösi Csomában; fölfüggesztette a vizsgát, hogy együtt nézhessék – tanárok és gyerekek – Nagy Imre újra temetését. Emlékművek és tabuk dőltek, és egy elég torzonborz fiatalember,

idegességében hadarva, a legnagyobb nyilvánosság előtt egyszer csak kimondta, amire évtizedek óta vágytunk (én, a szüleim, É. családja, a rokonság, aki fontos volt): hogy az oroszok menjenek haza. De ezt már csak fél füllel hallottuk, és csak fél szívvel tudtunk örülni neki. A másik fülünk, másik szemünk, szívünk másik fele már Amerikában járt. Megkaptam az ösztöndíjat, és augusztus végén Syracuse-ba érkeztünk.

Tom várt. A Sheraton-ban foglalt szállást nekünk, aztán onnan kivett (az ösztöndíjhoz képest nagyon drága volt), és néhány napig maguknál szállásolt el. Nem túl messze – de nem is közel, úgy félórás autózásnyira – lakott Syracuse-tól, egy domb tetején, egy faluban (város, javított ki, falu csak Európában van), amelyet Pompey-nek hívtak. Az emeletes faház is olyan volt, mintha Cooper találta volna ki, az emeleten, nagy füves pusztára, távolabb erdőre nézve Tom üldögélt a szobájában, az íróasztalán nem könyvek, nem kéziratok és papírhalmok tornyosultak (mint filozófushoz illett volna), hanem egyetlen számítógép. „A filozófus otthona", közölte, és körbemutatott (de nem így mondta persze, hanem így: *Philosoph in Residence*, hadd törjem a fejem rajta). A mezőn lovak legeltek, oldalt egy traktor állt. Ezt az egész birtokot fillérekért vették (no, azért valamivel többért), mert szinte semmivel költöztek ide Nebraskából. Ahol mindkettejük szülei az egyetemen dolgoztak. (A lovakat meg a gyerekek szerették – „a gyerekek" már felnőttek voltak, négyen, családdal).

Az az egy szűk év, amit Syracuse-ban töltöttünk (Amerikában, mondtam aztán itthon az egyszerűség kedvéért – de mit tudtam és mit tudok én Amerikáról!) nem volt elég, hogy mindent fölfogjak, amit láttam, láttunk. Tom és a felesége segített, amikor tudott, de ritkán tudott („Nem tréfásakat kérdezel, csak tréfásan", mondta egyszer). Annál is kevésbé, mert Amerika (mondjuk inkább Syracuse – meg a Poughkepsee-nél álldogáló vonat) a segítésre épült, de nem a segítségre. Syracuse-ban mintaszerű tömegközlekedés volt, de hiába álldogáltunk a megállóhelynél, busz csak nem jött. Végül fölhívtam a segélyvonalat, egy kedvesen (amerikaiasan) csicsergő hang: „Hívja ezt a számot." S letette. Hát ettől a busz nem jött (mint kiderült, nem buszok voltak ezek, mi inkább iránytaxiknak neveztük volna őket). A segítés mindig azoknak szólt, akik legalább egy fél lépést megtettek már; az első lépést – az első befektetést, az első próbálkozást – mindig magadnak kell tenned.

Ennek szellemében akartam szobát foglalni; a *fulbrightosok* washingtoni eligazításán az egyetemi kollégiumokat javasolták. „Állatkert, mondta röviden és jelentősen Tom, oda ne menjetek." S akkor aztán keresett lakást (bár nyilván azt gondolta, hogy ezek az európaiak…). A szélesen elterpeszkedő, exkluzív (annak látszó) kis lakótelepen még uszoda is volt; na, ezt nehezen fizetném ki az ösztöndíjból, gondoltam. De nem, ez csakugyan olcsó volt – ott legalábbis annak számított. A faházakban vagy huszonöt lakás volt, körbeépítve az úszómedence körül; mind két szobásak (ott nappalinak és hálónak nevezték), évente cserélődő lakossággal, vendégtanárok és vendéghallgatók családosan. „Mindenhez praktikusan közel, mondta Tom, bevásárlás egy lépésre." Egy lépésre mentem, megvettem az első vacsorámat a kis boltban az utca túloldalán; egy vagyon. Hogy fogunk kijönni? „Ja, vásároljatok a bevásárló központban, ott minden olcsóbb." (Akkori fejjel ez is érthetetlen volt: ez a rossz kis bolt drágább?) Csakhogy ahhoz autóra van szükség. Autó? Nekem? Amerikában? Hát igen, autó nélkül egy lépést

sem lehetett tenni – már ha autónak volt nevezhető az a csotrogány, amelyet ötszáz dollárért vettem. Nem csaptak azért be, egész évben baj nélkül ment (sőt ugyanannyiért túl is adtam rajta).

Amerika, autó, lakás, professzori állás (na jó, vendégprofesszor, csak egy évre, s itt különben is mindenki professzor, aki tanít) – ez É.-nak annyira tetszett, hogy valósággal megújult. „Mintha megint egyetemisták volnánk", mondogatta (igazán soha sem voltunk azok). Amire itthon soha nem volt hajlandó: nadrágot húzott, edzőcipőt, dzsekit, hajlandó volt kiejteni a *th* hangot, sőt vezetni akarta az autót is (csak az automata sebváltón múlt, hogy mégse). Bár a szomszéd bolt drága volt nekünk (fizetést nem kaptunk, én valami honoráriumot egyszer, adóbevallásával hosszan és reménytelenül bajlódtam), ruházkodni nagyon is tudtunk. A magunkkal hozott csomagokról egy-kettőre kiderült, mennyire fölöslegesek; legjobb lett volna egy bőrönddel jönni, vagy még azzal sem. Amerika (jó, Syracuse) a bevándorlók országa, üres kézzel jönnek, bőröndöket cipelve távoznak. A bőröndöket is a *thrift shop*ban vásároltuk („takarékos", mondatja az amerikai eufémizmus, de magyarán: az ócskásnál). De ez az ócskás – különösen az egyháziak, ott a környéken (s még sok helyütt) – jókat árult; nekünk akkor, Pestről jövet a legjobbakat.

A templomok alagsorában – inkább gyülekezeti házak voltak ezek, kultúrházak, közösségi központok, álságos tornyokkal, amelyek fél harangot sem bírtak volna el – a „takarékos" boltok áruit a gyülekezeti tagok adták össze. Ott vásárolni nem szégyennek számított (mint itt, Pesten még sokáig), hanem adakozásnak. Templomba jártunk, szorgalmasan, mint itthon sohasem. Tapasztalataink nyomán mindketten elidegenedtünk egyházainktól, minden alkalommal tudtuk az okát, miért nem megyünk istentiszteletre, még sátoros ünnepeken sem. Ha itt valaki nem járt – nem járt volna, mint más ösztöndíjas hazánkfiai tették –, nagyon rosszul tette: kínosan magára maradt (pedig az élet Amerikában a szeretem-nem szeretem együttműködésekre épült). Mert társas élet ebben a vidéki városban nem volt; aki társaságot keresett, be akart kapcsolódni, ismeretséget próbált szerezni, annak az első útja a templomba vezetett.

Melyikbe? Európai fejünkkel mi hol az evangélikusokat kerestük (*lutheránus*, javítottak ki, az evangélikus fundamentalistát jelentett), vagy az unitáriusokat (*univerzalisták*, helyesbítettek, összeolvadt a kettő; szegény kis egyházam otthon – na hiszen!). A legjobb azonban a szomszéd templom volt, a kavicshegyi reformátusok (hogy megmagyarítsam a nevüket), már csak azért is, mert kollégáink, szomszédaink és egész környezetünk odajárt. Ott aztán volt családiaskodás, együttlét, közösségi élet és kapcsolatépítés. A lelkész (nem használta az előkelősködő angol „tiszteletes"-t) a prédikáció után fölszólította a hallgatóságot, hogy szóljanak hozzá, vagy bekonferált egy-egy valakit, akinek „mondanivalója" volt. S az illető elújságolta, hogy a fia most jött haza, a felesége meggyógyult, a kislányának új barátja akadt. Aztán – istentisztelet! – közösen levonultunk az alagsorba süteményezni és teázni, meg folytatni a fecsegést (hihetetlen, elképesztő és nevetséges tájékozatlanságok, meg imponáló és lelkesítő „helyi kezdeményezések"). S mi még tovább surrantunk, megnézni a *thrift shop*ot.

* * *

Míg É. a mosómedvét és a mókusokat etette, amelyek be-bekukkantottak az ablakunkon (a mosómedve még be is akart mászni hajnalonként), addig én szorgosan jártam az egyetemre. Talán túl szorgosan is. Nem vendégtanár voltam ugyanis, hanem annál több, vendégtudós, nekem ilyen kötelezettségeim nem lettek volna. (Én ugyan jobban szerettem volna, ha *professor*nak hívnak, nem *scholar*nak, de fölvilágosítottak. Aki tanít, mind professzor, de a *scholar*nak nincsenek órái. S ez jó. Mert ha vannak, akkor van hetente legalább tizenöt, ha nem húsz. Tomnak, aki pályája végén járt is volt vagy tizenöt.)

Az óra sem óra volt persze, ahogy itt megszoktuk – előadással, szemléltetéssel, hiányzó, hallgatókkal –, sokkal inkább a levelezők elszántságával és odaadásával. Meg (tisztelet ne essék, szólván) a tájékozatlanságával. Tom, aki „A nevelés alapjait" tanította, meg sem próbálkozott egyetemi előadásokkal – lehet, hogy nem is tudott volna ilyesmi tartani. Arra korlátozódott, hogy kérdezgessen, és arra épített, amit válaszolgattak neki. (Ebből amolyan pedagógiai wikipédia kerekedett ki; Tom óta értem a wikipédiát, és a wikipédia óta Tomot.) A válaszokat komolyan vette, igen komolyan; anyagát – amely a pedagógiai alapfogalmakat járta körül – abból építette össze, amit a hallgatóság válaszolt neki arról, mit hogyan ért. Ehhez használt valamit, amit ámulva figyeltem, a számítógépet. Előadásának kiinduló megállapításait föltette a szerverre (nem értettem a technológiáját, pedig többször is elmagyarázta), aztán megkérte hallgatóit, hogy írjanak válaszokat rá. Egyik nem olvashatta a másikat, csak Tom az összeset. S egybeszerkesztve adta aztán közre mint a pedagógusok egyfajta köztudatát.

Elavult gépeket használtak – amilyeneket nálunk, akik frissiben ismerkedtünk vele – még és már nem is láthattunk; épp csak nem töfögtek és csikorogtak. Meg hihetetlenül újakat (egy ilyent magam is vettem, épp kiszuperálták Amerikában, itthon még megcsodálták; egy hordozható Toshibát). Még hihetetlenebb volt, hogy nem a boltból vették (az én európai eszem szerint), hanem csomagküldő szolgálattól. Nekem is ajánlották, csak töltsem ki a csekket, tegyem borítékba, s küldjem. „Ne ajánlva?" kérdeztem ártatlanul, de nem is értették. „Ez a biztonságos", felelte Vincent Tinto (ismert felsőoktatási kutató, de én persze erről sem tudtam semmit előzőleg). „Ha csalnának, az egész amerikai kereskedelem fölborulna." S csakugyan: kedvezményesen (az oktatásban dolgozóknak kedvezmény járt, utánuk a boltok nem fizettek forgalmi adót) és napok alatt kaptam meg a gépemet – egy japán cégtől, valahonnan Kaliforniából.

A tudóskodásból elég volt; a második félévben tanítani akartam (a szemeszterek iskolai féléveket jelentettek, nem egyetemieket, mint Európa-szerte). Alig tudtam. Hallgatóm volt ugyan – főként doktoranduszok. (Magiszteri fokozatot nem lehetett szerezni, nem is akartak; az alapképzés után, évekkel később inkább a doktori képzést választották, bent ülve az intézetben vagy dolgozva a dékánián.) De a hallgatók, hogy úgy mondjam, nem „hallgattak", hanem beszéltek inkább. (S kollégáim erre voltak fölkészülve is, akár csak Tom. Ha előadást kellett tartaniuk, azt előre megírták, a szabad előadás fölkészületlenséget és megbízhatatlanságot jelentett.) Sőt, hogy úgy mondjam, azért jártak a kurzusomra – az egyetemre –, hogy beszélhessenek. Elmondhassák, min dolgoznak most, és megkérdezzék, mi a véleményem róla. Sőt, hogy kikérdezzenek – eljuttatva a saját fölkészültségem határáig. Aki nem volt edzésben – mint például én

sem –, csak saját felsőoktatási emlékeire támaszkodott, kezdetben nehéz pillanatokat élhetett át (mint én). Míg meg nem találtuk a közös témát.

A közös téma a magyarországi változások voltak – a kelet-európaiak, tágabban értve –, engem persze legjobban a saját változásaink érdekeltek; őket, érthetően, a tágabb kontextus. Erre lehetett volna készülni, ha tudtam volna a tényleges változásokat; de azokat nem igazán tudtam, tudtuk, vagy csak egy darabig (amíg az otthoni emlékek még frissek voltak). Egy nap Tom fölényes kis mosollyal jött be, hogy elújságolja: a magyarok visszaállítják a címert, s hogy megkérdezze, miért fontos ez. Miért fontos – mintha mellbe vágtak volna. Volt fontosabb ennél? Kis túlzással, ez egész ötvenhat ekörül sűrűsödött, forgott – vagy legalábbis ebben fejeződött ki (meg a kádári kompromisszum is a se nem Kossuth- se nem Rákosi-címerrel). Próbáltam magyarázni; amennyire tudtam a nehézkes nyelvtudásommal, ami sok mindenre elég volt, de arra nem, hogy a köztünk húzódó kulturális szakadékon (bár kedveltük egymást) átsegített volna. Én már a zsebemben éreztem az új (régi) címeres útlevelemet, nem a minisztériumban. Ő, aki címert sem ismert (a nevét sem tudta, *shild*-nek mondta, ami nekem, nálunk *cote d'arms*-nak hangzott és számított), meg a nemzetet is másként értette (*indian nation*, mondta, és azt értette rajta, amit itthon törzseknek mondtunk), nem tudta elképzelni, miért fontos mindez.

Így egy ideig azzal leptük meg egymást, hogy Tom reggelente beszámolt a furcsa és egyre értelmezhetetlenebb kelet-európai fejleményekről, én pedig megjósoltam, hogy mi következik ezután. Csodálkozva állapította meg ő is, meg a hallgatóság is, hogy mennyire eltalálom a fejleményeket (én azon csodálkoztam volna, ha nem találom el). Bár az is bekövetkezett idővel: az, ami Romániában történt, nekem is váratlan volt; azt pedig, hogy ezt a magyarok kezdték Romániában, végképp nem értették: magyarok, hogy kerültek oda?

* * *

Nemcsak én voltam zavarban; más magyarok is Amerikában. Tom kapcsolatai nagyon jók voltak. Csak később jöttem rá, mennyire meghatározó tagja a neveléstudományoknak (sőt, hogy én magam is idéztem egykor a disszertációmban). Sokfelé beajánlott, konferenciákra, egyetemekre, kutatásokba. S mert a Fulbright ezt külön finanszirozta – kéthetes körutat amerikai egyetemeken –, sokak tanácsára Kaliforniába mentünk. Kalifornia – Syracuse-ból nézve ez az Éden maga volt, ahol nincs hideg, nem kell fűteni, nem síkosak az utak és nem kell havat takarítani. Syracuse-ra azon a télen akkora hó esett (a Nagy Tavak miatt mindig ekkora van, mondták), hogy térdig gázoltunk benne; igaz, félóra alatt eltakarították, alig várták már, hogy essék (az önkormányzat fizette a benzinkutasokat, bevásárló központokat, hogy gépeket szerezzenek és takarítsanak). Los Angeles mégis Éden volt a Cooper-i vadon és a syracuse-i tél közben; Tom beajánlott Burton Clarknak.

Akkor még nem ismertem Bobot – pedig Tom pontosan elmagyarázta, kihez küld –, csak sokkal később s csak Európából visszanézve fogtam föl, hogy a felsőoktatási kutatások megalapítójával találkoztam s beszélgettem akkor. Az UCLA (*University of California at Los Angeles*) központi épületei sárga fényben úsztak; Bob Clark magas volt, kissé haj-

lott, szemüveges, mosolygós és odafigyelő. Ilyen közelről nem látszott akkora nagy embernek, mint később Európából; inkább szerény tanárnak, mint meghatározó tudósnak (s ma sem vagyok biztos benne, melyik is volt igazában). Beszélgetni azonban nem sok mindenről tudtunk. Én nem értettem eléggé a felsőoktatáshoz (egyáltalán nem értettem hozzá), így értelmesen kérdezni sem tudtam, nemhogy megvitatni vele, mondjuk, az általa javasolt erőteret, amelyben a felsőoktatás, állítólag, mozog. Ő pedig, ott, a Csendes-óceán partján lényegesen kevesebbet hallott és tudott a kelet-európai változásokról; s ha mégis, számomra furcsán összekapcsolta a dél-afrikai változásokkal (körülbelül ez és ennyi szűrődött akkor el odáig; a Csendes-óceán parti Amerika szemét főként a túlpartra vetette, ahol Japán, később Kína volt és maradt máig a legfontosabb.

A Csendes-óceán partján (Berkeleyben és San Franciscóban) is találkoztunk azonban magyarországiakkal (a Stanford Egyetem Oktatáskutató Intézetében egy hölgy rám szólt: „Nem magával találkoztam az Oktatáskutatóban?"). Szelényi Iván akkor még ott tanított, és éppen Csepeli Györgyöt hívta meg magához (korábban Manchinék töltöttek vele éveket). Szelényi már nem az a Szelényi volt, akivel én – húsz évvel korábban – az Akadémián megismerkedtem. Akkor fiatal és dinamikus férfit ismertem meg – készséggel állt kötélnek, legalább egy interjú erejéig, szépen, nyomdakészen fogalmazott. Most olyan valakivel találkoztam, aki bár tudósi pályája csúcsán áll, e csúcs fölött azonban még magas, beérhetetlen, szinte beláthatatlan csúcsok is voltak. A fiatalság (és itthoni ismertség) ruganyos önbizalma mintha lefoszlott volna róla; gondolkodóbb, mérlegelőbb lett, enyhe keserűséggel. A szociológust én otthon mint a társadalmi változás menedzserét ismertem meg; itt, magyarázta, a szociológiának nem sok beleszólása van abba, ami körülötte történik (s különben sincsenek nagy társadalmi változások). A szociológusok pedig főként tanítanak, és főként olyanokat, akik valami könnyebbet szeretnének addig is, amíg pályaérettek lesznek; azaz rájönnek, mit is akarnak kezdeni az életükkel (csakugyan nem az a közönség, amit Huszár Tibor körül láttam). Előadását hallgatva – meghívta Colemant is – az a benyomásom támadt, hogy nincs kellően lehorgonyozva a valósághoz (a társadalomhoz); Coleman akkor írta éppen nagy összefoglaló könyvét a szociológiai jelenségvilágról (*Foundations of Social Theory*, 1990). „De hát ez a szociológia", mondta, oktatólag (kioktatólag). Neked, gondoltam én; Szelényi bölcsen hallgatott, mint aki mindkettőbe belekóstolt már. (Az amerikai professzorokat is elfogta az elméletépítés vágya, úgy pályájuk csúcsán vagy végén – csak az elméleti fölkészültségük és a nemzetközi olvasottságuk volt mindig is kisebb európai kollégáikénál.)

Uzsonnázni ültünk le a szabadba (január volt, de itt, Los Angelesben ez volt a természetes), Szelényi É.-t is hívta (kicsit udvarolt), Csepeli is megjelent. Csepeli Györggyel legutóbb a közös könyvünkön dolgoztam tartósan együtt – akkor okos volt, izgatott és zavarodott is kissé; lakás- és családi gondokkal küzdött. Most, húsz évvel később, inkább rossz kedvűnek találtam. A hazai változásokról beszélgettünk, próbáltam kitalálni, melyikőjük hol helyezkedik el egy képzeletbeli politikai palettán (képzeletbeli már csak azért is, mert magam sem tudtam pontosan, milyen is az az igazi paletta). Csepeli György elég egyértelműen „szabadságelvű" volt, olyasvalaki, mint akik engem az Oktatáskutatóban körülvettek. Szelényi azonban nem volt ennyire egyértelmű

(amit életpályája is sugallt). Valahová a politikai szabadság és a nemzeti elkötelezettség hívei közé pozicionálta magát; talán közelebb hozzám, mint most Csepelihez. Latolgattuk a választási esélyeket otthon. Gyuri egyértelműen és harciasan kiállt a liberalizmus győzelme mellett – végre! –, én hasonló egyértelműséggel a nemzeti elkötelezettség mellett álltam (végre, mondtam és gondoltam én is). Szelényi bizonytalan volt. „A fölmérések", mondta. Én lecsaptam erre: „Hiteltelen. A szocialistákat elsöpörte az idő, az én kollégáim, a pesti szabadságpártiak pedig vidéken nem győzhetnek." Itt aztán abbahagytuk, talán jó is volt (később mindhármunkat igazolt az idő, csak máskor és más-más módon).

* * *

É. előbb ment haza – a munkahelye hívta –, én még néhány hetet maradtam (s még tartóztattak a nyári szemeszterre, talán tovább is). Ez most már nem jókor jött; menni akartam, mennem kellett. S ha egyszer megfogamzott a gondolat, akkor már nehezen telt az idő. Eladtam a kocsit, és megfogadtam Tom tanácsát: New Yorkba inkább repülni kell. A Kennedyn végeláthatatlan sor, mintha mindenki haza (épp Magyarországra, Pestre) akarna menni. Érdekes, kifelé nincs útlevélvizsgálat; volt egy pillanat, amikor úgy tűnt, mégis lekéssük a gépet. Aztán mégsem. A gép Frankfurtban landolt, várni kellett a pesti átszállással, az éjszakai út után a reptéren tértem csak magamhoz. Pesten egy új világ. Vámosok nem voltak, az útlevélvizsgáló határőrök (ávósoknak neveztük és tartottuk is őket) most nem morcosan néztek, hanem mosolyogva; még segítettek is. Az útlevelemet (a régi címerrel) inkább csodálkozva nézték, mint vizsla szemekkel, intettek, mehettem. É. lelkesen várt – én lelkesen érkeztem. Az Újvilágból egy új világba jöttem.

1990–
Rendszerváltozás és utána
1999

Reformviták

Nem volt világos, miért kellene annyira siessek vissza az Oktatáskutatóba; mikor otthagytam, minden rendben volt (a körülményekhez képest). Nagy József lett a főigazgató – a kinevezése is a kezében volt –; engem kért föl a helyettesének. Végiglátogatta a minisztériumi főosztályvezetőket, jóakaratukat elnyerendő (ezt kissé sokalltuk, bár bölcs dolog lehetett); Gazsó Ferenc támogatta, sőt maga kérte föl; az intézeti béke helyreállt. Az intézeten kívül zajlott ugyan a világ, de úgy látszott, nekünk áll a zászló. Nyugodtan mehettem el. 1990 tavaszán azonban – különösen az új kormány megalakulásakor –, egyre sűrűsödtek az e-mailek. Előbb csak informáltak, aztán nyugtalankodtak, végül sürgettek, zaklattak, rimánkodtak (csaknem). Gyorsan, mert baj van; az intézet léte forog kockán. Nem értettem. Pestre érkezve megértettem.

A rendszerváltozás első hevületében a minisztérium évtizedek alatt kialakuló szokásrendje felbolydult; új arcok, új karakterek bukkantak föl, néha egyenesen a semmiből, akiknek majdnem semmi tapasztalatuk nem volt sem ügyintézésről, sem az oktatásügy folyamatairól – csak elképzeléseik voltak, de azok (mint az elméletből hirtelen a gyakorlatba csöppenőknek) szilárdak, mondhatnám, rendíthetetlenek. A minisztérium, amelynek légköre harminc év alatt lassan alakult ki – és fokozatosan enyhült, depolitizálódott a Kádár-rendszer bomlásával –, most egyszerre megint elkeseredett kultúrharcok kezdeményezője és terepe lett. Az újonnan érkezettek rossz diktatúrát honosítottak meg (akarva-akaratlan), visszaidézve hiányos ismereteiket egy évtizedekkel korábbi államigazgatásról – és fölidézve az ott maradt (alacsonyabb rangú) hivatalnokokban a korábbi, addigra már elfelejtett ideológiai háborúskodást.

Az intézet válságban volt. Nagy József lemondott; úgy érezte, ez nem az ő világa (s különben is terhes volt Szegedről Pestre járkálnia). Támogatóinak – a főosztályvezetőknek, akinél vizitelt –, nyomuk veszett. Gazsó Ferenc nem volt már miniszterhelyettes (Antall nem is volt hajlandó kinevezni, mert egykori párttagokat nem nevezett ki), helyette Honti Mária, a Trefort volt igazgatója jelent meg váratlanul mint közoktatásért felelős helyettes államtitkár (maga is legitimitás-válságban; korábban megakadályozta a tantestületi kezdeményezést, hogy gimnáziumának nevét Ságváriról Trefortra változtassák). Gazsó mint tanácsadó mellette volt; de a Társtud hirtelen kiment

alóla (Deák Ferenc nevével egyetemmé próbálták alakítani). Maradt egyetemi tanárnak a Közgázon; megszólítása pedig *elvtárs*ból hirtelen *tanár*rá szelídült. Így nem tudott támasza lenni, maradni a korábbi intézetének. A fő baj azonban följebb történt, a miniszter szintjén (az intézet, Pozsgay alapító okirata szerint, miniszter közvetlen lett volna).

Az új művelődésügyi miniszter – hónapokig viták folytak, ne kultuszminiszternek kereszteljék-e vissza – Andrásfalvy Bertalan lett. Magas, elegáns alakját, csinos, férfias arcát korábban Pécsről ismertem; ott volt és lett később ismét egyetemi tanár, egyébként néprajzkutató és múzeumigazgató. Az oktatásügyhöz – mert a minisztériumnak valójában mindig is ez volt a fő profilja, ez tömegeket érintett, mozgatott, valóságos nagypolitikai kérdés volt – csak keveset értett, vagy semmit. Az, amit gondolt és akart – számos értekezleten megfogalmazta, kifejtette – persze nem az volt, amivel csúfolták: hogy néptáncot akarna tanítani (mert néptáncosnak jól el lehetett képzelni őt). Sokkal inkább valami olyasmi, amit még Györffy István fejtett ki harmincas évekbeli írásaiban, s ami a Györffy-kollégium hitvallása lett: a magyar népiség beemelése a magas kultúrába. Andrásfalvy elkötelezett híve volt valamilyen népi kollégiumi rendszernek, hálózatnak, amelyet kiépítve a hátrányos helyzetű falusi fiatalokat be lehetne hozni és meg lehetne tartani a középiskolában – de hol voltunk már ekkor ilyesmitől.

Nem volt nagy szervező; inkább elkötelezettségből és áldozatosságból vállalta, fogadta el a miniszterséget (Antall közvetlen kérésére, aki hirtelenjében nem talált erre a posztra megfelelő politikust abból a körből, amelyben mozgott és válogatott, az egykori úri középosztályból, ahová ő maga is kötődött). Az igazgatás azonban szakma; nem (nemcsak) kötelességtudat és áldozatvállalás kérdése, de sok minden másé is. Andrásfalvy társtalanul bolyongott a minisztériumban, amely (mint mindig, átszervezéskor) fölbolydult volt, izgatott, gyanakvó és ellenálló. Egy kisebbségi konferencián, amelyet az Ajtósi Dürer soron, a volt pártakadémián (akkor már ELTE) rendeztek, találkoztam vele, szép feleségével, elegáns öltönyben, magányosan álldogáltak – a tenger (az oktatásügyé) csapdosott körülöttük.

Időpontot kértem, hogy bemutatkozhassak – mint igazgatóhelyettes most én voltam az intézet egyedüli vezetője, s én sem teljesen legitim. Úgy éreztem, kollégáimért, az egész intézetért személyesen felelek. Nem fogadott, nem és nem. Engem azonban ilyesmivel már nem lehetett lerázni (nem is akart, mint később kiderült), fölkerekedtem, bementem a minisztériumi titkárságra, és mondtam, hogy megvárom. Hirtelen kilépett, én meg odamentem hozzá, bemutatkoztam, és: „Időpontot kérek. Mindjárt megszűnik a munkahelyem." Erre fölfigyelt (munkahely… megszűnik…, megtapasztalhatta), a belső zsebéből naptárt vett elő, nézzük csak. Hirtelen szürke öltönyös, kövérkés szőke fiatalember ugrott azonban elő a szemközti szobából („kabinetiroda", nevezték el előkelősködve), Andrásfalvy és közém állt, és: „Nem lehet! Nem lehet!" kiáltással eltolta a minisztert. Az csüggedten engedelmeskedett, és visszatért az irodájába, nyomában erőszakos rabtartójával.

Az első hónapok legcsüggesztőbb jelensége Timkó Iván volt; mint egy komisszár lógott a miniszter nyakán, rohangált a főosztályok és a kabinetiroda között, ígérgetett, de főképp fenyegetőzött. Ha Andrásfaly elkötelezettségből próbálta irányítani az oktatásügyet (ami nem ment), hát Timkó Iván lelkesedésből, hithűségből és szélsőséges

párthűségből (ahogy ő értette). Fizetését nem vette föl, ugyanilyen áldozatvállalásból – s ezzel végeredményben azt érte el, hogy nem volt felelősségre vonható. Nem is a minisztert szolgálta, hanem politikai támogatóját (Csoóri Sándor), aki – a kormányfőnél tett panaszok ellenére – hónapokig tudta és akarta ott tartani ezt a szerencsétlen életű, félbemaradt pályájú, egészségtelen megjelenésű fiatalembert; s aki (Csoóri) ennek következtében, bizonyára szándékai ellenére sok rosszat tett az új kormány művelődésügyének.

Köröttük, felettük, mellettük, alattuk az elkötelezettek, karrieristák és megszeppent túlélők kavarogtak, helyezkedtek, cserélődtek, bujkáltak, keresve régi-új helyüket. A rendszerváltozás – onnan, ahonnan most már láttam – nem fölemelő menetelés volt (mint az amerikai tévében néha mutatták), hanem szürrealista kavalkád. E kavalkádban most eltűntek azok, akik egy-két évvel ezelőtt még túl hangosan álltak ellent a változásoknak (mint Soós Károly, Náhlik Zoltán az intézetben), és markánsan kiemelkedtek azok, akik – mint reformkommunisták, egykori pártszínekben – a változást előkészítették. Úgy érezték, őrizniük kell a helyüket, hogy befejezhessék a megkezdett munkát: egy békés „rendszerváltást". Az MDF elkötelezettjei tehát a békés rendszerváltókkal ütköztek meg – újra meg újra –, a csöndes és megszeppent, lappangva ellenálló hivatalnokok színe előtt és háta mögött.

Andrásfalvy továbbra sem fogadott; az azonban kiderült, hogy miért nem. Neki azt referálták (Timkó), hogy én Kozma Ferenc vagyok, egy párthű közgazdász, politikai főiskolai egyetemi tanár. Ez mellbevágó volt (most jöttem Amerikából, most szálltam le a falvédőről). Kerestem Kiss Csabát, régi *Köznevelés*es kollégámat, most Kiss Gy. Csaba néven egy ideig az MDF vezető ideológusa volt. Csaba mentette a helyzetet, a miniszter fogadott – de fogalma sem volt, mit tehetne (kellene tenni). SZDSZ-es fészek, suttogták körülötte rólunk (nem egészen alaptalanul), hogy szüntesse meg az Oktatáskutatót, amiről talán máig sincs fogalma ennek a kedves, őszinte embernek, hogy mi is volt.

Honti Mária megkeresett (É. igazgatója volt, ismertük egymást), barátilag tanácsolta, hogy menjek valami egyetemre. Ő Debrecent ajánlotta; miért Debrecent, nem tudtam. Nekem eszem ágában sem volt. Ő úgy gondolta, hogy felel az Oktatáskutatóért, azaz az ő dolga fönntartani is, megszüntetni is. Honti Máriának? A Ságváríból? Bármilyen szürreálisnak tűnt is, ez sajnos, a való volt. Szeptember gyorsan múlt, a kinevezésem csak nem érkezett meg, nem is volt pályázat, nem volt mit elutasítani sem; egyszerűen nem csinálták. Nem értettem, miért nem.

* * *

De aztán megértettem. Az intézet egyik csoportja – a Zsolnai Józsefé – hirtelen bejelentette, hogy kiválik az Oktatáskutatóból. Zsolnait és csapatát még Gazsó hívta az intézetbe, remélve, hogy ez lesz majd az a pedagógia, amely az ő koncepciójához illeszkedve (a mobilitásban lemaradt rétegek) iskolai úton zárkóztatja föl a lemaradó gyerekeket. Most is így gondolta –sőt épp ő kezdeményezte Andrásfalvynál –, nem tudom; a miniszter mindenesetre Zsolnai Józsefet bízta meg az intézet vezetésével; s Zsolnai új intézetet akart. Ez az új intézet – hogy félreértés ne essék – a „közoktatási" nevet kapta, feladatul pedig azt, hogy egyfajta ellen-OPI legyen; az egykori Országos

Pedagógiai Intézet utódja, annak szerepében (közoktatás), de annak kötelezettségei nélkül (tanterv tervezés).

Jobb (rosszabb) pillanatban nem is léphettek volna. Az egykor nagy hatalmú – később már inkább csak befolyásos – OPI-t már 1988 végén kitették egykori székhelyéről, a fasori evangélikus gimnázium épületéből. Azóta Benedek András menedzselésében székhelyét vesztve és keresve bolyongott. Munkatársai szétszéledtek, vagy ugrásra készen várták, hová illeszkedhetnének be az új politikai és igazgatási környezetbe. Egy viszonylag összetartó csoportjuk, amely a teljesítménymérésekre készült föl, azokat alapozta meg Magyarországon, Báthory Zoltán vezetésével együtt maradt. (Egyszer rájuk nyitottam az ajtót, amint Báthory most éppen Zsolnainál házalt. „Nem szégyelled magad?", súgtam az elnökségben, ahol egymás mellett ültünk egy konferencián. „Muszáj volt", súgta szégyenlősen vissza.)

Zsolnai elgondolásában – gondolom, támogatói elgondolásában is – az szerepelt volna, hogy az Oktatáskutató munkatársait átvéve másik intézetet szervez a Victor Hugóban. Egyenként tárgyalt a kollégáimmal (velem nem, mondhatnám, a hátam mögött). Ígért, rávett, fenyegetett. Az oktatáskutatósok egy része (a többség) elfogadta az új helyzetet, nem látott más kiutat, különben is meg voltak zavarodva; én más világból érkeztem. Ez volt hát a fenyegetés, ami miatt sietnem kellett vissza; ez volt hát a megszűnő munkahely réme. Akkor nagyon is reális, az új világ hirtelen jött tömeges munkanélküliséggel köszöntött be. Olyanok is mellette döntöttek, akikről nem álmodtam volna (Halász Gábor, Nagy Mária). Mások – egy elszántabb kisebbség – nemet tudott és mert mondani (Lukács Péter, Junghaus Ibolya). Még K.-t is megkörnyékezte – nem volt túl elegáns dolog –, K. indignáltan elutasította. A gazdasági vezetőt viszont vitte magával; egyszerűen magasabb, még magasabb, még magasabb fizetést ígért. Ezt a fiatalembert nem sokkal régebben hoztuk Horn György kísérleti iskolájából; egy darabig tartóztattam, emelve magam is az ígéreteket. Aztán hirtelen ráébredtem, minek. Szervezetileg alighanem ez volt a legnagyobb veszteség.

Már csak két hetünk volt hátra, az Oktatáskutató megszüntetéséről a miniszteri rendelet már nyomdában volt. Szerencsére ott is maradt. Mivel a *Közlöny* nem jelent meg, a bank nem zárta be a számlánkat, s nem nyitotta meg az újat. Így az Oktatáskutató, bár gazdaságilag nem volt, tudott fizetni, Zsolnai egyelőre nem. Lukács Péter fáradhatatlanul mozgott az ismeretségi körében – az övé tágabb volt, mint az enyém, s főként más irányokban volt tág –, sikerült megnyernie ügyünknek Beke Katát (akkor sokat forgatott könyve: *Jézusmária, győztünk*). Október elsejével politikai államtitkár lett. Másodikán a parkolóból és az intézeti szobákból mint akit elfújtak, eltűnt Zsolnai leendő csapata, vidékjáró kisbuszukkal együtt. Jézusmária – mi is győztünk.

* * *

„Győzelmünk" azonban pirruszi volt (mint egy korabeli rádióbeszélgetésben Péter is, én is hosszan taglaltuk). Az intézet napjai, ha egyelőre nem is az órái meg voltak számlálva; ilyen intézetre, ebben a (változatlan) formában már senki sem tartott számot. Péter amellett kardoskodott, hogy lehetőleg változatlan formában keressük helyünket az új nap alatt, bízva kapcsolataiban, amelyek a Horn-fivérektől – akiket a Kádár-rendszer

végnapjaiban támogattunk – egészen Beke Katáig terjedtek. A kutató intézeteknek azonban, akkor úgy látszott, befellegzett; kollégáink az Akadémiáról, a Társtudból és a hozzánk hasonló intézetekből próbáltak az egyetemre menekülni. Ezt próbáltuk mi is. Hunyady György rá is állt volna (akkor az ELTE bölcsészkari dékánja volt), mi is szerettünk volna az ELTE Oktatáskutató Intézete lenni, s Andrásfalvy is támogatta volna. (Megírta, de nem iktatták, nem találta, tőlem kérték vissza a nyilatkozatát.) A kari tanács azonban leszavazta; vagy ha le nem is, de többségében tartózkodott. Erre nem vezetett tehát az út, más irányban kellett próbálkozni. Én szakértői intézetben gondolkodtam. Jó, de szakérteni mit? Kinek? S főként kivel?

A Közoktatási Intézet (most már „országos" volt a neve, s hogy a szakmai legitimitása is meglegyen, OKI-nak rövidítették, mint korábbi munkahelyüket, az Oktatáskutatót) nemcsak Zsolnai József eredeti munkatársát vitte el, hanem az Oktatáskutató, nevezetesen a saját csoportom legjobbjait is; legjobbjai egy részét. A kiválóan fölkészült és mértékletesen érvelő Halász Gábor lett Zsolnai helyettese (ez bizony nehezemre esett, megpróbáltam visszahívni, végül nem állt kötélnek). Mindkét intézet – hiszen eredetileg egy volt – elsősorban a közoktatás terén dolgozott; miközben az oktatásügy más szektoraiban egy sem volt (Benedek András a szakképzés számára épp újjászervezett egyet). Ezt a helyzetet próbáltam meg kihasználni; Burton Clarkon okulva megfogalmaztam egy felsőoktatási kutató-fejlesztő intézmény tervét, amely az Ajtósi Dürer sor volt politikai főiskoláján kapott volna helyet.

A közoktatási szektor minisztériumi vezetőinek tetszett a terv. Gazsó vigasztalólag kijelentette: „Na látod, mégis főigazgató leszel…" Jól hangzott, bár én nem erre az igazgatóságra vágytam. A felsőoktatásiakat meg nem sokat kérdezték. Ez a terület végletesen meggyöngült az új kormány megszerveződésekor. Bakos Istvánt Antall nem volt hajlandó helyettes államtitkárnak kinevezni az Aczél-titkárságon betöltött korábbi szerepe miatt. Bakos István pedig (némi joggal) méltánytalannak érezte volna, hogy föléje valaki kerüljön; akadályozta. Beleegyezett – nem, beletörődött – a tervbe, Végvári Imrére várva.

Végvári Imre – buffószerű külseje meleg szívet takart – a KISZ-ből érkezve egykor a Fepekuk maradványait vette gondozásba, amikor Gazsó az Oktatáskutatót megszervezte, és az egykori Fepekuk egy bérelt lakásba a Desewffy utcába szorult. Kiváló menedzsernek bizonyult, akitől sokat tanultam, s akinek sokat köszönhetek is (többek közt első számítógépem beszerzését és használatát). A felsőoktatásiakkal igyekeztem ilyen-olyan viszonyt ápolni; Végvári Imre egyszer-egyszer még alternatívának is látszott az Oktatáskutató belső viharai idején. Neve most ismét fölmerült. Fürgébb és tájékozottabb volt, mint én, különösen egykori pártkörökben; felsőoktatási titkárságot szervezett az említett pártfőiskolai épületben (noha őt magát Török Imre alkalmazta és fizette, aki akkor a Műszaki Egyetem gazdasági vezetője volt, nem pedig a minisztérium). S bár helyzete ilyenformán meglehetősen bizonytalan volt – bizonytalanabb még az enyémnél, miénknél is –, azt azért szabadságából visszatérve meg tudta akadályozni, hogy az Ajtósi Dürer sori épületből felsőoktatási kutató-fejlesztő intézet, egyfajta befogadó intézmény legyen. Nevét később Professzorok Házára keresztelte, *Dom Professzorov* (orosz) csúfolódtam vele, kacsintott és cinkosan nevetett.

* * *

Jobb ötletünk nem lévén, Lukács meg én egyelőre hozzáfogtunk a maradék Oktatáskutató újraépítéséhez. Ez kemény, mondhatni keserves munka volt. Az eltávozott kollégák nagyon hiányoztak (nekem jobban, Lukács Péternek kevésbé). Nem értettem és ma sem értem, mi minden zajlott le köztük 1989–90 viharos hónapjaiban ideológiailag, politikailag és emberileg; a megmaradtakkal pedig legalább ugyanakkora erőfeszítés volt megküzdeni. Az első hetekben („egész pályás letámadás", sokszor összeszorított foggal aludtam, ébredtem) azokat akartam gyorsan és eredményesen eltávolítani, akiket korábban az Oktatáskutató kerékkötőinek tartottam, s sokunknak okoztak (nem mindig szándékosan, néha úgy is) keserűséget. Igazságtalanságot azonban, remélem, nem követtem el; törvénytelenséget mindenesetre nem. Az igazgatóhelyettes és titkársága, önként távoztak – Soós Károly, mert nyugdíjba kellett mennie, előbb megátkozott –, másokat a rendszerváltozás sodort el tőlünk. Többen tanulságosan pálfordultak; Bessenyei István egykori párttag bosszúhadjáratának nevezte, amit csináltam; Völgyesi Pál, akit kedveltem s már korábban elment, elhívta magához Gödöllőre Szilágyi Klárát, régi munkatársát. Várhegyi György visszafordult ifjúkorához, és zsidó iskolát szervezett odaadóan és fölkészülten, mint mindig. Liskó Ilonával hosszasan kellett vitatnom, hogy az új rendszerben mi a mozgástere – és mi nem – a szakszervezeti érdekvédelemnek (közalkalmazottiság és szakszervezetiség nem fér össze, állítottam – ő vitatta).

Hoztam újakat, azt a Demokrácia-központot, amelyet még a Syracuse-i Joe Juliannel az Egyesült Államok nagykövetsége segítségével szerveztünk, hogy a hazai politikai nevelést újítsuk meg, lehetőleg amerikai mintára. Az újjászervezésnek ebben a hullámában sok új arc, későbbi ismert név került az intézetbe (Nagy Péter Tibor, Setényi János, Drahos Péter többek között); részben az egykori akadémiai csoport utódától, az egyetemi neveléstörténeti csoporttól csábulva át. (Horváth Mihály nem akart vagy nem is tudott ellenállni; aggódva mesélte azonban, milyen, szinte családi felelősséget érez ifjú kollégája, Nagy Péter iránt). Drahos Pétert Lukács Péter hívta, „A Fidesz leendő oktatási minisztere", mutatta be; ez azért nem vált be. Sáska Géza az OPI romjai alól menekült; időbe került, amíg megszokta az Oktatáskutatót, amelyet aztán odaadóan szeretett. Híves Tamás, Györgyi Zoltán csöndben, elszántan tevékenykedtek, elkötelezettségük máig tart. Setényi Jánossal egy ELTE-megbeszélésről jövet a Kecskeméti utcában találkoztam; némi izgalommal kérdeztem, Halász Gáborhoz megy-e, vagy hozzánk jön. Modora mindig imponált. „Természetesen az Oktatáskutatóba", biztosított. Ez persze jól esett.

Menedzseri erőfeszítéseim ellenére az Oktatáskutató válsága – ahogy az 1990 szeptemberében mint döntő pillanatban megmutatkozott –, nem enyhült. Sőt, inkább még mélyült. Egy akadémiai kutatóintézet arculatától még messze voltunk, az intézet alapító tagjainak nem volt (nem mindnek volt) tudományos minősítése, külföldi kapcsolataink gyérek voltak, a hazaiak pedig nagyon meggyöngültek. Ez utóbbiban az Oktatáskutató osztozott más társadalomkutató intézetekkel, amelyeket a Kádár-rendszer vége felé, az értelmiség megnyerése (és kordában tartása) végett hoztak létre. Nem kellett már a korlátolt nyilvánosság, amit a féllegális intézeti kiadványok, az ezoterikus megbeszélések és a pártnak (minisztériumnak) címzett belső kritikák jelentettek. Nem kellett az az oppozíció, amelyre az ellenzéki létben fölkészültek, fölkészültünk.

A nyilvánosság kitárult, amellett szinte végletesen átpolitizálódott. Aki politizálni akart, megpróbálhatott politikus lenni a nyílt színen; aki viszont szakértő akart maradni, annak lojálisnak és szakértőnek kellett lennie. Méghozzá azt, amire a megrendelő fölkérte („a piac", amit akkoriban annyiszor emlegettünk).

A szakértői lét fölkészültséget és fegyelmet kívánt. Egyik sem állt – ott és éppen akkor – rendelkezésre. A Közoktatási ebben kétségkívül jobb volt; oda nem kutatói lét kellett – hogy valaki megtalálja a problémát, megkutassa, s előre lássa a fejleményeket, mielőtt még az adminisztráció reagálna –, hanem szorgos föladatvégzés. (A Közoktatási legjobb teljesítménye e téren a *Jelentések* kötetei, Báthory kezdeményezésére, amikor ő lett a helyettes államtitkár, Halász Gábor energikus szervezésében.) Az Oktatáskutató ilyesmitől távol állott. Amit mi tudtunk, az a kapcsolatainkból, hálózatunkból, háttér információinkból és spekulációinkból állt („És most mondja el mindenki, hogy mit hallott", javasolta a megbeszéléseken Lukács Péter, ezt szerették, szerettük – én tartottam tőle kissé). Csakhogy a hálózatok megsérültek, a kapcsolatok visszájára fordultak, az információk és suttogások táptalaja szertefoszlott, fontossága egyelőre jelentéktelenné vált.

Az Oktatáskutató legjobb pillanatai mégis a konferenciák voltak, amelyeket korábbi kapcsolatok és aktuális suttogások révén lehetett időszerűvé tenni és fontossá emelni. Ez még mindig az egykori oktatáskutatósok intellektuális erejét jelentette; ráadásul fórumot is a még mindig tévelygő minisztérium számára. E fórumokon föllépve egyesek még elvállalták azt a szerepet, amelyet az Oktatáskutató itt most nekik szánt: a szakmai-tudományos nyilvánosságba burkolt (oktatás)politizálást. A témák (egyházi iskolák, közoktatási törvénytervezet, önkormányzati iskolafenntartás, az iskolák új ellenőrzési rendszere, a NAT) fogytán azonban új tevékenységeket kellett keresni. Megpróbáltam – megpróbáltunk Lukács Péterrel – megbízásokat szerezni az intézetnek.

Néhány megbízást sikerült teljesíteni (más kérdés, ilyen hatással a minisztériumi munkára, mondhatnám, semmilyen hatással), az akkor megint fölelevenedő iskolaszerkezeti vita megháttérezését (ebben K. és én igazán otthon voltunk). A közoktatási törvénykoncepcióban fölmerült néha hajmeresztő ötletek eredetének bemutatást, az új minisztérium reformhevületének csillapítását (*Csak reformot ne…*), az ország felekezeti megoszlásának vizsgálatát (vihart kavart). Más megbízásokkal azonban kudarcot vallottunk, pedig nagy várakozásokat fűztünk hozzájuk (pl. az oktatás finanszírozásával kapcsolatban). Kezdeményeztem a pedagógus közvélemény monitorozását abban a reményben, hogy ezt a közvéleményt közelről ismerve, adatait kézben tartva, mozgását, változását előre jelezve adatbázisra teszünk szert, amely az intézet fontosságát állandósítja. Ezt azonban már végképp nem tudtam megvalósítani – máig sincs ilyen. Nemcsak mert a pedagógusok nem is érdekelték a minisztériumot („Nem érdekel a véleményük" jelentette ki Gazsó és később Pokorny is, mikor az ötlettel házaltam), hanem főként mert ez a rendszeres és aprólékos munka nem érdekelte intézeti kollégáimat, magamra hagyva pedig nem volt fölkészültségem hozzá. Az ilyen „szolgáltatások" közül egyedül a területi statisztikázás és annak kartografikus megjelenítése – magyarán: az oktatási térképek – volt tartósan elfogadott; majdnem (sajnos, csak majdnem) sikerült Magyarország oktatási atlaszának összeállítása.

A megbízásoknak azonban nemcsak én jártam utána. Egy idő után lassan kiderült, hogy több kollégám – köztük az annyira lekötelezett Junghaus Ibolya – már „saját zsebre" dolgozik (saját szempontjukból persze érthetően). Ami azt jelentette, hogy megbízásokat szereztek – és teljesítettek is – az Oktatáskutató nevében és égisze alatt –, de sem az eredményeit nem tudatták az intézettel (s velem), sem a pénzügyi hátterét (azt még kevésbé). Pedig ezek gyorsan lebonyolítható és viszonylag jól finanszírozott munkát voltak; épp olyanok, amelyekből az Oktatáskutató ha stabilan nem is, de átmenetileg föléledhetett volna. Egy darabig behunytam a szemem – nem akartam szembesülni az üggyel. Hisz Setényi János olyan intelligensen elmagyarázta, hogyan kellene a Kádár-korban értelmiségi gettónak alapított Oktatáskutatóból modern (kilencvenes évekbeli), piacképes vállalkozást fejleszteni. „Csináld tehát, csináljuk együtt!", mondtam, a pesti Vigadó előtt állva. „Jó, persze", mondta János. S csinálták. Csak nem velem, velünk.

Ez fokozódó feszültséget okozott. Egy darabig még csak meg lehetett vele lenni – ameddig akár egyet is érthettem vele, mert olyanok tevékenysége ellen irányult, akiket tulajdonképpen én is szívesen ösztönöztem volna (ha tudok) valamilyen „piaci iniciatívával" (mondjuk, plusz bevétellel). Azzal már nehezen lehetett együtt élni, hogy valamelyikünknek tartósan ne legyen elnyert pályázata, támogatott kutatása vagy legalább akadémiai tevékenysége (mondjuk, publikálás, könyvírás). De ez – hogy az intézet vállalkozásra alkalmatlan, ezért nem lehet bevonni – egyre átlátszóbb érvelés volt. Amikor ugyanazon a főosztályon két ajánlat futott össze – Oktatáskutatós, meg egy másik, szintén oktatáskutatós –, lépnem kellett, s léptem. Ami hosszabban tartott, mint az 1990-es „tisztogatás", meg fájdalmasabb volt – legalábbis nekem.

* * *

Ezzel az Oktatáskutató elszenvedett egy második veszteséget; olyan súlyosat, hogy abból már nem volt többé visszaút. Most az intézet legfürgébb, leginkább partiképes, leginnovatívabb tagjait vesztette el; ők a továbbiakban a maguk területén (s mércéje szerint) kiválóan bizonyítottak (Expanzió Kft, az akkor sokat tárgyalt, hivatkozott felsőoktatási expanzióból kölcsönözve nevüket, talán szakmai-tudományos legitimációjukat is). Maradt, amit Lukács Péter mindig is szorgalmazott: egy tudományos intézet fölépítése (építésről már szó sem volt), vagy inkább a megőrzése (ebben lettünk most nagyok).

Az intézet maradéka nem ilyen drámaian ment el, elszivárgott. K. 1995 végén hagyott el minket, szerencsére csak a minisztériumba ment (nem értettem, hogy pont oda s miért), legalább néhány fontos megbízást juttatva azért nekünk. Lukács Péter egy akkor keletkező magán felsőoktatási intézménnyel próbálkozott Székesfehérváron (Kodolányi); igazgatóhelyettes, rövid időre főigazgató is lett ott; oktatni az intézetből másokat is hívott. Bevallom, én is elhagytam a hajót, ami akkor már süllyedőben volt, igaz, csak fél lábbal, amikor az egyetemre mentem (mégis egyetem, s mégiscsak Debrecen). Szabó Laci velem, utánam jött, hívtam, vittem. (*Rejtett tanterv* című kis könyvével jó nevű, bár nem túl sikeres kutató, azóta közkedvelt egyetemi tanár, egy ideig intézetigazgató is).

Az intézet sorsát – mint sokszor lenni szokott – mégis a hely pecsételte meg. A Victor Hugót, ahol alapították, s ahol két évtizedet töltött, már a rendszerváltáskor priva-

tizálták; a minisztérium mind kevésbé tudta és akarta kifizetni érte a lakbért. Bár a helyiségeket fokozatosan föladtuk – mint aki a végtagjait egymás után veszti el –, a tulajdonos, egyre magasabb béreket számolt. A minisztérium az épület résztulajdonát (társtulajdonos az Akadémia volt) megvenni nem akarta, nem is tudta volna – amúgy is tele volt apadó gyereklétszámú iskolákkal. Költségvetési szervként bevételeink nem voltak, ennek megfelelően persze tulajdonunk sem. Még az ósdi nyomdánkat sem voltunk képesek fölújítani; még működött, de csak afféle ipari műemlékként. Nyomott hangulatban, de föladtam a Victor Hugót.

Szeged vagy Debrecen?

1992 tavaszán Szentpéteri István – akit még az Akadémiáról (Szociológiai Kutató) ismertem és kedveltem, s aki akkor már ismét a szegedi egyetemen dolgozott főállásban – meghívott Szegedre. Kérdezte, nem volna-e kedvem a szociológián tanítani (tudta, mennyire szeretek tanítani). Még pontosabban, magyarázta, átvenni a tanszéket tőle. Hisz úgy is egyetemi tanár vagyok már ott.

Egyetemi tanárságom története visszanyúlik doktorálásomra az Akadémián. Ezt a címet megszerezve (1986) éppen Szentpéteri hívta föl a figyelmemet arra, hogy ha már tanítok, bár csak mint óraadó, egyúttal címzetes tanár is lehetek. Kellene egy tanszék, amely befogad, és legalább négy szemeszter, amikor folyamatosan oktatok ugyanott. Természetesen a pedagógiát választottam, részben régi elkötelezettségem és előzményeim miatt, részben pedig személyes ismeretségeim okán is. Nagy József – aki akkor a tanszéket vezette – nem szervezett még maguknak címzetes tanárt (nem is pontosan tudták a jelentőségét) –, mégis szívesen ráállt. Nekik ingyen munkaerőt, nekem pedig kötődést jelentett a tanszékhez; nem utolsó sorban pedig valamilyen akadémiai súlyt is az egyre bizonytalanabbá váló Oktatáskutatóban. 1989-ben tehát a szegedi pedagógia tanszék címzetes tanára lettem.

E címzetes tanárság egyik fél részéről sem jelentett valódi elkötelezettséget; inkább csak az arra való készséget, ha egyszer szükség volna rá. Most, hogy Szentpéteri odahívott – igaz, a szociológiára –, ez az elkötelezettség mintegy aktualizálódott. Indítványa alaposan megingatott és elbizonytalanított. Mint máskor is lenni szokott, a szívem és a fejem két különböző dolgot diktált: az egyik (a szívem) a szociológia mellett érvelt, a másik megpróbált visszatartani egy eléggé beláthatatlan vállalkozástól (az eszem).

Akkor még nem értettem egészen, mi is történhetett Szegeden és Szentpéterivel. A Kádár-rendszerben szociológusnak lenni – főként vezető állásban (s a tanszékvezetés szociológus körökben határozottan ilyennek számított, így volt elkönyvelve) csak a párt jóváhagyásával volt lehetséges. Huszár Tibor tanszéke kételyek fölött állt; a többi tanszék azonban igencsak kételyekkel volt terhes – annál is inkább, mivel főként (csaknem kizárólag) ideológiai tárgyak tanszékeiből kezdtek kinőni. Az egykori marxista tanszékek modernizálódása (szociológia, később politikatudomány is lett belőlük) pedig természetesen csak a párt irányításával volt elgondolható s levezényelhető. Ez egygyel több érv volt amellett, hogy azt a néhány tanszéket, amely a Huszár tanszéke

mellett szociológiává lett Magyarországon, csak megfelelő jelöltek tölthessék be. Így lett sokak meglepetésére, némelyek irigykedése mellett Gazsó Ferenc tanszékvezető a Közgázon; miután Ferge Zsuzsát, aki szintén szeretett volna, megfelelő helyen nem tartották elég alkalmasnak rá. Ebben a hullámban lett Szentpéteri is tanszékvezető a szegedi egyetemen, amely egyénként az alma matere is volt.

1990 után alaposan megváltoztak a dolgok. Az ideológiai tanszékek értelemszerűen megszűntek; filozófia, szociológia, politikatudomány lett belőlük, sokszor egyik napról a másikra. S ami ennél is fontosabb, megszűnt a kiemelt státusuk – megszűntek „központi tanszékek" – azaz rektor közvetlenek – lenni. A szociológiának a filozófiával együtt Szegeden természetesen a bölcsészkar adott új helyet, ami költözködést nem, de más hierarchiát igenis jelentett. Ráadásul nem mondhatni, hogy új gazdáik túlságosan kedvelték volna őket, sem financiális okokból, sem pedig – főként – az előzmények után. Így lett Szentpéteri és szociológiája partra vetett hal. Szentpéteri, aki nem kedvelte a feszültségeket – maga sem gerjesztett ilyent maga körül a Szociológiai Kutatóban –, visszament jogásznak, ahol eredetileg is volt, s ahonnan szociológusai többségét verbuválta. De előbb meg kellett valakit neveznie, akit a bölcsészkar utódjául elfogad.

Így lettem szociológia tanszékvezető – látszólag egy csapásra, valójában áttekinthetetlen feszültségek közepette. Az egyik feszültséget az egykori ideológia és a rendszerváltozás utáni bölcsészkar viszonya okozta. Egy másik feszültséget pedig az, hogy Szentpétertivel együtt – a szociológián egykori jogászok dolgoztak, akiknek nem volt bölcsészkari előzményük, beágyazottságuk. Kiváló munkát végeztek (legalábbis kitartóan igyekeztek rá), elkötelezett hallgatóik is voltak, most már főként a történészek közéből (a vidéki bölcsészkarok megszokott szakpárosítása). A bölcsészkaron mégsem ismerték el, mert nem is ismerték eléggé őket. A harmadik feszültség a főváros és a vidék között, különösen is a fővárosi szociológusok és vidéki kollégáik között alakult ki. Pesten nem tudták és akarták elismerni, tulajdonképpen máig, a vidéki szociológiai műhelyeket; s ha igen, inkább versenytársaknak, akiket ki kellene szorítani, mint kistestvéreknek, akik támogatandók.

* * *

Mindezt persze én még nem tudtam, amikor – a meghívástól megtisztelve s a valóság (a vidéki egyetemi valóság) boldog nem ismeretében – Szegedre utaztam. Szegedre mindig örömmel készültem. Jó érzés volt korábbi próbálkozásaim, kezdeti s később gyakoribb sikereim színhelyére visszatérni (s esténként megelevenedett az a májusi cigányzenés este). Most mintha egyszerre két ifjúkori vágy teljesült volna, Szeged és a szociológia. Ebből, gondoltam, sok jó jöhet ki. Például az intézet (Oktatáskutató) kooperálása az egyetemmel; állandósuló felsőoktatási pályám; szociológusi elfogadottságom (hittem).

Az első alkalmak igazolták e várakozásokat. Szentpéterit mindig is kedveltem, sokat tanultam tőle szervezetszociológiából, valamint emberségből is, számomra üdítő színfolt volt a jelenléte a Szociológiai Kutatóban (bár sokan mások nem tartották valódi szociológusnak – s láthatólag ő sem tartotta annak magát). Beinvitált a szép szobájába – épp a pedagógia alatt volt –, s hogy fokozza kedvem és elszántságomat – amiben

azért kissé ő is kételkedett, nyilván nem én voltam az első próbálkozása –, megmutatta, mekkora lesz az asztalom. Meg a fotelem. (Szintén szempont, persze.)

Föllátogattam a pedagógiára – mintha hazamennék –, ahol otthonos barátsággal fogadtak. Különösen Csapó Benő volt nagyon bátorító; fontos lehetett neki, hogy az egyetemre kerüljek. (Korábban ő szerelte össze Ausztriából alkatrészenként hazacsempészett számítógépemet.) Elhívott az akkor épülő szép házába, bemutatott a szüleinek; este együtt vacsoráztunk, bátorított, sőt kapacitált. Mind segítőkészek voltak – a szociológusok között különösen Gábor Kálmán, készségesen, már-már kényelmetlenül –, kivéve a rektort. Meg az egyetemet.

A rektor akkor Róna-Tas András volt, szikár, magas alakját, kedvetlen arcát olykor még én is láthattam, amint a Gödörben a rektori asztalnál egymagában, másoknak háttal ebédelt. (Az állást talán a fiára gondolva tartogatta, aki épp visszaérkezett Amerikából – értelmezték pártfogóim később.) Így vagy úgy, de nem kerültünk kapcsolatba egymással. Ami a kart illeti, csak vártam és vártam (miközben szorgalmasan utaztam Szegedre). A dékán mintha kerülte volna a találkozást, az adminisztráció nem szólt semmit. Szentpéteri megkönnyebbülten üzent, hogy ismét a jogi karon van, ahol szervezetelméletet oktat, működjünk együtt. Vele készségesen együttműködtem volna – az egyetem nem működött együtt velem.

„Az egyetemi bürokrácia", világosított föl Nagy József, akinek fölhoztam a dolgot. „Most már megszereztek, ráérnek intézkedni." A pedagógia megítélése sem állt túl jól az egyetemen (hol áll jól? Itthon, s más nemzeteknél?). Azt azonban úgy kezelték, mint „a mi kutyánk kölykét". Otthon volt a bölcsészkaron, bár munkatársainak egy része a TTK-ról jött, Nagy József tudatosan válogatta így őket, s ez (mint máskor és másutt is) jókora, bár lappangó feszültséget okozott. Így a kari tanácsban – amelynek hirtelenjében mint egy újonnan érkezett tanszék ugyancsak újonnan érkezett vezetője most a tagja lettem – még ki is emelték Nagy József és a pedagógia sikeres pályázatait, amelyekkel a bölcsészkar gondjainak enyhítéséhez hozzájárult. (A pedagógiára nem volt annyi gond, másoknál, akik nem voltak „piacképesek", kevesebbet tartotta a markát.) A szociológiával azonban nem igen tudtak mit kezdeni; inkább tartottak tőle, és riasztotta őket. Ezen az sem sokat enyhített, hogy sokuk a tanárom volt ifjú korunkban, és hogy magam is Szegeden végeztem. Kitüntetően figyeltek rám – engem mégis elfogott egy bizonytalan érzés, a kívülmaradás érzete.

Ugyanezt éreztem a szociológián. Amit én szociológiából tudtam – és fontosnak is tartottam –, az mégis csak az iskola és a nevelés volt; igaz, ennek a szociológiai aspektusai. „Jó" szociológus – ha egyáltalán – csak akkor tudtam lenni, ha valódi szociológusokra támaszkodhattam, akik igazi szociológus munkát végeztek (bár azt, hogy ez milyen, pontosan senki sem határozta meg). Szociológusok közt pedagógus voltam és maradtam; noha a pedagógusok közt – az ő szemükkel nézve – már-már szociológusnak látszottam. Ha szociológusnak neveztek, azt megtisztelőnek éreztem; pedagógusok közt azonban otthonosan és biztonságosan navigáltam. Mint szociológia tanszékvezető kezdtem belegabalyodni azokba az erőviszonyokba, amelyek a pestieket a vidékiekkel kötötték össze. Az, aki akart valamit, följárt Pestre szociológiát tanulni. S bár a rendszerváltozás alaposan szétzilálta ezeket az erőviszonyokat – a szociológusi

szakma érdektelenné vált a politika számára (ha csak nem vált maga is a politikai játszmák szereplőjévé) –, a föladatot egyre nyomasztóbbnak láttam. Nem céhbeli szociológusként hogyan tudnék egy vidéki tanszéket kalauzolni, akik maguk sem hisznek valamifajta alternatív (vidéki, falusi, néprajzhoz közelítő) szociológiában?

Másfelől viszont lenyűgözött Szeged szépsége és otthonossága. Talán az az ősz különösen is bájos volt. Mindenesetre a kora reggelek – amikor az újszegedi egyetemi lakásból a Tisza felé közeledve átsétáltam a hídon a „budai hídfőig" (így nevezték Szegeden, s a hídfő csakugyan emlékeztetett is a Margit-híd budai hídfőjére, bár én nem ezért szerettem) – felejthetetlenek voltak. A forgalom még nem indult meg; a Kárász utca boltjai előtt a járdát szorgos kezek seperték, a nap ferdén bár, de a szemembe sütött. Zöldellt a Széchenyi park, épp megjelentek az egyetemisták (a lányok akkor is, mint a hatvanas években, olaszosabban öltöztek, mint Pesten). A Dugonics tér felé sétálva felhőkként elevenedtek meg a harminc évvel korábbi emlékek: kirakatok, sarkok, kudarcok és sikerek, É.-é és az enyémek, mindkettőnké, ami összekötött. S íme, ez most az eredmény: hogy ugyanott, ugyanazon az egyetemen tanár és tanszékvezető vagyok. A Dugonics téren eldönthettem, merre megyek be az egyetemre. Hol a Petőfi utat választottam („sugárút" – itt kell lefordulni róla az Ady tér felé), hol a Boldogasszony sugárutat (katolikusnak katolikus, de mégis jobb, mint az előző neve), aztán onnan fordultam be az egykori Partizán utcán. Az Ady tér nagy fái még lombosak voltak, jóllehet közelegett az ősz. Ezeket a sétákat semmiért sem adtam volna, s ha valami, ez mindenesetre ide kötött. Inkább, mint Szentpéteri asztala, fotelje.

De ahogy az ősz elérkezett, az egyetemi kinevezés viszont még mindig nem, szegedi opálos képem egyre felhősebb lett. Szeged még mindig vonzott és magához kötött – de az egyetemi napjaim közti időben gondolkodóba eshettem. É. sem nagyon bíztatott; talán sok volt neki ez a nosztalgia, túlcsinált, ahogy mondta. A sokadik hét után a Nagybányai úton lefelé menet váratlan elhatározásra jutottam; olyan váratlanra, hogy engem is meglepett, és senkivel sem akartam megosztani. Megfordultam, hazamentem, megírtam a lemondó levelemet, és – amíg még a hirtelen elhatározás tartott – rajtaütésszerűen postára adtam. Hadd vigye, kiszámíthatatlanul, mint a palackpostát a tenger. É. meglepődött, amikor elmondtam – hát még szegedi kollégáim. Telefonokat kaptam egyre-másra; mentegetőzést és magyarázkodást. Bennem azonban elszakadt egy szál. Tudni sem akartam Szegedről és szociológiáról, mint amikor egy szép szerelem hirtelenjében megszakad.

* * *

Talán csak az egyetemi ügyintézésben csalódtam (a minisztériumit jobban ismertem, ezt még nem), a felsőoktatásban semmiképp. Hiszen szinte folyamatosan tanítottam, amióta a *Nevelésszociológiá*t megírtam; csaknem minden félévben (vagy legalább minden másodikban) voltak óráim az országban itt vagy ott. Az anyag, amit tanítottam – tantárgyam, a nevelésszociológia – akkor még új volt, szinte ismeretlen. Ha akarom, félig-meddig még illegális is; neveléselmélet néven szokták meghirdetni, főleg pedagógusoknak. Utaztam vele föl-alá az országban, Soprontól a pesti Evangélikus Teológián át Egerig és Szegedig, majd Csabáról visszafordulva Jászberényig és Szekszárdig, Kapos-

várig. Körülbelül éreztem a közönségemet, és egészen jól tudtam a poénokat, amelyen nevetni szoktak (vagy amelyeken meg-megbuktak).

Ez hálás közönség volt. Miután a szakoktatókkal a Műegyetemen oly sikeresen boldogultam – igazán kedveltük, de legalábbis méltányoltuk egymást –, pedagógusokkal, leendőkkel és pályán lévőkkel dolgozni könnyű és élvezetes volt. Anyagom még mindig friss és testközeli maradt, noha az élmények, amelyekből táplálkozott, lassan húsz-huszonöt évesek lettek. De hát a Kádár-rendszerben szinte állni látszott az idő; ami tizenöt-húsz évvel azelőtt igaz volt, az igaz lehetett most is (legföljebb a gulya nem menetelt a főutcán hazafelé, mint a nevelési környezet kapcsán láttam és írtam). Az azonban, hogy a jegyzetet nem elég elolvasni (sokszor élvezettel), hanem szét is kell egységekre bontani, színessel bejelölni (kezdetben ceruzával, azóta kihúzóval), aztán aludni rá egyet, végül vizsga előtt csak fölelevenïteni – ez még mindig igaznak látszott (s azóta is igaz). Lassan már az egykori tanítványaim is tanítottak – a rendszerváltozás óta a neveléssszociológia különféle neveken bár, de elfogadott és bejáratott pedagógusképző tárggyá vált. Közben a jegyzet is egyre gazdagodott. Előbb tankönyvkiadós könyv lett belőle (kemény borítós!), aztán – már a rendszerváltozás után – komolyabb és átfogóbb tankönyv, az elmúlt évtizedek kutatási eredményeivel (amitől jobb talán lett, de tanulhatóbb biztosan nem). Mégis kiadók versengtek érte (megrögzötten a Tankönyvkiadónál maradtam, mely közben „Nemzeti" lett), és így még – mint hű, öreg barát – egy további évtizedet megért .

Az, hogy ne csak óraadóként tanítsak, hanem valamilyen stabilabb, tartósabb formában is, korábban is fölmerült bennem. Már a *Köznevelés*től hívtak Egerbe, ugyancsak pedagógiára. Akkor erre, bár É., de főként a családja pártfogolta (legalább értették volna, mit is csinálok voltaképp; a *Köznevelés* meglehetősen értelmezhetetlen volt nekik is, másoknak is), nem álltam rá. Gáspár László egyetemi tanárságának végén – amikor ő újabb iskolakísérletbe fogott (ezúttal Sarkadon), s ezért elment a pécsi egyetemről – Ormos Mária, az egyetem rektora és Szépe György (régi barát), mindketten aktívak az új egyetem alapításában, formálásában, Gáspár helyére hívtak. Meglátogattam őket, és jártam „háztűznézőben" Pécsett is. A város már régebben is tetszett – mediterrán hangulata, csodás fekvése elbájolt –, az azonban, amit a tanszéken találtam, riadalommal töltött el. Az új embert mint a messiást várták (ez nem csoda), minden kívánságukat elébem öntötték, még ez is érthető volt. Csakhogy a tanszéken és az egyetemen – akkor tanárképző karnak hívták, lényegében a tanárképző főiskolát jelentette – számomra fölmérhetetlen és megfejthetetlen feszültségeket érzékeltem. Nem volt világos, mit vár a rektor tőlem – ezt Szépe próbálta értelmezni, nagy lendülettel – és mit várnak szakmabeli kollégáim, mindenekelőtt a kedves beszédű és halk modorú Vastagh Zoltán. Pedagógusok mellett másokkal is találkozva (Koltai Dénes, Andrásfalvy Bertalan) végül is meghátráltam.

* * *

Miután szegedi szociológus pályám számomra is váratlanul véget ért, az Oktatáskutatóval akartam foglalkozni. Két megszüntetési kísérlet között általában maradt idő a szervezkedésre. (A rendszerváltozás első évtizedében nem négy, hanem majdnem pontosan két évente váltották egymást az oktatási miniszterek; valamennyiben

föl-fölmerült, hogy az Oktatáskutatót átszervezi.) Sok célt és nagy lehetőségeket láttam magunk előtt; hisz volt könyvtárunk, amelyet profilírozhattunk (felsőoktatási kutatások) és országossá próbálhattunk tenni (rövid időre sikerült is); volt nyomdánk, amelynek segítségével könyveket adhattunk ki; s külső és belső cenzúrával sem kellett bajlódnunk többé. Úgy éreztem, ezek nagyobb lehetőségek annál, mintsem kósza vágyaim nyomában eltékozolhatnám őket; és most megbízatás is volt elég, amely, mint általában, összefog egy csapatot és tartást ad neki.

Szóval az Oktatáskutató. Oda sem igen figyeltem arra, amit Setényi János mondott, hogy valami rektor keres (talán telefonon?). „Jó, mindjárt", néztem föl az épp nagyon aktuális és nagyon sürgető teendőmből (s melyik nem volt ilyen?). Annyira fontos voltam (legalábbis magamnak), hogy nem is tudatosult bennem, amikor az a kolléga („valami rektor"), benyitott az ajtón. János kísérte.

Nagy Zoltánnal (Abádi-Nagy, tanultam meg később) akkor találkoztam először. Épp Pesten járt az akkreditációs bizottságnál, vagy tán egy aktuális rektori gyűlésen. Leült, szürke öltönynadrágját megigazította. Haja, szemüvege, egész megjelenése nemcsak tanáros volt, hanem professzoros; sugárzott róla, hogy nem dolga van erre, hanem hivatást teljesít. (Ezt a hivatástudatot látom azóta is a meleg szívű jó barát, Nagy Zoltán szeméből, arcán, egész megjelenésén.)

Hogy menjek Debrecenbe egyetemi tanárnak. Ott a pedagógia tanszék megürült – Petrikás Árpád nyugdíjba ment. (Ezt előbb is tudni lehetett, Debrecen egyszer-kétszer már fölmerült másokban is velem kapcsolatban, csak még bennem nem.) Debrecenben szükség volna rám, mi több, Debrecennek szüksége van rám – s tán (bizonyára) nekem is Debrecenre. Így ébresztgette a lelkiismeretemet, hívogatott, győzködött, csaknem kérlelt Nagy Zoltán.

Egy pillanatra fölmerült Debrecen képe, amint átutazom rajta Kocsord felé. Legutóbb néhány hete voltam akkor Kocsordon, harmincöt évnyi kihagyással. De aztán beúszott, mint valami komputerkép, a napfényes Szeged. Ahol már voltam, ahová visszavágytam, és ahol, miért is tagadnám, kudarcot vallottam. „Ha mennék is egyetemre, mondtam, akkor is csak Szegedre" (Pestre, érdekes, sohase vágytam). „S oda sem megyek többé, itt van dolgom" (s komolyan gondoltam is). „No, de Debrecen", válaszolta Nagy Zoltán úgy, mint aki nem a magáét mondja, hanem valami üzenetet közvetít, föntről, transzcendenset. „És az egyetem, ugye". Az nem egy a sok közül, nem plusz állás. Hanem öröktől való elkötelezettség. „Tanár vagy, nem?"

Setényi János közben kiment, magunkra hagyott, most nem is bántam. Ez nem egyszerű látogatás volt, nem kapcsolatfölvétel (napjaink kedvelt kifejezésével); ez *call* volt, mondaná az angol (Nagy Zoltán amerikanista volt), elhívás. Mint megrögzött Jónás azonban nem álltam kötélnek. A pillanat varázsa múlóban volt, Nagy Zoltán még egyszer kísérletezett. „Ha annyira odavagy Szegedért, megkérdezhetem." S néhány nap múlva a telefon, Csirik nem veled számol (akkor már Csirik János volt a szegedi rektor). Mindegy, ezzel letudtam a gondját, bár az impresszió erős volt, valósággal mozgósító. Én azonban úgy értelmeztem mint kísértést, aminek józan ésszel ellent kell állni. „Szeged vagy Debrecen?", kérdeztem pár nap múlva Csákó Mihályt, aki akkor már gyakran bejárt az Oktatáskutatóba, s akkor is szerettem beszélgetni vele. Figyel-

mesen végighallgatott, gondolkodott, aztán: „Érzelmileg annyira elkötelezted magad Szeged iránt, mit is mondhatnék? A helyedben én Szegedet választanám." (Igaz, ilyen választás nem volt, ezt én is tudtam.)

Az élet ment tovább – ahogy az önéletrajzírók írják, ha épp nincs mondanivalójuk –, amikor egyik nap csöngött a telefon, Debrecen. „Nem megyek", mondtam szilárdan az intézeti titkárnőnek, aki persze nem tudta, ki-mi ellen hadakozom. Aztán a telefonba: „Megmondtam, sajnos, nem megyek." A debreceni bölcsészkar dékánja volt, akkor épp Bitskey István. „Gondold meg. Az állást kiírtuk neked, legalább nézd meg…" Ebben maradtunk – a könyvtár felé sem mentem, nehogy kezembe vegyek a Közlönyt. Nem megyek.

Megint ment tovább az élet, legalább egy-két hétig, aztán megint a telefon. A dékán: „De hát nem pályáztál!" „Mert nem megyek." „De gondold meg, a határidőt meghosszabbítottuk." Ez azért több volt kettőnél, a szívem megszólalt (az eszem ellenezte). Hét vége jött, példátlan vívódásban. Megint beleugrom, olyasmit vállalok, amit nem akarok (de szeretném, de, de…). Ültem a heverőn, tiltakozva, É. mellém ült, ez alkalommal lelkesen (Debrecenben érettségizett, ott élt a húga, úgy érezte, a kisujjában van). „Minden nap kínálnak tanársággal?"

Ez volt pénteken, hétfőre elszántam magam (*döntöttem*, mondhatnám, ha kedvelném ezt a szót, én a jó elhatározásokat *érleltem*). Kapkodva most már, hogy csakugyan megvárjanak, összeállítottam az anyagomat, s küldtem. Melyikünk lelkesedett jobban, É. vagy én, nem tudom. Talán ő inkább. Úgy érezte, mondta is, hogy ezzel neki teljesül valamilyen vágya: Debrecen, ahol tinédzser volt, a Svetitsbe járt, sokat mesélt. Háztűznézőbe is elmentünk (ez volt eddig a legkomolyabb), együtt, a rektor meghívására.

Szóval Debrecen. A pályaudvar elég kietlen hodály volt, látványra lehangoló közönséggel, a környéke is lehasznált. Villamossal a Piac utcán végig a nagytemplomig. (Egykor csalódásom: ha ez a homlokzata, mekkora lehet hátrafelé a hajója – nem sejtettem, hogy keresztben áll.) Sárga napfény, természetesen, hisz tavasz volt és Alföld. Időben voltunk, az Aranybikánál megálltunk, akkor még eredetiben működött. *Kristályvizet* kértem, a kisasszony elgondolkodva nézett rám, aztán. „Kristályvíz? Olyat nem ismerek. Nálunk csak ásványvíz van" (hűha).

Az egyetem lenyűgözött, mint azóta is mindig, amikor bemegyek. Nagy Zoltánban, hirtelen rájöttem, volt valami Juhász Istvánból, kolozsvári professzoromból, ahogy természetesnek vette, hogy üzenetet közvetít, amit nekem meg kell értenem, ha nem akarom is. Most már azonban akartam, csak még utóvédharcokat folytattam. „Majd eladjátok a lakásotokat, vagy kiadod, s ezen itt bérelsz… A professzor lakjék az egyetem mellett, igaz? Nekem is azt mondják otthon, fogd a dunnádat, és aludj bent." É.-nak: „Majd keresünk állást…" Mindketten a magunk módján (és okán) eufóriában mentünk ki, hogy megcsodáljuk a szép parkot, és példát vegyünk a reformátorok zord elszántságáról.

Az eufória s vele az erő aztán a nagyállomásra (így hívták) menet lassan elszivárgott, s mire kiértünk, bennem megint fölmerült Szeged. Néhány nap múlva oda voltam hivatalos, megdöbbentett a különbség. Most Szeged aranylott a napfényben, Debrecen pedig, hiába szépítettük, szegény, kopott és elárvult volt. Miért is akartam Debrecenbe menni? De a kocka el volt vetve, kezdhettem győzködni magam, hogy azért jó lesz. Hittem is, meg nem is.

Miközben a papírmunkát intéztem – a minisztériumban kellett bejelentenem (akkor hozzájárulás nem kellett, egyelőre másodállásba mentem) –, mindenfelől a kijózanító megjegyzések: „Nem is csoda, hogy ragaszkodnak magához…" „Végre egy nagydoktor…" „Ott nincs is senki és semmi…" A papírokkal vissza Debrecenbe, most a dékánhoz (Bitskey). „Tudod, mikor találkoztunk először?" kérdezte. „Igen, múltkor, a rektornál." „Neeem", mondta, és a könyvespolchoz lépett. Kinyitott egy könyvet, képet mutatott benne. A képen egy busz (rossz minőségű fénykép), előtte, mellette kiránduló fiúk két tanár kíséretében. Az egyikről magamra ismertem. „A másik én vagyok", mondta. „Egerben én voltam a kalauzotok."

Néztem a kiadványt, a battonyai Mikes Kelemen Gimnázium évkönyve 1968 nyarán. A lelkes Jónás Gyuri és még néhányan osztálykirándulást szerveztek, a lányok boldogan csicseregtek (rám és arra az egyetemistára ott, a busz mellett). Ez már sok volt az előjelekből, ideje volt letenni a fegyvert. Övék lettem, mindenestől. („Az Isten is katedrára teremtett", írta Nagy Zoltán, miután végighallgatta s -menedzselte a habilitációmat, ami még hiányzott. Juhász István hiába hívott a teológiára. Nagy Zoltánnak sikerült.)

Ház a Körös-parton

Amerikából valamennyi pénzzel jöttünk haza; „megtollasodni" azért nem tudtunk, igaz, nem is akartunk. Elhatároztuk, hogy vagy autót veszünk – valamit, amivel mostantól kezdve járkálhatunk ide-oda (megnőtt az étvágyunk) –, vagy telket. Ezek látszottak – annyi pénzzel – reális céloknak. Az autóvásárlással egy-kettőre végeztünk; egy év alatt, amíg kint voltunk, jócskán megváltozott az autópiac. Megjelentek a nyugati autók, leértékelődtek a keletiek, kínálati piac volt, nem keresleti többé, nem kellett tíz évet várni egyik márkára sem, még ha Trabant lett volna is. A telek – az azért nagyobb falat volt.

Telkünk volt már egyszer-kétszer az együtt töltött harminc évben, jók is, rosszabbak is. Ha a mátrai telket csak nagy utánajárással tudtam megszerezni – aztán, hogy úgy mondjam, becsődöltem vele –, Szarvason már régebben vettünk telket. Aki arra járt, átment a Körös-hídon és meglátta a Bolza-kastélyt (a jobb oldalit rég lebontották, viszont a bal kéznél lévőt, mögötte az Ótemplommal, szépen felújították, ünnepségeket is rendeztek benne), csak a Holt-Körös partját tudta elképzelni üdülésre, szemben a Pepi-kert susogó fáival. A Pepi-kert (Arborétum) végén szép szolgálati házakat épített az Öntözési Kutatóintézet, azokat 1990 után privatizálták; azaz megvehették a benne lakók – el is adhatták, adták is. Nekem nagyon tetszettek. Mindig vonzott valami családi ház, nem hiába nőttem föl Pesten, még ha nem is panelben. É. azonban a családi házról hallani sem akart, pláne nem erdőszélen. Nekem, a pestinek az erdő széle Bambit, az őzgidát jelentette, meg ilyesmiket; neki, reálisabban, pókokat és patkányokat. Meg kósza tolvajokat, akik ránk zörgetnék az ablakot. S különben sem volt ilyesmire pénzünk.

A Zajacskán (a szarvasi Nyúl-zug) vettünk egyszer már telket; ez a hetvenes években történt, miután É. apja belátta, hogy nem tud bennünket Szarvasra hozni, sem csábítani. Mi vettük ugyan, de ő volt nagyon rajta, ő hajtotta föl. Nem mondom, hogy magának, de mondhatnám azért. Különben is így van az ember: észrevétlenül is a saját

fiatalkori vágyai után megy, különösen, ha nem sikerült időben megvalósítania. (Én telefonokat vettem egyre-másra, amikor már tehettem – vezetékeseket –, mert valaha telefonunk nem volt, É. nagykabátot. Csicsely Mihály telket vett, és építkezni akart.)

Akkor, amikor vette – vettük –, a Zajacska épp a világ végén volt; azaz túl „Magyarország közepén". Egy szélmalomnak álcázott építmény jelezte a történelmi Magyarország közepét, amely állítólag Szarvas határán volt, s ami akkor a világ végét jelentette ott. Mögötte a „zöldpázsit" húzódott – a körgát tövében, a legszegényebbek negyede. É. családja lenézően emlegette: „zöldpázsitiak". Még apósom sem volt „zöld pázsiti", pedig ő aztán mélyen a szegénysorból kapaszkodott ki; „zöldpázsitinak" lenni nemcsak proletársorsot jelentett, hanem kilátástalanságot is. Erre volt a Zajacska, a körgáton belül, a Körös partján. Ezt vettük meg; Csicsely Mihály igen kommendálta.

Vannak megfelelő pillanatok egy ingatlan vásárlásra az ember életében, és vannak persze nem megfelelők. A megfelelő pillanat nemcsak pénzt jelent (akkor az sem volt), hanem legalább ennyire szándékot, célt, elhatározást is. Telek a nyárra – ha valakinek, mint É.-nak is, háta mögött a családdal – fiatal korban elég értelmetlen dolog; akkor az ember nem telekkel, sok minden mással van elfoglalva. A Zajacska nem is a miénk volt (lelki értelemben), hanem Csicsely Mihályé. Ő szerette, s valahányszor Szarvason voltunk, ki akart menni, később nagyon szeretett volna építkezni (építkezni is mindig akart, jellemzően). A Zajacskán azonban – már ahol a telkünk volt – nem lehetett. Túl azon, hogy zártkert volt, tehát gyümölcsös – bár gyümölcsöt én a pár év alatt, míg birtokos voltam, egyszer sem láttam –, volt még egy szépséghiba. Keresztbe vágta a Körössel párhuzamosan futó út. Igaz, csak gyalogút, de mégis: jártak rajta fel s alá. A telek maradék része meg kevés lett volna egy bármilyen házra (a pénzünkről nem is beszélve). Így a Zajacskát, apósom nagy bánatára, idővel eladtuk. (Ha pár évig tartjuk még – hisz fillérekért vettük s adtuk –, mégis Csicsely Mihálynak lett volna igaza. A rendszerváltozástól kezdve, amikor átvágták a szarvasi öreg körgátat, arra terjeszkedett a város, kialakítva a saját „rózsadombját". Ma csodálatra méltó házak vannak ott, többek között a mi telkünkön is.

* * *

Most, hogy újra teleknézőben voltunk – legalábbis én –, Csicsely Mihály már több mint tíz éve halott volt. É. családja, bár mind hosszú életűek voltak (a szarvasi temetőben általában nyolcvanon, nem ritkán kilencvenen felüliek pihennek), megöregedett. S a világ is megváltozott körülöttük; nem kellett már görcsösen bizonyítani – vagy a gyerekeikkel bizonyíttatni, reprezentálni –, hogy azért még élnek, vannak, sőt mind többen vannak. (A családi találkozókon most már nem két, hanem három generáció volt együtt, a legközvetlenebb családtagok együtt is valami ötven ember.) Ha mégis telket akartunk venni, akkor azt vehettük a magunk szakállára, nem a szarvasiak bizonyításvágya miatt. Vagyis inkább a magam szakállára.

É. ugyanis ellene volt. Pontosabban – hát ezt kissé nehezebb leírni – hol ellene, hol pedig mellette. De nem a hangulata szerint (az érthetőbb lett volna), hanem egyszerre, egy időben. Akarta is, meg nem is (nekem a szívem és a fejem szokott néha így viselkedni – de most mind a kettő egyetértett bennem). Sok minden szólt a telek mellett;

főleg az, hogy akkor rendszeresen látogatni fogja az édesanyját, valamivel később pedig (1995-től), hogy itt nyaraltathatja az unokáját. Esetleg meghívhat másokat, bár azok a „mások" – az ő korábbi Trefortos (Trefort Gimnázium), később Rákóczis (Rákóczi Gimnázium) ismerősei – általában nem is hallottak Szarvasról, ha csak É. nem mesélt róla nekik. Ezek szóltak a telek mellett. Ellene pedig, hogy É. tulajdonképpen nem akart Szarvason lenni, nem akart ide látogatni, itt nyaralni és nyaraltatni. Egész élete arról szólt, hogy elmenni Szarvasról, minél messzebbre (Amerika már elég messze volt), úgy, hogy felejtsük is el. Nos, ezt így együtt nehéz lett volna kielégíteni: el is menni, meg rendszeresen látogatni is. (Csicsely Mihály halála előtt kéthetente látogattuk őt betegségében. Utána kéthetente látogattuk a sírját, míg föl nem lázadtam, s legalább nem mentem ki a temetőbe velük). Nekem Szarvas egyfajta menekülés volt a panelből és alkalom az autózásra (egy jó autót…), É.-nak futás a családhoz, amelytől el akart szakadni, s közben minduntalan vágyott vissza hozzá.

A kompromisszum váratlanul s épp jókor jött. Bencze Sándor – maga is „jöttment", ahogy tréfásan (de nem volt vicces) engem is neveztek (É. is így nevezett engem Szarvason) – már akkor szép hétvégi házat épített Békésszentandráson, a holtág mellett. Amikor készen lett, fölajánlotta, hogy lakjunk ott egy-két hetet. Kedveltük Bencze Sándort – felesége az É. unokahúga volt –, vagy tíz évvel fiatalabbak nálunk, keresett orvos Szarvason, ahová igazán csak a felesége kedvéért csöppent. (Maga Polgárdiba való volt, valójában arra akart letelepedni.) Nekem mindegy volt, csak kissé távolabb a családtól, ahová szívesen látogattam, de nem szívesen laktam nyáron velük együtt. É. húzódozott: „Mit szól anyám?" (Már hogy nem náluk lakunk.) De azért mentünk.

Igazán kellemes két hét volt. Patkányok és pókok se nagyon jöttek, igaz, erdő sem volt sem előttünk, sem a hátunk mögött. É. édesanyja csakugyan megsértődött: csak most fogta föl, hogy elszakadt a nagylányától (az ő viszonyuk még bonyolultabb volt ennél is) – mindenesetre rosszul esett neki. Nekem viszont jól, sőt, láthatólag É.-nak is. Két hét Szarvason – Szentandráson, de az majdnem ugyanaz –, a szarvasiak nélkül. Akkor elhatároztam, hogy ha ilyen jól érzi magát, mégis csak Szarvason kellene vennünk valamit.

* * *

Hazajöttünk Amerikából, most itt volt az alkalom. Bencze Sándorhoz fordultam. Ő akkor benne volt a helyi politikában – később egy darabig MDF-es alpolgármester is volt –, kértem, javasoljon valamit. Még mindig az a kellemes pár nap volt a fejemben Szentandráson; Csicsely Mihály, míg élt, ott is akart telket venni. De Bencze Sándor más irányba vitt, amerre még nem jártam, Gyoma felé, az Élő-Körös gátja alatt. Itt húzódott a nagyfoki holtág, amellett parcelláztak. Megmutatta.

Hát… Ez nem épp az volt, amit elképzeltem, elképzeltünk. A nagyfoki holtág csak nevében és emlékeiben volt ág, mert már inkább csak holt volt, az élő Köröstől mindkét végén (jó három kilométer hosszan húzódott) elrekesztve, igaz, zsilippel. Elég kietlen, puszta táj, jobbról-balról szántó; még nem tudtam, később megtapasztaltam, hogy lecsapolt mocsarak. A holtágon végig, ameddig elláttunk, itt-ott néhány facsoport. Ahol a környékre befordultunk, mezőgazdasági ipartelep, a volt Dózsa Téesz magtárai és raktárai, gabonahegyekkel és forgolódó traktorokkal, teherautókkal. Az egyetlen, ami

megfogott, maga a Körös-gát volt. Amolyan igazi, ahogy az útikönyvek írják: még élő természet, fűzes, madarak, nyulak, sőt néha őzek is. Meg mögötte a Körös.

Bencze Sándor azonban bíztatott: „Ez kell nektek! Majd meglátjátok." A holtágat most takarították ki, betelepített halállomány, remek horgásztanya. Kiépített út (ez igaz, nála csak földút volt), s a villany már itt van. „Kutat ástok, aztán majd jön a vezetékes víz is". (Kutat ástunk, de az ivóvizet mai napig sem sikerült kicsalogatnunk ide.) „A telkek szabályosak, mert parcellázva vannak, mind 200 négyszögöl". (Bent, Szarvason akkor már ötven négyszögölön is építettek házat, egymás hegyén-hátán az üdülők.) „S ami fő, itt hátul, s azzal a háta mögé mutatott, a szántóra, már készül egy üdülőkomplexum terve, sportpályák, minden." (A terv csakugyan elkészült, de az izraeli beruházó később visszalépett, még jó, hogy nem csináltak kis kaszinóvárost ide.)

Nem voltam valami lelkes, de É. – csodák csodája – most épp hogy kedvet kapott. Előbb egy fás telket választottunk – az elsők közt voltunk –, de arról lebeszéltek (értéktelen fa, úgy is ki kéne vágni). Inkább az Élő-Köröshöz legközelebbi partszakaszt. S meg is vettünk ott egy telket. (Később akartam hozzá még többet is, de a szomszédos telkek víz alatt álltak, s annyi eszem nem volt, hogy föl is lehetne tölteni őket.)

Ha már telek, akkor építés. (S meghökkenve fedeztem föl magamban Csicsely Mihály szellemujját, akihez É.-n kívül nem sok kötött. Meg eszembe jutottak társasházi próbálkozásaim, ahol friss nyugdíjas apák lelkesen építkeztek a lányaiknak, kezdtem érteni, miért.) Bencze Sándor azonban, miután ránk beszélte a telket (nem, ez így igazságtalan, jóhiszeműen segített megszerezni), sokkal többet nem tudott tenni; ő mint orvos egy kisvárosban egyébként is más pozícióban volt. Klimaj Mihállyal terveztette a házát, mondta, és sok sikert kívánt.

* * *

Klimaj Mihály a polgármesteri hivatal építésügyi osztályát vezette (kis túlzással, mert ketten voltak ott, egy főnök, egy beosztott). Velem egykorú, magas, vékony ember, aki csak azért nem látszott vékonynak, mert a sokféle hacuka, amit ide-oda rohangáltában magán hordott, legtöbbször eltakarta az alakját. Igazi építésügyi hatóság volt (kisvárosi módra), vagyis az elmélettől (hivatal) a gyakorlatig (építkezések engedélyezése, ellenőrzése és átvétele) mindent maga csinált.

És még sok minden mást. Addig, amíg nem ismertem, csak tudtam, hogy vannak – voltak – polihisztorok, de valójában nem értettem. Nem értettem, milyen kimeríthetetlen egy ember értelmi kapacitása, mennyi mindenre rávehető. Klimaj Mihály számomra csoda, mondhatnám, követhetetlen példa maradt, figyelmeztető jel, hogyan szülessünk mindig újjá. Hogy maga tervezte és építette a házát (egy szűk, leválasztott telken), csak természetes; berendezve mögötte garázst, amögött pedig asztalos műhelyt, amelyet modern gépekkel rendezett be. Az egyik levitte egy ujját, szinte a szemem láttára, sziszegett, gyógyítgatta, de csinálta tovább. Aztán egy másik ujját is levitte, s még akkor sem hagyta abba. S nem akármiket csinált – bútort is – a kis „irodáját", ahogy otthon nevezte –, épületasztalos munkát is. Nekem például ablakot, ajtót, zsalukat, belső lépcsőt, É.-nak tálast és egy szépen megtervezett rácsot a konyha és a nappali közé – a mintáját szarvasi házakról másolta le. De ő tervezte – részben

építette – Szarvas második Körös-hídját, egy gyalogos hidat, még akkor, amikor ez nem volt divat. Ha megcsodáltam, csak legyintett. „Semmi", mondta (az ujjaira is), azzal átvitt a garázsba.

Ahol autói álltak (meg az udvaron), általában kettő, egy személykocsi és egy kisteherautó. Nagyon vágyott egy Mercedesre, később megvette, maga tartotta karban. De nem úgy, mint én (vagy talán az olvasó), hogy megtanultuk kinyitni a motorháztetőt. Klimaj maga esztergált alkatrészeket, és kioktatta a szerelőt, hogy hová mit kell rakni (és mit spóroltak ki belőle, természetesen). Ha szakértelemmel végigmérte az épp aktuális kocsimat és kötekedő kedvében volt, megmondta, mi lesz a baja – s lőn. „Á, semmi", mondta, s tovább vitt egy helyiséggel.

Ott volt az elektromos barkácsműhelye. Mert igazából nem is az autók érdekelték – azok mindenkit érdekelnek valamennyire –, hanem az elektromos ketyerék. Már nyugdíjasan vett magának egy elektromos motorbiciklit, de elégedetlen volt a kínai gyártmánnyal, félretette, É.-nak kínálta. Már gyerekkorában távirányítású autókat és repülőket barkácsolt (mindenféle versenyeket nyert), mert amit igazán imádott, az tulajdonképpen a rádió volt. S tovább vitt a nem tudom hányadik helyiségbe. Ott a rádiói voltak összegyűjtve – mert tulajdonképp és igazából nem építész, nem asztalos, nem gépkocsiszerelő, villanyszerelő vagy mit tudom én mi volt, hanem műgyűjtő. Fantasztikus rádiói voltak a 20. század első harmadától kezdve az 1970-es évekig, vagy száz darab. De nem összehányva, hanem szépen osztályozva, egymás alatt és fölött, polcokon. S ami fő: mind szólt! Addig nem nyugodott, amíg szóra nem bírt egy készüléket – nem is vette be a gyűjteményébe, amíg meg nem szólaltatta őket.

Ilyen embert biztosan többet is találni még. Ami Klimajt Klimajjá tette, az a megújulása volt. Boldogan ment nyugdíjba, alig várta. Egy darabig építkezett – bejegyzett tervező volt –, közben belső és külső asztalosmunkákat tervezett, vállalt, kivitelezett és beépített (saját kézzel). Aztán lassan elment tőle a kedve. S fölfedezte magának a számítástechnika világát. Az első telefonját aggályosan nézegette velem – akkor még nem értett angolul, a leírása pedig nem magyarul volt –, aztán a fotó következett. Ezzel vagy egy évig játszott. Közben megvette az első számítógépét, elkezdett azon tervezni. Adatbázisokat vett hozzá – akkor még csak CD-n voltak kaphatók (s akkor már tegeződtünk) –, „Te, az az internet volna az igazi", mondta. Fél év múlva, amikor meglátogattam, már úgy bóklászott az interneten, mintha ott nőtt volna föl. Nem zavarta, hogy az ajánlott tervek angolul vannak, akkor már angolul is olvasott.

Az út, amit Klimaj Mihály megtett – a „zöldpázsittól", ahol otthon csak *tótul* (ő így mondta) beszéltek, a szarvasi iskolán át a szegedi technikumig (ez volt a végzettsége) –. engem elragadott. A végén már nem tervezett, csak kongresszusokra járt. Interneten tájékozódott, szerényen, de dicsekedve mutatta az új számítógépét. Az már mindent tudott. Még Miska is tanulhatott volna tőle, ha gyorsan el nem viszi a halál. Amikor ezt most leírom, megállok egy pillanatra, és gyászolom.

* * *

Ha az ember belekényszerül egy építkezésbe – belekényszerítik a körülmények –, abba akár bele is rokkanhat; s ha kilábal belőle, egy életre emlékezetes kaland marad.

Ha viszont jó időben megfelelőt épít, akkor kiteljesíti magát. Főként, ha Klimajjal építkezett, mint én.

Bencze Sándornak igaza volt, talán nem is fogta föl, milyen igaza. „Klimaj, Klimaj…", keresgélte a szarvasi család a fejében ezt a nevet, de sehogy sem találta. Klimaj Mihály egy más Szarvassal ismertetett meg, mint az É. rokonsága, amely szégyellt végigmenni a Fő utcán, és örökösen bizonyítani akart. Klimaj és barátai építkeztek. S én már csak ezért is jól éreztem magam köztük. (Szegény Csicsely Mihály bizonyára szintén jól érezte volna magát itt, csak mindig rászóltak, ha barátkozni próbált.) Klimaj mint építésügyi hatóság tudta, hogy telkeket nem szabad összekapcsolni; ezért röptében lebeszélt további telekvásárlásról, amikor először kijött. Fölmérte a terepet, s csakhamar készen voltak a tervek, építészeti szabványírással, amely mégis jellegzetesen az övé volt. A harminc négyzetméter alapterület, az nem lehetett több mint harminc négyzetméter. („Hisz én engedélyezem – nekem tudni kell.") Elkezdték alapozni, már álltak a falak, épp a födém készült, amire kiértem.

Néztem, néztem ezt a kis tárolót. Annak kellett hívni, a telek még nem kapta meg az üdülőhelyi besorolást, mai napig is csak zártkert. S nagyon elkedvetlenedtem. Szóval ez az egész? A Mátra után? A sok hercehurca után, hogy valami nekünk is legyen Szarvason? (Valami, amit legközelebbre nem mozdítanak el, nem raknak odább – „Tudod, útban volt, fiam…"). És mondtam Klimajnak, „Várjunk csak. Csináljuk nagyobbra!" „Nem lehet." „De lehet, ha ide tornácot csinálunk – még tíz négyzetméter –, és föléje kihozzuk a padlásteret." „Milyen lesz az?" „Jó lesz, meglátod. S ami fő, az alapterület továbbra is csak harminc négyzetméter." Így lett a harmincból ötvenhat négyzetméter hasznos területű ház.

Miska – Miska bácsi (mindenki így hívta a negyvenes éveitől kezdve) – sokat mesélte később, hogy kiment, s „Megállni! Nem építünk, bontunk" (b… meg, tette hozzá mindig, de mióta barátságba keveredtünk, kevesebbszer és kisebb meggyőződéssel). Így igen, így már kezdett festeni valahogy. Felhúzták a házat a koronájáig, hogy őszre (1992–93 fordulója) be lehessen fedni, s bent dolgozni tovább.

Klimaj Mihály megszerette ezt a házat, ahogy én megszerettem őt. Azon a tavaszon hetente mentem Szarvasra, nem családot látogatni és temetőt járni (a „temcsi", mondtam csúfolódva, ma szégyellem), hanem Klimajjal építkezni. (Nem is építkezés, amit a tulaj rendszeresen nem néz meg. „Milyen gazda az olyan", bíztatott-noszogatott Klimaj is.) És személyesen jártunk el tégláért, fáért, betonvasért; s ez még csak a negyven százalék, a külső váz volt. Miska fantasztikus dolgokat tudott Szarvasról és a vidékéről, és egy idegen világot ismertetett meg velem is. Ebben a világban nem családi sérelmek voltak halmozódva – hol volt az már! –, hanem élni, dolgozni, boldogulni akaró emberek, akiknek a rendszerváltozás amúgy is meghozta a kedvét. (A munkakedvét meg különösen is – egyre nagyobb volt a munkanélküliség, seregeltek ide.) De Miska bácsi nem volt könyörületes, kipenderítette őket. S ha nem tetszett, végül maga vette kézbe.

Így beszélt le kész nyílászárókról, különösen az akkor divatos harmonikaajtóról, amivel a vízpartot szerettem volna behozni a nappaliig. Igaza volt – a szomszédaim, engedve a divatnak (s nem lévén Klimaj Mihályuk), azóta is bánják. Klimaj ajtói, ablakai ma, lassan húsz év múlva – állva telet és nyarat, bármilyen szélsőséges is –, csaknem

hibátlanok (egy kilincset kellett azóta kicserélni). Ezt a munkát annyira megkedvelte, hogy amikor elkészült a „felső szint" – magyarán: a padlás –, maga ajánlott, tervezett, készített és épített be egy lépcsőt, amely oda fölvezet. A fenyőt műértő gonddal válogatta hozzá (a fenyőt – nem az anyagot!). Nem véletlen, hogy évekkel később is finom fenyőillat fogadott, amikor tavasszal megnyitottuk a házat (míg csak Eszter bent nem felejtette a csirkehúst – a bűzt hónapok múlva is még érezni lehetett).

Előbb csak egy szint épült meg – se tornác, se padlás –, elfogyott a pénz, mondhatnám, ha lett volna valaha is. (A Nagybányai út tanulságai alapján soha nem számoltam ki az egész házat, mindig csak a következő ütemre gyűjtöttem.) S már használtuk, mihelyt tehettük. É. most már nagyon is partner volt; különösen miután fölfedezte, hogy Klimaj Mihály felesége az ő osztálytársa volt az általánosban. („A nagymamája hozzánk járt mosni…"). S miután rájött, hogy Miska tud tótul – sőt jobban, mint ő –, s versengve mesélték egymásnak, hogy hívják szlovákul ezt meg azt. („A törlőt, tudja, amivel disznóöléskor lemossák a deszkát…") „Nyaraltunk" a betonon – padlónk még sokáig, egészen É. betegségéig nem volt –, néztük fölöttünk a mennyezet nélküli tetőt (Miska épp a deszkáit szárítgatta, amikkel következő ősszel padlást épít majd), regisztráltuk az onnan a fejünkre hulló bogarakat (csak néha hullottak, elviselhető volt), s jól éreztük magunkat. Szarvason voltunk – s mégse.

* * *

Olyan, hogy „kulcsra kész" soha sem volt – talán még ma sincs –, a házat nemcsak tulajdonolni kell, hanem ragaszkodni hozzá, szeretni, fejleszteni. Az nem jó, ha a ház diktál – „Most ezt javítsd meg rajtam, most meg azt" –, az a jó, ha a tulajdonos diktál: most ezt .gondoltam ki, most azt fejezem be. Nem tudom, hány évig építettük a házat, jóban és rosszban, szeretetben és gyűlölségek közepette. Eszternek volt igaza, amikor egyszer azt mondta: „Ez nektek menedék." Az is volt.

Az is volt; s nemcsak nekünk, hanem a mezei pockoknak meg a vakondoknak is. Építkezés közben egyszer rámeredtem a telekre – pusztán állt, rakodtak, dolgoztak rajta –, elképesztő látvány volt. Nem a teherautó nyomai, hanem valami furcsa karistolás, amely keresztül-kasul húzódott rajta, határtól határig. A kőműves csak nevetett. „Kihoztam a kutyát, föltúrta a pockok után a földet." Hát föl is túrta, föltárva járataik labirintusát. Ha egy-egy vakondtúrást látok ma, még mindig azt gondolom, mennyi járat lehet a kert alatt. Akik parcelláztak, kitisztították ugyan a holtág medrét – odahordva az iszapot –, de nem döngölték le, nem tömörítették. S mi se. Szamár módon csak nevettük a szomszédot, aki még akkor is hengerelt, amikor nekünk már zöldült a füvünk. S a szomszédnak volt igaza (a kerthez, mezőgazdasághoz Klimaj nem értett, gondolom, épp onnan menekült a polihisztorságba). Nekünk meg pockunk, vakondunk volt. Unokáim nagy ambícióval irtották, űzték őket; évente azonban csak egy-két hétig, vakondok és pockok megkönnyebbülésére.

Házhoz kert jár, sőt még a lényeg is talán az; de a kert, az más. Azt nem elég megépíteni, azt csakugyan gondozni és ápolni kell. Igyekeztünk, É. nagyobb vélt, én kisebb valós szakértelemmel (az én szakértelmem minusszal fejezhető csak ki). Klimajjal mólóig, kerítésig, kocsibeállóig jutottunk el. Ezen építmények között azonban ott volt

a kert, ami már csakugyan ránk maradt, kezdenünk kellett vele valamit, mert igen burjánzott-virágzott. A hivatal többször szóvá tette, a szomszédok is.

Füvet még csak telepíttettünk – ezt is megtanultam, hogy mekkora szakértelem, milyen fölszerelés, vegyszer és fölszerelés kell hozzá –, a kezdetek óta újra meg újra, legalább háromszor. A füvet azonban gyomlálni kell, főként azonban nyírni. Igyekeztünk Szarvasra –már megint a ház és a telek diktált nekünk, nem mi nekik –, szaladtunk ki, elő a sámlit. É. ráült, és gyomlált, és gyomlált, én pedig locsoltam és nyírtam. Különböző helyeken különböző kollégáim csúfolódva nevettek rajtam: „Na, szépen nő a fű?" „Mindjárt, mondtam, csak elszaladok megnézni." És megnyírni is.

És akkor még sehol se voltak a növények. Egyszer egy segítségünk – szerencsés kézzel – haszontalan, de gyorsan növő, lombosodó fákat ültetett a vízpartra. Inkább botokat szúrt le, fűz volt, gyorsan gyökeresedik, majdnem máig tartottak, alig kellett vágni, igazítani rajtuk. Bezzeg É. három kedvelt nyírfája, valamelyik orosz novellából, csaknem kiszáradt. É. amellett gyümölcsöst akart (mert olyan volt a tanyájukon), jó, de akkor permetezni kell; én diót, azt az ember az unokáinak ülteti (sajnos, a diófa sem örökéletű, mint később rájöttünk). Nagy Józsefék, mikor egyszer meglátogattak, segítettek a vadszőlő ültetésében (Erzsike tudta, hogy kell kikarózni, fölkötni). De ha rájuk jött az aszály – azok az évek aszályosak voltak, nem úgy, mint a mostaniak (2011) –, akkor a kéthetenkénti locsolás nem segített; épp csak arra volt elég, hogy vegetáljanak. S hogy mi valahogy karban tartsuk „a létesítményt", a „birtokot". Próbálkoztunk ezzel-azzal – szomszédokkal, ismerősökkel és ismeretlenekkel is (még az utóbbiak voltak a legjobbak). De az én új keletű ismerőseim iparosok és kereskedők voltak, nem pedig kertészek; É. családja és a szarvasi rokonság pedig nem ezekben a körökben mozgott. Megcsodálni (és leszólni) néha-néha kijöttek, de segítséget ajánlani nem akartak, nem is tudtak.

* * *

Ganyecz Istvánt végül a kertészetben ajánlották. Épp nyugdíjba ment, egész életében mezőgazdászkodott, hol halakkal, hol növényekkel foglalkozott (emberekkel pedig mindig). Ganyeczéket – a nagy családot (voltak vagy hatan testvérek, kétkezi munkástól a diplomásig) – É. és a rokonsága is ismerte, sajnos, megszólták őket, talán a szarvasi hovatartozásuk miatt, meg amiatt is, hogy Szlovákiába áttelepültek. (Gustav Husak, Csehszlovákia későbbi pártfőtitkára járt Szarvason még a háború után, agitálva lakosságcserére. Több család ráállt, ez életre szóló feszültségeket okozott.) Azt azonban, hogy most nem erről beszélünk – hanem kertépítésről, kertészkedésről, kertgondozástól – É. rokonsága valahogy nem fogta föl. É., hogy ne bántsa meg őket (és mert némileg osztozott a véleményükben), maga sem lelkesedett Ganyeczékért; rám maradtak. Én viszont lelkesedtem, és nem is hiába. Ganyeczék – mint Klimajék a házépítésben – nekem, nekünk máig hű segítőink a ház és a kert gondozásában.

„Hű segítő" – lehet, hogy nem helyes kifejezés –, inkább közeli, nagyon közeli ismerős, érdekes módon már-már az egyetlen kapcsolat, ami nekem, nekünk mostanra Szarvasból megmaradt. A szarvasi rokonság lassan megöregedett, elmúlt (É. is), már nem is tudom, mitől, honnan vagyok én „kívülálló". Az unokatestvérek nagyszülők

lettek, a gyerekek és házastársaik persze csaknem mind „kívülállók". Hiába a családi találkozók, túl sokan vannak ahhoz s túl rövid az idő, hogy egymást megismerjék. S ha össze is ismerkednek, a következő egy év túl hosszú a kapcsolat megtartásához. Szarvas nem múlt el, persze, sőt a 44-es út mentén virágzik. Benzinkutak és bevásárló központok egymás hegyén-hátán. Az a Szarvas azonban, ahol házat építettem – azok az emberek, akikkel együtt építettem –, tetszik, nem tetszik, elmúltak. Temetőbe nem járok; de a kertemet azért megnézem.

Eszter és fiai

Eszter 1994-ben kötött házasságot James Hellawellel. 1995-ben született még Budapesten az első fiúk, Henry. (Második nevük mindig magyar, az övé Áron – de nem szívesen használja, attól tart, még pakisztáninak nézik.) Második fiúk, Edmond 1998-ban született Angliában (ő Gábor is lett egyben). A harmadik, Elliot pedig György; ő is Angliában született, jóval a nagyobbak után (2007).

Ez az én nagy találkozásom egy idegen világgal, Angliával (vagy ahogy K. rendszeresen mondja, Nagy-Britanniával). Nem az első, hozzáteszem. Apám és az „angliai szürke" (az öltönye, aminek az anyagát egy angliai tanulmányútjáról hozta még a múlt század harmincas éveiben, s amit cigarettával kiégetett) – ezek így együtt volt az első (hosszú ideig az egyetlen) jel egy különös, távoli és eléggé megmagyarázhatatlan (kibeszéletlen) országból. Később, a háború végén a mi családunkban a természetes (a Vízivárosból öröklött németbarátság mellett) az angolok iránti vonzódás volt, nem az amerikaiak csodálata (azt olyan közönségesnek tartották). „Anglia, igen… Mi is, mint Anglia. Majd angol segítséggel…" Különösen hogy a család férfi tagjai (kezdő magamat is ideértve) unitáriusok voltunk, lelkészeim és hitoktatóim Angliában jártak tanulmányúton; ami pedig az ostrom alatt „bújtatott" Bonarjee Renét illeti, ő is brit állampolgár és angol nyelvtanár volt.

Mindig azt hittem, hogy tudok angolul (valamicskét már elemista koromban tanultam), míg a nyelviskolában, ahová már teológus koromban iratkoztam be, egy szintfölmérő keretében le nem lepleztek, hogy nem tudok (csak szeretek, csak szeretnék). Ez hosszú ideig nagyon zavart, szinte megbántódtam. Hisz olyan régóta hallottam róluk és ismerem őket. Úgy hogy amikor először (British Council ösztöndíjjal) kiérkeztem Londonba (1977), az nekem egyenesen a tankönyveim megelevenedett képei voltak. (Részben mert azokat a képeket láttam ahelyett, ami az orrom előtt folyt; de részben azért is, mert 1977-ben Anglia még más volt, mint húsz évvel később, amikor személyes kapcsolatba kerültem vele, Eszter révén.)

Hogy megszülte első fiát („Nehéz, de inkább ez, mint egy fogfúrás", mondta utána), Eszter hamarosan a férje után utazott. Henry tehát hathetes korában már repült, és azóta sokszor még, bár az anyja ma is retteg a repüléstől. Eszter akkor már jogot végzett és ügyvédbojtári gyakorlatot is folytatott (hol szerette, hol utálta – inkább az utóbbi); James, bár egyidősek, később végzett, mert munka után ment vissza az egyetemre. Az 1995-ös tavaszi szemesztert még Skelmanthorpe-ban töltötték a James

szüleinél – a vejem onnan járt naponta az egyetemre –; aztán, hogy végzés után állást kapott, Dél-Angliába költöztek.

„Skelmanthorpe nem Angliában van, hanem Yorkshire-ben", kacsintott James apja, amikor később Pestre látogattak. Kezdtem már érteni (de még nem teljesen – lehet, hogy az angliai életet soha sem is fogom teljesen megérteni, bár már jó ideje próbálom). Yorkshire-ről is sokat tudunk, csak nem tudjuk, hogy mindaz Yorkshire-ről szól; az *Üvöltő szelek*től a *Lessie hazatér*ig. Skelmanthorpe csak egy ugrásra van Haworth-tól, amerre azok a bizonyos szelek üvöltöttek; a parókia, amelyben a szerencsétlen sorsú Bronte tiszteletes élt zordan, lányaitól évtizedekre elkülönítve (tbc), ma is látogatható. A szelek nem üvöltenek ugyan – ez Sőtér István fordítói leleménye –, szerényebben bár, de csakugyan folyton fújnak a dombok közt (a regénynek ez is az eredeti címe).

James apja kísért el; magas, vékony, jó tartású, nálam valamivel fiatalabb férfi, a sötétkék blézerben – amit kedvvel viselt – a szememben olyan volt (vagy akár jobb is), mint egy angliai lord. Nem lord volt azonban eredetileg, hanem bányász, igaz, évtizedekkel korábban, hogy megismerkedtünk volna. Azóta a bánya bezárt – ilyesmiről is olvashattunk, igaz, nem az *Üvöltő szelek*ben, de Cronin könyveiben –, ő pedig, mondjuk rosszmájúan kissé, főállásban elment férjnek, később négy gyermek apjának. Vagyis beházasodott a Skelmanthorpe-i fűszeres asszony családjába, aki, amikor dicsekedni akart, postásnak mondta magát. (Skelmanthorpe-nak nincs postája, *u. p.* – utolsó posta – Huddersfield, a postási föladatokat, mint Angliában sokfelé szokás, már régen kiszervezték a falvak boltjaiba.)

Szép, nagy ház a Skelmanthorpe-i, úgyhogy, ha valaki akarja (s én néha igenis akartam), akár nemesi kúriának is nézhetné. A valóság szerényebb, bár az is elég figyelemre méltó. Ezt a szép, emeletes, magas kőházat és körötte a szépen gondozott kertet az özvegyasszony, James nagyanyja rakta össze fillérekből és a bolti forgalomból (meg a postából, gondolom), miközben nevelte Christine lányát, meg annak az öccsét. És Christine (James anyja, Eszter anyósa) ügyesen gyarapította azt, amit örököltek – ő maradt a házban –, férjet szerzett hozzá, aki odaadóan tartotta rendben a kertet, mert bányász létére mindig imádott gazdászkodni. Christine gyerekeket is szült – James lett a második –, gondozta a négy gyereket („Nem nagyon", jegyezte meg epésen Eszter), ápolta az anyját, dolgozott a boltban meg a postán (az utóbbi stabil forgalmat hozott). És közben tanult. Az Open University-n matematikát végzett (magiszteri fokozatot szerzett), és a házat úgy rendezte be, hogy belülről is nézhettem nemesi kúriának.

S ha nemesek nem voltak is (nagyon nem voltak azok, mint a gyerekei házasságkötésén meglátszott), olyan távolságra könnyedén visszanéztek az őseik között, mint én az enyémek között (nem ritkán egyfajta büszkeséggel). Mikor elkezdtem magyarázni nekik a családfámat – lerajzolni nem tudtam, ahhoz bonyolult volt –, érdeklődve hallgatták (messziről jött ember sokat mesél), aztán James apja hátranyúlt a könyvespolc alá. Néhány papírlapot vett elő, szépen összeillesztette őket a földön, megmutatta. Ez a Hellawellek családfája volt. Rámeredtem, hinni sem akartam a szememnek: az 1300-as évekig ment vissza, könnyed és szellemes ceruzavonásokkal. Olyan valaki skiccelhette föl, aki járatos volt az ilyesmiben, a rajz egyszerű, mégis informatív volt. Christine, hogy látta megdöbbenésemet, elővett egy másik rajzot is, azon meg ő és az ősei voltak,

ezernégyszázvalahányig. Hogy lehet ez? Hát az anyakönyvek a parókián. Persze. Yorkshire-ben is volt dúlás (hol nem volt, legalább a helyi rablók), de nem hasonlított a török-tatárhoz, a többiről már nem is szólva. S a parókiák is megmaradtak egyben; nem osztoztak rajtuk katolikusok és protestánsok (azok is különböző fajták).

Nagy kortyokban kóstoltam – nem, fogyasztottam, ittam – Angliát Yorkshire-ben (Eszter és James családiaskodott, Henry meg az unokatestvéreivel játszott), aztán elkísértek a vonathoz Huddersfieldbe (röptében megtanítva, mi a különbség város és város, *town* meg *city* között, miközben a huddersfieldi székesegyház előtt autóztunk el. Karácsony és szilveszter között voltunk, a vonatok már emiatt is ritkán jártak, a nagy hóról (akkor az is volt) nem is szólva. Vártunk vagy másfél órát a vonatra; Eszterékhez mentünk volna vissza, akik már délen laktak. Hellawellék aztán elunták; nem, nem hagytak ott, hanem más irányt kerestek, hogy arrafelé próbáljunk Londonba utazni. (Más irány? Nem értettük. Ők sem, hogy mit nem értünk ezen; hisz a vasúthálózaton erre meg amarra is mehetünk. Igaz, ünnepnap és hóban erre is, arra is csak alig közlekedik.) Yorkshire fogalom maradt az ott beszélt nyelv, az ott főzött-sütött ételek s az odavalósi emberek miatt, akik világszerte megkeresik egymást. James vagy négyszáz Hellawell-t számolt össze a világ sok tájáról; mindenekelőtt persze Yorkshire-ból.

* * *

Eszter Fiesolében ismerkedett meg James-szel, az ottani EU-egyetemen. Mindketten ösztöndíjasok voltak, Eszter dolgozatot írt a könyvtárban, ahol James volt informatikai gyakorlaton. Hangulatos kis hely, tizenhét-tizennyolcadik századi kastély – vagy azt idézi kívül-belül –, központjában a könyvtár és informatikai centrum, az olvasóteremben néhány olyan hallgató, akik a negyvenes éveikben is csak tengenek-lengenek egyik ösztöndíjtól a másikig, úgy is öregednek meg, hogy soha sem nőttek föl, már ami a hivatalos egzisztenciájukat illeti. Eszter jól elvolt ott, olaszul is tűrhetően beszélt (régóta készült erre az ösztöndíjra, Pesten olaszra járt), James azonban, igazi angolként (még igazibb Yorkshire-iként) inkább a magafajtákhoz vonzódott, meg olyanokhoz, akikkel angolul beszélhetett. Így ismerkedtek meg, közösen jártak bevásárolni, később, hogy fölszabadult, egy szép, árnyas toszkánai villát béreltek. Drága nem volt, de egér igenis volt; Eszter olaszul kérte az egérirtót („Tudja, a szürke valami ellen, ami úgy fut…"), a firenzei boltosok imádták, ők is a firenzeieket (kivéve az ellenőröket a villamoson, mert azok nem ismertek tréfát).

Az Adriai-tenger, Dalmácia, Isztria, Toszkána, meg a többi azóta is kitüntetett helyen van ebben a családban; Eszter legalábbis nem tud elszakadni tőle. Valahányszor Szarvason töltötték a nyarat – nyár nekik, iskolai és munkahelyi okokból, praktikusan az augusztus –, az Adriára valahogy le kellett menni. Nyár, Szarvas, az Adria – ez szinte összekapcsolódott a fiúk fejében is, ha már az anyjuk annyira akarta, s az apjuk sem bánta. Most mondhatnám, hogy európaiak lettek – É. szerette mondogatni nekik, hogy „duplák" –, de hát erről szó sem volt. Angolok lettek, akik jól – Henry anyanyelvi szinten – beszélnek magyarul (a szarvasiak nem is akarták elhinni, hogy nem szarvasiak vagy környékbeliek). Szarvason, Pesten, Horvátországban összenéztek az angol beszéd hallatán, Readingben pedig, ahol laktak, laknak, a magyart hallva.

Ezt a nemzetköziséget – mondjuk így, bár én igazából nem hiszek benne – mindig és mindenütt nehéz volt előadni; főként Angliában és főként a határon (akkor még volt határ és faggatózás a határon). Látogatóba érkeztem; a tisztviselő a határon: „Kihez megy?" „A lányomhoz." „Mi a lánya?" „Anyuka." „Mi, modell?" (*Mother – model*). „Nem, feleség" (hogy értse végre meg). „Aha, idejött, ismerkedni." „Nem, Olaszországban ismerkedtek meg." „Aha, és ott össze is házasodtak." „Nem ott, Magyarországon…" Itt abbahagytuk. Azóta, szerencsére, nincs határ.

* * *

Az, hogy a kilencvenes évek közepén James a végzése után azonnal állást kapott, csodával volt határos. James mint számítástechnikus (programozó, programtervező, mérnök – sohasem értettem pontosan) ezt a csodát pontosította: „Minden tizenhetedik pályázat nyer, az ember néha az első, néha a tizedik helyen van; én most a tizenhetediken voltam éppen." Eszter is, én még inkább pánikba estünk, amikor James állást vadászott; nem lesz munka, nem lesz törlesztés, tönkremennek, elzüllenek – holott mi jöttünk egy (állítólagos) jóléti szocializmusból, James meg a rideg piacgazdaságban nevelkedett. Mégis, vagy épp azért józanul kiszámolta, mennyi pénze van, marad álláskeresésre, nekifogott – és még eddig nem vallott kudarcot (valahogy mindig a tizenötödik-tizenhetedik helyen futott be). „Na persze, szokta mondani Eszter, mert az én ismeretségem…" (már hogy Eszteré). Az aktuális munkahely, amelyre pályázni kell; csakugyan Eszter szerezte. Az is igaz viszont, hogy James a saját szakmájában kiváló, könnyű menedzselni.

Eszter szerezte a lakásokat is, amelyekben laktak ott, Dél-Angliában, London és a Heathrow között (szörnyű zajos volt, különösen délután fél háromkor, amikor még járt a Concorde és épp fölszállt New York felé). Eszter volt (és maradt) a mozgékonyabb és a kommunikatívabb már akkor is, amikor még nem tudott jól angolul. Így szerezték az első lakást, ez Colnbrookban volt, a Heathrow tövében, kicsi, nedves és nagyon drága. Henry járókája épp hogy elfért, körülötte laktak, laktunk, ha én is megjelentem.

Eszter aztán továbbállt egy állomásnyival (a vonattal) lakást keresni, végül talált is egyet Slough-ban. Slough kicsit messzebb volt a Heathrow-tól, és kicsit közelebb a windsori (királyi) kastélyhoz; ha néha kimentem, vágyakozva sétáltunk arra (még nem tudtam, hogy nem is olyan régi, mint amilyennek elő van adva). Henry boldogan köszöngetett a rendőrnek, és az barátságosan köszöngetett vissza neki – séta közben akár többször is –, az itthoni rendőrökkel is próbálkozott, sokkal kevesebb sikerrel (s a buszvezetők sem köszöntek vissza neki, vagy inkább csak rászóltak). Slough azonban nem Windsor volt persze, nagy nyüzsgés, tele barna arcokkal és piszkosszürke turbánokkal – Slough. Ettől elkeseredtem, de Eszterék lelkesen vártak a beköltözésre, mivel sikerült házat venniük ott. S amint elégedetten nézegette a szerződésüket Colnbrookban, egyszerre fölfedezett valamit, nem stimmelt. A házszám, a leírás. Vissza az ingatlanoshoz, az is megnézte, hát igen. Ez nem az az ingatlan, mint amit vettek. Ez már nyár elején történt, nem sokkal a bérlet lejárta és a beköltözés előtt, ráadásul le is előlegezték már (a pénzük sehol). Hosszas perpatvar: nem volt sem az eladó, sem az ügyvédi iroda, amely „bonyolította". „Ügyvédek", nézett James jelentősen Eszterre. James,

aki legalább annyira szeret pánikolni, mint Eszter – szerencsére nem egy időben –, most nem pánikolt. Valahogy az ügyvédi iroda is meglett (Közép-Angliában, telefonon és interneten), a pénz is. Csak lakás nem volt. Eszter pedig utazott tovább.

A környéken kellett maradniuk, mert James akkor az ICL-nél dolgozott (az IBM brit megfelelője, magas presztízsű hely, különösen kezdő számítógépeseknek). A következő vasútállomás Reading volt, ott szálltak le, Eszter és Henry. Az állomásról – azóta hányszor és hányszor megtettük már ezt az utat! – egyenesen a város központjába, és az első ingatlanoshoz be (ma is megvan a két párhuzamos főutca egyikén, a Szerzetesek utcáján). S az első eladó lakást le is foglalózta, mert lakás kell (s Henry különben is nyűgös volt már). Így lettek readingiek, idestova tizenöt éve (*reding*, mondta türelmesen James, amikor először *ríding*-nek olvastam a nevét, ahogy ezt a szót normális körülmények közt mondjuk és írjuk).

Henry és a Basingstoke Road nekem összekapcsolódik, bármilyen kietlen hely volt is. Mert az volt, eléggé, már csak egy utca, azután a város külterülete következett, bevásárló központtal és egy használtautó kereskedéssel, ahol mindig megpróbáltam átszámolni az árakat (mindig minden drágább volt, mint Pesten). S azon túl valóságos szegénynegyed. Néha arra sétáltam Henryvel – toltam a kis kocsiban, ő meg kényelmesen elhelyezkedett –, onnan gyorsan visszafordultunk, inkább visszamentünk kis állatokat nézegetni (ő az állatkereskedésbe), vagy számítógépeket (én a Computerworld-be, azt a töménytelen mennyiséget). Ha a lakásban fűteni akartunk – és akartunk persze, mert bútor nemigen volt, Eszter a padlón tette tisztába Henryt, később még Edmondot is –, tantuszt kellett bedobni a gázkonvektorba, mint a filmeken. A tantuszért leszaladtunk a szomszéd boltba – később Henryvel –, a boltban egy kedves indiai házaspár (pakisztáni, javított ki James). Henry ment volna egyedül is, de keresztül kellett menni az úttesten, nagyon veszélyes. (A veszélyről más fogalmaik voltak, mint nekem; én nagyvárosi voltam, s óvatlanabb).

Tudni kellett, merre sétáljunk; lassan kitanultam. Ha szomszédsági vásárt csináltak – s ilyenkor beinvitáltak a kertjeikbe is, különösen eladási-vételi szándékkal –, én megtaláltam azt a helyet (utcát, környéket), ahol szerintem Eszternek és fiainak lakniuk kellett volna. (James, mondhatom, nem volt boldog ilyenkor. „Csak kérdezd meg, mit fizetnek érte", mondta józanul.) Eszter a szíve mélyén érezte, hogy igazam van, de elég realista volt ahhoz, hogy ne vitatkozzék James-szel. Mikor azonban Henry iskolás lett (ötévesen kezdett a kötelező előkészítőbe járni), s Edmond is megszületett, a szemben lévő óvodába és iskolába nem akarta adni. Szerencséjük volt? Akitől vették a lakást, már rendbe hozta a házasságát, és szívesen visszavette a lakást. Megint lett valamennyi pénzük, hitelük pedig – az ICL révén – nagyon is volt.

Lakást néztünk – épp kint voltunk É.-val –, együtt. Gondolom, James nem volt boldog, de Eszter nem bánta (fél füllel és fél szívvel azért ránk, rám is hallgatott). Reading, nagy mezőgazdasági központ, valósággal összenőtt a környékével (jó és rossz környékekkel). Előbb Cavershamben néztünk házat. É.-nak és nekem tetszett, mintha nekünk kellett volna. James volt a legtartózkodóbb köztünk, miután megnézte a fűtést és megkonzultálta az alapozást. Eszter viszont messzinek tartotta az iskolát. Akkor Reading másik szélére mentünk át (Wokingham Road, a 'road' a fő forgalmi utakat je-

lentette a readingiek szótárában, az 'avenue' viszont a kis utcákat, közöket). Egyik, a Talfourd Avenue végül megtetszett. James azt szerette benne, hogy egykori munkáskörnyék – szakértelemmel magyarázta, hogy ez 'georgean', amaz 'edwardian', az egykor aktuális királyok neve után –, amelyet később modernizáltak (nagyon azért nem). Eszternek az iskola tetszett meg, amely akkor a legjobbnak volt kikiáltva Readingben; É.-nak és nekem pedig az egyetem szép parkja, amelynek ez a kis utca éppen nekiment.

Henry még a Basingstoke Road-on nevelkedett, Edmond már itt, a Talfourd Avenue-n. É. és én pedig az iskola és az egyetemi park között, már ami a gyerekpásztorolást illeti. Edmond imádott idejárni az egyetemi parkba; imádhatott is, mert ez még az első világháború után is readingi nagybirtok volt, a címerében szereplő fehér lovag a város és az egyetem címerébe került később át. A park – mi itthon biztosan arborétumnak neveztük volna – akkora volt, hogy a gyerekek, különösen a kicsik bátran el is tévedhettek benne, tele ciprusokkal, patakkal, szélén hosszan nyúló mesterséges tó. Abban a „királynő hattyúi", mert a hattyúk (s egyéb vadak, mondta bánatosan egykor Robin Hood) mind csak a királyi udvaréi. Etetni viszont közönséges halandók – meg a szüleik, nagyszüleik – is etethették. Etették is. S ha eluntuk – én üdvözülten, unokáim társaságában, ők azonban türelmetlenül ráncigálva engem –, én meg őket etettem az egyetemi kávézóban.

Edmond óvodába járt ide – fölvették az egyetemi dolgozók és hallgatók elég kicsi, ámde nagyon nemzetközi óvodájába; Jamesék később pont ezért vették is ki őt –, Henry meg a körzeti elemibe. Alfred Sutton Alapiskolának ('primary') hívták (a város egyik jótevőjéről). Az unokáim öttől tizenegy éves korukig jártak ide. Később Eszter is itt kapott állást az óvodában, miután négy évig pszichológiát, másfél évig utána pedig pedagógiát tanult. Az Alfred Sutton bevonult a családi krónikába; nevek nélkül bár, de még a hallgatóim is hallhattak egyet-mást, jót és rosszat is róla. A fiúk, ha egyszer elszabadultak hazulról, ki sem akartak bújni belőle. Naponta úgy kellett utánuk menni és hazarángatni őket, a portás már zárta volna be az iskolát. Én csak csodálkoztam ezen; nem ez volt az első iskola életemben, amelyet közelről láttam, de ilyet azért még nem. É. azonban – Eszter nagy döbbenetére – bejárt, órára is bement, és amit látott, megtárgyalta a tanítókkal. Kifogásolta, hogy nincs óra, nincs ki-becsöngetés, nincs házi föladat, nincs követelmény. Eszter ráncigálta, „Anya, kérlek, ne…" É. nevetett, és élvezte.

Alig több mint tíz évvel volt idősebb akkor, mint Eszter most. Most már csak Eszter jár az Alfred Suttonba – Edmondot kivette a körzeti iskolából, ő azóta elkezdte, Henry lassan befejezi a középiskolát –, növekvő kiábrándultsággal és türelmetlenséggel. Az óvodát (iskolaelőkészítőt) vezeti ott, s néha, amikor kimegyek, furcsa történeteket mesél elkerekedett szemmel. A gyerekek, akik a kötelező óvodába járnak, egyszerűen nem tudnak angolul, a környékre egyre több bevándorló költözött, főleg Pakisztánból. Az anyukák sem tudnak angolul; ha a családban tud valaki, akkor az az apa. (Nemrég lengyelek is jöttek, sőt egy magyar kisfiú is, magyarul szólt hozzá: „Óvó néni!", Eszter akkor érezte-értette meg igazán, hogy itthoni szemmel nézve mivel is foglalkozik ott.) S mert fejkvótás finanszírozás van, ő ott, a magyar, nagyon fontos lett. A pakisztáni és afrikai anyukák azért íratják be a gyerekeiket az Alfred Suttonba, mert „az óvó néni

nem néz le minket. Mint itt az angolok." (!) S nagy bizalmukban pelenkát sem visznek a gyerekekkel, pedig sokan közülük még mindig nem szobatiszták. Szerencsére van szünet; át lehet szaladni a villanyrendőrnél, a buszmegálló előtt a szemben lévő boltba ('Halal', vagyis muszlimok is vásárolhatnak) egy csomag pelenkáért. A karácsonyi dekorációt – amelyet annyiszor megcsodáltunk a belvárosban – a readingi tanács betiltotta, tapintatból a muszlimok iránt. Így ilyenkor az Alfred Sutton is sötét. „Hála Istennek, mondja Eszter, még csak az kéne… Dekorálni!" (Otthon? Az más.)

* * *

Henry egyszer azzal ment haza az iskolából, hogy „Tudod, olyan… sötétek" „Travellerek", javította ki az anyja (otthon többnyire magyarul beszélnek, különösen Henryvel és különösen ha James nincs velük, de ezt most angolul mondta, 'utazók'). Cigányok voltak, a Palmer's Park szélén ütöttek tábort, ami egykor a városrész központi sportlétesítménye volt egyik polgármesterükről elnevezve. Henry úgy suttogta magyarul Readingbe, hogy 'cigány', ahogy itthon hallotta, és érzékelte, nem illik mondani. (Azt, hogy 'paki' sem mondja ki egyikük sem, mert a pakisztániakat sem illik csúfolni, magyarul sem.) Edmond ilyenkor inkább dadog egyet – holott kettejük közül ő volt a beszédesebb. De csak volt, most a legcserfesebb a náluk tíz évvel fiatalabb Elliot.

Hogy „te kettős vagy", azt nem tudom, É. honnan vette (még az is lehet, hogy Szarvasról és hogy a saját gyerekkorából). Sokáig ő is, én is így éreztem, talán Eszter is, lehet, hogy csak James nem. S nem is az a fontos, hogyan éreztük, inkább az, hogyan viselkedtük a fiúkkal. Körülbelül úgy, mintha csakugyan „duplák volnának" – azaz Angliában angolok, itthon, Pesten, Szarvason, meg mindenütt, ahová vittük őket, magyarok.

Ez aztán jópofa beszédeket eredményezett (mint mindig, mindenki unokájánál, hasonló helyzetekben). „Segíts a nagyinak!", mondtam Henrynek – volt vagy három, inkább már négy éves –, amikor befejeztük a piacozást, és mentünk ki a házhoz Szarvason. „Nem!", mondta dacosan, és hozzátette: „*You segít the nagyi, I am vezeting a Mitsubishi autót*." Bele is ült, és persze dudált egy nagyot. Érdekesebb ennél, hogy mennyire másképp viselkedtek itthon és otthon (azaz Readingben, Angliában). Néha elborzadtunk, amint – már mint kis kamaszok – verekedtek és szájaltak; pont mint az angol gyerekfilmekben (hogy másképp). „Úristen, ezt ha otthon hallanák…", mondta utána É. Vagy: „Ne szájalj. Mit képzelsz? Hogy viselkedsz?" S ha utána hazajöttünk, s mesélni kezdte, kezdtük e kamaszkori szörnyűségeket – később valódi, elképesztő szörnyűségek is voltak, de igazán –, a rokonság és az ismerősök nem akarták hinni: „A Henry? Az a jól nevelt?" S csakugyan: itthon – némi zökkenővel, ami általában fél-egy napot vett igénybe és rendszerint nagy veszekedéssel zárult, a csúcsponton – fölvettek valami egészen más viselkedést, ahogy a „mi köreinkben" a fiúknak viselkedni illik, viselkedni kell. Tudtak késsel-villával enni, jó étvágyat kívánni – Henry rendelni is megtanult a vendéglőben –, köszönni úgy, hogy mások is hallják; sőt köszönni a megfelelő (bár elég lehetetlen) „kezicsókolommal". Angolul később a megfelelő trágárságokat vágták egymás fejéhez (sőt a felnőttekéhez is). Magyarul… hát magyarul azért nem (bár Henry magyarul is tudta, tudja, sőt Edmond is talán).

Azért mindenkit megviselt ez a „duplaság”, még ha más-más módon is. A leginkább Edmondot, aki kezdetben szépen beszélt – mindkét nyelven –, később viszont dadogni kezdett. Dadog még most is, bár furcsa egy dadogás ez. Amikor nyelvi környezetet vált, egy-két napig tart – aztán lassan mintha teljesen elmúlna (valamicske marad csak). Eszter vitte ide-oda, logopédushoz, nem is egyhez. A legbölcsebb, amit kitaláltak, néhány technika volt, hogy Edmond a dadogásán maga is segíteni tudjon (s aranyosan segít is).

Henry dadogás nélkül beszél, igaz, nehezen kezdte, valamikor három éves kora körül. Már aggódtunk, hogy nincs-e valami baja (de az inkább talán nekünk volt, hogy ilyesmit gondoltunk). Azóta szépen beszél, gazdag, jóllehet nem egyformán gazdag szókinccsel. Sőt, idősebb korára már meg is figyeli magát; tudja, hogy vannak dolgok, amiket nem tud kifejezni magyarul. Ha nem megy rögtön és magától, akkor kitalálja, néha félreérti a szavakat és szerkezeteket. Rákóczit és a török háborúkat magyaráztam neki Debrecenben, Rálóczi nagyon imponált, de a török? „Az finom”, mondta, és megsimogatta a hasát (már hogy a pulyka; *turkey – Turkey*). Lehet azonban, hogy az elszakadás a családtól, a késői kamaszkor hazai fejjel elképzelhetetlen dühkitörései – talán ezek is azzal a „duplával” állnak kapcsolatban.

A „dupla” egy darabig nevelési elv volt; aztán aranyos lett; később egyre nagyobb zavarokat okozott. Edmond dekorálja a szobája falát ezzel-azzal – főként focisták és a saját sportsikerei vannak műsoron –, Henry sokáig a magyar címert gyűjtötte, és látványosan magyar volt. Március tizenötödikén, sőt október huszonharmadikán is kokárdával ment iskolába. Ott megkérdezték, elmondta, a tanár nagyon megdicsérte, „Látjátok, így kell…” Aztán hirtelen abbahagyta (később néha elővette, de nyilvánosan már sohasem). S amikor valahogy megtudta É.-tól, hogy a világháború alatt angolok és magyarok ellenségek voltak, vigasztalhatatlan bánatba esett. Napokig tartott, valósággal búskomorrá vált. Akkor megértettük – meg kellett értenünk –, hogy a „dupla” nem hogy nem megy, inkább még ártalmas. Lehet, hogy politikailag korrekt – mint a tolerancia, egymás elfogadása általában –, de pszichológiailag nem megy. Túllépve ezen, különös módon, Henry is megnyugodott. Sőt, attól kezdve egyre tudatosabban vállalta azt, hogy magyar. (Kettős állampolgár, alig várta a személyiét, a lakcímkártyát pedig már előbb kikövetelte.) Magyarországra csak a személyi igazolványával hajlandó utazni; viszont amikor a repülőgépről leszáll, magabiztosan felelget, persze angolul (az az anyanyelve) a határon a tisztviselőnek.

* * *

A ház a Talfourd Avenue-n – otthonos kis utca, bár ‘avenue’, de alig van forgalom rajta, átmenő különösen nincs –, hat év után szűk lett. Öt szoba, mondhatnánk (annyi volt), de hát ezek nem annyira szobák, mint inkább fülkék; a legnagyobb is, az utcára néző a földszinten épp csak elég volt a bútoroknak, meg a karácsonyfának, amikor elkezdtek azt is állítani. (James korábban csak hallott karácsonyfáról, É. vett először nekik.) Közel az egyetemhez – ez volt annak a lakásnak az erőssége –, egyre több diák költözött oda, egyre több autóval. A végén Eszterék már nem is tudtak parkolni, vagy csak nagy nehezen. Először ráépítéssel próbálkoztak, a tetőteret lehetett volna beépíteni, de hát beteg volt az egész lakás. (Tulajdonképp egy fél ház, amilyent

csakugyan munkásoknak építettek vagy száz évvel ezelőtt.) A vízvezeték a házon kívül, a falon futott lefelé, a fürdőszobát mindvégig nem sikerült szigetelni, a zuhanyozót jobb, ha nem használták, a konyha pedig szűk volt annyi embernek, különösen az egyre nagyobb fiúkkal. Valamit tenni kellett. James legszívesebben folytatta volna a dekorálást – magamra ismertem, én is ilyen makacs voltam Dombegyházon, fejezzük be előbb, aztán majd elcseréljük –, Eszternek azonban elege lett. É. már nem élt, akkor úgy volt, hogy talán tartósan kiköltözöm hozzájuk. (Ezt azért inkább Eszter képzelte, gondolom, James egy pillanatig se – én néha igen, néha nem.) Henry középiskolába készült (tizenkét éves korában váltott iskolát), Edmond ugyan szívesen járt az Alfred Suttonba, de Eszter már nem szívesen járatta oda. Mindez együtt elég volt, hogy kezdjenek a költözésről gondolkodni.

A Talfourd Avenue-ről kijjebb, egy másik „avenue"-ra költöztek, szép, családi házas környékre, amely azonban Eszternek (s tán nekem is) tetszett jobban, Jamesnek kevésbé, inkább semennyire. Pedig elég volt egyetlen séta – az egyetemi parkhoz most is közel maradtak, csak egy másik oldalán –, hogy az ember lássa-tapasztalja a különbséget. Jamesnek azonban épp ez nem tetszett, ez a különbség. Ami nekünk, európaiaknak (így mondták ott) természetes, sőt otthonos volt, az neki kietlen és értelmezhetetlen. Ház, aminek nincs jellege, miféle korból jön? „Pont, mint Németországban." (Tényleg jobban hasonlított a kontitnentális házakhoz, mint a „georgian" és „edwardian" kényelmetlenségekhez és, mondjuk ki, ócskaságokhoz.) Ezek a kényelmetlenségek és ócskaságok – pláne ha nagyobbat akartak belőlük – egyszerűen megfizethetetlenek voltak (hat év alatt a lakásárak a korábbiak négy-hatszorosára emelkedtek). A fiúknak mindegy volt, csak külön szobájuk legyen; addig emeletes ágyon aludtak egymás alatt-felett, s hogy ki hol, az mindig az aktuális erőviszonyok függvénye volt. Néha engem is megtűrtek, néha nehezen, néha nem – de nagyon megsértődtek, amikor szállodába mentem.

S készülődött Elliot György. É. őt már nem láthatta, neki már az új ház az otthona. Ha néha arra sétálunk, ahol régebben laktak, a két idősebb megáll egy pillanatra, hogy ráismernek-e a korábbi lakásukra. Én két pillanatra állok meg olyankor; engem sok minden odaköt. Elliotot azonban ilyesmi nem hatja meg; ő egyenesen megy az egyetemi parkba, libát, hattyút (és patkányokat – elvétve azok is előbújnak a vízparton) etetni. Elliot tud a legjobban magyarul és angolul; Elliot mindet tud. Az anyjával magyarul beszél, aztán az apjához fordul, s ugyanazt elmondja angolul, s most (2011) még négy éves sincs. Érdekes, nem fordít – Henryt és Edmondot is rajta lehetett kapni, hogy angolból magyarra fordítottak, ha elakadtak. „Figyelj", mondja az anyjának, aztán az apjának, *Listen* („idehallgass"). Politikai identitászavaroknak – mint Henrynél – meg nyoma sincs. Még. S nem is lesz talán.

Szerelem

1994 húsvét első napján az unitáriusoknál, a Koháry (azóta Nagy Ignác) utcában sokan voltunk. A lelkészi irodában csoportok álldogáltak és beszélgettek, jöttem-mentem. Az egyik csoportból kilépett egy középkorú hölgy; szemüvege szivárványszínűen

csillogott a fényben. „Szervusz, Tamás”, mondta, és mosolygott. „Nem ismersz meg? Én M. vagyok. Itt a névjegyem; ha kedved van, egyszer keress meg.”

Mintha villám csapott volna belém, csak álltam. A beszélgetés mintha elhalkult volna – én legalábbis már semmit sem hallottam belőle –, és mintha eltűntek volna körülöttem az emberek. Hirtelen magamban voltam, magányosan. Szorongattam a kezemben a névjegyet. M. A nagy, örök szerelem.

* * *

Szerelmes persze voltam már máskor is, mondhatnám, sokszor (melyikünk nem az, hébe-hóba). Akkorra már meglehetősen ismertem, hogyan kezdődik, borul virágjába, aztán múlik el. Sohasem ért villámcsapásként – mint most –, szép lassan bontakozott ki, sejteni lehetett már a közeledését is. Aztán, hogy rövidesen virágzani fog (érdemes volt vigyázni), de persze azt is tudtam, hogy szépen (ha néha lassan is) elmúlik, csak türelemmel kell kivárni a végét. Így hát már azt is megtanultam, hogyan kell a kezdetétől vigyáznom, nehogy maga alá gyűrjön. A szerelem, ha néha szép volt is, általában mindig rosszkor jött, akár csak a betegség. Jó volt, ha lehetett, valahogy megelőzni vagy tombolását csökkenteni. Egy-két nap, néhány hét – csak kivételes esetben hónapok –, utána túl voltam rajta, s mindig hálát adtam az eszemnek és az önuralmamnak, hogy nem vett teljesen erőt rajtam. Rendszerint (reméltem), nem vették észre; főként az illető hölgyek (fiatalok, idősebbek). És soha sem borította föl a házasságomat, a családomat (épp ez volt a küzdelem célja).

Az első szerelemnek, amelyre emlékszem, egy Piroska volt, szegény, a tárgya. Valami négy évesek lehettünk, gyógytornára jártunk Budán, az Alkotás és a Nagyenyed utca sarkán egy öreg ház negyedik emeltére, ahol egy nagy szoba tornateremnek volt berendezve; csikorgó parkettáján sokan gyakorlatoztunk, én is, Piroska is. Piroska kövérkés, szőke kislány volt, és én mindig lelkesen és földobva igyekeztem tornaórára (amit egyébként utáltam). Itt ismertem meg Piroskát – főleg azonban az érzést.

Minthogy sokszor kerített később is a hatalmába – Kunszentmártonra már tisztán, élesen emlékszem, a battonyai gimnáziumra nem különben –, és mert mindig szégyelltem nemcsak magam, de mások előtt is (főleg a szüleim előtt), lassan rájöttem, hogyan tudom leplezni. Igyekeztem közel kerülni Hozzá, de mindig semleges témával. Ha sikerült – valamit közösen alkotni, megoldani, fölépíteni, rendszerint elmúlt a veszély. Amit közösen csináltunk, elterelte a figyelmet – az enyémet legalábbis –, és mire vége lett a közös tényked ésnek, szép lassan el is szivárgott a szerelem. Felnőtt fejjel, hogy úgy mondjam, védettnek tudtam, éreztem magam.

* * *

Ez most nem ilyen volt – nem váratlan, lassan növekvő, szépen kivirágzó. Hanem mint a villámcsapás. Késő volt már akkor – ott, húsvét vasárnap az unitáriusoknál – óvatoskodni, ezt-azt kitalálni s mint menekülő valami tárgyat magam és üldözőm (a szerelem) közé tolni. Védtelen voltam. Bekerített, letepert.

M. nemcsak az első szerelem volt; azon könnyedén túllépünk, legföljebb nosztalgia marad utána, mint nekem a vásárhelyi könyv Gampe Júliától. M.-be többször, egymás

után szerettem bele. Első beleszeretésem nyolc éves korunkban esett meg, ugyanott, ahol most, 1994 húsvétján találkoztunk, majdnem ugyanilyen alkalommal: hittanra jártunk együtt (kötelező iskolai tárgy, de itt, a lelkészi irodában tartották a kevés unitáriusnak). Emlékszem, nagy bakancsban voltam, törölgettem a lábam az ajtó előtt, kicsúszott a lábtörlő alólam, egy barna kislány kinevetett. Előrement, én pedig csak utána. Ő volt M.

Aztán kitelepítettek, Kunszentmártonban kötöttem ki, elfeledtem M.-et. A szőke Csík Erzsitől kaptam szerelmes levelet, a piacon nézegettem egy kislányt, és egy fekete hajú-szemű testvérpár után járogattam tizennégy évesen. Aztán, hogy visszajöttem Pestre és elkezdtem konfirmációs oktatásra járni, a lányok közt megint megláttam M.-et. Barna haja és szeme volt, olyan tiszta arca (valahogy), fitos orra, írhatnám, de nem… ez nem jó kifejezés. A profilját nézegettem (ő nem vette észre, vagy úgy tett, mintha nem). Imádtam konfirmációs oktatásra járni, kiöltöztem, és vártam, hogy profilban helyezkedjék el. Néztem, ahogy beszélget, nevetgél (a 'vihog' nem lett volna méltó hozzá), jól szerepel (nem a legjobban, de annyira azért igen, mint én). Lefelé az emeleti lelkészi hivatalból a lépcsőn néha együtt mentünk (igyekeztem), a kapuban aztán ő („Szia, Tamás", közömbösen, hogy fájjon) balra el a Szent István körút felé, én meg jobbra magányosan a Hold utcán végig a Széchenyi utca felé.

A konfirmációkor mi tizenhat évesek voltunk. (Az unitáriusoknál akkor még nem volt divatban a tizennégy éves kor, a tizennyolc meg már késő lett volna, többek közt a továbbtanulás miatt.) Ő a lányok sorában állt (mit állt, lebegett, lengett, hajladozott, mint búzavirág a mezőn, a szélben), én a fiúk sorában, súlyos rögként (szinte bújva, hogy annál többet nézhessem őt). Fehér kiskosztümben volt, finoman vette a kelyhet a kezébe (ehhez van egy megfelelő mozdulat, ő tudta), aztán, hogy a pap tovább lépett, lesütötte a szemét (ó!). A konfirmáció utáni nyüzsgésben láttam a szép, nagy virágcsokrot a kezében, apját – egy magas, szokatlanul barnás bőrű, sudár férfit –, az anyját fekete kosztümben és az öccsét. Hallottam, hogy Zolinak hívják (kisebb volt nálunk, ő is barnás bőrű, szorgosan járt hittanra).

Továbbra is bújtam a templomot – néha föltűnt. Megszólítani nem nagyon akartam – igazából nem is mertem –, vagy csak közömbösen és esetlenül, mint afféle kamasz. Rendszerint egyedül járt templomba (ez sem tűnt föl), sokszor a fehér kosztümjében. Elhatároztam, hogy most már tényleg megszólítom, utána eredtem, de közben elhagyott a bátorságom. Így hát csak követtem, messzebbről, hogy észre ne vegyen (elsüllyedtem volna), mégis elég közel, hogy szem elől ne tévesszem. Elgondolkodva lépkedett, lóbálta a fekete retiküljét végig a Nagy Ignác utcán, keresztül a Szent István körúton, be az Új-Lipótvárosba. Itt megmeredtem, ide én még sohasem léptem; ez nekünk, akik a Szent István körút páratlan oldalán és attól délre laktunk, ismeretlen, szinte tiltott terület volt. Egy-két osztálytársam járt ugyan innen is a Szemere utcai iskolába, de a körút világokat választott el egymástól.

M. mit sem tudva minderről (vagy mit sem törődve vele) már a túloldalon volt, ment, ment tovább – a kiskosztüm egyre messzebbre villogott tőlem –, rászántam tehát magam, és lopakodtam utána tovább. Be a Visegrádi utcába, végig rajta, aztán elég sokára balra egy keresztutcába, ott tovább, míg egy ház kapuja el nem nyelte. Most

már közelebb merészkedtem: a Balzac utca volt. Balzac – a nevet ismertem; de attól kezdve nekem nem írót, hanem szerelmet jelentett.

Legközelebb – nem vallottam be a kirándulást –, mintha mi sem történt volna (gondolom, fahangon) meghívtam pingpongozni. Vidám társaság verődött össze az unitáriusoknál, és pingpongozni Filep Imre, a lelkész is szeretett (a nagy, terjedelmes testével is fürgén mozgott). Délutánonként M. is megjelent, jól játszott, örült a társaságnak. Ez alkalom volt az együttlétre, s hogy tartós is legyen, a barátaimat is hívtam. M. nekik is tetszett, mind produkáltuk magunkat. Sajnos, mások bátrabbak voltak, mint én; M csicseregve búcsúzott el, kísérgették (én hoppon maradtam a nagy érzelmekkel). Még jó szerencse, hogy nem teljesen, mert néhány nap múlva, iskolába menet megint találkoztam vele. Akkor kék kabátot hordott és kék svájcisapkát hozzá, a sapkán a Kossuth Zuszsa Gimnázium jelvénye a közeli Markó utcából. Aha, odajár – attól kezdve igyekeztem ahhoz időzíteni a saját iskolába menetelemet. (Ami nem kis teljesítmény volt, tekintve, hogy nekem aztán még föl kellett érnem, át a Moszkva téren, a Böszörményi út végére, s utáltam késni. Szív és ész, mint szokott, küzdött bennem.)

Egyszer táncoltam is vele. Ez a szalagavatón történt, ahová meghívtam, ő pedig visszahívott az övékre. Táncolni vele olyan volt, mintha kifeszített íjat tartottam volna a kezemben (a karomban nem – nem volt odabújós, illetve…); könnyed, lebegő, örömteli, de távolságtartó. Akkor hazakísértem, és dühvel vettem észre, hogy egy másik fiú is ráragadt; ezt a fiút, ügyelve, hogy ne látsszék nagyon, haza is kísértem, hogy eszmét cserélhessünk M.-ről. Megnyugodtam – de csak átmeneti nyugalom volt. Elemér barátom – nyáron együtt dolgoztunk, télen meg pingpongozni jártunk –, bizalmasan elmesélte, hogy M. búcsúzáskor megölelte, sőt meg is csókolta. Elemér imádott nagyokat mondani; társasági történeteit hittem is, nem is. De ezt elhittem. És azzal vége.

Ettől kezdve nekem M. nem létezett többé. A tájára se jártam a helyeknek, ahol találkoztunk, vagy akár csak találkozhattunk is volna; még az alkalmakat is kerültem, hogy hírt halljak felőle. A nevét (különleges neve volt, ami szokványosan kezdődött, de váratlan véget ért, mint a „szerelmünk") sem akartam hallani, mélyen lenyomtam a tudatom alá (ó, jóga, ó, önszuggesztió!). Csak egyszer bukkant elő még, egy moziban, a filmvásznon, ahol az egyik színész egy villanásnyit emlékeztetett rá. Ez akkor úgy ért, mint amikor a lyukas fogba nyilall a fájás – napokig nem felejtettem el, a filmet újra meg újra megnéztem, de a színésznő nevét elfelejtettem. M. nincs többé. Gondoltam én.

* * *

De persze volt, nagyon is; és most itt volt a kezemben a névjegye. Sőt, most ő szólított meg, és ő adta oda. Egyszerre gyerek lettem, szégyenlős és szerelmes kamasz; nem tudtam, hogyan és hová dugdossam ezt a névjegyet. És a névjegy még hagyján, de néhány hét múlva fölhívott. Ki az, kérdezte É. – gyanútlanul a másik szobából –, én meg csak fogtam, fogtam a telefonkagylót, és nem tudtam mit válaszolni. Se egyiküknek, se másikuknak.

Ott álltam a Nagybányai úton, a lakás közepén, amit annyi ambícióval, akarattal, energiával, odaadással építettem. Ahová vissza akartam térni, hisz ezt a környéket ismertem még a háború előttről. Ahová elégtétellel tértem vissza, a Kapy útról leeresz-

kedve a Pasarétre – én kerültem fölül –, ahol az É.-val gyűjtött és a családomtól örökölt néhány bútor kezdett már egészen az enyém, a miénk lenni. Eszter ott tanult hátul a kis szobában, vagy épp lógott a barátaival valamerre. A könyveim, az íróasztal, a számítógépem. És akkor tessék, M. visszatér. Ő keres, ő hív. „Mi az, Tamás?" kérdezte kissé értetlenül. „Ki az?", kérdezte É. türelmetlenül.

Csapdában voltam, ráadásul pánikban is – nem, a „pánik" nem megfelelő, inkább elvesztettem a fejem –, a szerelem, amely most kivédhetetlenül elborított, nem engedte, hogy józanul gondolkodjam. Ez zavart, kapkodást, magyarázkodást és rejtőzést jelentett. M. nem Pesten (nem Magyarországon) lakott; rövidebb időkre jelent meg itt, hosszabb időket töltött távol innen. Ez olyan volt, mint amikor csillapítót vesz be az ember, s enyhül a fájás, legalább egy időre. Azalatt föllégeztem. Annyira azért nem, a húsvéti találkozás édes érzése még elevenen sajgott, mint gyerekkoromban, nyomozni kezdtem. (Az Oktatáskutató csak egy lépésre volt a Balzac utcától, nem került sok időbe úgy ebédszünet táján és ürügyén.) A telefonkönyvben kezdtem (akkor még volt), semmi. M. szép és különleges nevét megtaláltam ugyan, de az az öccséé volt – s hogy őt kérdezzem, arra még mindig nem volt bátorságom. Akkor elmentem a Balzac utcába, ahol azóta sem jártam, vagy negyven éve. A házat megismertem (megismerni véltem), a nevek a kapualjban („Kit keres?", szóltak rám az óvatos lakók), de az ő nevét nem találtam. Aztán (bolond, bolond) körbejártam a környező utcákat, és lassan már az összes névtáblát végigböngésztem. A nevét (mint kiderült) nem ismertem föl, a férje neve volt kiírva; és egy-két házat még így is kihagytam, azt például, ahol az anyja lakott (szintén kiírva – hát én nem vettem észre).

A helyzetet M. oldotta meg. Mikor megtudta, hol dolgozom, telefonált, hogy bejön. Jaj, azt ne, gondoltam, hogy hirtelenjében minden kiderül, s én a szégyenemben elsüllyedek. Helyette valami presszót kerestem, de izgalmamban nem találtam a környéken. Végre megállapodtunk egyben, hallgattunk egy darabig, aztán megkérdezte, hogy miért pont itt. „Hát hol?", kérdeztem, „Itt, meg itt, meg itt." „Te mindent tudsz?", kérdeztem, némi sértődéssel. „Mindent nem. De száz éve lakom itt, hát ennyit csak tudok."

Szóval mégis csak itt. Hát persze, egy percre a Victor Hugótól, azt az utcát is bejártam. Hazakísértem, „Nem jössz föl? Te nem fogsz kompromittálni…" Hirtelen nem értettem, mit beszél. Én föl? Őt? Kompromittálni? Özvegy volt, az első férjétől pedig már rég elvált, de az eredeti lakásukat nem cserélte el. Ültem a nappaliban a kanapén, mint egy megszeppent diák. „Teát kérsz, vagy kávét?" Ki sem mertem menni a konyhájába – olyan közel hozzá –, csak visszakiabáltam, már nem tudom mit. Csak zúgott, lángolt, tűzbe borított, elsodort. S most, annyi év múltán – távolságtartó, mint a kifeszített íj – M.-et is.

* * *

A kardot – amit magunk közé akartam fektetni (ó, praktikus Trisztán!) – először M. találta meg, és Öko-Fórumnak hívták. Valami vállalkozásban vagy alapítványban, egyesületben gondolkodott, olyanban, amiben otthon is dolgozott, és amihez alaposan értett. (Vegyésznek tanult *anno* az egyetemen. Vegyész? Egy szép lány? Nem értettem, szerintem az csak irodalmár lehet, de tudomásul vettem – mit nem vettem én akkor

tudomásul tőle?) „A közös gyerekünk", találta mondani M., és hívott, hogy a barátainak és támogatóinak – akiktől az ötlet eredt – bemutasson.

A környezetvédelem nekem akkor sem volt a szívem csücske, azóta sem az, tudtam, hogy fontos, de addig nem éreztem. M. tette fontossá nekem; az, hogy M.-mel összeköt (mint egykor a pingpongozás). A zürichi repülőtéren már várt; arra eddig sohasem jártam, ő otthonosan mozgott. Mint két egymásra talált kamasz, hirtelen keresztülmásztam a rézsün (nem tudom, hány kimért svájci meredt ránk), ahelyett, hogy a lépcsőn mentem volna; M. utánam. Zürich előkelő volt, de kisszerű is; nem valamiféle birodalmi város (mint vártam, talán addigi tapasztalataim alapján), hanem polgári – majdhogy nem kispolgári. Egy kávéházba ültünk be, az is olyan kispolgári volt (a *kapucine*rt ismerték, a *cafe melange*-ot nem). „Hát nem tudnak itt franciául?" (Én sem tudtam.) „Nem tudnak", nyugtázta M. Kapucinert ittunk tehát (bár nekem mindegy lett volna, bármit itat velem). M. ugyan nem kávézott – már csak elvből sem (környezetvédelem) –, de nekem most elnézte. Vonattal – ó, csodálatos svájci vonatok, ó, szomorú, koszos alföldiek) – Luzernbe utaztunk.

Anyám holtáig őrizgetett egy képes albumot (É. nem szerette, ezek után érthetően), Graubünden kantonról. A borítóján hófedte hegycsúcs – anyám holtáig a hegyek közé vágyott, vissza Erdélybe –, talán a Mont Blanc, benne fekete-fehér képek turistáknak. Kislány korában nyaralt vagy telelt ott egy református misszióval. Ez itt ugyan a katolikus Luzern volt, nem Graubünden (azt sem tudtam, merre van, azóta sem néztem meg), mégis valahogy (no persze) a graubündeni képeskönyvre emlékeztetett. Ha emlékeztetett valamire – ha emlékeztem egyáltalán valamire. Megérkeztünk a vasútállomásra, átmentünk egy hídon, egyszerre ott álltunk a tóparton. Távolabb egy templom, arrafelé indultunk. „Ide jöttem, mikor apám meghalt", mondta M. (afféle félig hitehagyott unitáriusként ő sem volt nagy templomjáró). Mentünk tovább. „Erre szeretett fölsétálni a férjem, mutatta, amikor már nagybeteg volt." Aztán a tó túloldalán megmutatta a házat, ahol laktak, s ahol ő a kisebbik fiával még most is lakott. Kártyás beléptető – ilyent akkor én még nem láttam. „Ezt már mind én vettem", dicsekedett, amikor meghalt, átrendeztem a lakást." „Ebben az ágyban halt meg", mutatta (egy hajszálnyit már sok volt). „És itt fogsz te megszállni", nyitotta ki az egykori gyerekszoba ajtaját.

No azt azért már nem, nem bírtam volna ki. Inkább szállodába mentem, és gyorsan ki is fizettem, nehogy M. megelőzzön. Ezen megbántódott. „Mindenkit itt szállatok meg", mondta később (de én nem vagyok mindenki!). Volt munkahelyén – friss nyugdíjas volt, nekünk akkor elképzelhetetlenül magas magánnyugdíjjal – szívesen látták, láttak, egy környezetvédelmi cégnél. (Akkor nem értettem, mi az, a németüket különben sem nagyon értettem.) Aztán jöttek a magyarok, számosan. Kellemes, konszolidált, tartózkodó férfiak és nők, kint élő magyarok, akikkel M. egyébként különösen nagy kapcsolatot nem tartott (időnként lelkes magyarságomat is némi távolságtartással figyelte). Most azonban ez a kezdeményezés – a környezetvédelem – sikeresen összekötötte őket, és engem velük. Elfogadtak, könnyen szót értettünk, mintha együtt nőttünk volna föl, vagy mintha én közöttük (M. biztonságosan mozgott nálunk idősebbek között). „Ez volt a titkos vágyam", súgta a sikeres megállapodás után;

valamennyi támogatást kapott, hogy az alapítványa Pesten indulhasson. (A közös gyerekünk, gondoltam én.)

M. fáradhatatlanul szervezett, kijárt, kilincselt – különösen a bürokrácia útvesztőiben volt nagy. Nem röstellt naponta kétszer-háromszor benyitni ugyanahhoz a bírósághoz, később ugyanabba a polgármesteri hivatalba. Míg mi, itt Pesten edződve – pláne az Oktatáskutatóban mint egykori „ellenállók" – már rég odavágtuk volna, bürokráciát kiáltva, M. kitartóan (nem mindig türelmesen, az igaz), nem szégyellt kilincselni. S ez a türelem – nekem már-már kicsinyesnek is tűnt – persze meghozta a gyümölcsét, különösen ha férfiak intézték az ügyeit. Végül rámosolyogtak és föladták. M. ugyan nem tanulta meg, hogyan flörtöljön velük – itthon sokszor az sem ártott, tudtam a házépítés óta –, de a szándékai kikezdhetetlenek voltak, bár sokszor naivak, és ez egy idő után még megejtőnek is bizonyult. Alapítványt csinálni a kilencvenes évek közepén nem volt nagy dolog, főleg ha pénz volt hozzá (még ha nem is vagyon). Az, hogy „svájci pénz", Magyarországon varázsütésként hatott, és nem csak a magyarokra. A svájciakkal, ha lehet, még jobban megérttette magát (a németje jó volt, bár nem valami szép); mindenáron segíteni akartak, M. pedig hiteles partnernek látszott, az is volt.

Egy valami volt még hátra, s ezt nem is tudta (tudtuk) megoldani az alapítvány tizenöt éves fönnállása alatt sem; s ez az elhelyezés volt. Kellett, kellett volna valami iroda (székhely, bejegyzéshez), ennyi pénze azonban nem volt, s erre egyik támogató sem adott. Az Oktatáskutatóban is csak ideig-óráig tudtam helyet biztosítani neki; a Syracuse-i Joe Julian amerikai demokrácia-központjának is csak ideiglenesen tudtam. Amellett a környezetvédelem az oktatáskutatósoktól távol állt. A hazai „demokratikus ellenzéknek" a zöldek túl zöldek voltak, politikai értelemben, az MDF-eseknek meg túl radikálisok. M.-től ugyan távol állt mindkét extrémség – itthoni ismerősei inkább a szabaddemokratákhoz húztak, a kintiek inkább az MDF-hez –, sőt, valljuk be, a politizálás általában is (ehhez túlságosan természettudományos volt). A környezetvédelem ilyenformán, csakugyan „közös gyerek" lett. Én próbáltam közelebb tolni az oktatáskutatósok érdeklődéséhez (kevés sikerrel), ő, ha véleményt nyilvánított, inkább jobboldalinak látszott. Véleményt azonban ritkán nyilvánított, különösen mikor rájött, hogy az Oktatáskutatóban egyébként jó lenni, csak találjon közös érdeklődést az ember.

Ha józanul és praktikusan – amilyen ő volt (a könyveit ábécé sorrendbe rakta a könyvespolcán) – az alapítvány dolgaival foglalkoztunk, ő mint alapító s én mint kuratóriumi elnök, semmi baj nem volt. (Trisztán kardja jó szolgálatot tett.) „És egyébként?", nézett aztán föl a könyvelésből vagy egy újabb program megszervezéséből. Engem pedig ismét lángba borított a vihar. Nem, nem volt sem józan, sem praktikus (vagy én nem voltam az), és mindegy, hogyan rendezte a könyveit a polcán. M. volt, az elveszett és megtalált; egy másik út, ami előttem fölnyílt (vagy csak fölnyílni véltem?); valami, amit elvesztettem (tán eltévesztettem az egész utat, az egész életet?); valaki, aki végre, végre itt volt és itt is akart maradni velem.

* * *

A sárkányt, a bennem lévőt, bennem fickándozót már-már megszelídítettem (azt hittem), már-már túl vagyok a nehezén, már-már múlóban a szerelem (de jó lett

volna), amikor É. rájött (lám, lám). Úgy érezte – ki is mondta, fejemhez is vágta –, hogy becsaptam, hogy kihúztam a lába alól a talajt. Hogy elhagytam őt és a „zászlót", hátat fordítottam a „szövetségünknek", és menekülni akarok mindattól, amit közösen fölépítettünk, ami bennünket összeköt. Elvesztette a fejét, úgy érezte, elveszti az egzisztenciáját – mindazt, amire épített. Mit szerelem? Felelősség! Vállalás! Nem ezt mondtad? Nem erre esküdtünk? (De persze, igen.)

Ez elviselhetetlen volt, különösen mert az eszem neki adott igazat (csak hát… csak hát a szív). A csapdából, amelybe estem (Magadnak köszönheted! – De hát nem vagy így boldogabb?) úgy próbáltam kivergődni, hogy elköltöztem Zsuzsihoz (Kókai Péterné). Zsuzsi és Péter régi ismerősök voltak még a Pasarétről. Zsuzsi is a megközelíthetetlen széplányok közé tartozott (akik nem nekem voltak szépek persze). Julika, az unokatestvérem közvetített, és Zsuzsi szívesen fogadott. Több hónapig laktam náluk, szerettem őket, azt a házat és a környéket (a barátság, amely azóta összeköt, máig szoros). Zsuzsi hajnalban kelt, szeretett sötétben, hóban, kihalt utcákon kutyát sétáltatni, magában lenni; aztán frissen és pihenten hazaérkezett, és a konyhában reggelit készített. A konyha a földszinten volt, én az emeleten. Jöttem lefelé, már a lépcsőfordulóban éreztem a frissen főtt kávé illatát. A szépen lakkozott lépcső, az oszladozó félhomály fönt, a derengő fény a konyhában, meg a kávéillat; ma is érzem, ha meglátogatom.

A kedves beszédű és érzelmes Zsuzsi – ebben anyai családomra emlékeztetett –, meg a kedvetlen Péter, aki azonban jó kedvre derült, figyelmes lett és igen tájékozott volt, amikor együtt voltunk, fokozatosan könnyítették a helyzetet. Úgy éreztem, kicsusszantam a csapdából – sőt, sok minden másból is, ami az utóbbi években rám rakódott. Úgy éreztem, hogy újra kezdhetek mindent, vagy legalábbis józanabbul mérlegelhetem a dolgot. Egy kis szobában laktam, fönt az emeleten, antik bútorok között, legkedvesebb könyveimmel. Most mindent végiggondolhattam; s ne feledjük, ott volt a tavasz, az ablakom alatt épp virágzott egy gyümölcsfa. Zsuzsi a kertben dolgozott, a ház körül, talán úgy érezte, egy régmúlt családi hangulat tér vissza. Péter újságot olvasott, nemrég kapott agyvérzése miatt nehezen mozgott, néha segítségre szorult. Én mintha nem a vendégük, nem is a rokonuk – valami fiatal ismerős (egy elvesztett gyerek? egy megkerült unokaöcs? egy nem létező jó testvér?) lettem volna. S nekem ők a család, amibe szívesen tartoztam volna – ha abba tartoztam volna bele.

S közben a tűzvész – Zsuzsi és Péter tudta, megértett, izgult értem – lassan szelídült, még forró volt, még nagyon meleg, még meleg, de csillapult. Tavasz a kertben, virágzó fák, szelídülő meleg, amely érzékennyé tett, bár józanul kezdtem látni; ezt hozta az a tavasz. Láttam az utat, amin eddig mentem, lassan eszembe jutottak a célok is, amiket magam elé tűztem, amihez É.-t választottam (vagy inkább ő engem). Meg a család, a közös évek, iskolák, törekvések, hiedelmek és csalódások. S főként amit elértünk, ha nem is sok, de a miénk. Amikor aztán fölfedeztem egy hűtőgépet arra Zsuzsiék felé – használtat, jó állapotban jutányosan –, s eszembe jutott, hogy ez Szarvasra lenne jó, akkor ráébredtem, hogy már az eszem diktál, nem a szívem. Fogtam a hűtőgépet, és hazamentem. Sok minden elmúlt; a hűtőgép azonban még ma is megy.

* * *

(„Ezt a részt kihagyom", mondtam K-nak. „Írd csak meg, ez is hozzád tartozik. Milyen ember az olyan, akinek nem volt legalább egy nagy szerelme? Ha későn jött is". Jó, megírtam.)

Intézet és egyetem között

Az 1998-as választások után sok korábbi („rendszerváltó") ismerősöm került ismét hivatali pozícióba; olyanok, akiket még az Antall-kormány idejéből ismertem. Mint lenni szokott, az egy nappal korábban még nagy hatalmú tisztviselők most szó nélkül szedték a sátorfájukat; velük mindazokat a kellemetlenségeket, huzavonákat és súrlódásokat, amelyek a minisztérium és az Oktatáskutató között kialakultak, megtörténtek. Az intézet ezekből általában semmit vagy csak keveset érzékelt – azt sem tőlem, hanem tagjainak más, minisztériumi kapcsolatai révén. Vezetői értekezleteket hetente tartottam. De azokon (majdnem) soha sem aktuális minisztériumi kellemetlenkedésekről, néha fenyegetőzésekről számoltam be, hanem mindig a saját teendőinket terveztük előre. Mivel utódaim – meg kollégáim más intézetekben (pl. Közoktatási) – nem így csinálták, ezért mihelyt kitettem a lábam, egyszerre felhőkben kezdtek szállongani az intézetet ért fenyegetőzések és minisztériumi kioktatások. Én ezekből mindig előre igyekeztem menekülni.

Most is. Új minisztériumi tisztviselőkkel dolgozni – ezt már megszokhattam, megszokhattuk – mindig könnyebb is, nehezebb is, mint az elődeikkel. Az együttműködésnek markáns szakaszai voltak. Az első szakaszban, amikor az Oktatáskutatót irányító tisztviselő még bizonytalan volt a posztján, kereste az intézet és munkatársai támogatását. Ennek azonban különösebb fontosságot soha sem tulajdonítottam; jól esett, ha így volt, de nem számíthattam folytatásra. A második szakaszban az erőviszonyokat méregettük és próbálgattuk. Az Oktatáskutató mindig arra törekedett, hogy a kialakult gyakorlat és az alapítók (Pozsgay és Gazsó) szándéka szerint miniszter közvetlenek maradhassunk. Ez a gyakorlatban persze azt jelentette, hogy a (mindenkori) főigazgató igyekezett a miniszter közvetlen körébe férkőzni, abba beletartozni – aztán vagy sikerült, vagy sem. Ez a stratégia azonban meglehetősen kockázatos volt. Mindig fönnállt a veszélye, hogy a miniszternek valamiért nem leszünk fontosak, hogy nem sikerül vele elfogadtatni, mit segíthet (segíthetne) a munkájában az intézet. Ha ez bekövetkezett – és gyakran következett be –, akkor hoppon maradtunk. Igaz, nem nyúltak hozzánk, nem telefonáltak ránk, nem utasítottak – legföljebb kértek, hisz a miniszteré voltunk –, viszont az ügyeinket sem pártfogolták és nem menedzselték. Kutatónak nem volt rossz az Oktatáskutatóban; de az ügyintézők gyakran panaszolták föl ezt az *ex lex* állapotot.

Az új apparátust – Pokorny Zoltán vezetésével – persze újra meg kellett tanítani minderre; de vigyázat! Úgy, hogy ne vegyék észre, mintha maguk jöttek volna rá. Ehhez nem mindig voltam elég ügyes, holott épp a főigazgatón fordult meg a dolog. Most viszont, úgy éreztem, nekem áll a zászló. A minisztérium új vezetősége fogadást rendezett – beiktatásuk alkalmából –, engem is meghívtak (vagyis, gondoltam, az Okta-

táskutatót). Az ilyen fogadásokat persze nem a Szalay utca levegőtlen és rosszul világított épületében rendezték, ott nem lett volna hol. Inkább a szomszédos Kúria épületében, amely a Rákosi-kor beköszönte óta többé már nem a legfelső bíróság otthona volt – noha mint fő hatalmi ágnak neki épült az országházzal szemben, a Kossuth téren –, hanem pártintézet, galéria, néprajzi múzeum (sugallva, mennyivel fontosabb hivatkozás „a párt" és „a nép", mint „a törvény" és „az igazság"). A mindenkori oktatási-művelődési minisztérium ragaszkodott – mai napig (2011) is ragaszkodik – e könnyen ölébe hullott ajándékhoz, ehhez a méltóságos épülethez; központi díszudvarán rendezték tehát a fogadást.

Beléptem. Régen jártam már ott, még valamikor Gál László, a „rettenetes Laci bácsi" idejében. A lépcsővel szemben a fogadottak és a fogadók, köztük, újabb kori szokás szerint fekete ruhás pincérek tálcán italokkal. Jól eső érzés volt látni Hámorit (még a Rektori Konferenciáról ismertem az 1990-es évek elejéről), találkozni Ernst Gézával, aki a kulturális minisztérium államtitkára lett (korábban egy projektünket finanszírozta magánalapítványából a Kárpát-medence kisebbségeiről). A közoktatási helyettes államtitkár Szemkeö Judit lett, őt meg Andrásfalvy, illetve Mádl minisztériumából ismertem meg, a közoktatásról; É. az édesanyjával tanított egykor a Trefortban. És persze a csöndes beszédű, hangsúlyosan udvarias Pokorny, a Rákóczi Gimnázium egykori diákja, ahol É., nyugdíjazásáig igazgató volt, s ahonnan idősebb és ifjabb alumnusokat – köztük Pokorny Zoltánt is – ismerni lehetett. Mondtam, milyen meglepetés egyszerre ennyi ismerős arc. „Kellemes vagy kellemetlen?", kérdezte kis félmosollyal Szemkeö Judit. Persze, hogy kellemes, gondoltam (mondtam is).

A következő hetek és hónapok még mindig az egymás kerülgetésével teltek el (inkább én kerülgettem őket, mint ők az Oktatáskutatót – de azért az utóbbi is előfordult). Még mindig várakozással és reménnyel; mert hogy az intézet és a minisztérium kapcsolata hogyan alakul, ezeken a hónapokon nagyon is múlott. Megszoktam – meg kellett szoknom –, hogy a Kádár-rendszertől eltérően most a minisztériumok fölértékelődtek; s ennek külső, látható jelei is voltak. (Gondolom, a minisztériumi gazdaságisok egymást is utánozni próbálták, rendezkedésre és felújításra pénzt szerezve, akár kuncsorogva is.) A Szemere utca és környékének tisztviselői hetek alatt látványosan kicserélődtek; már a Kossuth téri metró megállójában látható volt. A korábbi szürke és idősödő tömeget – hízásnak induló testek, nyúzott arcok – most a fiatalság váltotta föl: öltöny minden mennyiségben, kosztüm persze a nőkön, nyakkendő és virító ingek, blúzok az újra divatba jövő aktatáskákkal. Két fiatalember a Báthory utcában fontoskodva haladt egymás mellett, egyik kezükben a kötelező aktatáska, a másikban maroktelefon. Mindketten telefonáltak, miközben mentek; hirtelen az a benyomásom támadt, egymással beszélnek.

A miniszter rezidenciáján is meglátszott a változás. Hol volt már Pozsgay egykori katedrálüveges bejárati ajtaja! (Azt is utáltam eléggé.) Most mindenütt kabinetirodák készültek, az előszobának is előszobája volt, sőt már a folyosóra is csengővel lehetett csak bemenni. (Ajtót sem nyitottak, azt is távirányították.) Hol voltak a bizalmas (kádári) összekacsintások titkárok, titkárnők, meg a jól ismert ügyfelek között? A súgás, hogy „Nagyon elfoglalt az öreg", és: „de azért megpróbálom"? Új, ifjú arcok tűntek föl, akiket nem ismertem, és azt sem várhattam el, hogy ismerjenek; Magyar Bálint mi-

nisztériumában rendszerint kihúzott inggel és nadrágban, Pokorny minisztériumában inkább fehér blúzban, sötét aljjal. Tettetett udvariassággal kávéztattak – hol elfogadtam, hol sem –, de a folyosón kínáltak helyet, amely az előszobának is az előszobája volt. Várakoztam és nézelődtem.

Pokornynak örültem; friss arc, új hang. S persze örültem – nagyon is – a Fidesz győzelmének (meg az MDF-ének – kereszténydemokratáknak és kisgazdáknak kevésbé). Már Szarvasról (nyár volt) faxoltam Pokornynak, gratulálva, és ez nem csak a főigazgató kötelező (esetleg fölösleges) udvariassága volt új főnöke iránt; annál több, lelkesedés. Az új miniszterre most a folyosón várakoztam; Köpeczinél, Mádlnál a titkárságig is eljutottam, már csak egyetlen ajtó, Fodor Gábornál és Magyar Bálintnál legalább a titkárság titkárságáig, két ajtónyira a minisztertől. Sebaj, fölfedeztem s méltányoltam, hogy Pokorny az elődeit kitáblázta végig a folyosón, Eötvöstől, becsülettel, Magyar Bálintig. „Ő is oktatási miniszter volt, nem?" – jegyezte meg, amikor rácsodálkoztam. Szóval vártam.

S akkor egyszerre kisebb delegáció suhogott el előttem (háttal álltam, a minisztereket nézve a falon), valami fontos emberek, hallottam a lépteikről. Végigmentek a folyosón, egészen a legbelső sarokig. Ott nyílt a miniszter dolgozószobájába egy közvetlen ajtó, oda egyenesen be. Most már hátranéztem – ez azért valami. Az eltűnő alakokban pályatársaimat véltem fölfedezni; olyanokat, akiket a minap Fodor Gábor, majd Magyar Bálint körében láttam, korábban Gazsó, majd Andrásfalvy körül. Most ide, Pokornyhoz, közvetlenül. Kissé elment a kedvem (s ezt, kivételesen, az Oktatáskutatóban is elmeséltem).

Nem rájuk nehezteltem – Pokornyra. Úgy véltem, hogy az első lépésektől kezdve elhagyja a zászlót, egy megújuló és megújítandó oktatásügy emelkedő zászlaját. Meg úgy is éreztem, hogy ezt a neheztelést – a minapi fogadás után, de egyébként is – megengedhetem magamnak. Mint harcos, akin nem fog a fegyver, de azért tudja, amit a fiatalabbak nem: hogyan támad és ügyeskedik az ellenfél. A hirtelen pálforduló tisztviselőknek – akik egy konferencián most alázatos bátorsággal harsogták, hogy „a fiatalságé a jövő" – hangosan és egyértelműen odaszóltam: „Még nem voltak öregek, mi viszont voltunk már fiatalok." Soha olyan bátor és egyértelmű nem voltam, mint akkoriban. Nem ártott volna pedig egy kis óvatosság, még ha udvariasságba csomagolva is. Oktatáskutatós elintézendőink voltak.

* * *

Gál András Levente – zömök, hízásnak indult fiatalember, telve lobogó energiákkal és gyakran félreértett (még gyakrabban félremagyarázott) jó szándékokkal – fölkeresett a Victor Hugóban. „Professzor úr, kérlek", mondta, akkor Pokorny kabinetfőnökeként. Én pedig: „András, kérlek", tán nem kellett volna. De ismertük egymást Debrecenből, ahová az általa alapított és menedzselt DOSZ (Doktoranduszok Országos Szövetsége) képviseletében érkezett, s ahol engem kértek, adjam meg neki a szót. Gál tudta, hová húzok, és tudtam, hogy ő tudja; így persze könnyebb volt. Most az Oktatáskutatót akarta elhelyezni a Victor Hugóból; „Majd felpörgetjük", bíztatott, mint később is, sokszor.

Épp időben; a gazdaságisunk már képtelen volt az egyre emelkedő bérleti díjat fizetni, csúszásban voltunk, felszólításokkal, s az előző minisztérium csak azért nem

mondta föl a bérletet, mert épp csomagoltak. Gál András Leventének – „a három nevű", jegyezték meg a háta mögött – épp ilyen föladatok kellettek, az ilyenekben nagyot alakított. Legambíciózusabb terve az volt, hogy az Oktatáskutatót a Mária Terézia laktanyába költözteti át.

Egy pillanatra elhűltem. A Mária Terézia laktanya fogalom volt (azoknak magyarázom, akik nem tudják, mint én, mint mi), ötvenhat hősi és szomorú napjainak-heteinek szimbóluma, amit akkor Kilián Laktanyának hívták. Később, hogy elfelejtődjék, ami ott és a közelben (Corvin tér) történt, borozót, vállalkozásokat, üzleteket nyitottak benne. (Még bútorboltot is az egyik pincében, jó állapotú, bár vacak stílbútorokat vásároltunk ott É.-val, amikor Dombegyházra költöztünk). Oktatáskutató? A Mária Teréziában? Hát ezt nehéz volt elképzelni. „Ráérsz, professzor úr?", kérdezte sebbellobbal Gál András. „Mondjuk, este nyolckor?"

Szívesebben mondtam volna nem-et mint igen-t; másnap hajnalban utaztam Debrecenbe (a kedd-szerdákat az egyetemen töltöttem). É. mindig meg volt sértve, ha későn értem haza; nem Debrecent kifogásolta, hanem az Oktatáskutatót. („Ahelyett, hogy kicsit velünk is törődnél…"). Persze, azért ráálltam. S este nyolckor – életemben először (lehet, utoljára) – átléptük a Mária Terézia küszöbét (tényleg lépni kellett egy nagyot).

Gál mutogatta, mintha máris az övé lett volna, s ezen persze azt értette, hogy az oktatási tárcáé. Nem nagyon zavartatta magát a puszta tényen, hogy a Mária Terézia felől a Vagyonkezelő még nem döntött; „Majd szólunk X-nek… Megmondom Y-nak… Már oda is szóltam…" (este fél kilenckor, maroktelefonon). Csak fél füllel figyeltem rá; a Mária Terézia lenyűgözött. A múlt nagysága, éreztem mindenünnen; ez áradt felém a méteres-másfél méteres vastagságú falakból, a boltívekből és az itt-ott annyi balszerencse közt is megmaradt kőpadlóból. Nemcsak a múlt vitézsége, hanem emelkedettsége és büszkesége is. Ilyen legénységi hálók! Ilyen tiszti szobák! A boltívekkel elválasztott-összekötött termek, bár agyonfaragták őket, nem is ötvenhat emlékét árasztották, hanem egy múlt dicsőségét, amelyre ötvenhat is apellált. Az udvaron koszos furgonok, teherautók; mégis ki lehetet venni egykori lovak halk nyihogását. Megilletődve távoztam, mint aki nemzeti emlékhelyen járt.

Csak épp az Oktatáskutatót nem tudtam elképzelni itt. Vajon mit szólna hozzá… soroltam magamban, hogy ki, kik, ha megmondanám, hogy a Victor Hugóból egyenesen egy nemzeti emlékhelyre költünk? Láttam már ilyen költözéseket – a Tankönyvkiadóét, az OPI-ét –, és tudtam, hogy a költözés egyenlő a széteséssel és az átszervezéssel. Az Oktatáskutató csak a Victor Hugóban az, ami; előtte nem volt, és utána sem lesz. De nem egy kiürülő iskolában? Nem egy valamikori gimnázium épületében? Még jó, ha nem épp a múzeumban (a Mária Terézia úgy is majdnem az).

Nekem más vízióim voltak erről a költözésről; bekérezkedtem Pokornyhoz. Ez a régi terv volt: az Ajtósi Dürer soron a Professzorok Háza. Eddig Végvári Imre és csapata akadályozott, ha nem is személyesen (néha úgy is), de azzal a ténnyel, hogy ő volt az igazgató, aki az elhelyezésekről döntött, s aki sokféle háttér szervezetet hívott meg ebbe a még mindig elegánsnak látszó épületbe, de az Oktatáskutatót nem. Ő tudta, miért, s jó oka is volt rá. Ha egyszer a Victor Hugóból kiszabadulnánk – s ismét elhagyná az intézetet kollégáink újabb csapata –, meg tudnám kezdeni egy vágyva-vágyott

felsőoktatási kutató újra szervezését. Kellenének hozzá (voltak is) friss arcok, jó nevek. Ki lehetne szabadítani az Oktatáskutatót abból a szorult helyzetből, amelybe a rendszerváltozás óta belenavigálta magát.

Pokorny előtt alaprajz, a Professzorok Házáé, kezében vastag piros ceruza, csöndes szavak kíséretében nézegeti és osztogatja az emeleteket és a szobákat. „Ide, s rábök egy-két szobára, a Professzorok Világszövetsége jön." (Meghökkentem: ismertem őket Nyíregyházáról, hát… nem léptem be, bár meghívtak.) „Itt van az Akkreditáció. Itt a… Na, ide jó lesz" (két emeletet mutatott). „Ha nem is az egészen" (pedig úgy szerettem volna). Hívatta Gál Andrást, „Az Oktatáskutató ide költözik" (mutatta). „De egykettőre kellene." Gál készségesen: „Majd felpörgetjük!" (A Mária Terézia amúgy se ment, szerencsére.)

Úgy éreztem, végre tettem valamit. Végre, annyi év után most sikerült új irányba tolni az Oktatáskutató besüppedt szekerét. Nagyon számítottam Pokornyra – és ezt is elmondtam a Victor Hugóban –, nagy felzúdulás. „Oda nem megyünk! Volt pártiskola! Nem tudjuk a felsőoktatást!" Meg ilyesmik. A fölzúdulók is berohantak a minisztériumba, Gál András meg éppen jött: nem volna alternatíva? „Professzor úr, kérlek, a házat már odaígértem ennek meg annak" (mondott egy sort). „Viszont nézd, itt a Báthory utca, mennyivel kedvezőbb. Nekünk is közelebb vagytok, tudod, ez milyen fontos." (Tudtam, ezért is szerettem az Ajtósi Dürer sort). „Bent a város szívében. Épp most adta át a kulturális tárca."

Ez nem volt egészen igaz, még csak egyezkedtek, majd szedelőzködtek lassan, mintha arra számítanának, hogy közben akár meg is bukhat a kormány. A Báthory utca 10 – mióta a világ világ – a filmeseké volt (ahogy az OPI-é volt a fasori gimnázium épülete). Nem, jobban – mert a Báthory 10 Révai minisztériumának, a Népművelésinek épült, az egykori Oktatási Minisztérium tövében, annak mintegy ellentéteként. Itt nem ósdi tananyagokat terveztek könyökvédős öregecske hivatalnokok, mint a Hold utcában; itt friss és népi kultúrát sugároztak szét az ország minden pontjára („tartalmában szocialista, formájában nemzeti"). Révai épülete a Szemere és Báthory utca sarkán egy lebombázott telekre épült (a romokra még emlékeztem, akkor takarították el, amikor iskolába kezdtem oda járni). Modernséget sugárzott a fehér kőburkolatával, a Bauhaus emlékét, de lipótvárosi ízekkel; cselédlépcsővel, magasított második emelettel, ahol a miniszter rezidenciája volt.

Ide rohantak be azok, akik nem akarták a Professzorok Házát. Végignéztek a folyosón, megcsodálták Révai még mindig párnás egykori ajtóit, a fölparkettázott folyosót, előtte a tágas várakozót, s azzal jöttek vissza, hogy ez igen. Itt minden együtt van, amire szükségünk volna; a városban is van, meg nem is a minisztériumban; a könyvtárnak is volna helye, az alagsorban a levéltárunknak, akár még a nyomdánknak is. Az épület egyik-másik emeletére már be is költöztek a közoktatási háttérszervezetek; Hoffmann Rózsa épp egy értékelési központot alapozott, vezetett, mielőtt kiábrándultan otthagyta volna. Minden együtt a kutatásra, ide menjünk. Egyfelől Gál, másfelől a kollégáim, engedtem. Költöztünk.

* * *

Engedni pedig nem volt szokásom, legalábbis nem könnyen és nem nagyon. Most azonban már más volt a helyzet, objektíve és szubjektíve is. Objektíve azért, mert a Victor Hugót föladva lassan az emléke is elsüllyedt annak, hogy eredetileg az oktatás valamennyi szféráját kutatni és szakérteni akartuk; hogy átfogó művelődésben gondolkodtunk, amely mindent átfog elemitől az egyetemig és szakképzéstől a fölnőttekig. Ezt Gazsó sem tudta, értette, akarta, csak Pozsgay rezonált rá. Most, a rendszerváltozás után pedig, hogy úgy mondjam, okafogyottá vált. Átfogó profil helyett tehát legyünk közoktatás. És menjünk a Báthoryba. De hát a Közoktatási Intézet? Azok úgy sem kutatnak. Ott csak fölfordulás van (igaz, ezt állapította meg éppen egy belső ellenőri vizsgálat).

Szubjektíve is könnyebben belementem, mert én – eltérően másoktól – fél lábbal már bent voltam a felsőoktatásban; 1994 óta ingáztam a Debrecen és az Oktatáskutató között. Fárasztó lehetett, bár én nem éreztem annak. (É. pedig sokszor szóvá tette, mindig az Oktatáskutatót terhelve keserű megjegyzéseivel.) Sőt, ahogy Debrecenben mindinkább otthonra leltem, úgy jutottak eszembe szebbnél szebb gondolatok az Otatáskutatóról. Amelyeket kipróbálhatnék – ha egyszer konszolidálódnék.

Jó, ha már közoktatás… S azzal futottam a közoktatási helyettes államtitkárhoz, hogy bejelentsem önkéntes profilváltásunkat (közoktatási kutatások), megnyerjem támogatását, főként pedig segítségét az új elhelyezkedéshez. Már kiszámoltuk, menynyibe fog kerülni a költözködés – könyvtár áthelyezése, polcok építése, az alagsor, a kutatói szobák –, én azonban engedtem volna a költségekből (a gazdaságisok tiltakoztak), csak meglágyítsam a szívét, csak elnyerjem a jóváhagyását. Igyekeztem kihasználni, hogy az előző polgári kormány idején ismerkedtünk meg; gyűjtöttem az ismeretségeket és sűrűn utaltam rájuk. S (kevésbé sűrűn) „családi kapcsolatainkra" is: a Trefortra, ahol ő tanult s É. tanított. Az ötödik emeletre pályáztam. Révai emelete, ami úgy megtetszett otatáskutatósaimnak – kevesebb ellenszenvvel nézték, mint én, Révait –, nem jött szóba persze. Az ötödik azonban, bár alapterületre kisebb volt, mint a Victor Hugo, egyben tartotta volna az intézetet, a miénk lett volna, egyfajta autonómiánk azért maradt volna. A végső tárgyalásra Szemkeö, sajnos, behívta Gál András. S bár még így is sikerült kicsikarnom az ötödik emelet ígéretét – egy a kettő elleni küzdelemben –, Szemkeö Judit aznap délután lemondott.

Az Oktatáskutató nem költözött tehát, hanem kedvetlenül sodródott szinte a Báthory utcába. Az első emelet (ó, Lipótváros!) alacsonyabb és szűkebb – következésképp levegőtlenebb és sötétebb – volt, mint Révai egykori emelete; ezt még a lelkes közoktatást kutatóknak is be kellett látniuk. A könyvtárnak nem jutott hely, a sarki „vezetői szobát" adtuk mégis, könyveink javarésze Törökbálinton raktárban maradt. A nyomdát sem tudtuk elhelyezni persze. S az igazgatói irodának is csak egy másik emeleten jutott hely. Jó szerencse, hogy egykor a pártközpontban járva Kádártól is tanultam; igyekeztem minél többet „lent", kollégáim közt tölteni (s a hivatali telefonokat is sikerült megúsznom így).

* * *

Az, hogy a Közoktatási sokkal rosszabb volna – hogy ott csak rendetlenség van, s nem kutatás – erős túlzás volt. Egy ideig ugyan házalhattam azzal a minisztériumban, hogy a revízió mit állapított meg róluk s rólunk (mintaként említve az Oktatás-

kutatót), de egy idő után maguk a revíziósok kértek, ezt ne emlegessem. Végül is a Közoktatásinak stabil helye és pozíciója volt a helyettes államtitkárságán. Főigazgatójának telefonja, eltávozásának és szabadságainak időpontjai ott voltak kiragasztva a titkárnő falán; bármikor, bárhol elérhette. Igaz, az Oktatáskutatónak meg stabil havi rendezvényterve volt kutatásonként föltüntetett finanszírozóval és kutatásvezetővel (ez tetszett, többek közt a revizoroknak). Ez azonban inkább a távolságát növelte a minisztériumtól, semmint a hozzáférhetőségét biztosította volna. Hiába kértem, egyre kevésbé kaptam megbízásokat a fönntartómtól; aki tehette, inkább magánjellegű megbízásokat adott saját ismerős „vállalkozásinak", köztük egykori kollégáimnak is, persze (sajnos).

A „kutatásra" tehát aligha lehetett hivatkozni, amikor az éves minisztériumi költségvetés tervezése folyt; mást kellett kitalálnunk, hogy fönnmaradásunkat legitimáljuk. Debrecent próbáltam Budapestre húzni – és fordítva is persze –, mondhatom, nem kis erőfeszítéssel. Ezt a házasságot (egyelőre inkább próbaházasságot, még szerényebben félig törvényes együttélést) ugyanis egyik fél sem akarta igazán; tulajdonképpen csak én. A legerősebb támogatás a „nem bánom" és a „tényleg lehet" között mozgott. Pedig az idő – legalábbis abban a pillanatban –, nekem, vagyis annak az elképzelésnek dolgozott, hogy az Oktatáskutató a debreceni egyetem kihelyezett képzési központja legyen.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem (akkor még így hívták) Oktatáskutató Intézete nem hangzott annyira elegánsan – a Lipótvárosban éppen nem –, mint korábbi próbálkozásunk, a Lukács Péter megálmodta ELTE Oktatáskutató Intézete. Viszont pillanatnyilag reálisabbnak látszott. Több egyetem igyekezett Pesten kihelyezett képzési központokat szervezni, mert Budapest nagy „felsőoktatási piac" volt, ahol helyben jobban lehetett hallgatókat toborozni s megtartani. Már ha akarta valaki. Mert a debreceniek – ők tudták miért (s lassan én is kezdtem megérteni) – nem nagyon törték magukat országos szerepért; szívesen maradtak, maradtak volna, ha hagyják őket, „regionális egyetemnek". Aki a Kossuthon akar tanulni, jöjjön Debrecenbe, mondogatták. (Elhangzottak történeti párhuzamok is 1848-tól egészen Oxfordig, ahová szintén elmennek, akár Londonból is, tanulni – ó, nagytiszteletű szerénység!). Szabályok akkor erre még nem voltak, de logikusnak tűnt, hogy az egyetemen vizsgázzanak a pestiek, sőt akár a dunántúliak is; viszont tanulni akár Pesten is tanulhassanak.

Hogy mit, az magától adódott. A doktori képzés akkor még új volt az egyetemen. Sokan érezték úgy – s nemcsak Debrecenben –, hogy ráadás munka, púp a hátukon, eddig az alapképzésekkel, szakdolgozatokkal, védésekkel meg államvizsgákkal is megvoltak. Ráadásul a pedagógia úgy is csak szolgálóleány (nem is akart más lenni), amely ott sertepertél, a „szaktanszékek" ajtaja előtt, alig várva, hogy egy-egy vonakodó tanárjelöltet, aki jobb híján megy pedagógusnak, megpróbáljon meggyőzni a realitásokról (vagyis hogy vidéken nincs bölcsész állás, ott még az írók és művészek is tanárnak mennek). Pedagógusnak lenni nem jó ugyan, de hasznos. Sőt, néha nélkülözhetetlen.

Viszont a doktori képzés nem erről szólt; ott, ha már volt ilyen, tudományt és kutatást kellett (kellett volna) produkálni. S a sok iskolai kísérlet, mentorálás meg újabb kori fejlesztés nem minősült kutatásnak, még olyannak sem, mint amilyeneket böl-

csészek végeztek – hát még amilyen a természettudományi karokon folyt. Itt volt azonban az Oktatáskutató, egyenesen arra, hogy kutasson (egyébre sem alkalmas, sem hajlandó nem volt). Hátha ebből doktori képzést tudnánk csinálni, talán egyedül az országban, vagy legalábbis nem sok versenytárs között? Így a debreceni doktori képzést, amely rám mint újdonsült egyetemi tanárra volt bízva, megpróbáltam az Oktatáskutatóval gazdagítani – remélve, hogy fordítva is megy: doktori képzéssel gazdagíthatom az Oktatáskutatót.

Váratlanul jól sikerült. Mint minden kezdő doktori képzésnek, egyelőre sok jelentkezőnk akadt. S az *Oktatáskutató* – a márkanév – a folyóirattal (*Educatio*), könyvsorozatával (*Társadalom és Oktatás*), valamint egyéb kiadványaival (*Kutatás Közben*), még mindig sokakat vonzott. Ez más közönség volt, mint a minisztérium; itt nem annyira nekünk kellett az ajtó előtt ácsorogni, mint inkább „klienseink" ácsorogtak a mi ajtónk előtt. Itt volt a könyvtár, amelyet kutatási beszámolókhoz nem igen használtak; szomszéd egyetemek és főiskolák hallgatói keresték föl, ők is csak vizsgaidőszakban. Most kezdett megtelni a ház, még ha a Báthoryban voltunk is, még ha az első emeleten is. Mind jobban látszott, hogy képzés nélkül, hallgatók nélkül mennyire levegőtlen az egész. Az ilyen intézetek (háttérintézetek, tárcaintézetek) társadalmilag légüres térben dolgoznak; miközben a hallgatóság alig várja, hogy kutatási föladatokat kapjon. Az Oktatáskutató végre újra éltető levegőhöz jutott, amit a *szamizdatok* izgalmas, de zárt világa óta nem tapasztalt. Ez is izgalmas volt, ez is szamizdat, már ami a féllegalitást illeti.

Hogy legálisak lehessünk, akkreditáltatni kellett (volna) magunkat, vagyis szakmailag és felsőoktatásilag megmérettetni, hogy kihelyezett képzőhelynek megfelelünk-e. Ez még nem volt ugyan követelmény – az majd csak később lett –, de mindenesetre már lehetőség, amit most kellett megragadni. Számos szempontból megfeleltünk a mércének. Volt könyvtárunk (nagyon is – erre még mindig elég büszkék lehettünk), folytak itt kutatások (kétségtelenül és dokumentálhatóan), ugyancsak folyt bennünk oktatás. Csakhogy a doktori képzés önmagában nem volt elég; az Akkreditációs Bizottság ragaszkodott hozzá, hogy alapképzés is folyjék, mégpedig a szakmából, abból a diszciplínából, amelyben doktoranduszokat képeztünk. Vagyis pedagógiából.

Itt megrekedtünk. Doktori képzés – még ha pedagógiából is –, az hagyján. (Sőt egyes oktatáskutatósok épp ezért habilitálhattak; hívtam is őket.) De hogy pedagógiát tanítani? Alapképzésben? Azt már nem; egy oktatáskutatósnak a pedagógia nem sokkal jelentett jobbat, mint ördögnek a tömjénfüst. Ráadásul többen nem is voltak pedagógusok, nem végeztek pedagógiát; vagy ha igen, régesrég elfelejtették, mióta szociológusok meg oktatáskutatók lettek. Hiába a jelentkezők remélt sokasága és az ugyancsak kívánt akkreditáció, idáig már nem jutottam el. S közben csöngött a telefon.

* * *

Telefon mindig (sokszor) csöngött; én azonban vagy a kollégáimat kerülgettem éppen, vagy a könyvtárat (biztos pontom, az odaadó Darvas Évával az élen). Vagy – hetente két nap – Debrecenben voltam; ezt a minisztériumi illetékesek is megtanulták, és dicséretükre váljék, méltányolták is. Most azonban erőszakosan és hosszan csöngött; jelezve, hogy nem akárki hív.

Vártam ezt a hívást, sajnálatosan sokáig és érzékelhetően egyre reménytelenebbül. Épp hatvan lettem – s épp megúsztam egy autós balesetet meg a vele járó büntetést –, épp nyugdíjaztatni akartam magam (lehetőség volt a munka melletti nyugdíjaztatásra). Ezt akartam megtanácskozni Pokornyval, aki azonban, sajnos, nem ért rám. Így tehát csak a személyzeti főosztály segítőkész vezetőjével tanácskozhattam meg, sikeresen el is intéztem. Ezzel azonban a kérdés nem volt még lezárva – az pedig, hogy a miniszter nem fogad, semmi jót sem jelentett. A legkevesebb volt, hogy tényleg olyan elfoglalt – de amióta láttam őt a hátsó ajtónál, ebben sem voltam egészen biztos. Próbálkoztam ilyen-olyan alapon – egy barátom Orbán Viktor legszűkebb köréhez tartozott –, ennél fontosabbnak gondoltam azonban, hogy Pokornyval a minisztériumon kívül találkozhassam személyesen. Össze is futottunk egy egri konferencián, utána persze egri borok, mint mindig, s azt megalapozó fogadás. De Pokorny – már-már kínosan – került. S most ez a telefon, hogy Gál András – aki közben közigazgatási államtitkár lett (nem akartam hinni a fülemnek) – érdeklődött. Az Oktatáskutató iránt, de főleg „a professzor úr" iránt. Hogy tényleg nyugdíjba megy-e, s mikor.

Abban a percben elhatároztam – a gondolattal régóta játszva –, hogy kollégák ide, felelősség meg oda, én bizony otthagyom az Oktatáskutatót. Csak az időzítés volt a kérdéses. Érzékeltem, hogy ebből baj lesz, lehet; én ugyan még kisurranok alóla, de aki marad, annak a fejére omlik az egész. Hosszabb távon. De most, szerencsére, még jól megy minden. A revizori dicsérettel (még ha nem vállalták is, de leírták) a zsebünkben, átdolgozott alapító okirattal (amelyben a főigazgató kinevezéséhez egy tudományos tanács jóváhagyása kellett), nyugvópontra került elhelyezéssel az intézetet, úgy véltem, még lehet menedzselni. Kutatásaink mind finanszírozva voltak (s nem a fönntartónk által); Pokorny egyszer, amikor elfogadásra benyújtottam a munkatervünket, szomorúan jegyezte meg: „Szóval nekem ebbe nem sok beleszólásom van." Nem sok, gondoltam, fönnhangon biztosítva, hogy csak a minisztérium megbízásaira várunk (például egy regionális egyetem-kutatáshoz).

Erre azonban hiába vártam, sőt időpontra is; csak az új államtitkár érdeklődését sikerült magamra irányítanom. („Még szép, hogy egyetem nem akarnak lenni…") Jött a nyár, én mentem Szarvasra füvet nyírni és unokákat nyaraltatni. Épp abbahagytam egy délután, amikor NPT (Nagy Péter Tibor) szokott izgatottságával hív: „Lukács megbukott. Kellene egy állás neki!" Hála Istennek, gondoltam, nem mert megbukott, hanem hogy visszajön. S a kiút: hátha átvállalja tőlem az igazgatóságot.

* * *

Lukács Péter is otthagyta már az intézetet, de akárcsak én, ő is csak fél lábbal. Az újonnan alapított székesfehérvári főiskolán előbb tanszéket, intézetet vezetett, majd rövid időre az egész főiskolát. Közben azonban nem mondott le közalkalmazotti státusáról az Oktatáskutatóban, bár oda nem nagyon járt vissza, főként az utóbbi időkben nem. Most mint főiskolai vezető a helyi pártharcokba keveredett, ahol ő húzta a rövidebbet; kivonult tehát. Ha ugyan nem menekült.

Péter eddig is hiányzott nekem. A vezetői megbeszéléseken vagy az *Educatio* szerkesztő bizottságában – ha éppen „elszálltam" volna – ő szkeptikus, néha cinikusnak

ható megjegyzéseivel figyelmeztetett, hogy merre van a föld, ahová előbb-utóbb vissza kell érkezni. Együttesünk, mindig úgy éreztem, kielégítően, megfelelőképp, sőt jól működött; kölcsönösen pótoltuk egymás hiányait, s ez másoknak még nyilvánvalóbb volt, mint nekünk magunknak.

Most azonban ennél többről volt szó. Mint NPT izgatott telefonjából kiderült, Péternek nem egyszerűen állásra lett volna szüksége (az úgy is megvolt az intézetben), hanem – hát valljuk be – valamilyen vezető állásra az Oktatáskutatóban; leginkább a főigazgatóságra. A székesfehérvári főiskolát és a pesti intézetet méreteiben és társadalmi beágyazottságában ugyan már össze sem lehetett hasonlítani (a Kodolányi javára), az Oktatáskutatónak volt azonban néhány előnye a Kodolányival szemben. Mindenekelőtt az, hogy Pesten s kéznél volt.

A „kéznél" ez esetben azt jelentette, hogy Péter valamiféle „kárpótlást" várt el a minisztertől azért, ami vele Fehérváron történt, ahol, úgy vélte, Fidesz-kapcsolatai révén érte vereség. Pokornynak különben is régi ismeretsége volt; tán régebbi, mindenestre most jobb, mint nekem. Bejelentkeztünk a miniszterhez – most fogadott.

Bevallom, volt némi szürreális ebben. Nem hogy nem bántam, ha Lukács Péter lenne az utódom az Oktatáskutatóban, hanem inkább nagy megkönnyebbülést éreztem. Már akkor hónapok óta kerestem utódot; sokakat vettem célba, egyesek tesztnek vették, mások viccnek; a legkomolyabbak viszont azzal reagáltak, hogy nem vállalják a felelősséget. Másfelől megkönnyíthette a miniszter és az Oktatáskutató között fokozódó feszültséget, amelyet az államtitkár elég egyértelműen közvetített és jelenített meg: hogy az együttműködés bizonyára zökkenőmentesebb volna nélkülem, mint velem Amit én is épp így éreztem. Még azt sem vettem volna zokon, ha sürgetnek, már tudniillik a miniszter vagy az államtitkára. De azt, hogy Péter sürgessen, nehezen viseltem el. S azt még nehezebben, hogy az intézet eddigi vezetői meg csatlakoztak a sürgetéshez – nem mert képben lettek volna, vagy mert vállalták volna a közös felelősséget, hanem a Péter kedvéért. „Igen, megyek, mondtam, és igen, Péter. De hogy mikor, azt majd én határozom meg." (Úgy is lejárt a megbízásom, ezt bárki tudhatta, előbb lemondani egy pár hónappal – ez nem csak rám vetett volna rossz fényt, hanem az Oktatáskutatót is könnyen megkérdőjelezhette volna. Ellenfelei nem utolsó sorban ezt is akarták.) Megírtam hát a lemondásomat – azaz hogy nem kívánok pályázni többet –, iktattam-nyugtattam az intézeti levéltárban, aztán magamhoz vettem, s gyerünk Pokornyhoz.

Péter már várt; ott, a folyosón, szorongva. Oldaltáskáját – az 1980-es évek divatja szamizdatos értelmiségi körökben – magához szorította, a széken féloldalt, ugrásra készen ült. Nem láttam még ilyennek – nekem mindig a megnyugvás és a kiegyensúlyozottság szigete volt (úgy is ült); most mintha szaladni készült volna. A gyerekeinkről beszélgettünk, inkább ő, mint én, a fiáról beszélt büszkén, kissé feloldódott. Már épp kezdtük volna megtalálni a régi hangot, amikor Pokorny hivatott.

Előszoba, első titkárság, a második, végül a miniszter (hangsúlyozott egyszerűséggel). Én vele szemben ültem le (szembe – egyébként nem szoktam, mert tapasztaltam, hogy konfrontálódást jelent). Péter inkább mellé, közelebb, de megint csak féloldalasan. „Ezt a megbeszélést azért hívtam össze…", kezdte Pokorny. „Bocsáss meg, Zoltán, vágtam közbe, nem te hívtad. Én kértem." S azzal letettem eléje a lemondásomat.

Mindketten zavarba jöttek. Péter sem tudta ezt az elhatározásomat, a miniszter meg valamiféle győzködésre készült. Ez, hogy lemondtam, írásban, meglepetésként érte mindkettőjüket. Pokorny jött ki a helyzetből rutinosabban, Péter még mindig zavarban volt. Pokorny átolvasta a levelemet, s aztán. „Jól van, köszönöm… Akkor hát beszéljük meg". S a továbbiak, legalábbis ezen a szinten s az ő szobájában már könnyebben mentek.

Most, hogy lemondtam – magamtól mondtam le, ráadásul utódot is találtam, aki akart, s reméltem, tud is majd helyt állni az intézetért – megkönnyebbültem s fölszabadultam. Végül is már évek óta vártam a pillanatot, amikor úgy mehetek innen egyetemi tanárnak, hogy nem kell szégyellnem érte magam.

2001–
Egyetemi évek
2009

Két nap Debrecenben

A vonat reggel hét körül indult, rendszerint a Nyugatiból, megkerestem az intercityt Debrecen és Nyíregyháza felé. Különös érzés fogott el, amilyent csak az Akadémián éreztem: valami az elhivatottságból és kiválasztottságból. A körülmények, amelyek közt utaztam – számos kollégámmal együtt –, egyáltalán nem voltak fényesek, sőt. Akár csak az Akadémián, ehhez a kiválasztottsághoz mintha épp ezek a szigorú körülmények jártak volna; kiválasztottnak lenni, kényelmesen, nem valami nagy dolog. De szorongani a vonaton, dohányfüstben és zsúfoltságban – télen nagykabátok, nyáron izzadó útitársak között – az már valami. (Talán még Jónás is megirigyelhetné.)

Nem voltam egyedül sohasem; már ami a sorstársakat illeti. A Debrecenbe (Nyíregyházára) menő vonatok – akár csak a szegediek is – rendszerint tele voltak diákokkal és tanárokkal. Már a pályaudvaron föltűntek kabátjukkal, nyakkendőjükkel, főleg pedig kézitáskáikkal. A kézitáskáról azt is meg lehetett becsülni, ki hány napra megy. (Kivéve a filológusokat, akik bőröndöt vonszoltak maguk után – nem a váltóruha, hanem a kötelező olvasmányok miatt.) Ami „intercity professzornak" (megvetően) tűnt a fogadó egyetemen – bár igazság szerint jobbára a hivatalnokok találták ki ezt a gúnynevet –, az hivatásnak, sőt küldetéstudatnak látszott az állomásokon. Igaz, nem mindenki élte át olyan mélyen és elkötelezetten, mint én, de az is igaz, hogy ritkán cserélték föl vidéki állásukat pestire. Nemcsak mert nem fogadták őket többé a pesti intézmények, nemcsak mert megszokták már „odalenn", hanem leginkább mert vonzódtak az egyetemükhöz.

Amióta tanítani kezdtem, soha nem akartam Pesten tanítani; bár különösen a hetvenes években sokszor oktattam a Műszakin meg az ELTÉ-n. A vidék valahogy más – ebben egyetértettünk É.-val, aki viszont tanári pályája nagy részét Pesten dolgozta végig, annál boldogabban és fölszabadultabban, mennél messzebb volt a városközponttól (legboldogabb és legtöbbször emlegetett iskolája a kőbányai László Gimnázium maradt). A teória, amelyet ehhez az életérzéshez gyártottunk (jó bölcsészekként), valahogy így hangzott. Az iskola és a tanár azoknak tud legtöbbet mondani, akik fölfelé törekszenek, de még nincsenek igazán fönn. A törekvő középrétegeknek, amelyek ambicionálják, hogy fiaik-leányaik iskolázottabbakká váljanak, mint ők; ugyanazokat a

dolgokat tartják fontosnak, mint amit az iskola diktál és a tanár követel. Ilyen légkörben könnyű és örömteli tanítani, hisz a tanár fontosnak – talán az egyedül fontosnak – érezheti magát. A vidéki kis- és középvárosok gimnáziumai majdnem mind ilyenek voltak; a fővároséi, mennél beljebb haladtunk a központ felé, annál kevésbé. Így voltam, voltunk sokan ezzel az „intercity professzorsággal" is: azért mentünk, mert nemcsak tudtuk, de éreztük is, hogy fontosak vagyunk. Vagy ahogy egykori tanárom, Bihari János mondta a képzőben: ha nincs mondanivalód, ne állj katedrára.

Volt mit mondanom – tele voltam mondanivalóval, s nem csak eleinte, hanem majdnem végig. (Nincs rosszabb dolog, mint ha egy tanár maga kezdi unni a saját óráit – mihez kezd vajon akkor a hallgató?) Úgy szálltam föl a vonatra – azzal az izgalommal –, hogy nekem el kell mennem oda, mintha ott már várnának, mert fontos üzenetet hozok. Hogy mi volt az a fontos üzenet, az változhatott; de ez a motívum, ez a hajtóerő még sokáig eleven maradt. Különösen amíg nagyobb közönséghez szóltam; az előadásaimat általában elég sokan látogatták. Katalógust sohasem olvastam – már csak azért sem, mert megtörte volna előadó és hallgatóság együttműködésének azt a varázsát, amellyel kezdtem, s amelyre mindig építeni igyekeztem. Megtörtént, hogy bombariadóra érkeztem az egyetemen, vagy munka közben ért a riadó. Megszégyenülten (és kielégítetlenül) mentem volna haza, bár lefújták a riadót – amikor megláttam, hogy a hallgatók visszajöttek az épületbe, s az előadó előtt csoportosan várnak.

Mint sokunknak, nekem is kedden kezdődött a hét, általában két napig tartott, egyetemi tanácstag koroman háromig. Két nap elegendő volt; azokban az években, amikor három napig maradtam, azt érzetem (mondtam is), hogy már nincs mit keresnem Pesten. Debrecen, az egyetem és a Nagyerdő befont és körülölelt. Ebből az ölelésből két nap múlva még ki tudtam szakadni – Debrecentől elszakadnom is órákat vett igénybe –, három nap után már alig voltam képes. Megérkeztem a Nyugatiba, kiléptem a forgalmas körútra. Sötét, lámpafény, autók, buszok, villamosok, érdektelen, fáradt, idegen arcok, emberek – s az érzés: hol is vagyok? Mit is keresek én itt?

Két napot töltöttem Debrecen. „Csak kettő", mondhatta volna bárki, de erre a kettőre úgy készültem, mint színész a föllépésére, mint első bálos a táncára. Készülni már akkor elkezdtem, amikor Pesten leszálltam a vonatról (bármilyen fáradtan is), aztán Pest persze elsodort. De mihelyt nyugalmat találtam, befelé, magamra figyelhettem – rendszerint hét végeken – eszembe jutott, hogy készülnöm kell. Készültem előbb az íróasztalnál, aztán az intézetben (bevallom), végül a vonaton, Debrecen felé. Míg csak meg nem érkeztünk.

Sokan sok mindent csináltak a vonaton. Gunszt Péter például megrögzötten aludt. Hajnalban kelt, futott egy kört – előbb a Pasaréten, ahol korábban lakott, majd Budakeszin, ahová később költöztek –, elérte a vonatot, s ott késő reggeli álomba merült. Végigsétáltam a zsúfolt kocsikon – a hétórási népszerű volt, jegyet sem mindig kaptam rá, előző nap szerettem megváltani, hogy jusson még helyjegy –, a középsőn Gunst Pétert találtam, a dohányzóban pedig Mészáros Istvánt. Nagyban pöfékelt, és krimit olvasott. Ritkán készült, akkor is elsárgult lapokat forgatott (úristen, hány éves jegyzetek?). Letette a cigarettát, és maga mellett mutatott helyet. Megörült, amikor meglátott, én is örültem neki. Hat-nyolc évvel lehetett idősebb nálam, orvos, néha trágár

szájú, de mindig meleg szívű ember. (Egyszer meglátta, hogy letört vagyok, „Ennyit tudok segíteni", mondta, saját főztjével kínált vacsorára, és hipnotizálni próbált – meleg, otthonos érzés öntött el, nem tudom mi, de csakugyan segített.)

Néhány ősrégi – és orvoshoz méltóan trágár – vicc után Hülvely István is megjelent; velem egykorú, mozgékony szemű, fogékony mosolyú kollégánk, aki politológiát tanított, tájékozott volt a világ, főként Pest dolgaiban, de ezt nem tukmálta rá a társaságra. Helyette hallgatott. Annál is inkább, mert nemsokára felébredt Gunst Péter, végigsétált a vonaton társaságot keresve, míg csak ránk nem talált. Teázni hívott – bár mindenkinek szólt, de főként Hülvely Pistát meg engem –, falkában költöztünk az étkezőbe. Ott már vártak, ismertek. Ők ketten teát ittak, én sokszor inkább kávét. S Gunst rákezdte.

Gunst Péter fantasztikus volt. Az egész helyzet fantasztikus volt kissé. Kikeveredtem az Oktatáskutatóból, kikeveredtem a minisztérium égisze alól, ahol akkor már húsz-huszonöt évet töltöttem. S most, hogy úgy mondjam (kis túlzással, de mégis), megint értelmiségi körben éreztem magam; olyanok között, akik nem beszélnek, hanem beszélgetnek, nem kiabálnak, saját igazukat bizonygatva, hanem kérdeznek, s ha válaszoltam, viszontkérdeztem én is. Gunst Péter történész volt, hízásnak indult alacsony ember markáns arccal, amely fiatalon (képen láttam) Bruce Willisére hasonlított. Mint történész és nálam egy tízessel öregebb, olyan kultúrába nőtt bele, amelyet én legutóbb az apámnál tapasztaltam. Nem a származásuk volt hasonló – Gunst Péter nem tolakodóan, inkább mint családi kultúráját viselte (egykori) zsidóságát –; hanem a társadalmi kör és kor, amelybe belenőttek (aminek Gunst még épp elérte a végét). Ha meglátogatott, sohasem felejtette el É.-nak a virágot. (É.-hoz vonzódott, talán a nőkhöz általában is, vagy, amit É. gyakran megállapított, az É. „zsidós" külleme miatt). Egy-egy mondása, megjegyzése, véleménye, megfogalmazása még ma, halála óta annyi évvel is visszajár, idézem is. (Tört szívvel egyébként, mert később, szerencsére már a halála után, kiderült, hogy Pálinkás néven még 1989-ben is jelentéseket írt.)

Ez az intercity professzorság nem csak – és nem is elsősorban – az anekdotázás alkalma volt. Sokkal több annál, s ezt a felsőoktatás tudományos kutatása – ma már sok szakértője akad, akkor még alig volt – még nem derítette föl. Szépe György azonban, aki Pécsre zakatolt hetente, már figyelmeztetett rá: a „pestiek", a „vonatozók" külön véd- és dacszövetséget jelentettek. S hogy mennyire, az a debreceni intercityn – később az egyetemi, majd a kari tanácsban is – kiderült. Vajdával is sokszor utaztam. (Vajda Mihály a vonaton reggelizett, meghívott, én aztán: „Tartozom egy reggelivel neked." „Te nem tartozol semmivel", mondta oktatóan, de nem elutasítóan, „De ha meghívsz, szívesen elfogadom.") Egymást óvatosan kerülgetve beszélgettünk. S aztán: „Csináljunk közös doktori képzést", rukkolt elő (épp kérni akartam). Közös érdek: sem a filozófiának, sem a pszichológiának, sem a pedagógiának önmagában nem volt elég professzora, hogy az aktuális előírásoknak megfeleljen. A debreceniek nem akartak hinni a fülüknek, ilyen együttműködés nem létezik. Létezett; legalábbis addig, amíg mi, az „alapító atyák" (Vajda, Czigler István meg én) együtt utaztunk és együttműködtünk).

A vonat közben elhagyta Hajdúszoboszlót – az ablakon kinéztünk, megnyugodva, hogy még nem Debrecen –, aztán folytattuk; de akkor, bizony, már Debrecen volt. Az intercity meg is állt, hogy kifújja magát, s tovább Nyíregyházára. Úristen, a kabátom,

a csomagom – rohanás vissza a kocsimba (közben az ellenkező irányba a tömeg a leszálláshoz). A vonat épp mozdult, a holmimat még nem értem el, az ablak alatt Czigler integet. Pillanat alatt döntenem kellett, mit tegyek, a már mozgó vonatról leugrottam. Czigler várt, karján a kabátom, kezében a táskám. Mosolygott. „Kiszámítottam, hogy már nem fogod elérni", mondta. Leheletnyi férfi barátság.

* * *

Debrecenbe már évek óta jártam, amikor az egyetem nemcsak a kezemet kérte meg (ezt egyszer már megtette Nagy Zoltán, a rektor), hanem, hogy úgy mondjam, házasságot is ajánlott Imre László közvetítésével. (Akkor épp a rektor, a híres hódmezővásárhelyi Imrék leszármazottja, összevont szemöldökkel mosolygott, és mindig garbót hordott, legtöbbször fehéret.) Az egyetem béremelést kapott, én Petrikás Árpád tanári státusán voltam, de csak részfoglalkozásban. Az lett volna jó, ha lejelenthetik a betöltött státust, arra igényelhetnek egy teljes tanári illetményt. A hű és elkötelezett Brezsnyánszky László kísérte, hű volt és maradt az egyeteméhez, elkötelezett a pedagógiának és a tanárképzésnek, barátok Imre Lászlóval. Egy szegedi konferencián találkoztunk, É. is ott volt.

Erről a beszélgetésről már tudtam. Hasonló beszélgetések egyszer-másszor már megestek az épp aktuális dékán és köztem (most éppen a pszichológus Balogh László volt a dékán, maga is inkább pedagógus). Az ilyen hívások nekem mindig démoniaknak tűntek (vagy talán tündérieknek, ami kevésbé fenyegető, csábítóknak, szirénhangoknak). Mentem volna. De mint Odüsszeusz (képzeltem néha), magam kötöztem magamat egy gályához, amelyet még mindig irányítottam, bár már odahagytam volna (Oktatáskutató). Tudtam – de legalábbis gyanítottam –, hogy Pesten mennyire számítanak rám, ha nem is a minisztériumban – könnyen túlélték volna, s túl is élték, ha elmegyek –, de az intézetben. Különösen azok, akiket magam hívtam oda, magam vettem föl, vagy magam ígértem nekik állást. Ez kedd reggelenként még világosnak látszott, aztán dél felé, a délutánba hajolva (előadások) és este, közös vacsorákon már egyáltalán nem volt természetes, s különsen nem szerda reggelenként, séta közben. Aztán szerda este a vonaton fölerősödött. S mire csütörtök reggel visszamentem az intézetbe, megint csak nyilvánvaló volt, hogy álmodom, s én nem hagyhatok itt csapotpapot egy álom – Debrecen, a hallgatók, az egyetem – miatt.

Imre Laci azonban – Brezsnyánszkyval, Szegeden – alkalmas pillanatban érkezett, a lehető legalkalmasabb pillanatban. Válásom az intézettől (lelkileg legalábbis) véglegessé vált; nem éreztem többé azt a bizonyos feszültséget az eszem (Oktatáskutató) és a szívem (Debrecen) között. Sőt, jól el tudtam magyarázni – el is magyaráztam magamnak és másoknak –, hogy mindenki érdeke, ha főállásban az egyetemre megyek. Marasztottak, hogy másodállásban is lehetnék intézetvezető (nem lehettem volna, de főleg nem akartam már). Viszont amikor Lukács Péter megmentőként föltűnt a láthatáron, őszintén és teljes szívvel mondtam igen-t Debrecennek. Ezúttal Imre Lászlónak; épp csak a nyakába nem ugrottam az ajánlatért. Egy hajszállal – egy mondattal, egy bekezdéssel – többet beszéltem róla, mennyire örülök, mint üzleti tárgyaláson kellett volna. De hát ez nem üzlet volt – tán egyik félnek sem, mindenesetre nekem nem –, hanem fogadalom.

* * *

Kiléptünk, a kompánia, a nagyállomásról, előttünk az 1-es villamos. („Ha sietünk, még elérjük!" „Igen, de nekem még jegyet…" „Na jó, akkor várjuk meg a következőt."). Az 1-es villamos a Nagyállomásról indult, azóta ott jár, hogy megszüntették a nagyerdei kisvasutat, a Nagyállomásra ér vissza. Rajta Debrecen színei és címere: bárány a kereszttel, lába a szentíráson, ahogy egy kálvinista városhoz illik, *a* kálvinista városhoz. Nincs is ilyen több.

Debrecen – az út idáig épp csak elég volt arra, hogy „átzsilipeljek"; pestiből debrecenivé (ha egyáltalán). Mert debrecenivé sohasem váltam – rajongásom nagyon nem debreceni volt, nagyon *neofita* –, a debreceniek szidták a várost, utálták egyetemüket, gyűlölték néha egymást, néha az „ellenséges" kart, az aktuális kormányt általában, az elmaradottságot mindig. Befelé, egymás közt, lehalkított hangon vagy akár harsányan kiabálva, ordítozva, üvöltözve. De kifelé – kifelé debreceniek voltak és maradtak. Debreceniek – nem szocialisták, nem szabaddemokraták, nem fórumosok (és sok sok minden nem) –, mint ahogy nem bölcsészek, tétékások, nem irodalmárok vagy történészek – debreceniek. SZLT (Szabó László Tamás) doktorált az Akadémián, neki is, nekem is fontos volt, billegett a léc. Körbejártam az akadémikusokat Debrecenben (bölcsészeket, tétékásokat). „Itt tanít? Debreceni? Hát persze!", mondták, még mielőtt archaikus udvariasságát megismerték volna. Ja, ha debreceni… (nagydoktorok, akadémikusok, még akadémiai elnök is élvezték ezt a hátszelet).

Mindez persze nem volt szokatlan – vagy nem volt egészen az –, kollégáim Pécsről vagy Szegedről is ismerték ezt; csakhogy őket zavarta, én élveztem. Egyetlen szabály volt, aki ezt betartotta, annak jó sora volt (én a saját káromon ébredtem rá): debreceninek lenni kell, de nem szabad akarni. Attól kezdve, hogy megfejtettem a szabályt – egy viharos doktori tanácsülésen –, kitárult Debrecen. Már amennyire Debrecen kitárul valakinek.

Mert Debrecent szeretni kell ahhoz, hogy megértsük; de ha egyszer megértettük, óhatatlanul beleszeretünk. Legalábbis én, előzményeimmel a hátam mögött. Ha rácsodálkoztam valamire Amerikában, mindig azt mondták: „Tudja, Amerika más." Tudtam, hogy Debrecen is más. Zötyögve, később suhanva a villamoson az egyetem felé (időközben kicserélték és Debrecen-színűre festették a villamosokat, próbáltam megfejteni a „debreceniséget".

Pestről nézve, Pesten beszélve róla a debreceniség egyszerűen elmaradottságot jelentett; legalábbis annak fordították, ha meséltem róla. „Le vannak maradva húsz-harminc évvel!" Amikor a Nyugatiból elindultunk, még én is így láttam: a máshonnan kiselejtezett kocsikat a MÁV erre a vonalra csoportosította át. Amint Szolnokot elhagytuk – a Tisza gyakran kiáradt, körben végeláthatatlan víztükör –, már nem voltam biztos benne. Püspökladány környékén megszoktam a tiszántúli beszédet (hanghordozást, szórendet), okosnak találtam, amit hallottam, és nem zavartak a szokatlan arcok (a Nyugatiban az egész még „fekete vonatnak" tűnt). Debrecenben aztán a taxis, a rendőr is megjegyezte: „Miért kellett átnevezni az egyetemet? A Kossuth nem volt jó?" S hogy a közbeszéd – nem értelmiségiek, nem egyetemre tartók, hanem a köz, a „nép" – ilyesmin témázik, meghökkentő volt; sohasem hallottam sem Szegeden, sem Pécsett. A volt rektor (Bazsa György) meg ráfelelt: „Debreceni Egyetem – nem tudományegyetem, az már volt –, hogy amint lehet, visszakeresztelhessük…"

A villamos közben a Pálma cukrászdához ért, jó idő volt, többen leszálltak, hogy gyalog vágjanak át a parkon (a Nagyerdő déli csücske) az egyetemhez. Mellettem jobbról az MDF állított bánatos emléket a második világháborúnak: Husztnak romvára (omló oszlopok, lehulló lepel). Néhány lépéssel odébb első háborús emlékmű a kötelező bakával, aki valami okból kivont karddal harcállásba merevedett. Az emlékoszlop másik három oldalán meg az elődei: ismerősek. Csak ez az egy itt, a háromszögű kalapjával – ez nem ismerős. Közelebb megyek, ez egy Mária Terézia korabeli katona, lábtekercccsel, korabeli fegyverrel. Miféle emlékmű?

A háromszögű kalapban Simonyi óbester „fiai" menetelnek… ki tudja, mi az óbester, és ki volt Simonyi? (Persze, debreceni – méghozzá fontos, mert főút van elnevezve róla.) S odébb a Dóczi út Dóczi Józsefről, az ki is? Ugyanaz, aki „a Dóczit" alapította. Egy emlékoszlop „Ruyter Mihálynak" (*Michiel de Ruyter* holland tengernagy), mert kiszabadította a gályarabokat – ismeretlen nevű idős asszony adományából.

Debrecennek történelme van; azaz mást tud és tart fontosnak a közös történelemből, mint akár Pécs, akár Szeged, Pestről nem is szólva. Simonyi és a „fiai", Dóczi József s az ismeretlen adakozó a nagytemplom és a kollégium között ennek a történelemnek a része. Az emlékparkban középen egy süveges, palástos, körszakállas férfi; egyik keze a kardján, másikban buzogányt fog. A jellegzetes Bocskai-ábrázolás, a könyvekből is ismert figura. Fején, vállán, kezében a szultán jobbágyainak jellemző jelvényei – egy alternatív király, török támogatással? Igen és nem: ő a hajdúk vezére, a Hajdúság szabadítója, a régió „szentje". Egy régióé, amelyet ha Pesten nem ismernek is, itt Debrecenben élő valóság. *Partium*nak hívják, s a „fővárosa" Debrecen.

Nem a történeti Partiumé persze, nem is a valóságosé; egy képzeletbeli térségé, amely ebben a formában sohasem létezett, csak a debreceni tudat formálta azzá. Történeti tény vagy tudat azonban itt egyre megy. Ahol kft-t neveznek el a Partiumról, ott ez a tudat másra, többre is képes. Átformálja nemcsak a múltat, hanem a jelent is; másként értjük a történelmet és másképp a földrajzot is. A Tiszántúl itt nem keletnyugati megosztottságot jelent, mint másutt az országban; őrzi még egy észak–dél megosztottság nyomait. (A Tiszán „innen", az a Felvidék, a Tiszán „túl" pedig – a Felvidékről nézve – az Alföld, a hódoltság.) E tudat számára csak karnyújtásnyira van most Románia határa, Nagyvárad egy óra kocsival, a Bereg is könnyen elérhető, hallgatóim és kollégáim is jöttek onnan. (Ki tudja, merre nyúlik a Bereg és hol a fővárosa?) A tiszántúli református egyházkerületnek címere van, mint a nemeseknek volt; kölcsönadták Debrecennek. Debrecen pedig – a város, az egyetem – „visszaadta" nekik az egyetemi templomot. („Pedig sohasem volt az övék, az egyetemre van telekkönyvezve.", dohog Bazsa György.) A tiszántúli reformátusok nem küldik hitoktatóikat a Károli Gáspár Református Egyetemre (az Pesten van, Károli különben is Tiszán inneni). Nekik is van teológiájuk, sokkal inkább működnek együtt az egyetemmel. (Nem véletlen; a háború előtt az egyetemnek teológiai kara volt, protestáns. Azaz református.)

Megpróbálom megrajzolni ezt az alternatív országot Debrecen körül, amelynek lehetne Debrecen a fővárosa. Három határt – a magyart, a románt és az ukránt – szelné keresztbe; nem baj, vékonyítsuk el az államhatár vonalát, így ni, és emeljük ki a megyehatárokat. Furcsa – mire is emlékeztet? „Nagyapám parókiáján mintha már láttam

volna", mondja Gabi (Pusztai Gabriella), s hozza is: csakugyan, szinte pontosan az. Egy térkép a tiszántúli református egyházkerületről, határai a Tiszától a Bihari-hegységig nyúlnak. Közepén Debrecen a reformátusoké, Várad pedig a katolikusoké (meg a közigazgatásé). Lemásoltatom s kiakasztom: itt van! Megvan. A régió – egy sohasem volt „ország". (Azóta kutatásaink kedvenc terepe, határok között és határokat keresztbe szelve.)

Akárcsak Kocsordról annak idején, Debrecenből mindig úgy értem vissza Pestre, mint egy más világból, amely más kultúrát őriz, más szemléletet, más értékeket. Rejtve bár és fölmorzsolva médiától, megcsonkítva és eltorzítva politikai kurzusoktól, főként a Rákosi- és a Kádár-rendszertől, mégis őriz egy másfajta országtudatot, egy alternatív világlátást. Sohasem volt főváros, de – lehetett volna. Sokak (sokunk) tudatában maradt is.

* * *

Leszálltunk a villamosról. Nagyállomás–Egyetem, hirdeti a kiírás rajta, már fordul is vissza, kötelességtudóan a vasúthoz, újabb „intercity professzorokat" hozva, meg hallgatókat, betegeket a klinikákra, közben piacra igyekvőket is. Az egyetem előtt szétválik a kompánia útja. Mi a főépületbe tartunk, mind sietünk, óránk, előadásunk kezdődik. Nekem épp 10-kor – sokáig zavart, hogy késem, sok tépelődés után ezt az előadást délutánra hirdettem meg –; és sietek, hisz mondanivalóm van. Nem tudom, fogják-e, akarják-e érteni, mindenesetre rendszerint nagy, legalábbis nagyobb termet kapok; sok a hallgató.

Úgy ülnek ott, mintha templomba jöttek volna – kötelességtudóan, fegyelmezetten figyelve, csipetnyi érdeklődéssel, kissé meghatottan, hisz egyetemre járnak. Én pedig úgy adok itt elő, mintha prédikálnék vagy „Írást magyaráznék" (azt is teszem). Nem kérdezek, nem szórakoztatok (legföljebb köszönök, azt se mindig), már bele is fogtam a mondandómba. Hisz ezért jöttem én ide, ezt akartam itt nekik elmondani. Nem mert érdekli őket – azt nem tudom, csak remélem –, nem azért mert kötelező (azért aztán biztosan nem), hanem mert fontosnak tartom, szinte rám van bízva. A reformátorok szerint Isten igéje „szól", csak meg kell szólaltatni. Reformátor nem voltam még és nem is vagyok persze; de itt, Debrecenben megértettem, mire is gondolhattak. Arra az elragadtatottságra, amely az előadón erőt vesz, ha fontos dolgokat mond; arra a *flow*ra, amely az előadón erőt vehet. S ha megjön, tán átragad a hallgatóságára is. Az én hallgatóságomra gyakran átragadt; néha csak ültek, de többször figyelő szemmel, néha föllelkesülten. (Legjobb könyveim így készültek Debrecenben, szinte magam sem tudtam, egyik gondolatmenetből mint következik a másik. Utólag olvasva csak csodálkozom: ilyeneket mondtam? Hogy találhattam ki?)

A *Nevelésszociológiá*t hamar kinőttem. Nem is arra készült, hogy szemeszteren keresztül taníthassak belőle. Eredetileg csak összefoglalás volt – *kompendium*, mondatná velem az akadémiai nyelv –, s ezen az új kiadások sem segítettek. Megpróbáltam bővíteni, toldozni-foldozni, aztán újabb és újabb témákra leltem. Különösen hogy megértettem a bölcsészkar logikáját: hirdess olyan előadásokat, amelyek figyelmet keltenek – nem baj, ha kilógnak is a tananyagból. Ez persze nem a „hivatalos" logika volt, bár létezett az is. De senki sem vette sem a bátorságot, sem a fáradságot, hogy számon kérje egy professzoron. Debrecenben a professzor volt – és maradt, legyen bár jó vagy rossz – a nagyúr, az adminisztráció pedig csak „cifra szolga". A szabadság sokakat

megzavarhat – én a felelősséget éltem át. S a felelősségem (különösen hogy tanszékvezető lettem – sőt még azután is) a pedagógia volt.

A pedagógia Debrecenben szívesebben fogadott tárgy volt, mint más egyetemeken, amelyeket megismertem. De attól is megkövetelték – a pedagógiától, illetve aki képviselte, tanította –, hogy tudja a helyét. Én eleinte nem tudtam, később már nem is akartam tudni. A hely, amelyet az egyetem íratlan szabálya a pedagógiának kijelölt, a szolgálóé volt, én pedig nem szolgálni jöttem – az irodalmárokat, a történészeket, más fontos diszciplínákat és „szaktanszékeket" –, hanem „üzenetet" hoztam. (Különben nem bumliztam volna hetente, igaz?). A tanári képesítőn a rektor: „Kérlek, ülj be te is, legyen ott a pedagógia!" „Készséggel, feleltem, mihelyt a professzortársam is beül." (Ez persze nem volt divat, a képesítőre irodalmár vagy történész professzorok nem ültek be.) Ebben megegyeztünk – a pedagógia helyében azért még nem.

Már csak azért sem, mert kollégáim a tanszéken megtisztelőnek érezték, ha részt vehettek a képesítőkön, vagy inkább fontosnak, sőt igen fontosnak tartották. „Hiszen ezért vagyunk, nem?", mondogatták önmaguk legitimációjaként. Én azonban az Oktatáskutatóból érkeztem, kívülről tehát, s nem is egészen önként (mert hívtak, hogy ne mondjam, „küldtek"). Úgy éreztem, az értelmiségi lét forog kockán – a sajátom is, sőt mindenekelőtt az –, ha engedek az ilyen szolgaiságnak. Hogy mi vagyunk a tanárképzés („pedagógusképzés", hajtogatták egyesek, bár irodalmáraim, történészeim vagy nyelvészeim hallani sem akartak erről), ez a hivatásunk, ezért vagyunk, tehát ott kell lennünk. Szolgálatban. Ha kell, akár szolgaként is.

Nahát, nem. S bár megbotránkoztattam a kollégáimat, új jelszót fabrikáltam, mégpedig: „a tanárképzés teszi tönkre a pedagógiát!" (A pedagógia meg a tanárképzést, gondoltam egyúttal, bár ezt már nem mondtam.) Az egyetemi tanácsban is megismételtem, amikor a tanárképzés szakgazdaságáról volt szó: „Szívesen vállalom – a szakgazdaságával együtt!" (a későbbi Bologna-folyamat egyik gondolata). „A tanárképzés soha sem lesz a pedagógiáé", válaszolta nyílt színen Bazsa, akit régóta ismertem, mind jobban kedveltem, barátságot éreztem iránta sok mindenért (ezért éppen nem). Ezt visszamondtam a tanszéken, és hozzátettem: ha hallgatónk nincsen, semmink nincsen, legkevésbé finanszírozásunk. Vagyis nem elég, hogy tanszék vagyunk, szakunk is kell legyen.

Ebben legalább egyetértettünk. Szerencsénk is volt, mert volt szakunk, csak szüneteltették, nem volt jelentkező. Szaképítés közben szembesültem vele, miért; a pedagógia – ami belőle a tanárképzésben megjelent –, alkalmatlan volt arra, hogy önálló tudományként tanítsuk (s mi, legtöbben, magunk is alkalmatlanok voltunk rá). A szaktanszékekkel folytatott harcban mindenki igyekezett kiszorítani a másikat az óraelosztásból; a szolgálónak, mennél alázatosabban hangoztatta fontosságát, annál kevesebb jutott. Pedagógia és pedagógus (a neveléstudományok oktatója) így fejlesztette önmagát, szinte tervszerűen vissza, hogy végül már ne is látsszék egyetemi stúdiumnak; maradjon csak meg a tanítóképzőkben, esetleg a főiskolán. Vagy még inkább az iskolai gyakorlatban. Nem volt nevelésszociológia (hogy a saját könyvemnél maradjunk), nem volt didaktika (ki írt utoljára intelligenset, frisset?), mint ahogy nem volt kutatásmódszertan vagy neveléstörténet sem. Csak föltartott kezek és jajgatás. (Az újonnan indult szakunk első évfolyama előtt: „Bocsánat…, ez *csak* pedagógia…" S ami kö-

vetkezett: „Mikor volna alkalmas a hallgatóságnak? Csak este? Akkor természetesen este tartjuk…")

Én az előadásaimat reggel tízkor hirdettem, fő időben, és ehhez ragaszkodtam. A hallgatóknak: „Nem kötelező fölvenni a szakot." Az oktatóknak, hogy akkor nem marad senki: „Ha mi nem vesszük magunkat komolyra, akkor ki?" (Magam is izgultam persze, még semmit sem tudtam a felsőoktatásból, s akiknek tapasztalatuk volt, mind helytelenítették.) De megtört a jég; még az első buktatásokat is elviselték. „Vérezzék az a hadsereg!", idéztem (ezúttal a nagy Sztálint), s egy idő múlva egyre jobbak jöttek.

* * *

Kellett is; doktori képzést csak úgy indíthattunk, ha alapképzésünk is volt. „Ó, az van, mondtam álnaivan, hisz minden tanárjelölt a mi szakosunk." Ezen a tanács tagjai jót nevettek (meg jót bosszankodtak), aztán kioktattak, hogy diszciplináris képzésről van szó. („Ha kell egyáltalán doktori képzés pedagógiából… Inkább több gyakorlatot adnátok nekik!") Doktori képzés nélkül azonban nem lehetett a tanszéket építeni. Odakerülésem idején erősen megfogyatkoztunk: ketten meghaltak, hárman máshová mentek, s – Brezsnyánszky László bánatára – épp a kézbesítőnk is elhagyott; utánpótlás kellett. A bölcsészkar készséggel ajánlott egy docensi állást (ilyen is minden szent időben egyszer ha előfordult, az új seprő azonban jól sepert), oda hívhattam-hozhattam SZLT-t; ez azonban korántsem volt elég. Újak – fiatalok, debreceniek – csak a doktori képzésből jöhettek, amellett, hogy ez a képzés lett lassan az egyetemi képzés koronája. (Mint később a Bologna-folyamat is elismerte, nem két ciklusú az egyetemi képzés, hanem három).

Ehhez ragaszkodtam, s tán jól is tettem. Jó tanárképzés nincs doktori képzés nélkül, találtam újra egy jelszót. Miért is? Mert a tanárjelöltnek nem pedagógia kell (előre rágott, emésztett), hanem tudományos didaktika. S az csak a doktori képzésből nő ki (hát az Oktatáskutatóból biztosan nem). S hogy mindenki lássa és érzékelje, tantárgyfelosztást, óraterhelést, teremelosztást mindig a doktori képzéssel kezdtünk. Különös, de ennek meglett a következménye, nagyon is kézzel fogható. A tanszék, amely addig egy képzeletbeli (soha nem létezett) egységes „pedagógiát" tanított, lassan diszciplínákká bomlott szét; tagjai – bár nem voltunk sokan – kezdtek specializálódni. S egymáshoz átülni is, bár nem egészen önkéntesen. Didaktika csoport mellett történeti-elméleti is alakult, a „társadalompedagógiát" pedig összekötöttük az én korábbi nevelésszociológiámmal (össze is ütköztünk a szociális munkás képzéssel miatta).

Ennél is fontosabb, hogy a pedagógia – szerencsére már a hetvenes évektől „neveléstudománynak" keresztelték át, mint országszerte mindenütt – egyenrangú (alacsony rangú) tömegképzőkből egyre markánsabban oszlott vezető oktatókra, meg új belépőkre, kezdőkre. „Miért, nem mind ugyanazt tanítjuk?", fogadtak, amikor először próbáltam besorolások közt különbséget tenni. Ugyanazt tanítottuk és tudtuk mindnyájan, vagy ugyanazt nem. Kivettük a tételeket didaktikából, ha a szigorlatozó netán a tesztelméletet húzta volna – azt, ugye, egységesen nem tudtuk. Most már megkövetelhettük magunktól, hogy legalább némelyek tudják, s nekik ne legyen kötelességük a középkori nevelésről vagy az iskolai mobilitásról értekezni.

Mindez lassan megjelent a tanszék térbeli elhelyezkedésében is. Amikor elődöm, Petrikás Árpád – nem egészen önként – leköszönt a tanszék vezetéséről, szobáját átépítették és fölosztották; ő maga-magának egy kisebb részt rekesztett le egy sötét sarokban. Én is az ő egykori szobájában kezdtem debreceni pályafutásomat, óránként ingázva az iroda és a szobám között; amelyet ráadásul vele osztottam meg. Nem tűnt túl tanszékvezetősnek – jobbat akartam (a neveléstudománynak s magamnak). Értetlenség fogadott; különösen, hogy kollégáim már elrendezkedtek a tanszékvezető szobájában, asztalokat toltak össze, közel voltak az adminisztrációhoz, s főként egyenlőknek érezhették magukat. Most azzal jöttem –Brezsnyánszky Laci óvatosan bár, de határozottan támogatott –, hogy legyen a tanszéknek méltó központja, egy tanszékvezetői szoba, titkársággal; jól hangzott, bár nem volt túl egyenlőségelvű (nem is szántam annak).

Egy nyári építkezés árán megúsztuk – robbanás, túlzott feszültség nélkül –, s ha már helyezkedtünk, mindjárt kialakítottam-kiimádkoztam a „neveléstudományok" elkülönített csoportjait is. „Nem lehetne itt maradni? Olyan jól együttműködnénk…", kérte-ígérte egyikük (nem lehetett). „Nem szeretném a didaktikát! Inkább maradnék itt, valami összehasonlítóban – de akkor aztán mindent bele!" (Nem, nem lehetett.) Könyörtelen voltam, mint a reformer, aki csak a jövőre függeszti tekintetét. Sok vér azonban nem folyt; a közös „ellenségek" (rivális tanszékek) összehoztak minket. Rendezkedésem csúcsán egy előadót is meghódítottam, amikor kitaláltam, hogy Karácsony Sándorról nevezzék el. („Te szereted?" „Nem, de debreceni volt…") Szerencsére az egyetem megértette; egyesek a tanítványának tartották még mindig magukat, mások meg szégyenfélét éreztek vele szemben, hogy törvénytelenül kiakolbólították az egyetemről. Én ugyan még nagyobb arcképet akartam kiakasztani, nemcsak termet elnevezni róla – de erre azért már figyelmeztettek: „Mindenütt ekkora kép van." (Mert volt már terme történészeknek, nyelvészeknek, irodalmároknak is.)

* * *

Fölmentem a lépcsőn (első emelet, de másodiknak látszik, úgy konstruálták meg ezt a szép épületet), a fő lépcsőtől balra fordultam, a körfolyosón megint jobbra; most itt van a tanszékvezető (azóta intézetvezető) szobája. Kiírva a nevem és (igen, kicsit szégyellem, de mégis) a rangom. Ez már nem semmi, egyetemi tanár és tanszékvezető. Kinézek a *díszudvarra*. (Én *aulának* nevezném, de itt így hívják, s szép kiállításokat rendeznek benne, most épp egy pásztorművészetit.) Kinézek aztán délután, majd este is – kilencig maradhatok épületben, fő a biztonság (meg a biztonsági őrök) –, zene szól. Tánciskolát rendeznek itt, vagy társastáncot tanítanak be; szép lányok, sudár (vagy bumfordi), szégyenlős vagy felszabadult fiatalok. Este, ha befejeztem, mint annyi éven át, majd a kollégiumba megyek, ahol a szobám van; lehetőleg ugyanaz, mindig így kértem. Előtte még egy utolsó séta, most már sötétben a park körül. Megállok Kisfaludy Stróbl Tisza-szobra előtt, néhány éve helyezték vissza. Alulról megvilágítva a markáns, szemüveges férfi szigorú arca, zárt, konzervatív öltönye, kezében könyv. Mintha rám nézne, vagy el, a fejem fölött. Neki is hivatása van? Őt is szólították? Nem úgy néz, mint a gróf, aki mulat, miközben a szérűskert lángra lobban. (Ady nem

is látta, ezt a szobrot semmiképpen sem.) Inkább úgy néz, mint az egyetem előtti parkban azok a reformátorok; ujjal a betűkre mutatva, arccal azonban fölfelé nézve.

Szerda reggel lesz a legjobb napom, óra előtt megint sétálok egyet. A parkban, a fák mögött – gyakori fénykép témám – az egyetemi templom tornya, az óra tán már fél nyolcat is mutat. Az egyetemen már várnak, majd bevetem magam. Aztán fáradtan („Te alszol", lökött meg Gunszt Péter, falattal a számban, épp csak álmodtam egy rövidet), mégis elégedetten, visszamegyek a Nagyállomásra, a vonatra, Pestre. Csináltam valamit. Mit is?

Eger

A busz kifordult a Böszörményi útra, onnan pedig a Füredi útra. A Hortobágyon keresztül haladtunk Tiszafüred felé. Elhagytuk a nagyhegyesi bekötőutat, bementünk a körforgalomba, és kiléptünk onnan (nem fordultunk Hajdúszoboszló felé). A Látóképi csárdánál tovább eljutottunk a debreceniek büszkeségéig, a kilenclyukú hídig (híd a pusztában magányosan – minden víz rég kiszáradt már alóla). A Hortobágy nem úgy látványosság, ahogy a városi ember (a nem debreceni) képzelné; az út menti sás meg ritka nád már nem emlékeztet az egykori mocsarakra, ha csak nincs éppen belvíz. A Hortobágy a kutatóknak és a szakértőknek érdekes inkább; az utas elalszik tőle (én is; kivéve, ha ahhoz a kanyarhoz értünk, ahol 1999-ben nekimentem a szembejövő kocsinak). Tiszafüredre értünk; „az Alföld halott szíve", ahogy Süli-Zakar István kollégámtól és barátomtól, a földrajzostól megtanultam.

Hogy elérjem ezt a buszt, valamikor negyed és fél hat között kellett az egyetemről indulnom; villamossal a Kistemplomig, annak az oldalán be a Széchenyi utcába, s le a Kisvásártérig, a buszok végállomásáig. Egerbe a busz hat óra körül indult; ha nagyobb táskával voltam, különösen ha húztam magam után (gödrös járda, úttest), ez félórát is igénybe vett. Siettem, mert volt egyszer, hogy a busz kifordult a megállóból, s csak a kedvemért állt meg, másszor pedig meg se állt. Kéthetente utaztam vele Egerbe szerda este, ott aludtam, mert az egri óráim csütörtök reggel kezdődtek.

Tiszafüreden a busz – szép túrabusz, nemzetközi forgalomban is bátran elment volna – általában kétszer állt meg: egyszer a villanyrendőrnél, másszor a megállójában. Mikor elindult, most már csakugyan lehetett aludni, Füzesabonyig. Ez a harminchármas út volt, amely keresztülszeli a Hortobágyot, majd az autópályán is átkel, úgy fordul be Füzesabonyba. Onnan már csak egy félóra van hátra, fél kilenc tájban Egerben lehet vele lenni. A színháznál szálltam le, ott be a Klapka utcán az Egészségház utcáig. Itt szálltam meg, a nyolcadik emeleten, ahol a vendégszobák voltak.

Ez az út Debrecenből Egerbe nem egyszerű utazás volt – azért nem írtam volna le –, hanem távozás az egyik kultúrából, megérkezés egy másikba. A magas épület, ahol megszálltam, ablakot nyitottam – általában túl volt fűtve –, kipakoltam, majd lementem sétálni egyet –, ez a magas épület a megyei pártiskola (bentlakásos) volt egykor. A fordulat után az önkormányzaté lett, s az fölajánlotta a főiskolának, hogy hozzásegítse a főiskolát az egyetemmé váláshoz. Ettől a főiskola ugyan egyetemmé még nem lett, de

kétségtelenül közeledett hozzá (s ma még közelebb van). Az épület a hetvenes évek ízlését és építészeti (meg beruházói) szokását tükrözi, akárcsak Pesten a Professzorok Háza. Nekem mégis a megnyugvás, szinte a visszajutás, a hazaérkezés helye. Az L alakú épület kis teret karol körbe védőn; szabad oldalán üzletsor, étterem. Tavasszal, kora nyáron a fiatalok kiülnek ide, zsong az élet. Az utca egyik végében barokk templom, a másik vége nekimegy a fürdőnek. Szemben az Érsek-kert. Valami megnyugtatóra gondolva, ez a tér és ez az utca jutott mindig az eszembe.

Rendszerint besötétedett, amikor sétára indultam. A Kossuth utcát kereszteztem, aztán a Jókai utcán végig be az óvárosba. Egerben szerencsére nem nevezik óvárosnak a belvárost; és tulajdonképpen nem is az – sokkal élőbb, forgalmasabb és központibb annál. Most persze – már kilenc óra van – a forgalom elült, csak az éttermek világosak, és itt is kiülnek a vendégek. A Dobó térre értem, megálltam, és jobbra fordultam, hogy lássam, megvan-e még a háromszínű lobogó. Ott lobogott a vár fokán (tehát mégiscsak visszafoglalták a töröktől), a tér végét romantikus Dobó-szobor zárta le, háta mögött egyik kedvencem, az egri Szenátor-ház. Mellette kanyaroghatnék, ha akarnék, föl a Várba – de most este van, nem akarok. Jobbra fordulva a Széchenyi utcába érek, ott a Líceum háta mögött vissza a Kossuth utcára. Még néhány lépés – már inkább tíz óra van, mint kilenc –, és végre újra a kollégiumban. Újra „otthon".

Debrecen és Eger – két világ. Debrecen zord puritánsága engem újra meg újra a reformátoraira emlékeztetett (a zordságot és puritánságot a lehasznált járda és a csatakban buszokat kerülgető utasok növelték). Eger – a tavasz, a pompa (limitált kiadás persze), a meghittség és a könnyedség városa (legalábbis ha szerencsésen túljutottunk a Hortobágyon). S ezt a két világot mindössze néhány kilométer és néhány óra választja el egymástól, furcsa, meghökkentő, csodás. Mint ahogy az Érsek-kert is az, a virágágyásaival, műtavával és mesebeli országútjával, meg azzal a két szerencsétlen figurával. Bródy és Gárdonyi, úgy állnak-ülnek ott, hogy megesik rajtuk az ember szíve.

* * *

Eger régi szerelem; régebbi, mint Debrecen (amely különben sem szerelem, sokkal inkább hivatás). S nem mondhatnám, hogy csak a vár. Sőt, a vár inkább a ráadás, mint ahogy a fürdők is azok. Először a nyolcvanas évek derekán jártam ott, sikertelen pécsi kalandom után. A főiskola már akkor egyetem akart lenni. S mint később megtudtam (elolvastam), eredetileg is annak épült, Eszterházy Károly érsek magánvagyonából, míg csak a jezsuiták Nagyszombatból meg nem akadályozták (udvari felsőoktatás-politika, ó!). Könyvtára, csillagvizsgálója, főépülete – akár egy barokk palota – máig az egyetemalapítást sugallják, sőt nosztalgiázzák. Nagy Andor – a kedves barát, aki oly gyerekesen tudott minden új technikának örülni, akkor épp az iskolatévének („Egy élmény", mondogatta) – hívott, hogy a pedagógiát erősítsem, a reménybeli első egyetemi tanszéket. A nevemet is kiírta az irodájára az első emeleten, nem messze a főigazgatótól (később már „rektor").

Éveken át jártam boldogan Egerbe; akkor Pestről, vonattal, s ragaszkodtam hozzá, hogy gyalog jöjjek-menjek az Érsek-kerten (még Népkert volt a neve) át a vasútig. A *Nevelésszociológiá*t tanítottam itt (mi mást), és az egri évek tanulságosak és üdítők voltak.

Megszoktam ezt a közönséget, érdeklődőkre találtam, akiknek nem csak azt magyarázhattam el, hogyan tanuljanak (kétszeri átolvasás, aláhúzás, kiemelés, próbaként fejből a vázlatot), hanem azt is, hogy mit is kell tudnia egy tanárnak (a szakját, meg a gyerekeket). Nagy Bandi minden érkezésemet megünnepelte, távozáskor sokszor egri bort adott (holott nem is termelte); mindenki, aki kedveli, így gondol rá.

Ha Nagy Andor nem emlékeztet rá, mostanra egészen elfeledtem volna. Azt meg teljesen, hogy Amerikából visszatérve hogyan tudtunk kapcsolatokat szerezni Egernek (Valdostai Állami Egyetem, Georgia). Én ugyan (most már bevallhatom) az Oktatáskutatót akartam ehhez a kapcsolathoz, de Tracy (C. Tracy Harrington), a külügyes, aki nagy grandezzával vacsorára hívott bennünket, megszagolta dolgot, és valami iskolát szeretett volna. Mi jut ilyenkor az ember eszébe – különösen ha Valdostában jár? Természetesen Eger. Komenczi Bertalan, komoly és lelkiismeretes tanár, aki kémikus létére az informatikába dogozta be magát, ragyogó szemmel mondta: „Valdosta. Az igen! Önállóan dolgoztunk, mindenkinek számítógépe volt." (Amikor ezt mesélte, már Egerben is volt – Debrecenben viszont még távolról sem.) Hallgattam, mint a mesét – hát igen, Georgia –, s csak később, hazafelé jutott eszembe: Jé. Ez a kapcsolat még mindig tart?

* * *

„Na, elvállalod? Vállald el!" sürgetett Nagy Andor, a jó barát, amikor meghallotta, mi végre járok most megint Egerben. A rektornál voltam, de az az igazság, hogy Mari (Nagy Mária) hívott; másként nem is jöttem volna. Nem mintha nem szerettem volna Egert; de akkor éppen Debrecen volt a szívem csücske (nem, a közepe), s ha mégis kiláttam belőle, akkor persze É. betegsége.

Épp Szarvasra érkeztünk, amikor Mari hívott. É. szívesebben ment föl az édesanyjához, mint egyenesen ki a házhoz. Megálltunk hát a városban, kitettem, valami árnyékot kerestem, mert tűzött a békési nap. Ahogy tolattam, megszólalt a telefonom, Mari. „Nem akarnál jönni?" Nem akartam, és egyenesen meg is mondtam neki (Debrecen, főként meg É.). De Mari kitartott: „Azért gondold meg. Nekem volna segítség… Körbekérdeztem a tanszéken, téged mindenki szívesen látna… Legalább beszéljük meg." É. se bánta, valahogy beleegyeztem, beszéljünk. Ezért jöttem most Egerbe.

Nagy Andor az uszoda felől közeledett – szerette magát sportosnak látni, azt is szerette, ha mások is tudják (igaza volt) –, tolta a biciklit, elkísért a rektoriba. Sokan ültek már bent, többen, mint számítottam rá. Hirtelen csak Marit és a rektort láttam, a többieket csak egy szemvillanásnyira. Úristen, ezek itt vizsgáztatnak; s mint jó diákhoz illik, mindjárt vettem is a könyvemet (az épp aktuálisat), mintha épp csak ezt átadni jöttem volna ide. Holott hívtak, s a rektor (akkor Hauser Zoltán volt, fiatalos arcú, terjedelmes férfi mókás körszakállal) mindjárt előadta, hogy meghívnának. Magyaráztam, hogy Mari kedvéért jöttem, Egert szeretem (nagyon is), de Debrecent nem hagynám ott. „Nem is kell, válaszolta, másodállásban nevezlek ki." „Meg kell beszélnem Debrecenben…" (Hirtelen hitehagyónak éreztem magam.) „Beszéld", nyugtatott meg Hauser. „Gondolkodom", feleltem végül. „Már az is jó", nyugtázta ő.

Mások is kértek a könyvből, ami a kezemben volt, mondtam, hogy Debrecenből küldök. Még nem fogtam föl, milyen megtiszteltetés ért: Estefánné (Estefánné dr.

Varga Magdolna) a szerveződő pedagógusképző kar vezetője, Mózes Mihály meg a főiskolai bölcsészkar dékánja voltak még jelen (egyetemi rangokat és elnevezéseket kedvvel használtak). Nemcsak udvariasság volt; csakugyan egyetemet építettek, jó légkörben, összehangolt egyetértésben.

Az aggályom, hogy mit fogok én Egerben tenni – mire futja még Debrecen és É. betegsége mellett – hamar eloszlott; Hauser egyszerűen oldotta meg. Kutató professzor, állt a kinevezésemben. „És akkor tanítani?" Legyintett. „Tanárunk van bőven, te nem erre kellesz." Hanem mire, kérdeztem magamban, de hamar kiderült az is. „Tanárképző tanácsot alakítok, annak leszel az elnöke. És persze képviseled a főiskolát a tanárképzés országos átalakításában."

Ez hamarosan be is következett. *Collisio officionum*, mondták a középkori morálteológusok azt, amit szociálpszichológus utódaik szerepkonfliktusnak neveztek el. Meghívást kaptam egy tanárképzési tanácskozásra a minisztériumba, ahol épp a Bologna-folyamatot (a magyar részvételt) készítették elő, s ahol a főiskolák tanárképzéséért kellett (kellett volna) lobbiznom. Egyik oldalon az egyetemi képviselők ültek, másikon a főiskolák képviselői; szemben meg az új tanárképzés kidolgozói. Amikor hallgattam őket, az egyetemiekkel értettem egyet, akik a hagyományos tanárképzést védték; ha szólnom kellett – már noszogtattak –, akkor olyan „főiskolásat" kellett (kellett volna) mondanom (ebben a rendszerben a főiskolákon is folyjék magiszteri szintű tanárképzés). Szerencsére nem értettem a tanárképzéshez – vagy ha értettem is valamicskét, akkor sem tartottam szem előtt; engem a szakos, de főként a doktori képzés érdekelt. Egy pillanatra fölrémlett, hogy visszamondom Egert és a kutató professzorságot, ha valójában ezt jelenti. Szerencsére Hauser megértő volt, nem kérte tőlem számon az elkötelezettségeimet – s máskor nem engem küldött ilyen tanácskozásokra.

A tanárképzési tanács dolga Egerben az lett volna, hogy a szaktanszékek, a pedagógia, valamint a gyakorló iskola (akkor szervezték a hármat eggyé) érdekeit összeegyeztesse. Ehelyett a négy év alatt, míg elnököltem, részben az ügyintézés fóruma volt, de főként a tájékoztatásé. Hauser igyekezett mindegyiken megjelenni. Ez a tanács az ő terepe volt – vagy elsősorban az övé –, nemcsak tájékoztatott, hanem hosszan és kedvvel adott elő, közben fölelevenítve, valósággal újra élve a vitákat, amiket folytatott. Az egyetem ügye ezekben a vitákban az eszmék világából a földre szállt (s vergődött is, meg nyert is). Eger lépésről-lépésre, Hauser szívósságának, kitartásának és odaadásának köszönhetően – meg annak, hogy lojális és fegyelmezett munkatársai (magyarán: beosztottjai) voltak – a magiszteri szintű tanárképzés akkreditációit elnyerte. Miközben a törekvések és perpatvarok kanyarait és kitérőit hallgattuk – szinte drámaian megidézve –, lassan kibontakozott, majd győzelemre is jutott a szándék, hogy mesterfokon tanári diplomát lehessen szerezni Egerben is. Volt itt bevetve minden: személyes meghívások Egerbe, intézménylátogatás, a különlegesen fejlett számítástechnikai rendszer (már nem az iskolatévé volt a valami, hanem az IKT, az *info-kommunikációs technológia*). S nem utolsó sorban a pincék.

„Valahányszor jössz, te mindig könyvet adsz", jegyezte meg Hauser, miközben újabb publikációm viszonzásául újabb palackot nyújtott át, ezúttal a saját pincészetéből. A Szépasszony-völgyben neki és a helyettesének (mindketten Sárospatakról) közös

pincészetük volt, amelyet stílszerűen Magiszter-nek kereszteltek el. Nem játékpince volt ez azonban, hanem nagyon is komoly (komoly befektetésekkel, gondolom, nyereséggel is – meg kellő borokkal). Ilyen másnak is volt, de Magiszter-nek csak a rektor és helyettese nevezte a pincéjét. S ha Nagy Andor egykor – hogy Egerre ráhangoljon – egri borral kecsegtetett (vette), hát Hauser és barátai nekem is, meg azoknak, akik nagyon ellenezték, hogy főiskolán is folyjék mesterképzés, a saját (egyébként kiváló) boraikat adták.

* * *

Egri pályafutásomat még a főépületben kezdtem (A-épület, nevezték szerényebben), miközben a B-épületben laktam (az a bizonyos pártakadémia). S közben megkezdődött, nem túl sokára pedig véget is ért az utca túloldalán az Érsek-kertre néző kollégium átalakítása. A hallgatókat áthelyezték onnan, az épületbe pedig – hogy az új rendszerű tanárképzés legfontosabb követelményét teljesítsék – önálló tanárképző kart (Pedagógusképző és Tudástechnológiai Kar) szerveztek. Némi engedménnyel; mert az eredeti elgondolás, amelyet a Bologna-folyamat alapul vett, s amelyet már az OPI-sok is annyira szerettek, a *school of education* lett volna: olyan kar, amely a szaktanszékeket is magában foglalja, sőt alárendeli a pedagógiának és tanárképzésnek. (Ennek jegyében szerveződtek az általános iskolákkal együtt az 1940-es évek végén a pedagógiai főiskolák, köztük egy Debrecenben, amelyet később Egerbe helyeztek át; a mostani főiskola jogelődje.) Hauser azonban előbbre tekintett – az egyetem felé –, de nem is tehetett volna mást. A főiskola bölcsész és természettudományi kara kinőtte az effajta *school of education*t; a pedagógia szerepe itt most az volt, hogy koordináljon.

Kézenfekvő lett volna, ha ezt az összehangolást épp a neveléstudomány tanszék kapja s végzi, mások (mondjuk, a pszichológia, a szociálpedagógia meg az andragógia) meg besegít. De mint tudjuk, a felsőoktatás sem a „tiszta ész" alapján szerveződik, alakul. Marinak pedig nagy esélye lett volna egy koordináló szerepre (s hagyomány is volt; Nagy Andor, a nagy elől, ezt – mosollyal, édes szóval, néha egyebekkel is – meg tudta tenni). Mari ezért is került ide – ezért hívták, boldogan ment Egerbe. Szeretett volna már önálló lenni, nemcsak bedolgozó valami háttérintézetben, s ha ez Pécsett, ahol először volt, nem sikerült neki, akkor hát Egerben, ahol fölnőtt, s ahol ingatlant is örökölt. Hauser tárt karokkal fogadta, mások is, sőt addig-addig, hogy Mari benyújtotta a professzori pályázatát, a minisztérium pedig el is fogadta (a szakma nem volt egyhangú ebben). Mari és tanszéke tehát átköltözött a szépen helyreállított épületbe – amely, emléktáblájának tanúsága szerint jegyzők árváinak készült száz évvel ezelőtt –, s velük együtt persze én.

Mari tanszékvezetői szobáját a második emeleten rendezték be – kis melegítőkonyhával és mosdóval –, mellette nekem is egyet. A tanszék többi munkatársa Maritól távolabb, egy emelettel lejjebb költözött, ráadásul az irodája is. Én a helyében tiltakoztam volna (az utódai sem így használták, használják). Mari azonban, bár mindig kedves és mosolygós volt – engem mindig meggyőzött, nekem régóta imponált –, tudott nagyon határozott lenni, a kéretlen tanácsokból nem kért; az enyémekből sem. Maradtunk ebben a fölállásban (leülésben).

Sajnos, másban is. Mari kutatóként vált ismertté, abban volt érzékeny és jó; s csak gondolta, hogy ismeri a felsőoktatást meg Egert – valójában nem ismerte (nem eléggé). S a kultúrája is egyre inkább eltért attól a szervezeti légkörtől, amelyet a főiskolán megismertem. Nem vágyott koordinálásra; s bár egyre kevésbé akarta, az új tanárképzés kiépülése során egyre jobban belesodródott. Ezzel a szereppel, hogy a pedagógia – amelynek vezetését megpályázta, elnyerte s akarta – közvetítő legyen szaktanszékek, gyakorló iskola meg a hallgatók között, nem tudott mit kezdeni, de nem is akart. Neki a pedagógia oktatáskutatás volt, az oktatáskutatás pedig körülbelül az, amit egykor az Oktatáskutatóban megkezdett, s a Közoktatásiban folytatott.

Ebből csakhamar konfliktusok keletkeztek kívül is, belül is. Sokszor elkerültük egymást. Szerdai tanszéki értekezleteit már nem értem el, csütörtökön, amikor Egerben ébredtem s a tanszéken megjelentem, ő már rendszerint nem volt ott. De ha összefutottunk – mondjuk, szerda este –, együtt vacsoráztunk, s ő panaszkodott. Előbb csak mellékesen, később egyre keserűbben. Tanszéki kollégáival nem jött ki; sajnos, éppen azokkal konfrontálódott, akik egyfajta „tanszéki morált" (hagyományt, szokást, bejáratottságot) képviseltek, hordoztak. Szívesen vette volna, ha az ő oldalára állok, akár magam is konfrontálódom velük. Bár régi jó ismeretségben voltunk, ezt azért nem vállaltam. Nyugtatni próbáltam, amit egyre lehangoltabban hallgatott.

Megpróbáltam közvetíteni közte és a kar vezetése között, sikertelenül. Ebből csupán az jött ki, hogy szerdán Marit hallgattam s fogtam a pártját, csütörtökön Magdival (Estefánné) ebédeltem. Mindkettőjüket hallgatva igazat nem osztottam ugyan, de egyre világosabban látszott, ahogy konfliktusuk kiéleződik. Ez pedig baj volt, s mint később kiderült, jóvátehetetlen. Hauser kedvelte Marit, kérlelte és támogatta; ha csak tehette, engedett a Mari kéréseinek. Magdira viszont támaszkodott. Kettejük konfliktusát enyhíthette, de föloldani nem tudta. Én sem.

Mari meglepetésszerűen hagyta ott a tanszékét. Meglepetésszerűen – ezt már ismerhettem; hisz így hagyott engem is ott, amikor az Oktatáskutatót próbáltam menteni Zsolnai és a Közoktatási támadásaitól. Már nem voltam aktív a főiskolán – mindenféle címzetes funkciókkal meg elvárásokkal –, még megállapodtunk, hogy a következő félévben mit és mennyit tanítok (ezt szerettem, bár „kutató professzor" voltam). Aztán eltűnt – de úgy, hogy az e-mailjét is megváltoztatta. Mari, akiért megütköztem egykor Horváth Mártonnal az Akadémián, a kedves, de sohasem engedékeny. Mari, a tünékeny.

* * *

É. nem bánta Egert (Marit inkább), de ha már hozzájárult, látni is akarta, mibe kezdtem bele megint. Mari jó érzékkel súgta meg Magdinak, hogy É. beteg, É.-nak pedig, hogy Magdi is jár kezelésre. Ez – látatlanul – mindkettejüket barátságra hangolta; nekem nem kellett feszengenem és magyarázkodnom. Hauser, aki nem volt híján az effajta gesztusoknak, É.-t is meghívta Egerbe, várost nézni, főiskolát látni.

A Szenátor-házban foglaltak szállást (fizetni akartam, de gálánsan nem engedték). A Szenátor-ház nem csak kívülről volt mutatós, belülről is sajátos volt. Akkor még nem volt ismert – vagy nem terjedt még annyira el – az ilyesfajta intimitás. Az egész

ház, amelyet üzemeltetője a várostól bérelt, csakugyan olyan volt, mintha valami patrícius, egy városi szenátor lakta volna. Öreg (nem ócska) bútorok már az előtérben – a „recepció" is épp csak egy fél dolgozószobának hatott –, s ugyanaz a stílus tovább föl (jóllehet a bútorok szedett-vedettek voltak, de ízléssel válogatva és ízléssel kiegészítve, ahol kellett). Háttal a várhegynek és szemben egy kis előtérrel – ahol tavasszal és őszszel kávéház, nyáron fagylaltozó, télen meg borkóstoló üzemelt, megfelelő ponyvák alatt – a látvány és az életérzés valósággal mediterrán volt. (Másutt több ilyen is van, különösen délen; de ahol több ilyen is van, ott egy-egy nem különleges. Itt nálunk, zord északon, egy várrom alatt, egy kardos szoborra nézőn, a Szenátor-ház meghittség mellett emelkedettséget is sugárzott, és tiszteletet keltett.)

Vidám társaság, leültünk a kávéház-fagylaltozó egyik asztalához; Mariék férjestől csakhamar megjöttek. Míg a többiekre vártunk, Mari elmondta É.-nak, hogy szorong, mert Mari férje összeveszett Magdi férjével, aki a város jegyzője volt. Jóska kényszerből van itt – a kedvünkért –, de nem tudja, mit kezdjen Magdival. Ezt alighogy elmondta, megérkezett Magdi és a férje. Hauser odatelefonált, hogy ő csak később, mert valami borverseny – de már az osztrák határon van. Á, legyintett Magdi, de Hauser később csakugyan megérkezett.

É. most elemében volt. Az ilyen helyzeteket szerette – szálakat szőni-fonni –, ráadásul szegről-végről mindkét szereplőt ismerte. S míg mi, többiek Hauserre vártunk, majd végighallgattuk az újabb borász sikereket, É. összehozta a férjeket úgy, hogy nemcsak megismerkedtek, hanem ki is békültek egymással. A koraőszi napfény épp odasütött a napernyőkre, a térre porondot húztak, mert valami együttes fog föllépni este. A hangulat magasra szállt, látnivalóan befogadtak.

É. később fölment, lefeküdt, a folyamatos kezelésektől, bár sokat segítettek rajta, néha nagyon nem volt jól. Most is már csak feküdni akart, elbúcsúztunk. Ez volt az utolsó ilyen találkozó – de a hangulata és az emléke megmaradt.

Mert később sokszor hallottam, hogy Estefánné Magdi – előttem is, a hátam mögött is (visszamondták) – az én egri szerepvállalásomat mint valami plusz terhet állította be, valami áldozatot. „Annak ellenére vállalta, hogy a felesége akkor már…" Ezt túlzásnak éreztem, még ha volt is benne valami. Eger télben és nyárban, unokákkal vagy magányosan, tanítva vagy csak turistaként, tanácskozva vagy sétálva, bámészkodva vagy készülve (mondjuk, egy órára, egy előadásra) nekem mindig a megkönnyebbülés. Egy könnyed lebegés.

A negyvenhatodik év

2002 július elején egészségügyi értesítés érkezett. Mozgó emlőszűrő állomást állítottak föl a Mammut (budapesti bevásárló központ) parkolójában, erről szólt a nyomatott kártya. „Na, most elmegyek ide", mondta É., ahogy fölvette, majd megint letette az íróasztalra a lapot. Fölfigyeltem.

É., ha tehette – nem mindig tehette persze mint tanár és mint közalkalmazott –, kihagyta az ilyen szűréseket. A tüdőszűrőbe is csak rábeszéléssel lehetett elkalauzolni;

és főként úgy, hogy én is vele mentem. (Általában ezt szerette, azt szokta meg otthon, ha vele mennek, főként az apja.) Fogorvoshoz sem járt, csak ha már fájt, és akkor is csak Szarvason. Nőgyógyászhoz se, csak amikor Esztert várta, vártuk (ki is kapott érte). Ilyenkor hetykén válaszolgatott, mint aki biztos önmagában és az egészségében. (Egyszer, még Kőbányán, hallottam valamit a rádióban a méhnyakrák szűrésről, és hogy hol vannak fölkészülve rá. Noszogattam É.-t, de csak legyintett. Én a túlzottnál is aggályosabb voltam – olyan környezetben nőttem föl –, az ilyen hetykeségeket nehezen toleráltam.)

Faggatni kezdtem, hogy van-e valami baj, de nem felelt. (Később, egykori fényképeket nézegetve, meglepve láttam egy kézmozdulatát – nyilván önkénytelent, bár az is lehet, hogy szándékosat –, amit később, az operáció után még sokszor láttam: mintha eskühöz a szívére tenné a jobb kezét.) A szűrésre viszont elment, elmentünk. Gyorsan bement és kijött, „Semmiség, mondta mosolyogva, a leletet majd a Kapás utcában (körzeti szakrendelő) kell megmutatni" (hozta magával a kutyanyelvnyi papírt). Én nem értem az orvosi műszavakat, recepteket, a fölvételeket se – gyanítom, egyik szakorvos sem nagyon érti a másikét –, és utálom nézegetni is. É. azonban, még mindig félvállról (vagy csak látszólag félvállról) kibontotta a borítékot, nézegette, persze, ő sem értette, amit látott. Így mentünk a Kapás utcába.

Ott *biopsziát* csináltak, és daganatot állapítottak meg a mellében. Ezzel a háziorvoshoz küldték, további beavatkozást javasolva. A háziorvoshoz mentünk tehát, ahová tartoztunk. Wágner doktort (Dr. Wágner László) azért választottuk, mert É. ismerősei Szarvasról és Tótkomlósról – persze itt, Budapesten élve s praktizálva – őt ajánlották („Mi is őt írtuk be"), amikor választani lehetett és kellett. Mi is beírtuk Wágnert, és próbáltam járni is hozzá, de érdes modorától és elutasító hangnemétől visszariadtam. É. viszont bízott benne, s ez neki be is jött (meg a Rákóczis évek, amikor ott igazgató volt). Wágner doktor azonnali – de legalábbis gyors – beavatkozást, magyarán operációt javasolt. Két címet is adott, s közben többször, határozottan és nyomatékkal elmondta: „Meg fog gyógyulni! Meg fog gyógyulni!" (S kivételesen még a számítógépét is kikapcsolta, amin pedig folyton zenét hallgatott, művészi jazzt.)

„Nem eszik olyan forrón a kását", bíztatott É. (engem s önmagát is), azzal elfaxolta a leletet a barátnőjének. A barátnőjének a barátnője – háziorvosa maga is – most esett át műtéten. Megnézte az elfaxolt leletet, s azt találta mondani, hogy nincs áttét. Ezzel elvoltunk egy darabig. El is határoztuk, hogy az utószezonban most végre lemegyünk az Adriára, amit É. (kék tenger, sziklás szigetek, apró városok, tűző nap) vágyódva szeretett.

Augusztus legutolsó napjaiban indultunk kocsival. Eszter és a fiai már visszamentek Angliába, É. úgy érezte, teljesítettük nagyszülői kötelességünket, most már megérdemeljük. Nem voltunk nagy túrázók, csak egyszer jártunk Horvátországban, de az még a hetvenes években volt; a világ erre is más lett persze. Engem idegesítettek az ilyen utak, amikor nem tudtam, hová megyünk s hol fogunk kikötni, É. azonban – akár csak fiatal korunkban – földobott volt, és bizakodó. Rovignóba (Rovinj) mentünk, s onnan az Isztrián északra tovább, helyet keresve. Ott még meleg nyár volt – a Dunántúlon, a Balaton partján már véget ért a szezon –, az úton végig sült a nyársakon a malacpecsenye. „Ide bemegyünk", mondta É. úgy öt és hat óra között megállva.

Igaza volt, kínáltak szállást, nem messze a tengerparttól, de csillagászati áron. Mivel ideges voltam, elég fáradt is, belementünk, lepakoltunk és körülnéztünk a városkában.

Valaki ránk szólt magyarul: „Szállást keresnek?" S mutatott szállást, közelebb a tengerhez, majdnem ugyanolyat, jóval olcsóbban. Vissza az eredetihez, bocsánat, mégis tovább megyünk. (Én angolul, É. szlovákul, a horvátok horvátul – ahogy tudtunk.) Az új szálláson lepakolva tovább sétáltunk a tenger felé. S most végre megtaláltuk az igazit. Nem nagyon akarták kiadni nekünk, mert családnak tartogatták – szép, tágas, remekül fölújított villa teljes fölső emelete –, aztán belátták, hogy más már nemigen jöhet, hát belementek. Ide átköltöztünk, végre! Az utcán üldögélő öregek olaszul beszélgettek, nem horvátul; velünk horvát, de főleg német nyelven próbálkoztak. A tenger most már csak néhány lépés volt, lemálháztunk, a kocsit egy távolabbi parkolóba tettük, sétáltunk a tenger partján.

Megfogtam a kezét – régen nem tettem már, pedig szerette volna (pontosabban *akarta*, néha nagyon). Az idő azonban – főleg az utóbbi évek – már eltávolítottak minket egymástól; már csak azt mondogattuk, hogy „szövetség ez már, nem szerelem"; a mondat végére helyezve a hangsúlyt. Házasságunk egy híján negyvenedik évfordulóját kellett volna megülnünk az előző nyáron, de a vizsgálatok miatt sem tettük – meg azért sem, mert én az ilyesmit a szüleim körében megutáltam és megvetettem, őszintétlen magamutogatásnak tartva. Most mégis megfogtam a kezét – erősen visszaszorította –, az őszinte öröm mögött, hogy itt lehetünk szeretett tengerpartján, fölsejlett benne a félelem.

Nem egészen egy hetet töltöttünk együtt, javarészt meleg nyárutót, de amikor szedelőzködni kezdtünk, a tenger felől a szél már egyenesen hideg lett. Még bementünk a vízbe – a tenger tartotta a melegét, valamennyire a nap is sütött –, de a szomszéd kempingben, ahol parkoltunk, már látványosan szedelőzködtek; s a mi szállásunk, amely hűs és ideális lehetett forró nyarakon, most néhány nap alatt huzatossá és kedélytelenné vált. A padló kőből volt, ablakai-ajtaja csak a látványnak volt ott, nem csukódott rendesen; kint melegebb volt, mint bent, ideje volt már nekünk is menni. Visszafelé látványos utat tettünk a környéken, de akkor már – egy röpke hét alatt – az Adria ragyogása eltűnt. Mehettünk vissza északra, megszokott országunkba.

* * *

A műtétre októberben került sor. É. utálta ugyan az ilyesmit (ki szeretné), s hogy utálatát leplezze, racionalizálja, hosszasan latolgatta Wágner két javaslatát. Végül eldöntötte, hogy Budakeszire megy, az ottani MÁV-kórházba, amely egykor tüdőklinika volt, mostanra azonban – a tébécé visszaszorulása s a rákbetegségek elterjedése következtében – részben rákkórházzá alakult; a tüdőorvosok jó része átképezte magát, főként műtéteket végeztek. „Tímben dolgoznak (*team*)", mondogatta É., részben hogy lelkesítse magát (engem is talán), részben hogy indokolja a döntését, mert egyébként nem szerette ezt a kórházat. Évtizedekig itt volt laboráns főnővér az unokatestvérem a Pasarétről – magas, vékony alakja még dekoratívabb volt a fehér köpenyben –, magabiztosan jött-ment és utasította még a fiatalabb orvosokat is, s amikor Esztert egyszer

vért venni vittük hozzá, rászólt: „A mi családunkban nem szokás hisztizni!" Ezt É. nem felejtette el neki.

Most azonban nem az unokatestvéremhez mentünk, hiszen ő már azóta nyugdíjban volt. Ahogy a Budakeszi úton az egykori Ságvári ligethez értünk, s balra fordultunk a lejtő felé, eszembe jutott, hogy itt fogunk tehát menni, járni – de vajon hányszor még? Jobbra, a bekötőútnál egy öreg mozdony állt (MÁV-kórház), utána a parkoló, most is nehezen találtam helyet (s utána még többször is). Fölfelé kellett menni, az egykori szanatórium magasan, szép helyen állt, de persze én nemigen mérlegeltem a szépségét. Mire a harmadikra értünk – ott várt az orvos (Dr. Svastics Egon), már nagyon lehangolt voltam, s É. is szorongott.

Belülről a kórház meglepetés volt. Elég kopott és lehasznált volt ahhoz, hogy kórház lehessen (hazai módra), bár láthatóan igyekeztek karban tartani. Ez azonban nem tűnt volna föl; ami föltűnt, az a hangulata volt. Mi riadtan, szinte halálra készen érkeztünk, s ami fogadott, kedélyes beszélgetés és nevetgélés volt. Halálra itt senki sem gondolt, vagy ha gondolt is, nem itt – itt a beszélgetés, a nevetgélés, az eszmecsere személyzet és a betegek, orvos és a személyzet közt is az életről és a munkáról szólt. Még csak nem is a küzdelemről – egyszerűen csak a napi föladatokról. Amelyeket közösen kellett megoldaniuk, s amelyeket közösen meg tudtak, meg fognak oldani.

Közéjük ültünk, orvosra várva. É., a nagy kommunikátor – én persze még mindig szorongtam, nem tudtam, mit kellene tennem, hogyan viselkedjem itt – azonnal szóba elegyedett. De ha nem elegyedett volna, akkor is megszólítják, mert itt mindenki mindenkivel beszélt. Magába roskadt embert nem láttam – nem is hagyták volna. És a beszélgetések csaknem vidámak voltak; egymást dicsérték, nem ritkán a személyzetet is. Meg az állapotunkról mondtak bíztató szavakat. Mire a főorvos kijött, É. már megint optimista volt. Én kötelességtudóan kérdeztem, hogy szükség van-e rám, az orvos intett, hogy igen, É. pedig (szokása volt ez) rám szólt, és szinte magával parancsolt.

S jött az újabb meglepetés. Miközben a főorvos É. adatait fölvette, fölnézett a számítógép mellől, és elkezdte kérdezni: „Ismeri ezt? Ismeri azt?" Erre É. – ahogy szokása volt – még inkább megelevenedett: „A főorvos úr véletlenül nem XY sógora (apósa, veje, unokája, ipa, napa, miegyéb)?" Elemében volt, s percek alatt kiderítették Svastics szarvasi kötődését. Svastics is partner volt, egyébként kevés szavú, csöndes ember (csak később értettem meg, hogy nyugalmát a sors többé-kevésbé biztos előre látása táplálta, mosolyát meg az a remény, hogy mégsem mindig lett igaza). Mint jó sebész, a késében (műszerében), meg a csodákban hitt. A kettő között csupán a pszichológiai érzéke volt, de az nagy. Megállapodtak a műtét idejében, mintha csak foghúzásról lenne szó.

Október végén került sor a műtétre. É. már sokszor mesélt az ilyen műtétről, nem annyira tényszerű értesüléseket, kint inkább közkeletű pletykákat, amelyek mélyén persze mindig rejlett valami igazság. E híresztelések, lehalkított hangon, bennfentes magyarázatként levágott mellekről és szomorú protézisekről szóltak, miközben mindig tettetni kellett egyfajta vidámságot (ne vegye észre szegény, hogy mi már észrevettük…). Most, a műtéttel szembenézve, ideje volt az efféle színpadiasságot levetkőzni; itt rólunk (róla) volt szó, még hozzá végzetes komolysággal. Miközben fölmentünk a kórház főlépcsőjén – ezt is a Sztálin-barokk hatása alatt építették –, megint elfogott a

kezdeti érzés. Miközben mi élettel és halállal játszadoztunk – szóban, gondolatban, egymás riadalmát inkább erősítve, mintsem csillapítva –, aközben itt komoly, koncentrált munka folyt. Operáció, méghozzá „futószalagon"; nem volt idő pletykákkal és híresztelésekkel foglalkozni.

É.-t is betolták a műtőbe – a kedves főorvossal most nem találkoztunk, már a műtőben várta É.-t, a következőt –, úgy néztem a lepedővel letakart testet, mintha a végső útra vinnék (pedig ez még messze volt). A műtét 11-kor kezdődött, vagy valamivel utána, és nem túl sokáig tartott, szinte már tolták is ki. Be a kórházi szobába. Én ott szorongtam – meglehetősen látványos lehetett, egy idősebb nővér odajött bíztatni –, várva, hogy É. fölébred. „Egész idő alatt itt volt?" csodálkozott rám később a főorvos. Igen, ott voltam, féltem, szorongtam, hogy valamit én is tenni tudjak az ügyért, hát ennyit tudtam tenni. Mindenesetre kéznél tudtam lenni, amikor fölébredt, és megszorítottam a kezét.

A vágás a mellén kicsi volt – a főorvos csakugyan gyakorlott volt és odaadó –, a daganat azonban nem akármilyen. Régóta hordhatta magában, amíg ekkorára – csaknem diónyira – megnőtt. Svastics mégis bizakodott; a szövettani, mondta, nem mutatta ki a rákos sejtek terjedését – vagy csak valamennyire. Hogy mennyire, az nem volt világos, bár rákos és egészséges sejtek arányát a labor adatszerűen kimutatta – csak hát az adatokat értelmezni is kell. Csakugyan team működött közre, amely – a Kékgolyóban (így nevezték köznapian az Országos Onkológiai Intézetet) összeülve – minden esetet végigvett, és tanácskozással, ha kellett, többségi vélekedéssel eldöntötte az alkalmazandó terápiát. Ezt mi csak a főorvostól tudtuk, aki most sugárterápiára küldte É.-t. Bizakodva mentünk, abban a tudatban, hogy É. gyógyulóban van. Nagy büntetést kaptunk – hogy miért, nem volt világos, de tán amiatt, hogy egymást az utóbbi években elhanyagoltuk –; de ennyi elég is, ebből érthettünk. Szóval, a gyógyulás.

Miközben É. sugárterápiát kapott, én sorban álltam az adjunktus ajtajánál, aki szintén benne volt a teamben. Ő határozta meg a sugárterápiát, meg akartam kérdezni É. állapotát. Ő másként fejtette meg a sejtarányt, mint Svastics. „Ez annyit jelent, mondta, hogy egy folyamat kezdődött el; a gyorsaságát, irányát és lefolyását még nem tudjuk." „Mi a kimenete?" „Hát, nézze…" Hogy meddig tart, azt ezekben az években soha, egyetlen orvostól sem hallottam. Senki sem mondta, talán csak a legeslegvégén, amikor már nagyjából magam is láthattam. Nem mint a filmekben, hogy rezzenéstelen arccal, halálos nyugalommal közlik: még fél év. Gondolkodtam, miért – talán mert itt mindenki az életért dolgozik. A halálra nem gondolnak, az utolsó pillanatig sem, akkor sem, amikor már csak karnyújtásnyira van. És sehol, senki sem fogadott el pénzt. É., aki meg volt győződve az ellenkezőjéről, ravasz fogásokkal tukmáltadugdosta a borítékot a zsebekbe; nem ritkán láttam az arcokon, hogy bár jól esik, inkább csak a beteg kedvéért tűrik el.)

A sugárterápia elfárasztotta É.-t, otthon mindig feküdt utána, s mutatta, hogy egy kicsit meg is pörkölődött tőle. Egyébként azonban jó hónapok voltak ezek – hogy szépek lettek volna, csak babonából nem írom –, mindenesetre békésebbek, mint előtte annyi hónap és év volt. É. még dicsekedett is a betegséggel, s hogy lám, mennyire jól van; valóságos udvartartást szervezett maga köré azzal az ürüggyel, hogy neki ez most kijár. Barátnők és volt kollégák látogatták – Eszter még a kórházban persze („Ez a kis-

lány jobban fél, mint az anyukája", állapították meg a nővérek). És magunkat megmutatni („Anyámat megnyugtatni", mondta É.) Szarvasra is lementünk persze. Most, hogy ezen túlestünk (gondoltuk), É. foglalkozni akart a láb- és derékfájásával, ami évek óta kényelmetlenséget okozott, az utóbbi időkben gyötörte is.

El kellett volna menni – szokás volt elmenni – csontszcintigráfiára is, ide nem küldték el, talán mert nem látták szükségesnek, talán mert a „protokollból" kimaradt. Egy konferencia szünetében beszélgetve valaki egy reumatológust dicsért, ajánlottam É.-nak, elmentünk Halász doktorhoz (Margit kórház). A fájás ugyan egy injekciókúra után is csak enyhült, nem javult – É. sántikálva járt –, de Halász doktorral is jóban lettünk (É. lett, én csak asszisztáltam hozzá) ott is közös ismerősökre lelve. Halász doktor neki a válásáról mesélt – imponált neki a sok beteg közt végre egy magához fogható –, de engem figyelmeztetett egy MR-vizsgálatra. Elmentünk – ez is a Mária Terézia Laktanyában volt –, aztán többre is. Végül Szilvási tanárnál kötöttünk ki. („Tudod, ő írta a tankönyvet is", magyarázta É. gyerekkori barátja, nekem aktuális kezelőorvosom. „Majd hívlak".)

De nem hívott, egyre idegesebb lettem (É.-t nem érdekelte, könnyedén vette, még rá is szóltak, hogy maradjon mozdulatlanul). Másnap délelőtt kaptam a telefont, amikor nem voltam otthon. „Nem akartam megmondani", szólt bele kezelőorvosom, a gyerekkori barát, legyen egy nyugodt éjszakátok. Az egész csontozat meg van fertőzve."

„Nincs itt valami tévedés? Ezt nem mondták a MÁV-kórházban; csontszcintigráfiára el sem küldtek!" „Szilvási csak tudja – ő írta róla a tankönyvet", felelte kezelőorvosom, a gyerekkor barát. „Menjetek vissza!" (szinte hogy reklamáljunk – de kinél? és mit?) Szaladtam Svasticshoz a felvételekkel, nagy nyugalommal vette őket kézbe, a fénytáblára tette, egy darabig nem szólt semmit. Aztán: „Lodronatra lenne szükség. Én fölírom, be is adom." Hét vége volt; csak az ügyeletes patika nyitva, az nem fogadhatott el kártyás fizetést, nekem meg nem volt annyi készpénzem. Ez a gyógyszer nagyságrenddel volt drágább az addig megszokottaknál – a fejfájáscsillapítóknál, meg a lázcsillapítóknál –, majdnem húszezer forint. Kapkodtam, „Hagyja", mondta a gyógyszerész, akit egyébként most láttam először az életben. „Odaadom, biztosan elhozza az árát." Persze, vittem. S persze, jól esett. Hirtelen megértettem É.-t, aki társaságot gyűjtött maga köré. Nem hogy eldicsekedjék a betegségével, hanem mert szinte kitüntetésként hordta (nem írom, hogy a halál csókját – pedig írhatnám).

* * *

A küzdelemben – de ez nem jó szó, inkább munkát mondanék – most új felvonás kezdődött. É. hetente kapta a csonterősítőt – ehhez egész napra befektették –, ezért hálás volt, ezt szerette, hogy figyelnek rá. Közben megkezdődött a kemoterápia is, egyelőre egyes fokozatú, amelyhez rendszeres felülvizsgálatok kapcsolódtak. Ez hetente egy-két napot vett igénybe; az autó szinte már vidáman fordult az öreg mozdony mellett el a parkolóba. (Jól sejtettem: csakugyan heteket, hónapokat, csaknem egy évet járkáltunk oda). É. is szinte várta ezeket a napokat, kiválasztott magának egy kis bőröndöt, amelyet húzni is tudott, belecsomagolt (azelőtt soha se tette), és készenlétbe helyezte, mint valami vidám kirándulásra, amelyre – újabb kori szokása szerint –

egyedül ment, mehetett. Én vittem, jó kezekben volt (gondoltam), s amikor érte mentem, hosszan és plasztikusan mesélte maga körül a karaktereket, és hogy hogyan kerekedett fölül nővéreken és orvosokon. Pető doktor (Dr. Pető László) különösen gyakran szerepelt ezekben a történetekben – a harmadik, műtéti emeletről az ötödik, terápiás emeletre került –, aki láthatóan rokonszenvezett vele („Talán mert ő is zsidónak néz", jegyezte meg É.).

A kemoterápiától már nem volt ennyire vidám. Különösen nem, mert az új kezelőorvosa nem méltányolta É. stílusát, beszédmodorát – azt várta volna a betegtől (ezt is érteni véltem), hogy húzza meg magát, és engedelmeskedjék az előírásoknak. É. rossz beteg volt, s amikor a *kemo* hatása elmúlt, összevitatkozott vele, még panasszal is élt. Ezt előbb Svastics Egonnak mondta el, akiben az operáció óta bízott, az széttárta a karját: „Másik osztály." Akkor egyenesen az igazgató főorvosnak, s mert nem fogadta, levelet írt (íratott velem, írtam persze). Udvariasan, de határozottan (inkább az utóbbi, mint az előbbi) kérte, hogy helyezzék át onnan. „Ez a nő megöl", panaszolta otthon. Az igazgató pedig fogadta, maga is felülvizsgálta, s bölcsen nem igazságot tett, hanem É.-nak másik kezelőorvost jelölt ki. Még nem tudtuk, milyen szerencsénk volt ezzel.

Kósa Judit csöndes, visszahúzódó orvos volt, úgy negyven felé, korántsem látványos – épp É.-nak termett; úgy érezte, valamelyik szakközepes osztályába lett volna való. Most újabb kemoterápiába kezdtek volna, É. nem értette, miért. „Még a hajam se hullott ki, és máris milyen jól vagyok." Kósa Judit félrevont. Magyarázta, hogy ezt a lépést a protokoll szerint neki meg kell tennie, de így nem tudja, nem meri. Ezen gondolkodhattunk, csakhogy jött a karácsony (2003 karácsonya). Karácsony után Kósa Judit fölhívott, és elmondta, hogy összejött néhány évfolyamtársával, köztük Ganofszky Ernával. A szokatlan, új betegéről is beszélgettek, és Ganofszky fölvetette a Herceptin-kúrát. Most hát menjünk el Ganofszkyhoz a Kékgolyóba (Országos Onkológia) herceptinért. „Jó, majd az új esztendőben", feleltem, szilveszterre és újévre gondolva. „Nem, most", válaszolta Kósa Judit, tőle szokatlan határozottsággal. Csak később értettük meg, miért.

* * *

Ganofszky Erna jól festett a fehér köpenyében. A II. belosztályon, mindjárt a folyosó elején volt a szobája. Két telefont kapkodott, miközben rendelt, hol a betegeivel beszélt, hol a családját igazgatta. A férje is orvos volt, épp átépítették a lakásukat, amelyben az anyósával éltek. Három nagy fia volt – kis sem nézte volna belőle az ember –, kedves, szép, sudár fiatalok, okosak és jól neveltek (különösen idegenek társaságában, ezt már ismertem). Időnként elromlott a számítógépe, időnként pedig konferenciára készült (a továbbképzés, a kutatás, a főnökkel tartott előadások). A közbeeső időben azonban É.-ra figyelt, de nagyon.

A kúrát, amelyet ajánlott, persze nem az intézet finanszírozta, de szerencsére nem is mi. (Másutt az egyéves kúráért nyolcmilliót kértek; mikor először hallottam, elhatároztam, hogy eladjuk az apámtól örökölt garzonlakást.). Hanem egy gyógyszergyártó cég. A kísérlet célja volt bizonyítani, hogy a cég által gyártott gyógyszerrel a herceptin jobban hat, mint egymagában; ehhez betegeket kerestek, Ganofszky pedig É.-t ajánlotta be az osztályvezetőjének.

Találkozni akartam ezzel az osztályvezetővel, de csak egyszer sikerült, akkor sem az Onkológiai Intézetben, hanem a környékünk bevásárló központjában (s akkor már, sajnos, nem volt aktuális). Az a férfi volt, aki sokat ad a megjelenésére, főleg arra, amilyennek látják; mégis kiül az arcára, mozgására, mennyire törékeny. Még az orvos társadalomban is szokatlan dolgokat írt a névtáblájára és a névjegyére, azt, hogy ő PhD, meg az orvostudományok akadémiai doktora, amellett habilitált, és ráadásul címzetes tanár. Nekem ez nem eléggé imponált, szerencsére, úgy látszik, a gyógyszergyárnak igen – mert ő hozta a kísérletet az Onkológiai Intézetbe. Így azokat az éveket, amik É.-nak még hátra voltak, közvetve tulajdonképpen Láng Istvánnak köszönhetem, s most utólag s megszelídülve, meg is teszem.

Osztálya, a „kettes bel" különös, majdhogynem taszító hely volt. Egész idő alatt, míg É. kezelése folyt, a fő kérdés nem annyira a betegek, mint inkább az építkezés volt – mit hová szervezzenek, melyik terembe hány ágy menjen, kiket hová osszanak be és mikor, de főleg, melyik fal ideiglenes, melyik végleges, és hogyan halad az építkezés. Reggelente, mikor a kezelésre vártunk – itt szó sem volt befekvésről, ez csak ambuláns kezelés –, hallottam, ahogy az osztályvezető főorvos („professzor úr", szólították szemközt tisztelettel, a háta mögött kinevetve) végiglátogatja a sleppel az egyes betegeket, az ajtó előtt sebtében referáltatva, hogy ki éppen hogyan van. S ezenközben egy új mosdókagyló vagy a recepciós pult járt az eszében. (Persze, tudom, ezt is intéznie kellett valakinek.) Ganofszky Erna a háta mögött intett É.-nak, hogy nyugalom, mindjárt befejeződik, s ezzel a slepp eltűnt a kórteremben. Hogy pillanatok múlva ismét előviharozzék.

A csütörtök lett most már a bevett napunk, amikor a kezelésre mentünk. É.-t mindig én vittem (sokan jártak be egyedül), nemcsak mert ragaszkodott hozzá, de valami lelkiismeret-furdalással vegyes kötelességtudatból is, hogy legalább ennyit én is tegyek. A kettes bel az egykor szép kórházkert (a híres Siesta Szanatórium) legtávolabbi pavilonjában volt, a lifttel csak a kezelésre érkezők mentek, én gyalog sokszor megelőztem a liftet. A lépcsőfordulókon is betegek ültek, akiket szintén ambulánsan kezeltek – nem úgy, mint Budakeszin –, szorongtak egy-egy széken, maguk után vonszolva a folyadéktartályt, illetve az állványát, nem ritkán dohányozva is. Elég szörnyű látvány volt, pedig a neheze csak ezután következett nekik – hogy haza kellett menniük az ország minden tájára, mert Zalaegerszegtől Miskolcig az Onkológiai Intézet fogadott és kezelt betegeket. (É. azzal, hogy az osztályon adtak neki egy széket arra az órára, míg a herceptin bele nem csöpögött a vénájába, kitüntetett helyzetben volt; s ezt nem is annyira Ganofszky Ernának köszönhette, mint inkább az aktuális nővérnek, aki sokszor csak ötszáz, jobb esetben ezer forintot kapott tőle, s akit vidáman magázott, keresztnéven szólítva.)

A kúra maga az élet volt, legalábbis másfél évre É.-nak, talán kettőre is. Én fölkísértem, aztán visszamentem a kertbe; É. már otthonosan mozgott a kórházban, maga tudta s diktálta, mikor kell fölülvizsgálatra mennie, s hová. (Az intézet sem műszerrel nem volt jól fölszerelve, sem szakértelemmel. A havonta-negyedévente előírt ellenőrző vizsgálatokat különböző osztályokon kellett teljesíteni, volt vizsgálat, amelyet az Uzsoki úti kórházban, s szigorúan csak reggel hét-nyolc között.) Míg a herceptin – vegyesen a kipróbálandó gyógyszerrel vagy csak anélkül, sohasem tudtuk, hogy É.-t melyik csoportba sorolták – lecsöpögött, bele É. keze fején a vénájába, én a szép parkban

kerestem egy padot, vagy É. kérésére bevásároltam. Szemközt volt egy csemegebolt, ott desszertet vettem a nővéreknek, innivalót É.-nak, aztán lementem a Déliig, hogy pogácsát vegyek, ha végez (éhgyomorral kellett mennie). Kemoterápiát is kapott megint, ettől már kihullt a haja. Nem messze egy parókabolt volt, ott jókedvűen választott parókát, dicsekedve mutatta, milyen jól sikerült. Büszke volt a szép hajára, amely nemcsak lány korában maradt dús, hanem most, hatvan fölött is még szokatlanul erős volt; most már nem festette, mert figyelmeztették, hogy árthat. („Mit ki nem találnak", álmélkodott Erna, akiből csak úgy sugárzott a nőiesség).

Ezekre a vizsgálatokra már rutinszerűen mentünk, köszönhetően É. kitartásának és az én beletörődésemnek is. Az összeomláson, hogy jaj, istenem, mi lesz, ha elvesztem őt – a rettentő rohamon, amely kezdetben elfogott és napokig tartott –, most már túl voltunk. É. nem vigasztalt, mint szokott máskor, néha, csak nyugtatott, „Majd meglátjuk", s ment a maga útján tovább, a félelem mintha elpárolgott volna belőle. Lassan fölfogtam, hogy most elszakadtunk egymástól, véglegesen – ami eddig volt, az csak játék, magunk kelletése, kacérkodás volt a szakítással, épp hogy ne szakítsunk. De most komolyra ment a játék – végzetesen komolyra –, a színpadot félretehettük, mindkettőnknek megvolt a maga dolga. S az én dolgom nem az önsajnálat volt, hanem hogy mellette álljak, segítsek neki. Ezt pedig csak úgy lehetett, ha elengedtem a kezét. Már nem ő fogott – mint kapcsolatunk során évtizedeken át –, hanem én őt. Ez büszke érzés volt; igazi fontosságom új tudata.

* * *

2005 augusztusában Henryt és Edmondot nyaraltattuk. É. nehezen mozgott, a kúrától (hormonkezelés) meghízott; voltak fájdalmai is, de a csillapító tapaszok miatt nem szenvedett; a haja viszont újra nőtt, gyapjas volt és ezüstös, amilyennek addig sohasem láttuk. Az elhatározást az utolsó percre hagytuk – sohasem lehet tudni –, de Balatonmárián, ahol Kőszeghyék (barátaink az Evangélikus Teológiáról) segítettek, tőlük nem messze jó kis házat sikerült bérelni. É. természetesen ragaszkodott, hogy ő is ott legyen, főzött és társasélt a szomszédokkal és Kőszeghyékkel. Minket elküldött a boltba. „Azt a hosszút, tudjátok, amit Henry úgy szeret", mondta, jót nevetve ezen az esetlenségen. „Sajnos, nem tudom kimondani."

És csakugyan nem tudta. Először a telefonszámokat keverte össze úgy, hogy nem tudott tárcsázni sem (a mobillal egyébként is mindvégig hadilábon állt), aztán a beszerzéseket. Az előbbi még csak hagyján – ha fáradt voltam, én is egyenként vagy párosával pötyögtettem a telefonszámokat –, de hogy a kedvelt és megszokott ennivalókat se… Az mindenkit elgondolkodtatott. Talán É.-t is, mégis nevetett. „Ne haragudjatok, hirtelenjében nem tudom a nevét." Ebben maradtunk. A balatoni nyár egyébként jól telt, főleg, ha a fiúk épp nem verekedtek.

A szeptemberi CT-vizsgálat után – negyedévente hívták be CT-re, a gép huszonnégy órában működött, bárkit bármikorra beoszthattak, akár éjfélre is, akár vidékről jőve is – Ganofszky Erna félrevont. S bevallotta, hogy most É.-t ki kell venni a vizsgálatból. „Miért?", kérdeztem megdöbbenve, de nem túlságosan, már sejtettem. „A CT

kimutatta a kezdődő agykárosodást. Ez a folyamat várható része, eddig tudtuk megakadályozni."

Ezzel megint új szakasz kezdődött, mint amikor bukkanóhoz érkezünk, s a kocsi egyre gyorsabban szalad lefelé a lejtőn. Ganofszky Erna havi befekvést javasolt – egyegy hétre („Most ennyit tudok tenni"), s bátorított, hogy csak menjek el, egyetemre, konferenciára, külföldre. É.-nak majd gondját viselik. Viselték is, s ha nem viselték volna, a barátnői egymást fölváltva látogatták. Egyiküket arra kérte, hogy segítsen neki a végszóval, mert nem jut eszébe a Miatyánk. S kezdte szlovákul mondani, ahogy a nagyanyjától tanulta Szarvason, „De látod, itt… mindig elakadok."

Legközelebb, amikor bementünk, Márta nővért kereste (egyik kedvencét hívták így), de a hanghordozásból az ügyeletes is, én is megértettük, hogy Ganofszky Ernát keresi. Erna jött is, hogy feküdjön be pár napra – glicerines vízzel itatták, abban bízva, hogy az majd könnyíti az agyában növekvő feszültséget –, előbb ráállt, aztán nem akart. Erna gyorsan elküldött onnét, később telefonált, hogy menjek mégis vissza. „A betegség megváltoztatta a személyiségét", mondta nekem, kissé fontoskodva, nagyon aggódva. „Nem vállalhatjuk, nem bírunk vele. Kérjen otthonra segítséget."

Hazavittem, elesett. Ilyen még közös életünkben nem fordult elő. Úgy nézett rám a konyhában, ahová kiment inni, mint aki nem ismer. (Pedig még ismert, csak épp nem tért magához az ájulásból.) Rájöttem, hogy hátulról meg tudom emelni, ha elölről nem is, visszavittem, szépen magához tért. „Na, ugye", mondta, elégedetten regisztrálva, hogy mégis igaza lett. Itthon jobb.

Nem feküdt vissza az ágyba, inkább csak leheveredett. De míg eddig mindig a középső szobában feküdt le – a saját szobájának tekintette, a saját dupla ágyának, amibe engem beengedett –, most inkább hátra, a díványra ágyaztatott meg magának, hogy közel lehessen hozzám. Gyerekkorától így szokta meg, ezt szerette – legterhesebb akkor volt, amikor nem tudott és nem akart elszakadni tőlem, leszakadni rólam. Most azonban, csodák csodája, nem volt terhes. Fölkelt, hogy ebédet főzzön – ez annyira meghatott! –, reggel inkább későn kelt (fiatal korunkban is így szerette), ebéd után visszabújt (ezt is mindig szerette, még ha nem mindig valósíthatta is meg).

Küszködtem, mit tegyek. Úgy éreztem, nem szabad magára hagynom – nem tehetem (s most nem az érdekelt, hogy mit szólnának) –, segítségeket kerestem, végül a hospice szolgálatot is. A közeli ferences szeretetszolgálat segített. S mondtak valami furcsát: hogy magam is feküdjek be, még szükségem lehet rá. Ezt nem értettem; hisz nem én vagyok a beteg. A szeretetszolgálatos kijött, aztán félrevont, és finoman mosolygott. „Magának is szüksége lehet rá. Nem fogja bírni." Bírtam, s négy barátnő felváltva velem, amire mindig emlékezni kell, nem lehet elfelejteni még most sem. Glicerines vízzel itattam – „Négy liter naponta, s hívjon, ha történik valami", kérte-utasította Ganofszky Erna –, É. gyerekpezsgőt kért utána.

Az otthoni kúra, úgy látszik, segített, 2005 karácsonya közeledett. É. főzni, készülni akart, barátnője megsúgta, mit fogunk tenni: majd megrendeljük a karácsonyi vacsorát. Megjöttek Eszterék, a felnőttek lábujjhegyen, a fiúk kevésbé kíméletesen – de így volt jó. É. az asztalfőn ült, mint mindig, és nem bánta, ha fényképezkedünk. Igaz, a családjából – a szeretett, a szent, az annyit emlegetett s oly sokszor dicsőített

szarvasi családból – most senki sem jelentkezett. (Még csak nem is hívták föl, pedig már megint tudott telefonálni, szinte hibátlanul beszélt.) Akiket legjobban szeretett (mondta, akarta, tudta, hogy szeret), azok körülötte voltak. S a vacsora is finom volt, igazán. („Mintha magam főztem volna…") Eszterék némileg megkönnyebbülve utaztak vissza. Henry megint kitett magáért, mert az ápolásban ő az igazán nagy; Eszter pedig megkönnyebbült, hogy nem kellett kórházat járnia, meg hogy az anyja (az utóbbi években oly nehezen jött ki vele) kicsit engedékenyebb a szokottnál, kissé merengőbb is néha, de tényleg jó kezekben van. („Ha nem tudnám, hogy milyen beteg vagyok, azt hinném, hogy meggyógyultam", mondta É. S a 2005-ös karácsonyi képeken csakugyan jól, szinte vidáman néz.)

* * *

Február (2006) első hete azért megint nehezebben ment; „Igyon több glicerines vizet, az segít", mondta a telefonban Ganofszky Erna. Amennyit tudtam, belediktáltam. „Gyerekpezsgőt, gyerekpezsgőt", súgta-sürgette, adtam. Épp volt segítségem megint, kedd-szerdára Debrecenbe mentem. Csütörtökön és pénteken hatni kezdett a glicerin – undorító volt egyébként, magam is belekóstoltam –, néha felült, hogy etessem, megnyugtató szavakat mormolt, „Köszönöm…" Szombat reggel mintha nem válaszolt volna arra, amit mondtam, az a ronda glicerines már nem kellett, sőt a gyerekpezsgő sem. Hívtam az orvosokat, de nem értem el őket (hát persze, szombat). De egyébként semmi baj, ebédeltünk – hozattam, megkedvelte –, utána visszadőlt a párnára, elszundított. Bevallom, magam is, a másik szobában.

Hallottam, hogy horkol, de hát szokott. Ez régi játékunk volt, figyelni egymás hangját, „élsz még?" (anyámat is így figyeltem egykor). A horkolása erősödött, bementem, a szeme hunyva, nyugodtan feküdt. Visszaaludtam.

Arra riadtam, hogy már nincs hang. Bementem, nem horkolt. Csak lélegzett. Vagy már azt sem? Úgy este nyolc körül lehetett, vagy volt már kilenc is. Köröttem senki, csak a tél végi, szombat esti csönd (február 13-a). Meg a sötétség. Csönd és sötét. Csönd és sötét.

Idáig tartott tehát. Nincs tovább. Nem lesz több glicerines víz holnap, nem lesz több rábeszélés. Nem fogom emelgetni többet, nem telefonálok segítség után, nem rendelek ebédet, nem mosdatom, nem ágyazok. Ültem. Egyedül az íróasztali lámpa égett, neki háttal a karosszékben ültem, szemben É.-val. Aki lett, aki volt. Ami maradt.

Nem könnyeztem, nem jajongtam föltartott kezekkel, még csak fáradt sem voltam. Csak valami nagy megkönnyebbülést éreztem. Mintha hirtelen elzsibbadtam volna. Jé, nem fáj, nem fáj. Hát nem is fáj?

* * *

Este kilenc tájt nem volt senki a közelben, egyedül K. (*egyedül K*). Nemrég vesztette el az édesanyját. Fölszaladtam, hogy segítsen, tükröt tartottunk a szája elé, „Nézd", mutatta K., folttalan fényű volt. „Hívd az ügyeletet", aztán kijött velem a nappaliba, s ott maradt addig, amíg az orvos meg nem érkezett. Fiatal és tájékozatlan volt, szívelégtelenséget állapított meg, aztán körülnézett: „Maga volt a rektor? Én Debrecenben

végeztem." (Ez a doktori oklevelemnek szólt, amely a falon lógott, és úgy kezdődött, ahogy a nagyapámé, vele szemben a másik falon: *Nos Rector*.) Mondott valami értelmeset is azért: hogy hívjam a temetkezésieket.

Koporsóval jöttek, kértek egy tiszta lepedőt. Félve nyúltam az ágyneműhöz, amit igyekeztem gondosan tartani, hogy fönnmaradjon valamilyen (Isten tudja, milyen) látszat. Odaadtam a lepedőt, Isten veled, lepedő. Isten veled, É. Szakszerűen és rezzenéstelenül – ők nem sajnálták a lepedőt, miért is tették volna – betették a koporsóba. Megmondták, holnap hová menjek, s azzal el. K. még mindig a másik szobában – nem akart egyedül hagyni.

Most már vasárnap hajnal volt; azoknak, akik körülöttem s körülötte voltak az utolsó héten, hetekben, sms-t küldtem. Eszternek is, aki Henryvel hétfőn érkezett. A telefonját csak akkor kapcsolta be, amikor már leszállt a gép. Henry (a drága, az érzékeny) a gépnél elsírta magát.

Én csak napokkal azután, hogy már ők is elmentek. Ez már nem az a görcsös, elveszett zokogás volt, mint amikor először belenéztem abba a kútba, amelynek a mélyén a halál gubbasztott. Nekem, a negyvenhat év után itt maradónak, dolgaim voltak, nem is kevés. Hamvasztás, temetés, ügyintézés, gyászolók. Értesítések. Csináltam; jobb volt így.

Új ég, új föld

A temetés után Eszter és Henry – ők vettek részt – visszautazott Angliába. Eszter szerette volna, ha én is velük megyek; talán lelkiismeret furdalása volt itthon hagyni egyedül engem – de talán az is közrejátszott, hogy nehezen tudta elképzelni, hogyan segítsen rajtam, ha egyszer magam is rászorulok. Bevallom, meginogtam; jóllehet csak egy percre. Azt még csak el tudtam volna képzelni, hogy az év egyik felében ott lakom Readingben; azt azonban már nem, hogy mit kezdjek az egyetemmel. Fél év szabadság, fél év előadások? Hogyan lehet beosztani? Utóbb Eszternek is kezdett gondot okozni, hogy hol fogok majd lakni; James nem volt elragadtatva az ötlettől. Hasonló helyzetben én mindig és következetesen tiltakoztam, amikor É. néha fölvetette, hogy majd az anyját gondoznunk kellene (erre végül sem került sor). Lakást bérelni Angliában – annyi pénzem persze nem lett volna; sőt a nyugdíjam nem lett volna elég valamelyes megélhetésre sem ott kint. Ha csak nem lakom velük egy háztartásban, amitől én is óvakodtam, s itthon sokan – akik kérdezősködtek – szintén lebeszéltek. Abban állapodtunk tehát meg – egyelőre –, hogy majd rendszeresen látogatni fogom őket, mondjuk, havonta egyszer. (Akkor jöttek be a fapados repülőjegyek; az első időszakban csakugyan fillérekért lehetett jegyet venni, ha jó előre lefoglalta az ember, és elviselt némi kényelmetlenséget.) S csakugyan, igyekeztem ezt a ritmust megtartani: havonta Anglia (egy fél évig sikerült).

Azt mindebből fölmértem, hogy az egyedüllétet nem nekem találták ki; ha tehát nem akarok egyedül maradni, akkor nekem kell lépnem. Ott volt persze az egyetem – micsoda megtartó erő! –, a kollégáim (még a hallgatóim is) tapintatosak és megértők voltak; most, hogy az egyre nehezedő napi kötelesség É. mellett elmúlt, szinte meg-

könnyebbültem. Azt nem mondhatnám, hogy tényleg könnyű volt; inkább mintha érzéstelenítettek volna. Amíg ez az érzéstelenítés tartott, nem éreztem veszteséget. Az estéktől féltem – erre figyelmeztettek mások is –, de az esték könnyen mentek, különösen, ha Debrecenből hazaértem. Leültem a kanapéra, meggyújtottam az állólámpát, föltettem egy lemezt vagy bekapcsoltam a tévét, vettem a könyvemet, amit épp olvastam – jól voltam. De a reggelek (ezt senkitől sem hallottam), a reggelek lettek egyre nehezebbek. Korán keltem, és szinte menekültem hazulról. Azokat a reggeleket nem kívántam vissza.

É. kapcsolatai – amelyek különösen az utolsó hónapokban-hetekben erősödtek föl – még megmaradtak. Ismerősei és barátnői föl-fölhívtak, hogy érzem magam, hogy vagyok. Lassan fölfigyeltem rá, hogy mások is mennyire figyelmesek velem. (Különösen Galasi Péter – egy egész délutánra átjött, figyelmesen hallgatott, ahol elakadtam, kérdezett; éreztem a felém áradó empátiát.) De mások is, nők és férfiak vegyesen, nagyjából a korombeliek, később egyre inkább a nők (akik egyébként is érzékenyebbek). A helyzet nem volt kényelmetlen – sőt mind kényelmesebb kezdett lenni. Jó volt érezni a megemelkedett fontosságomat s a sajnálatot, ami körülfolyt, körülölelt. Ha ezt egy kis *spleennel*, egy enyhe önsajnálattal vegyítettem, mondhatom, egész kellemesen voltam. Gyászomat mint valami kitüntetést hordtam – egy évig gyászszalagot tettem a zakómra –, és úgy járkáltam, mint aki megérdemli a figyelmet. Mint aki kiérdemelte, hogy gyászol.

Eszterrel elhatároztuk, hogy a nyáron majd ők jönnek Magyarországra – most a szokásosnál hosszabb időre („Papa ne legyen egyedül"); de addig is, amíg az iskola be nem fejeződik, Edmond előre jön, és velem lesz. Ezt meghallva a rokonság – az enyém, de főként a szarvasiak – elhalmoztak meghívással, hogy mikor hová menjünk, Edmond meg én. A július végi, augusztusi naptáram kezdett megtelni; végül már napokra kellett beosztani a meghívásokat. Lassan átcsúsztunk a másik végletbe; mindenki segíteni akart, én pedig mindenkinek megfelelni, nehogy megbántsam őket, és nehogy elveszítsem kitüntető részvétüket.

* * *

Az esti kellemes önsajnálatok és a reggeli elrohanások közti időben – nap közben – el kellett gondolkodnom rajta, mihez is kezdjek. Végtelenségig nem lehetett nyújtani ezt az állapotot. S még ha nyújtottam volna is, mind világosabbá vált, hogy nem vezet sehová. Kezdeni kellett magammal valamit. Különben megrekedek valahol a fél úton egy önsajnálat és egy ebédmeghívás között (volt ilyen, nem is egy), amelyre bort és édességet viszek majd. (Mint É. egyik barátnője mondta – szerencsére nem rólam –, tipegő léptekkel, Gerbeaud díszcsomaggal a kezemben.) Körülöttem a házban (Nagybányai út) is láttam néhány ilyent. Váradi Laci nemcsak mosott, hanem szorgalmasan vasalt, és dicsekedett a beiglijével (még versengtek is É.-val, hogy ki süt finomabbat). Mások hangsúlyozottan öltözni kezdtek, szinte kínálgatták magukat, hogy itt vagyok, kinek kellenék. Megint mások bejárónőt és mosodát kerestek – vagy ellenkezőleg: magukba roskadtak, és nem csináltak semmit. (Debrecenben, a villamoson találkoztam egy volt kollégával: „Tudod, mióta a feleségem meghalt…" a szemében könny csillogott, inge, zakója, nadrágja lógott, még a gombok is.) Hát vasalni meg főzni biztosan nem fogok, határoztam el szilárdan.

Sétáltam az egyetemi parkban, hullámzó hangulattal: az egyik pillanatban sajnáltam magam, nagyon, nagyon (különösen ha frontbetörés volt, a melegfrontok tettek érzékenyebbé, néha könnyeztem is). A másik pillanatban azonban valami különös, szokatlan érzés uralkodott el rajtam: „Új ég, új föld". Honnan vettem, nem emlékeztem rá pontosan – később rájöttem, hogy egy Kodolányi-regény címe volt ez –, csak az érzésre, hogy valami szokatlan dolog történik velem, valami váratlan esélyt kaptam: valamit újra kezdeni. De most? Ennyi év után? Szánkáztam érzelmeim hullámán le-föl. S amikor a csúcsra visszaértem, megint azt éreztem, hogy megnyílik előttem az ég, egy új horizont. Várnék valakit? Vagy nekem kellene lépnem?

Eddig – és azelőtt szinte mindig – úgy voltam vele, hogy vártam. Nekem nem sürgős – akinek fontos vagyok, majd jelentkezik. Most ez az érzés egyre sürgetőbbé vált. Nincs mit várni, nekem magamnak kell intéznem a sorsomat. „Új ég, új föld!"

Hazafelé Debrecenből volt bőven időm töprengeni ezen. Jó, de mit? De kit? Tán várni kéne, amíg minden elrendeződik, leülepszik. Amíg kijózanodom. Aztán megint a képek: totyogó kis öregek, akik gondosan vigyáznak magukra, egymásnak kiöntik a lelküket, amikor összejönnek; az asszonyok főznek, és ebédre hívnak, én meg édességet viszek, és sajnáltatom magam – ezt nem. De ha nem, akkor marad a magányos séta, az árulkodó csavargás hol itt, hol ott; a magányos mozik (vagy mozik kettesben valakivel, aki szintén magányos), az egyedül császkálás boltba be, boltból ki, az epedő (bár titkolt) várakozás, hogy most ki fog ebédre hívni, vagy kit hívjak én meg ebédre, vacsorára valahová.

A nevek, arcok és alakok, akik egy-egy vacsorára fölmerülhettek, lassan nem is vacsoravendégek voltak, hanem kapcsolatok formáit öltötték: vele? Vagy vele? Netán vele? Ez persze csak képzelgés volt, és valahányszor komolyan testet öltött, mindjárt vissza is riasztott. Egy lakásba költözni? Együtt élni? Folyton együtt lenni? (S nem utolsó sorban elveszteni azt a jó kis epekedést és önsajnálatot, amit a gyászba lehet belerejteni?) Töprengésem közben K. hívott, nem akarok-e kutyát sétáltatni vele.

Boldogan mentem. K. volt a megbízható, a száz százalékos jó barát. Sokszor gondoltam, hogy ha hinnék férfi és nő barátságában – amelyről néha olvastam, de amelyben soha sem hittem igazán – akkor a miénk biztosan az volna. Harmincvalahány év telt el azóta, hogy megismertük egymást; mindkettőnk Dunáján sok víz folyt le azóta, de az első barátság mégis megmaradt. K. később férjhez ment Hegedűs Andráshoz, aki beprotezsálta őt az akadémiai kutató csoportba; ő is, én is munkahelyet változtattunk, nem is egyszer. Mégis mindig elérhető távolságban maradtunk egymástól, és tudhattam, hogy ha bajom van, akkor K.-t elérem; még ha már nem foglalkozott is azzal, amivel oly intenzíven foglalkoztunk együtt az 1970-80-as évek fordulóján, aztán a nyolcvanas években az Oktatáskutatóban. Az esti séta, amelynek szegény Milla (a kutyája) volt az apropója, nekem jó alkalom volt arra, hogy elmondjam a kételyeimet. K. hallgatott.

Megszoktam már, hogy ha előhozakodom a kételyeimmel, azzal reakciókat váltok ki, legtöbbször tanácsokat kapok, például, hogy ne adjam föl az önállóságomat, ne költözzem Angliába, meg ilyeneket. Most épp ott tartottam, hogy el akartam költözni a Nagybányai útról. Örököltem egy lakást apámtól, amelyet azonban az özvegye haszonélvezett, amíg meg nem halt – a lakás most fölszabadult. Kedves kis garzon volt, egy kedves és csöndes sarkában a belvárosnak, az egykori pesti várfal tövében; felújíttattam.

Már azt is elképzeltem, hol fogok mosatni és hol étkezem, s hogy milyen pompás is lesz ott egyedül. Talán ez lenne majd az „új ég, új föld", lelkesedtem K.-nak, miközben leértünk a Bartók-villáig, s onnan vissza a Vöröstorony utcába. A kutya előttünk-mögöttünk poroszkált, és szimatolt. Ettől az ötlettől már sokan eltanácsoltak – K. hallgatott (s csak nagy sokára tanácsolt el ő is, barátilag).

K. egyébként sem szeretett beszélgetni – nem is ezért hívott –, inkább csak kérdezgetni. Én meg gyanútlanul felelgettem; nekem meg épp erre volt szükségem, hogy kibeszélhessem magam. Válaszolgattam tehát abban a reményben, hogy egyik válaszom majd egy másik választ vált ki – de K. csak hallgatott (illetve kérdezett). Ha hazajött Pécsről – ott tanított, velem azonos napokon, kedden és szerdán –, már készítettem a saját kérdéseimet. De K. ezt nem túlságosan szerette, mondhatnám, egyáltalán nem. Azt szerette, ha ő kérdez – sokat, bármit –, én pedig felelek.

Az egyoldalú kérdezz-felelekből különös képek kezdtek elém rajzolódni. Gondolkodtam, honnan is kellene ismernem a szereplőket (pedig látnivalóan ismertem). Egy furcsa pár lépett elém, kora reggel – zimankós volt a reggel –, vagy késő este, amikor már sötét volt, csak valami tábortűz égett. Mellette magányos vadász üldögélt, töprenkedve (a lángok erre is alkalmasak), mintha menekült volna, vagy mintha várt volna valakit. Aztán a tűz fénykörén kívül előjött egy lány a bozótból („Bozótlány", kapott hirtelen nevet), a vadász mellé ült, együtt töprenkedni. Nem sokat szóltak, inkább egy-egy mozdulatok, kérdésük, valami villanásnyi jelük volt egymás felé. Az egész kép – egy-egy jelenet – épp csak egy szemhunyásig tartott; ha magamban voltam, megpróbáltam leírni őket. S milyen érdekes: írás közben megelevenedtek az alakok, szinte cselekedni kezdtek, saját logikájuk szerint. Kis kerek történetek álltak összse ebből, majdnem prózaversek. Kik lehetnek ezek? kérdeztem. (Ma már gyanítom, hogy mélyen a gyerekkorból jöttek elő, főként a vadász – akiben később, hogy újra olvastam, a Bőrharisnyára, a Vadölőre ismertem.)

S egy reggel, írás közben, hirtelen ráébredtem, hogy az én Bozótlányom sem akárki, hanem K. K., aki nem felel, csak kérdez; aki elbúvik a kérdései mögé; aki bár kíváncsi, de egyúttal sérülékeny is (bár mindig tagadta); aki sok mindent gondol, de csak keveset mond – ha mond egyáltalán valamit – belőle. K elbújik a kérdései mögé – ez volt tehát a fölismerés. De vajon mit gondol? Ez érdekelni kezdett.

Így kezdődött tehát. S úgy folytatódott – miközben Bozótlány a kavicsait rakosgatta, elkapta az új ruhát, amelyet a Vadász a városból hozott neki, kellemkedve mutatta meg magát egy pillanatig, hogy visszalépjen az árnyékba, ábrákat rajzolt a porba, talán a Vadásznak –, hogy egyre kíváncsibban próbáltam megfejteni, mire gondolhat K., miközben kérdez. Hogy mit akar mondani nekem – talán nem is tudatosan –, miközben engem kérdez. Hogy mit akar elmesélni ott, a kutyát sétáltatva, miközben engem beszéltet. Még mindig a régi, harminc éves barátság volt köztünk – de új kíváncsisággal (legalábbis bennem).

K., a Bozótlány – nagyon méltányolta, amikor el-és fölismertem a nőiségét; miközben mindig szigorúan ragaszkodtunk hozzá, hogy barátok legyünk, semmi több. Ez a harmincvalahány éves kapcsolat akkor is megmaradt, amikor K. megözvegyült; édesanyja is (aki hozzá költözött) elfogadta ezt a kapcsolatot, és – jóval nehezebben bár, de

– É. is. Most már egyikük sem élt – K. édesanyja nagyjából egyszerre ment el É.-val –, mi azonban változatlanul továbbra is barátok maradtunk, jó barátok. S történetem szereplői nemcsak visszaigazolták ezt, de meg is erősítettek ebben. A Vadász sem akart más kapcsolatot, a Bozótlány sem; legalábbis nem mutatták, amikor reggelente – írás közben – találkoztam velük. A Vadász még ki is fejtette, milyen jó neki itt, távol a város zajától, ahol egyedül elmélkedhet a tűzbe meredve. (S tán Bozótlány is szerette, amikor a tűz köréből ki-kiléphetett.)

* * *

Így teltek a Vadász és Bozótlány napjai, miközben mi már rendszeresen körbejártuk az esti Nagybányai utat, és Milla hol elmaradt, hol előre szaladt, de mindig szimatolt. Eszterhez készültem, a visszatérő havi utazásra, K. ajánlotta, hogy kivisz (pedig már megrendeltem a repülőtéri kisbuszt). Mentünk kifelé az Üllői úton. Körülbelül a Ludovikánál lehettünk, amikor K., még mindig előre nézve, megjegyezte – a hangja inkább érdes volt, mint lágy –, „Te is sokat segítettél nekem". Hirtelen rájöttem, hogy az anyjáról beszél, az anyja haláláról, s a gyászról, amiről eddig nem is szólt. Csak kérdezett. Ez volt a számtalan kérdés mögött, a gyász. A kettőnk gyásza, amely – bár kétfelé húzott – mégis összekötött. (Bozótlány és a Vadász, éppen ebben az időben, már valamivel bizalmasabbak voltak egymáshoz. A Vadász – ha nem mondta is – már utalt rá, hogy mennyire egyedül van, Bozótlány pedig, aki erre nem reagált, a köveivel mutatta, hányadán állnak benne a dolgok.) Négyünk kapcsolatában mintha új fejezet kezdődött volna; az egymás kerülgetéséből az egymás keresésébe váltottunk át.

Ha tényleg „új ég és új föld", akkor nekem kell őt keresnem, kezdeményeznem, megszólítanom. Színházjegyeket tehát (ilyen egyszerű ez a nagyvárosban), mozijegyet, hangversenyt, ilyesmit. (Vettem is, mentünk is.) S ha már mentünk, képeslapot, sőt (*horribile dictu)* virágot. A színház és mozi még csak elment – barátok között is –, de virág, hát… Azt már többféleképpen lehetett érteni. S kellett is, mert persze üzentem vele. S nem volt nehéz megfigyelni, hogy K. vette az üzenetet (nagyon meg lettem volna lepve, ha nem). Még mindig barátok voltunk – de talán már nem csak azok. Hogy áthidaljuk ezt a dilemmát, néha itt, néha ott ebédeltünk-vacsoráztunk együtt, mindig szigorúan ki-ki alapon.

A házban, ahol laktunk – s amit eredetileg hatan építetünk, hat család –, négyen akkor már magányosan éltünk. Megpróbáltam elképzelni, hogy K., a jó barát meg én, mondjuk, együtt vagyunk, akkor ezt mit is jelentene. Mit is jelent az „együtt"? Azonos lakást? Külön szobákkal? Két külön lakást, de közös szabad időt? Együttműködést – de miben is? Közösen töltött szabad időt? (Mert hiszen dolgozni az ország két különböző sarkába jártunk.) Esetleg közös étkezéseket (mondjuk, ünnepnapokon, vagy, jó, hét végén)? Netán közös bevásárlást? Persze semmi olyant, amit É.-val együtt csináltam – s lehetőleg semmi olyant, amit ő Andrással közösen végzett. De akkor hol a határ? (A Vadász és a Bozótlány sem találták jól ezt ki, nem is beszéltek róla. Amikor találkoztunk – ők ketten, meg én övelük –, rendszerint épp a tűznél ültek, odamentek vagy onnan álltak föl. Kissé tanácstalanok voltak ők is szegények.)

Így töprengve, kerengve és egymást kerülgetve jött meg és telt el a tavasz; egyszerre koranyár lett. Már a teraszon lehetett ülni (vacsorázni is). K. Horvátországba készült, én Angliába. Fölmentem, hogy megbeszéljük ezt, amikor váratlanul – olyan erővel, amire nem számítottam – emelkedni kezdett bennem a hullám; aha, ezt már ismertem, magasabbra és még magasabbra. Nem, nem, tiltakoztam, még nem. Nem akarok szerelmes lenni. (De már akkor voltam.)

Ez volt tehát a Vadász és a Bozótlány története (s itt egyelőre abba is maradt). Readingben szokatlanul hűvös volt a nyár. Az iskola tartott még, én kísértem a fiúkat az iskolába. Henry búcsúzott az iskolájától – akkor fejezte be a hatodikat –, egy iskolai színdarabot adtak elő, zenés-táncosat, Henry is büszkén csetlett-botlott. A hűvös nyár, a turkálóban szerzett melegítő felső meg az iskolai színdarabra alakított slágerdalok – mint egy nagy várakozás hangulata – maradtak meg. Eszterék árulták a házukat, hogy nagyobbat vegyenek – „Miattad is", mondta Eszter inkább magának, mint nekem –, és hogy Henry középiskolájához közelebb kerüljenek. Nem tudtak dönteni; naponta elhatározták, meg visszaléptek a vételtől. Én délelőttönként egyedül ültem otthon, házimunkáztam – Eszter nem örült, de én ki akartam próbálni, milyen volna együtt lakni velük – és interneteztem. K. üzenetét kerestem, hol eltűnt, hol megint előjött. Valami szakmai dolgot kérdezett, csak úgy fejből leírtam pár hivatkozást. Aztán rámeredtem a bibliográfiára. Ott állt, mint társszerzők, a kettőnk neve. Mintha még sohasem láttam volna (pedig mennyit publikáltunk együtt!).

Aztán gondolatban végigkísértem egy szép horvátországi nyaraláson, ahonnan már nem tudott elektronikusan postázni, csak a mobilja volt nála. Sms-eket írt, válaszoltam. Az iskolával szemben, ahová reggelenként a gyerekeket kísértem – az egyik előre ment, szégyellte, hogy kísérik, a másik mögöttem kullogott, mert ő meg a barátaival találkozott –, egy antikvárium nyílt. Találtam ott egy könyvecskét tele ábrákkal, amiket telefonon lehetett elküldeni. Szóval ábrákat küldtem, telefonon, akár egy kisdiák, és K. ábrákkal válaszolt, akár egy diáklány. Tudtuk már, de még mindig nem mondtuk. Csak jeleztük, de azt legalább sűrűn.

A július csak nem akart melegre fordulni – legalább ott, Dél-Angliában nem –, de az utazás ideje eljött, Edmond meg én repülőre ültünk, s haza. Lepakoltunk, aztán fölmentünk K.-hoz köszönni. Az a harmincvalahány év – meg ez az egy hónap – mintha nem is lett volna. Most találkoztunk életünkben először. „Új ég, új föld."

* * *

Edmonddal – míg a szülei jöttek – bekalandoztuk Magyarországot a Bakonytól Debrecenig, Egertől Szarvasig. Mintha csak cserkészek volnánk – ő a farkaskölyök, én az öregcserkész –, megtanultunk ki- és bepakolni, egy vagy két napra ágyazni, mosni (vasalni nem!), megvetni és megint összerakni az aktuális ágyunkat. Míg végre megérkeztünk a szarvasi házba, ahol legalább az ágynemű ismerős volt. Edmond végre-valahára lefeküdt – állítólag el is aludt –, én a vízparton ültem. Fölöttem csillagos volt az alföldi éjszaka, néztem, melyik csillag merre megy, és telefonon megbeszéltem K.-val. K. épp csak a szomszédban volt – nem egészen negyven kilométerre (légvonalban csak

huszonvalahány) –; ugyanazt az eget látta, ugyanazokkal a csillagokkal. Volt mit megbeszélnünk, fél éjszakán át.

Reggel, hogy Edmond életre kelt (úgy tudott aludni, mintha agyonverték volna), megbeszéltem vele, hogy meglátogatjuk K.-t Mezőtúron. K. kiállt a kapuba, valami piros nyári ruha volt rajta, abban várt, mosolygott és integetett. Ott állt a kapuban, megvárta, míg befordulunk a ház elé. Edmond kiszállt, szaladt befelé, mintha mindig ide járt volna. Én K.-val utána mentem; mintha mi is mindig itt lettünk, együtt lettünk volna.

K. Mezőtúron más volt, mint a Nagybányai úton; más, talán „eredetibb". Otthonosan mozgott itt, ahol gyerek volt, ahol nagylány lett, ahonnét kiszakadt, ahová mindig visszatért – mintha eredetiben adta volna elő mindazt, amit Pesten már megszokhattam rajta. Itt voltak körülötte a gondolatai, a megjegyzései, az elmondott és leírt mondatai. A város, amelyhez tartozott, a város, ahonnan ötleteit és nézeteit merítette, a hely, amely az eszében járhatott, amikor közös írásainkon dolgoztunk. Amikor a művelődési városközpontokról beszélgettünk. Amikor nagyanyja „istentelen" kálvinizmusáról beszélt. Amikor az alföld keménységét és rejtett szépségét csodálta. Amikor barna arcáról, szép fekete szeméből, hullámos hajából a „kunsági boszorkány" integetett. („Apám török vére", mondogatta.)

Mintha egy fényképezőgépet élesre állítottak volna. Hirtelen azt láttam meg Mezőtúrban, amit Szarvasban mindig is kerestem. Amikor először leszálltam Szarvason a buszról – idestova egy fél évszázada –, magával ragadott a falukutatók pátosza és nosztalgiája; vagy inkább majdnem magával ragadott. Majdnem minden egybevágott: a vidék, az emberek, a kisváros. S hogy csak majdnem, azt Szarvas szlovák eredete okozta; a szarvasiak tótul beszéltek, Árvából érkeztek, evangélikus templomba jártak (már amikor). Több mint negyven évet eltöltve itt, úgy szólván sohasem mentem át a Körösön a folyó túloldalára, hogy Mezőtúrt meglátogassam. Nem Mezőtúr miatt, hanem a szarvasiak miatt, akik szőkék voltak, kék szeműek, sokszor krumpliorrúak, és a piacon az idősek vidáman kiabáltak keresztül a sorokon egymásnak tótul. Ők nem Mezőtúrra jártak, hanem Csabára vagy Tótkomlósra. Endrőd vagy Gyoma nekik idegen világ volt; az egyik katolikus, a másik református. És mindegyik szegényebb, mint ők.

Itt, Mezőtúron, sötét hajú és fekete szemű emberek jöttek velem szemben; vékony arcú lányok, alacsony, barna férfiak. A főtéren hatalmas fehér falú, oszlopos-timpanonos templom állt, ez református volt (a másik, az újvárosi szintén). A főtéren nem szarvas-szobor állott –„városunk neve", hirdette a fölirat, mellette meg „Tessedik fája", egy száz évesnél öregebb, szinte már kiszáradt, de repkénnyel élővé varázsolt vastag törzs –, hanem a kötelező hősi emlékmű mellett László király, aki a városi rangot adta Mezőtúrnak, odébb meg Dózsa (nemcsak mert kötelező volt, hanem mert bele is illett Mezőtúr önképébe). A főtéri templom mellett a csaknem fél évezredes református gimnázium (a szarvasi sokkal fiatalabb volt, s nem utolsó sorban evangélikus); az ugyancsak obligát „nemzeti szálló" mellett, az út túloldalán pedig az emléktábla, hogy Móricz itt írta az *Úri* (eredetileg Túri) *muri*-t. A jelzőtáblák Kisújszállás és Debrecen felé mutattak, meg Törökszentmiklós irányába; vagyis északra, az Alföld közepére. Mezőtúr nem Csabára nézett (vagy Tótkomlósra), hanem Karcagra és Debrecen felé. Arra vitt a Berettyó is, amelynek a hídján át a város főterére jöttünk.

Innen *Kevibe* lehetett menni (Túrkeve), amelyen keresztül – mutatta a tábla – kiérünk a 4-es útra Kisújszállásnál. El a délceg református gimnázium előtt, Karcag felé. (Itt játszódott a *Légy jó mindhalálig* a valóságban, nem pedig Debrecenben – oda csak az írói fantázia vitte. Sokáig nem értettem, mert azt sem tudtam, hogy itt is volt gimnázium, sőt egyáltalán, hogy hol is van az a Kisújszállás.) S tovább a 4-esen Debrecen felé, míg Karcag határába nem értünk. Egy nehezen észlelhető tábla – „Emlékhely" – mellett csaknem elmentünk, csak jó néhányszáz méterrel odább álltunk végre meg. Kiszálltunk megnézni az emlékhelyet, amely így a 4-esen menve csak keveseknek ötlik a szemébe.

Egy kunhalmon valami bálványok, egész csapat; elől a két legnagyobb – egy férfi meg egy nő –, mongol vonású arcukhoz tapadva a karuk, mintha táblát tartanának. Azt is, rajta a fölírás, „Cumania maior". *Cumani maior* Nagykunságot jelent, de nem egészen azt. Hanem az eredeti Kunságot, az ősit, az elsőt, amiből a többi kiszakadt. Ez a hely a Nagykunság közepe, és ez az emlékhely a kun városoké (Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Túrkeve, Kunszentmárton). Az egyik már ismerős, nézd, itt voltunk – K. nagyszüleit is ide telepítették ki –, ez a bálvány Kunszentmártoné. („Szent", mert ezt katolikus jászok telepítették újra a török után; másutt a kunok kálvinisták lettek s maradtak).

Ki ismeri a Nagykunságot? Ki tartja számon Karcagot? Ki tudja ezeket a bálványokat? Ki vette észre, hogy végig az út mentén – a kiszáradt pusztán, amelyet ma már csak néha ural a belvíz – nádas nő, sás, vízinövény. Ki emlékszik rá – Györffi Istvánon kívül –, hogy néhány emberöltővel ezelőtt itt, a sártengerben sárladikon közlekedtek az emberek, csíkot ettek – a karcagi piacon is árulták –, a lápban bujdokoltak, akár csak az üldözött Toldi. Vagy künn, a pusztán éltek egész évben, egész életükön át, s ha bemerészkedtek a városba, a kunkapitány tartotta kemény kézzel kordában őket. A 4-es útra mindenki úgy gondol – ha Debrecenbe utazik –, mint végeérhetetlen, szürke, zsúfolt és egyhangú útra, amelyen nehezen lehet előrehaladni, kietlen tájon, elhagyatott lapály közepén. A vonat (az IC) is megállás nélkül halad át rajta (már ha nincs éppen belvíz). Az ország elfeledett tája, kiesett a közemlékezetből.

Itt a gazdaság pang, az itt lakók elkeseredetten próbálkoznak – csak a történelem eleven, szinte már kézzel fogható. A mezőtúri templom elfoglalása és visszafoglalása azoknak, akik belejárnak, szinte egy karnyújtásnyira van; mellette a gimnázium falán országos nevezetességek emléktáblái – mind idejártak, egykor ismert nevű tanárok keze alá. (K. egyik dédapja is itt volt tanár; K. is idetetette az emléktábláját.) Az út menti bálványok – mellettük egy cserény, hogy a kunok nomád életmódjára emlékeztessen – szintén csak karnyújtásnyira vannak a *redemptiótól*, az örökmegváltástól, amellyel a kunok a jobbágysorból váltották ki magukat.

A gimnáziumi emléktáblát is, a kun bálványokat is Györfi Sándor készítette, aki Karcagon él, a főút menti házat vásárolta meg műteremnek. Megismerjük, mert a kerítés előtt őrt állnak bálványainak eredeti figurái. S a műteremben, ahová szívesen hívott – s el is mentünk csodálkozni –, karcsú nőalaktól kőbe vésett ráncokig tarka sokaság, a művész megelevenedett képzelete. „Az apám", mutat a kőbe vésett ráncokra – szinte csak azok látszanak a figurából –, aztán egy albumot mutat, nekünk is adja, dedikálja.

Benne csodálatos királyszobrok, kunok, hősi alakok, nemzeti alkotások, mindenféle. Az Alföld északi feléből, amerre Györfi Sándor jár, ahol él és alkot.

Visszafelé a mezőtúri főúton – Kossuth Lajosról van elnevezve – mintha csakugyan otthon volnék; mintha hazaértem volna. Két oldalt téglaborítású házak – honnan ismerem őket? Ez a kapubejárat is ismerős, meg ezek az ablakkeretek. Aztán ráébredek: mintha Kunszentmártonban járnék megint. Szarvas a Körös túlpartján mintha köddé válna, s most Kunszentmárton válik ki. Hát persze, a kun városok. A gyerekkor, ami most élesen és egyértelműen másolódik rá a jelenre.

* * *

Bozótlány előjött a tűzhöz – de attól még messze voltak, hogy egymáséi legyenek a Vadásszal. Addig még hosszú séták voltak hátra nyár végén és ősz elején, az egyre korábbi alkonyban, majd őszi sötétben. Mindketten boldogok voltunk (képeink is mutatják), de mindketten a magunk módján. K. szívesebben titkolta; én meg legszívesebben mindenkinek elújságoltam volna. Ő nyugalmat akart, én látványt. „Jó, akkor csináltassunk gyűrűt", nyugodott bele végre.

Arany ékszereink darabkáival – itt-ott letörtek már, elrepedtek, meg kellett volna csináltatni őket – a város (Pest) szélén az újpalotai lakótelepig mentünk. A köröttünk meredező betonházak közt találtunk egy parkolót, otthagytuk a kocsit, és benyitottunk egy kapualjba. Ott volt Varga Erika műhelye, kifelé rácsos ablak, befelé csöngőre nyíló ajtó, az előszobával összenyitott szoba, az volt a műhely.

Az első, ami Varga Erikában szemembe ötlött, a dús, ébenfekete haja volt; hol kibontva hordta, hol meg összefonta. Gondosan ápolt, még hízásnak sem induló alakja nyomán elég nehéz volt elképzelni írástudatlan oláhcigány őseit. Gyönyörű ötvösmunkákat készített, büszkén mutogatta K.-nak, akit még a minisztériumból ismert. Lelkünkre kötötte, hogy fizessünk elő a gyerekújságjára, amit maga szerkesztett cigány és magyar nyelven, aztán fölkacagott örömében – szinte őszinte örömében –, amikor megtudta, miért kerestük föl. Gyűrűket mutogatott, hagyományosakat meg moderneket, divatosabbakat és idősebbeknek valót.

Én mindig vastag gyűrűt szerettem volna, de tartottam tőle, hogy K. tiltakozni fog. („Beleakadok vele valamibe, még letépi az ujjam.") Most mégsem tiltakozott; arany és fehérarany kombinációját választotta, szépet, elegánsat. Sokáig járkáltunk ki érte – hogy méretet vetessünk, aztán igazítani is kellett –, végül elkészült, s mi megtartottuk a „kézfogónkat". Előbb kettesben egy közeli vendéglőben gyűrűt cseréltünk, már ahogy illik. Bozótlány most már végleg előjött; s a Vadász sem volt többé *spleenes*. A szép mese véget ért; kezdődhetett az élet. „Új ég, új föld".

A kellő pillanat

2008 júliusában fölhívott Laczkó Tibor, aki akkor az egyetem bölcsészkarának dékánja volt. „Professzor úr, kérlek", kezdte kissé körülményesen. Épp a számítógépnél ültem. Nyáron utáltam szellemi munkát végezni – egész évben épp elég volt –, de most rend-

kívüli világnap jött, mert egy amerikai lapba kértek föl, s a szerkesztő újabb és újabb kérdésekkel bombázott. (Internetünk Mezőtúron nem volt – ahhoz a kávéházban fértünk csak hozzá délidőben –, a kért javításokat otthon végeztem el, majd vissza a Cactus Clone nevű, szerény kis ivóba az internetért.) K. a kertben tett-vett – lehet, hogy a konyhában főzte az ebédet –, idilli nyár volt. „Tudod, folytatta kis zavarral a dékán a telefonban, mindenkinek eljön az ideje. És hát… Szóval a nyugdíjazásod."

Persze, nem ért váratlanul – számolni én is tudtam, számoltam is már (nyolc hónap fölmentés, fizetve, ebből négy ledolgozandó, áprilistól visszaszámolva, akkor az…). Most mégis hirtelen jött. Nem is foglalkoztam vele sokat – siettetett a szerkesztő, szaladtam is a Cactus Clone-ba, internetért, annyiban hagytam. Csak majd később gondoltam bele. De akkor is megnyugtattam magam. Még itt van nyolc hónap, majdnem az egész következő év. S különben is jön a nyár – augusztusban szoktak Szarvason, újabban Mezőtúron is föltűnni Eszterék –, épp elég rendezkedés lesz velük. Utána valami utat terveztünk K.-val (kombináltuk a konferenciázást a turistáskodással). Szóval csak majd szeptemberben. S majd akkor kialakul.

* * *

Az idő múlásával nem akkor találkoztam először; É. elmenetele óta különben is érzékeny voltam rá. Nemcsak tudtam, hanem akkor már éreztem is, hogy a múló idő azt jelenti, hogy vannak alkalmak – dolgok, események –, amelyek visszahozhatatlanok. Nem ismétlődnek meg többé, egyszeriek az életben. Így fogtam föl – így kellett fölfognom – ezt a következő nyolc hónapot: hogy belefogok egy egyetemi évbe, amilyen többé már nem lesz.

A múló idő sokakat nyomasztott a kollégáim közül. Debrecen és az egyetem olyan hely volt, ahol illett fiatalnak lenni – ami néha, bizony, kényelmetlen volt, hisz az orrunk előtt voltak az öregek –, de illett és lehetett öregnek is lenni. Ahol az öregség nem defektus, ami jobb, ha meg sem történt volna – Pesten és másutt körülöttem ilyesmit láttam –, nem. Debrecenben idősnek lenni épp úgy status volt, mint kezdőnek lenni; szinte már várták, s nem csak a fiatalok. Várták azok is, akikre sor került, mint valami középkori színjátékban, ahol nyilvánossá válik a Sors keze, s a kiválasztottak előre tudják a végzetüket. Debrecenben az ötvenedik év után – de legkésőbb az ötvenötödikkel kezdődően – a férfiak elkezdtek görnyedt háttal járni a folyosón, s ha kiment a fejükből egy név vagy dátum, fölsóhajtottak: „Hja, az öregség…" Szinte hívták, szinte várták. S talán igazuk is volt.

Idős professzornak, tanárnak lenni ott rang és elismert szerep volt; valami, amit megszolgált az ember. Nem egyszerűen megesett bárkivel – most épp velünk –, hanem megdolgoztunk érte, kiérdemeltük. S ennek megfelelően az idős tanárnak pozíciója volt; másként kezelték, másként figyeltek rá, akárcsak valami kiválasztottra. A föladat nem az elsomfordálás volt – szégyenteljesen, a hátsó ajtón, vissza sem köszönve –, hanem megtalálni a szerepet, amelyet kimondva-kimondatlanul az egyetemi elvárás az idős tanárokra kirótt (mondjuk a bölcs, az előrelátó, a megértő, a jelentőségteljes szerepét).

Debrecenben a legkiválóbbaknak – azaz nekik, akik a legjobban eltalálták a szerepüket – külön jutalomként még valami járt: az, hogy *emeritusok* (nyugalmazottak). Ez itt

(és másutt akkor a hazai felsőoktatásban) cím volt, meghatározott tiszteletdíjjal, valamint pontosan meg nem határozott kötelességekkel, amelyeket ki-ki úgy értelmezett, ahogy a környezete elvárta tőle. Az *emeritust* tisztelet övezte, nem mindenkit választottak azzá. A többség végül is elsomfordált a hátsó ajtón, amikor már úgy érezte, hogy csakugyan fölösleges (s főképp amikor tényleg nyugdíjazták).

Ez eddig is világos volt, előttem is (az még nem, hogy én is emeritus leszek, pedig az lettem – nem is felejtem el Debrecennek és a debrecenieknek). A múló időt különben is megtapasztaltam, s nem csak É. eltávozásával. Az Oktatáskutatóról mint annak vezetője magam mondtam le, majdnem tíz évvel Laczkó Tibor telefonja előtt; megtapasztaltam, hogy mit jelent. S láttam másokat is magam előtt; olyanokat is, akik ragaszkodtak a pozíciójukhoz – amit leginkább az irodájuk és az íróasztaluk szimbolizált –, s akik belepusztultak volna (bele is pusztultak), ha máshová kell átülni. Meg olyanokat is, akik könnyedén és fölszabadultan vették tudomásul az idő múlását, mintha nyomasztó tehertől szabadultak volna meg (az előbbit jobban értettem, az utóbbit jobban irigyeltem).

Mészáros István, egykori kedves utazótársam, nem lett emeritus, bár az egész hetét vagy húsz éven át Debrecennek szentelte. A DAB klubszobájában félrevonták, az akkori dékán a kezébe nyomott valami kitüntetés-félét, azzal köszönte meg a fáradozásait. „Nem számít, mondta nekem Mészáros, megyek a Károlira!" (A pesti református egyetem.) Azt hiszem, mégis bánthatta – mindenesetre pár hónap múlva egy hajnalon tüdőembóliában elhunyt. Gunst Péter sem volt vidám, holott ő emeritus lett; csakhogy akkor már egy sikertelen szívműtét következményeivel bajlódott. Kedvetlenül üldögélt az étkezőben, a felesége engem kért meg, hogy utazás közben figyeljek és vigyázzak rá. Inkább csak a *Debreceni Szemle* szerkesztő bizottsági üléseire utazott le; egy reggel, miközben a családja látogatását várta a János kórházban, váratlanul elhunyt.

Ez nemzetközi jelenség, legalábbis azt tapasztaltam, Readingben járva. Keith Watson, a kedves, érzékeny szívű, de elszántan birodalompárti kolléga (megható búcsúztatót írt É. halálára) most fölsóhajtott: „Jó neked, ha hetvenig maradhatsz. Én már csak a lap miatt járok be". (Akkor még ő szerkesztette az IJED-et – *International Journal of Education and Development* –, s rögtön kiszignált nekem néhány török tanulmányt lektorálni.) Majd néhány hónappal később agyvérzést kapott (szerencsére fölépült belőle). Ulrich Teichler, az örökmozgó, akinek a nyugdíjazása alkalmával félig komolyan, félig vidáman konferenciáztunk Kasselben, úgy oldotta meg, hogy mindenüvé elment, ha hívták, de sehol sem maradt végig, bár marasztották. (Debrecenbe, az én konferenciámra is eljött, s ott se maradt végig.)

Láttam azonban vidám emeritusokat is – vagy olyanokat, akik csak később keseredtek meg, amikor amúgy is megkeseredtek volna. Szépe György például diadalmasan ment el a pécsi tanszékéről, méghozzá úgy, hogy meg sem mozdult onnan, a kedvéért rendezték át a helyiségeket. Ő mind fizikai, mind szellemi értelemben megkerülhetetlen volt Pécsett, és még jó ideig az is maradt. Ormos Mária is, az egyetemet alapító (vagy újraindító) rektor; mint nő talán még jobban eltalálta, hányszor járjon vissza egy emeritus az egyetemére ahhoz, hogy ott hosszú életű legyen (amikor ezt írom, még mindig jár, bár már csak elvétve). Wolfgang Mitter, a megállíthatatlan (nem mindig

kedveltem érte) évente küldte egy-két különlenyomatát, s még a frankfurti vasútállomásra is kijött, hogy találkozzunk (igaz, elkerültük egymást).

A szégyenteljes bujdosás, ami a nyugdíjazással jár – s amire körülöttem annyian panaszkodtak – nem volt tehát az egyetlen minta; a jó ellenminták is itt voltak körülöttem, csak figyelni kellett rájuk. A kérdés inkább a szerep eltalálása volt; az időzítés, a kellő pillanat, amikor abbahagyhatja az ember. Az idő múlásával nem volt és nincs mit tenni – lehet elviselni vagy tiltakozni ellene –, ami rajtunk múlik, az a kellő pillanat.

* * *

A kellő pillanatot Tillichtől tanultam el; ő görög néven – mert mint jó német, a gimnáziumban is tanult görögül – *kairosz*nak nevezte. *Krónosz* és *kairosz*: az idő két görög neve (az idő észleléséé, mondanám én). *Krónosz* a múló idő, az idő folyama; *kairosz* az elérkezett idő, a pillanat, amelyben cselekedni kell, amikor éppen megtörténik valami. Amikor először olvastam, erőltetettnek tűnt; nem is biztos, hogy megértettem. Idő kellett hozzá – meg tapasztalat –, hogy a mélyén a bölcsességet is át tudjam élni. Mint minden filozófiához, ehhez is közönség kellett (hangtalanul, magába mélyedve csak Kant tudott filozofálni kötelező königsbergi sétái alatt). Nekem közönségnek a doktoranduszok voltak. Csaknem egy évtizeden keresztül figyeltük, gyűjtöttük, értelmeztük és fogalmaztuk meg a kisebbségi felsőoktatást.

Olyan intézményeket kerestünk – látogattunk meg, térképeztünk föl, tanulmányoztunk, interjúztunk (fényképeztünk és videóztunk is persze) –, amelyeket kisebbségek alapítottak a fordulat óta Kelet-Európában. Először csak a határon túli magyarokra gondoltunk; a megbízatás is, amely az egészet elindította, erre szólt. Aztán ahogy kibontakozott a kép, további kutatási támogatásokkal egyre több kisebbségi intézmény bukkant elő már a Kárpát-medencén kívül. Az eseteket végül csoportosítani lehetett. Pestről Debrecenbe utazva – vagy visszafelé – olvastam ezeket az esettanulmányokat; nem profik készítették, hanem fiatalok, akik kutatással és intézményekkel épp csak ismerkedtek. Meghökkentett és lenyűgözött a frissesség és az életszeretet, amely ezekből az írásokból – egyik-másik formátlanul, némely zökkenőkkel, ismét mások nyilvánvaló túlzásokkal – áradt. A nyolcadik olvastán – végül valami harminc gyűlt össze – letettem a papírt, ceruzát az üléssel szembeni asztalkára: megvan! Ami közös volt bennük, az épp a *kairosz* volt. A kellő pillanat.

Az évtizedes tanulmányozás közben nem egy intézményt kerestünk föl újra meg újra; azok, akik először meglátogatták, már abbahagyták a tanulmányaikat, tán doktoráltak is; újak jöttek. Kérdezték is egymást: „Te, hogy kell csinálni? Mire kell figyelni?" Az esetek leírása egyre megbízhatóbb, egyre élethűbb lett, végül néhány intézménynek valóságos életrajza kerekedett ki. Láthatóvá váltak a kezdeti küzdelmek, a fölvirágzások és hanyatlások. S ami közös volt bennük, az épp a kellő pillanat.

Ha valaki kellő pillanatban alapított intézményt – itt, a mi térségünkben, 1990 körül –, akkor az az intézmény megélt, tovább élt. A pillanat múltán azonban már csak vergődésre futotta. Életek, karrierek mentek rá egy-egy ilyen intézményre. Ha jól időzítették őket, szárba szökkentek; ha elvétették az időt, nem tudtak életre kelni, vagy idő előtt elhaláloztak. Ez a kellő pillanat az intézmények történetében természetesen

a fordulat volt. Az intézmények „kellő pillanata" a történelem kellő pillanata volt tehát; úgy is mondhatnánk, a sorsé, amely őket mozgatta. Az 1988-93 közötti idő mindnyájunknak a kellő pillanat volt; egy villanásnyi idő a történelemben, amely megváltoztatta az életünket. (Egyesek közülünk tudják és számon tartják, mások, sajnos, fanyalognak – mégis).

Laczkó Tibor telefonja, amely Mezőtúron ért utol, részben a múló időre figyelmeztetett. Akkor még nem ébredtem rá, hogy másra is: a pillanatra, amelyben majd dönteni kell (leginkább a következő hónapokban).

* * *

Hogy az *Educatió*t – a folyóiratot, amelyet még 1992-ben alapítottunk az Oktatáskutatóban – előbb-utóbb föl fogom adni, már régebben elhatároztam. Most vált időszerűvé azonban, hogy tényleg le is mondjak róla.

Az *Educatio* még megmaradt a vesszőfutás után is, amelyen az Oktatáskutató – megszűnése körül és fölszámolódása alatt – végbement. Miután ugyanazok (SZDSZ, Magyar Bálint), akik eddig politikai védelmet nyújtottak neki, ismét kormányra kerültek, 2002 végén az Oktatáskutatót egyúttal meg is szüntették. (Lukács Péter, aki annyira ambicionálta, hogy főigazgatója legyen, betegségbe menekült az események elől.) Most már nem volt kérdés, nem volt választás: el kellett hagyni a Báthory utcát, be (ki) kellett vonulni a Professzorok Házába. Az intézet már csak munkatársai képzeletében és emlékeiben létezett. Úgy tettek, tettünk, mintha volna – jogilag azonban a Professzorok Házát működtető titkárság részévé vált. Nyomdánk ugyan még volt, kiadványaink is – s azon az új név: Felsőoktatási Kutató Intézet –; ez azonban már csak néhány szobát takart az épület felső szintjén. A sokat emlegetett és hivatkozott könyvtár más emeletre, két további szobába menekült.

Az *Educatio* azonban megmaradt. Megmaradt a rutin, amellyel szerkesztettük, a szándék, hogy szóljunk a magunk körüli világhoz; ne csak életjelt adjunk, hanem valamiképp kapcsolódjunk is bele a folyó diskurzusokba, sőt néha tán még formáljuk is. Az olvasók – már ha voltak (s néha meglepően sokan keresték a lapot) – ebből csak annyit vettek észre, hogy megváltozott a szerkesztőség címe, és sehol nem találni a korábbi lapszámokat. 2006-ban aztán privatizálták a Professzorok Házát – épp az a Végvári Imre, aki néhány évvel korábban, többek közt az Oktatáskutató ellenében is foggal-körömmel küzdött a függetlenségéért –, a Felsőoktatási Kutatót (amely tulajdonképp már nem létezett) megint megszüntették, más intézménybe olvasztva, más helyre menekítve (a könyvtár bálákban állt, részben az őszi-téli esős hónapokban az udvaron). Az *Educatio* azonban még mindig létezett. Hisz azok, akik alapították, szerkesztették, akarták és tudták csinálni. S nekem sikerült menedzselnem.

Mind nehezebben azonban; különösen, mert elkötelezettség volt ugyan a szerkesztő bizottságban, de egyetértés mind kevésbé. Akkor már többedszer vetettem föl, hogy a lapot hivatásos könyvkiadóhoz vigyük, vagy keressünk neki egy alapítványt, amely a kiadását magára vállalná. Az intézeti háttér már beláthatatlanná vált; csak személyes kapcsolataimnak volt köszönhető, hogy az egykori Közoktatási (most „Oktatásfejlesztő") Intézet egyáltalán befogadta, eltűrte, nem bánta, néha még büszkélkedett

is vele. Jártam is utána, belátva, hogy ha én nem határozom el magam, más nem fogja megtenni helyettem. Ahhoz azonban, hogy a szerkesztő bizottságot is megnyerjem az ügynek – elvégre közös volt, még ha nem mondtuk is ki, az *Educatio,* sokunk közös alkotása –, más és több kellett volna. Sodródtak, s én sodródtam velük, pályázatról-pályázatra, számról-számra tologatva-halogatva mind a megszűnését, mind az újjászületést (ez utóbbit még reméltem, de nem nagyon bíztam már benne).

Ilyen körülmények közt a lapot elhagyni annyi lett volna, mint elsőnek ugrani ki a süllyedő hajóról, s ez nem kenyerem. S csakugyan: néhány év alatt a lap és szerkesztő bizottsága magához tért, a viszonyok konszolidálódtak körülötte. Már nem volt permanens a költözés, már nem voltak föltétlenül kidobott bútorok a folyosókon; a Közoktatási is majdnem belehalt az átszervezésbe (igaz, a Felsőoktatási teljesen). Kéthetente, mint afféle lelkigyakorlatra, a szerkesztő bizottság rendszeresen összejött. (Nem is akárkik; az elmúlt húsz évben többünk karrierje emelkedett, csúcspontja körül járt, mondhatnánk, nem akárkik lettünk.) Már nem menekültünk, újra magunkra találtunk, dolgoztunk. Lapot szerkesztettünk – ki-ki vérmérséklete szerint.

A kellő pillanat, gondoltam, és az „Egyebek"-ben (emlékeztetőink sztenderd és mulatságos fordulata) bejelentettem, hogy „mához pont egy évre" lemondok. Kissé elhűltek – de aztán napirendre tértek fölötte, még annyi idő… Én azonban komolyan vettem, és elkezdtem keresni azt, aki a lapot átvenné és a vállán tovább cipelné.

A kellő pillanatnak – ezt akkor tanultam meg – a jele, hogy van, akinek tovább adhatom, ha egyszer lemondok. Még olyasmiről is, amiről azt gondolom, hogy nincs hová hátrálni tovább. Most is lett (nem mondom, hogy volt). Kínálgattam ennek-annak, nyilvánosan nem mondták, bizalmasan elutasították. Míg egyszer csak megjelent, akire vártam, akit mindenki elfogadott, akik az *Educatió*t cipelik tovább, remélem, még sokáig. Mi pedig, a szerkesztő bizottság, bíztatjuk őket, néha azért segítünk is nekik. Egy-egy szerkesztőbizottsági ülés után odamegyek hozzájuk, és nagy bizalmasan gratulálok. „Ezt jól csinálták, ezt jól csináltátok!". S közben azt gondolom, hogy én csináltam jól. Eltaláltam a kellő pillanatot.

* * *

Néha elszalasztottam. Ez nem azonnal derült ki, csak később; néha olyankor, amikor már-már késő volt. Tíz év tanszékvezetőség után – amiért igazából Debrecenbe hívtak – az időm automatikusan lejárt, természetes volt, hogy más kövessen; de hogy ki, az korántsem látszott természetesnek. Ráéreztem, hogy azt nekem kell megkomponálnom: kitalálnom, elfogadtatnom, kiviteleznem (s mindezt úgy, hogy az illető és az illetők lehetőleg maguk döntsenek). Máig örülök, hogy – bár Brezsnyánszky Laci következett volna – mégis SZLT-t (Szabó László Tamás) választottam. SZLT-t nehéz volt rábeszélni, fél évig csak lábujjhegyen lépett a tanszékvezetői szobába, ahol még mindig ott maradtak Kiss Árpád relikviái, (vegyesen a saját hagyatékaimmal. Rábeszéltem, unszoltam, kértem, végül parancsoltam, hogy változtasson helyet; csak nagy nehezen engedett. Akkor aztán beleült a tanszékvezetői karszékbe, s csak ritkán tudott felállni onnan. Lelkiismeretesen és odaadóan vezette a tanszéket; holott a lelke mélyén szorongott és félt tőle.

Az évek, amelyeket a tanszék vezetésével töltött, korántsem voltak kegyesek hozzá (meg hozzánk se). Egyetemi reformok jöttek (Bologna-folyamat), amelyek így, alulnézetből néha csakugyan kezelhetetlenekké kezdtek válni. SZLT, aki könnyen és jól kommunikált – azt, hogy magabiztosan, nem írom, nem volna igaz –, személyes föllépésével előbb el tudta hárítani a tanszék felől az átszervezés fellegeit, utóbb egyre kevésbé. Végül úgy látszott, mintha föladta volna; sodródott, s mi vele. Épp akkor, amikor a legszilárdabban kellett volna állnunk; épp akkor, amikor újabb esélyek mutatkoztak, hogy a pedagógia (most már intézet, nem is tanszék) esélyeit a tanárképzésben s másutt (mesterszak, doktori képzés) javítsuk.

A kellő pillanatra nem mindig jövünk rá (én legalábbis nem), a pillanatot várjuk és latolgatjuk. Így voltam én is: beleszólhatok-e? Emeritus voltam – lettem –, jó konferenciával, szép ünnepséggel a hátam mögött, köszönhetően ifjabb kollégáimnak (Pusztai Gabi, Rébay Magdi), no meg hallgatóimnak. Hátradőlhettem volna, sőt, gondoltam, jobb, ha most már hátradőlök. Valahányszor azonban megjelentem az egyetemen, a feszültség (bennem) nőttön-nőtt. S a tehetetlenség egyben, hogy nem avatkozhatom bele (nem tudok, nem illik, nem volna szabad). Végül döntöttem – alighanem a kellő pillanat.

Mint ilyenkor lenni szokott, nyíltan senki sem vállalta át a tanszék vezetését, s aki vállalta volna (Brezsnyánszky Laci, egyhangú támogatásunkkal), azt meg a kar nem akarta. Valakit újra föl kellett építenem; Buda Andrással kezdtem. SZLT még mindig ott ült a tanszékvezető szobában és karosszékben, mind bizonytalanabbul, már csak meghosszabbított megbízásokkal, szinte tehetetlenül. András meg húzódozott: amíg a professzor van megbízva, ő milyen alapon készülődjék. Az intézet nem bánta volna, főleg mert mondtam, sürgettem, végül már drámai hangokat ütöttem meg, hogy változtassunk. Elment egy újabb év; majdnem teljesen elment a hajó (státusok és szobák forogtak kockán – egyetemi körökben a legnagyobb kincsek).

Chrappán Magda is tiltakozott, pedig azt tapasztaltam, hogy az ő sajtója még jobb is, mint Andrásé, mind a karon, mind az intézetben. „De hát nem habilitáltam, mondta, és új vagyok a bölcsészkaron is." (Tétékásként végzett, bár pedagógia szakon is.) Kértem, ne mondjon azonnal és véglegesen nem-et, engedje, hogy megint körbeérdeklődjem. Megint mindenki támogató volt, szinte karnyújtásnyira a megoldás; csak SZLT volt bizonytalan: „hová üljek?" Kérdezte ezt-amazt, hogy befogadnák-e a szobájukba, mind csak vonogatta a vállát; SZLT megriadt. „Hová legyek?" Nevetségesnek tűnt, de egyáltalán nem volt nevetséges: csakugyan rajta állt – a riadalmain és a szorongásain –, hogy kellő méltósággal, de megfelelő időben leköszönjön (ő biztosan elszalasztotta a kellő pillanatot).

Utólag visszagondolva az intézeti értekezletre, amelyen – a szokott eljáráson némileg túllépve – pajzsra emeltük, még hozzá egyhangúan, Magdát, úgy tűnik, sikerült eltalálni a kellő pillanatot. A pillanatot, amely magában sűrítette eddigi erőfeszítéseinket – SZLT-ét is, az enyémet is –, és meghatározta, meghatározza az intézet jövőbeni sorsát. Vele pedig sokakét, akik a sorsukat az intézethez és a Debreceni Egyetemhez kötik. Az enyémet is.

Erdei séta

Az Apáti-szikla tényleg csak egy lépés; a kutya tudja már a járást, és boldogan ugrál, mert megtanulta, hogy ilyenkor sétálunk. Az erdő szélén kis kilátó körpanorámával (sajnos, elég szemetes). Ha leesik az első hó, szép képeket szoktam innen készíteni: egy-egy kiálló fenyő a hegyoldalon, alább házak a hóban, távolabb – ilyenkor nem mindig látszik – a János-hegy. Na, mondom neki (a kutyának), gyerünk, gyerünk.

A szikla egy ösvénykanyarulatban bukkan elő, impozáns. Jó időben, rossz időben fölmásznak rá a gyerekek (Henry nagy titokzatosan ide bújt el graffitizni); tetején a világháborús bunker még mindig áll. A szikla persze porlik, furcsa kagylók lenyomatai pattannak le róla, ha a fiúkat várom, gyűjtögetni szoktam nekik. Az ösvényen túl a szikla folytatódik egy nagy, kiugró rögben, tetején háromszögelési pont. Innen csakugyan kitárul a táj, körben a Gellért-hegyig.

Itt a szikla előterében lehet a legszebb fényképeket készíteni. Ha ügyesen állítja be az ember, a kőtömb meredek sziklafalnak látszik, alatta a házak az Ördög-árok mentén parányi kunyhók. Télen csillog a hó, nyáron zöldbe borul az egész táj. Egy-egy fotó, amit a számítógépen használok, lélegzetelállító. Én is alig hiszem, hogy itt, egy karnyújtásnyira csináltam.

Itt, séta közben – talán épp az Apáti-szikla alatt (csakhogy visszafelé jövet) találtam ki ezt a könyvet. Nem, nem teljesen igaz: már régóta bujkált bennem; kerülgetett, mint az influenza, ami mostanság olyan időszerű. Csakugyan régen, már vagy tíz éve. Amikor az íráshoz fogtam, és visszalapoztam a korábbiakra, a legkorábbi *file* dátuma valami 2000 volt. Magamban etűdöknek neveztem el őket; amolyan próbálkozások, nekifutások voltak.

Nekifutások – minek? Kezdetben azt gondoltam, hogy majd ha hatvan leszek, írom meg ezt; aztán akkorra toltam, hogy ha nyugdíjas leszek (nem sokkal később lettem is). De amint leültem írni, olyan magasra tornyosult fölöttem a leírni való, mint itt most az Apáti-szikla (s épp akkora is volt; csak túl közelről néztem). Az első nekifutásnál többre nem tellett; körülbelül az általános iskoláig jutottam el, még a kitelepítésre is futotta belőle, aztán már többre nem.

Maradtak ezek az „etűdök". Ezek épp megfeleltek az akkori hangulatomnak, terjedelemben meg akkorák lettek, amekkorát egy ülésben meg lehetett írni. Csiszolgattam – egyik-másikat mint valami költeményt –, aztán körbeküldtem a kollégáimnak (részben szerepelnek ebben a könyvben is). A fogadtatás vegyes volt: egyesek napirendre

tértek fölötte, másoknak nagyon tetszett („mi is épp így éltük át"). Egy-egy „etűd" ugyanis egy-egy tárgyat járt körül – mondjuk, az autót, a nyelvtanulást, egy barátságot –, és miközben írtam, úgy tettem, mintha a személyes vonatkozásokat minden olvasó jól ismerné. Ez valami titokzatosságot kölcsönzött nekik; valamit, amit még hozzá kellene olvasni, ha ugyan meg lett volna írva.

Aztán azt figyeltem meg, hogy egyre több írást szőnek át ezek a „kalandok" a saját életemmel; mintha kikívánkoznának. Amikor a kedves és udvarias Mark Bray – aki akkor az UNESCO párizsi Oktatástervezési Intézetének igazgatója volt – cikket kért tőlem az intézet ötvenedik évfordulójára, rutinszerűen a hazai oktatástervezés történetét írtam meg (már ahogy én láttam). Marknak nagyon tetszett (erre a minap is visszatért). Ha ez még idegen nyelven is „átjön", akkor tényleg kell lennie valaminek. Nem is akartam kibonyolódni többé belőle; jobb, ha megírom.

* * *

Jobbra elöl furcsa lyuk tátong a sziklán, belőle pirosan porlik a kőzet, nem tudom, miért. Ha jó idő van, gyerekek bujkálnak benne, fölmásznak a lyukig, mintha valami barlang volna, s ott megkerülik a szikla tetejét. K. és a fiúk is sokszor megmászták már; én jobbára lentről csodálom és dicsérem őket. A vörös kőpor betaposódik az ösvénybe, amely itt huppanóval emelkedik. Ha hátat fordítok ennek a vörös poros lyuknak, most megint panoráma nyílik föl; csak szűkebb, meghittebb.

Jóval alattunk kocsiút kanyarodik, mintha egyenesen bemenne a hegybe, pedig csak elmegy alatta. Ebben a lapályban családi házak épültek, innen a piros tetejük látszik. Akkor épültek, amikor mi a Nagybányai útra költöztünk; akik építették, jobbára a környékről húzódtak ide. A hegy két oldala tavasszal, nyáron zöld, ősszel színesedik. Balkézről, mögötte, Pesthidegkút egy domb oldalában, a furcsán szétszórt házaival. Innen egyenesen nyugatra látni; érdemes megállni, ha megy le a nap. Innen különben is az ösvény északnak fordul, az erdő zordabb lesz, már amennyire egy parkerdő, mint ez is, zord tud lenni egyáltalán.

Eredetileg a nyárra terveztem, hogy nekiállok megírni; és még fogalmam sem volt róla, hogy fogok haladni. Elképzeltem, hogy majd ülök az árnyékban – mondjuk, Mezőtúron vagy néha Szarvason, a kertben –, és mint a hirdetéseken látni, egy laptopon fogalmazok. Ez hirdetési képnek jól néz ki ugyan – a valóság azonban rendszerint más. Az én esetemben is (s nemcsak a laptop miatt). Ahogy végiggondoltam, mikor is fogok hozzá – hisz annyit halogattam –, egyszerre sürgető lett. Mintha valami határidőt kellene teljesítenem; mintha tovább már nem érne rá. Egy séta közben – anélkül, hogy tudatosult volna – hirtelen meglett az elhatározás, hogy nem várok nyárig. Mondtam is az egyetemen (szorgosan utaztam hetente), hogy most egy darabig nem jövök. Amíg meg nem írom. Mit? Fontoskodva mondtam (még a hangomat is lehalkítottam, s nem is mindenkinek mondtam), hogy az életrajzomat.

Hangzani jól hangzott, de hogyan fogjak hozzá? Ha az idő már megvolt is (januárban csak vizsgák vannak, február közepére éledezik a hallgatóság – akkorra ki tudja, meddig jutok), a megírni valót még mindig nem gondoltam végig. Próbálgattam jobbra is, balra is. Talán ha azokat az „etűdöket" egybefűzném? Vagy valamilyen „költészettel"

lepném meg az olvasót, mindenekelőtt magamat? (Mint mindenki, aki sokat olvasott, előbb-utóbb én is írni kezdtem). Vegyes felvágotthoz azonban nem volt kedvem, ízléstelennek is találtam volna. Különben is: meg kell írni. Végig, egy szuszra.

Ott, az Apáti-sziklánál – visszafelé jövet egy őszi sétából – villant be, hogy évtizedekre osszam „az életemet". Vagyis nem pont azt (az már be van osztva), hanem amit elmondandó vagyok. Mire hazaértem, gyorsan leültem a számítógép elé, és fölvázoltam. Egészen jól mutatott. S mióta írom, még változtatni is csak itt-ott kellett rajta.

* * *

Föl a kedves falépcsőkön és egy kis kapaszkodón, el a kirándulóknak szánt asztal és pad mellett (gyakran nem kirándulók, hanem hontalanok üldögélnek mellette), keresztül a Görgényi úton be az erdő másik, nagyobbik felébe. Ha előre mennénk – a kutya erre húz –, akkor a kerítés mellett szerpentinen fölkanyarodhatnék a kilátóhoz; de nem megyünk most arra. Inkább balra, a kilátó alatt az erdei ösvényen tovább, amely a Görgényi úttal párhuzamosan, de bent az erdőben halad. Tavasszal és nyáron nem is lehet a Görgényi utat látni, csak egy-egy autót hallani néha, de most, hogy a fák mezteleneknek, a bozót mögött itt húzódik az út. Mégse menjünk azon, mert forgalmas lehet, de főként a kutyának kemény, meg az ember talpának is. Az erdei ösvény viszont rugalmas (ha nem sáros), a tűlevelek egészen beborítják, milyen kellemes rajtuk járni. Megint egy pad (ezen szerencsére, nem üldögélnek hontalanak), aztán az ösvény háromfelé ágazik. Egyenesen tovább az erdei parkolóba érkeznénk (van egy kis játszótér is ott, a fiúk, míg kicsik voltak, örömmel fedezték föl). Balra le a Görgényi út vége, ahol az erdőbe torkollik. Mi azonban jobbra kanyarodunk, fölfelé, ahol meredeken (legalábbis egy parkerdőhöz mérten) visz fölfelé az út egy vízmosás mellett.

A kutya itt megáll; van neki egy faodúja, benne rendszerint talál vizet; azt kell innia, azt a mocskosat, nem pedig a tisztát, amit tőlünk kap. Előre szalad, én utána (s nem merem bevallani, de már nézem az emelkedő végét). Ott kezdődik a Glück Frigyes sétány – nem igazi sétány, csak olyan parkerdőhöz mért –, nevét egy itteni polgártól kapta, aki a gazdagságából sokat áldozott erre a parkerdőre. Kiírva nincs, hogy Glück Frigyes, emlékezet és térképek őrzik csak. Mégis boldog lehet vele – jobban járt, hogy ezt a szép, árnyas sétányt kapta, mint valami poros, köves utcát bent a városban.

Most, hogy a beosztás már megvolt – „beosztottam az életemet", elég furcsán hangzott –, most kezdődött csak a fejfájás, hogy mit hová soroljak. Az évtizedek, amelyek szerint a könyv fölépül (életem tízévei) nem pontosan fedték, ami velem történt; itt-ott már eleve módosítani kellett rajtuk. Hol kezdődik és hol szakad félbe egy évtized, ha nem a naptár szerint haladunk benne (s persze, nem a naptár szerint haladtunk, éltem)? Furcsa volt ráébredni fordulókra és bukkanókra (mint az erdőben). Nem a háborúban születtem, de mégis (nálunk akkor még béke volt, nem messze tőlünk azonban már lángolt minden); a kitelepítés majdnem pontosan az első tíz évemet zárta. És így tovább; az élet (az erről szóló elbeszélés) mintha önként bomlott volna fejezetekre. S a fejezetek egyben hetekre is; minden fejezetre ugyanannyi időt tudtam szánni, ugyanannyi idő állott rendelkezésemre. S ha minden évtizeddel ugyanannyit akartam foglalkozni, amennyit eredetileg szántam rá, akkor hét napnál

többet semmiképp sem írhattam – inkább kevesebbet, mert ez így, bizony, elég fárasztó volt. Ezért aztán az „életem" évtizedenként öt-hat részre bomlott; öt-hat epizódból, amit meg tudtam és meg akartam írni.

Ez elég jó fogózónak látszott, különösen, mert hasznos korlátok közé szorította az egyre nagyobb mesélőkedvet. Mindent nem lehet leírni, mondogattam K-nak, amikor (hol ziláltan, hol elégedettebben) visszamentem a lakásba egy kávéra. De miért pont ez az öt? – kérdezte ő, joggal. Nem nagyon tudtam válaszolni – mégis, ahogy haladtam, egyre jobban láttam, hogy az öt – néha hat – jelenet, amibe a mondanivaló sűrűsödött, az is szinte önként adódott. Néha kellett csak ide-oda gyömöszölnöm egy-egy témát; nagy néha fordult elő, hogy egyik epizódom átkívánkozott egy másik részbe, vagy onnan inkább ide.

Így íródik az életrajz, ébredtem rá, valami „intenzív totalitás". Mi adunk értelmet neki? Vagy csakugyan ez és ennyi történt? Mintha zseblámpával rámoltam volna valami rég nem használt padláson, lim-lomok közt keresgélve; s aztán, ahogy a szemem hozzászokott a félhomályhoz, kirajzolódott az eredeti rend. Vagy csak én képzeltem rendet a kacatok között? Akár így, akár úgy, tájékozódni tudtam köztük. S ha már elindultam, egyre biztosabban tájékozódtam. Mégis kellett valami rendnek lenni, eredetileg is.

* * *

Elérjük a sétányt – nem más ez, mint széles és kiépített ösvény –, sokan járnak rajta, különösen hétvégeken, s ha jó idő van. Aki nem oly szerencsés, mint én (meg a kutya), s nem a közelben lakik, annak hosszú az út, valóságos kirándulás, míg a busszal ide kiérkezik. Úgy is szoktak öltözni, kiránduláshoz, hátizsákkal, térképpel. Én meg csak úgy elugrottam ide, egy dzsekiben (a kutyán meg csak a loboncos, nagy szőre).

Balra a nagyrét (nem igazi, inkább csak nagyobbacska), labdázni szokták, ilyenkor a kutyával vigyázni kell. Ő is szeretne labdázni, s mint a gyerekek, ha elkapja a labdát, ki sem engedi a szájából, a fogai még kipukkaszthatják. Inkább forduljunk jobbra az enyhe emelkedőn, tovább a kilátó felé.

Itt fahasábok tornyosulnak, gondos kezek tornyozták föl, mert a parkerdőt karban tartják (sokszor találkozunk favágókkal, faaprítókkal, még a lánctalpas járműveikkel is; a kutya megugatja őket, de főleg a lánctalpast). A fának, így levágva különösen kellemes az illata, gyanta, mert a környéken főként fenyők nőnek. Innen egy kanyarral kibukkanunk a kilátóhoz.

A kilátót Árpádról nevezték el, amikor a környék budai svábjai nagyon magyarok akartak lenni (ezt is Glück Frigyes kezdeményezte). Úgy van megépítve, mint egy erőd, mint egy sziklatömbökből összerótt vár, toronnyal, körbefutó erkéllyel. Csak a kilátás nem a régi többé, mert eléje építettek. Különösen vagy tíz évvel ezelőtt, a ház, amit közvetlenül alája emeltek, akkor még a sajtót is bejárta (persze nem bontották le, ha már így alakult). Így most inkább csak a környéket látni, a Dunát már alig; abból csak egy fénylő csíkot, a hidak sziluettjével. Azért sokan állnak, fényképezkednek, vagy egyszerűen csak nézelődnek. Gyerekek mászkálnak a kilátó tövében, mintha holmi várat ostromolnának. S ahogy lejövünk a kőlapokból kirakott lépcsőn, már át is

bújhatunk a sziklatörmelékből épített boltív alatt, mintha kimennénk a várból. Innen az út lankásan lefelé halad.

Az epizódok végén séta (mint most is), séta közben csak úgy zúg a fejem mondatok töredékeitől. Azt sem tudom, leírtam-e őket, vagy csak most fogalmazgatom, vagy az is lehet, hogy máshol olvastam őket. Aztán lassan megnyugszanak, mint napnyugtával a madarak. És akkor más következik: a holnapi epizód. Most nem foglalkozom mással, csak azzal az eggyel, ami következik. Abba szeretnék szinte belebújni, a mélyére hatolni – s milyen érdekes. Csakugyan szinte mindegyiknek van „mélye". Fogalmazás közben, az erdei sétán szinte valamennyi epizódról kiderül, hogy csak a fölszínét láttam, hogy mélye is van.

Sőt, mondanivalója. Nem véletlenül álltak tehát össze, nem véletlenül kínálkoztak megírásra. Mondani akartak valamit (persze, tudom, én akarok velük). Egyik-másik kínálgatja még a címét is; olyan is volt, hogy amit eredetileg adni akartam, nem fogadta el, neki, az epizódnak a sajátja kellett. Még az is megtörtént, hogy írni kezdtem egyiket-másikat valami mesterkélt címen, s ahogy írtam, kibújt a cím alól, mint lepke a bábból (de romantikus). Hagyni kellett őket, az epizódokat, hadd formálódjanak meguktól. Ki lehetett találni, ami következik, de sokat tépelődni rajta nem. Semmiképpen sem megfogalmazni, ott, a séta közben. Hagyni, hogy szinte maguktól fogalmazódjanak.

* * *

Ez a hegy déli lejtője, ahol most járunk, s a kutya buzgón szimatol, semmiért nem hagyná ott (Gyere, undorító!). Ha messziről nézi valaki, a fák közül sziklák fehérlenek ki, alattuk járunk most. De mi nem látjuk ezeket a sziklákat, nem fölfelé nézünk, hanem lefelé (különösen a kutya). Itt már az utcákat látjuk, amerre lakunk, né, itt kanyarog a Nagybányai út, mögötte, messze és följebb, megint a János-hegy (de szeretem!). Itt egy kis kilátó megint – de jó, hogy megcsinálták, sokszor megállnak itt, akik erre sétálnak föl a kilátóig, hogy fényképezhessenek. Én nem tudok, mert általában szembe süt a nap, különösen ha délután járok erre. Ha a fák már felöltöztek, nem látni többé a házakat, amelyeket itt messze be és föl építettek az erdőbe (a zajuk most is hallatszik, mindig javítanak). Emitt meg egyenesen belátni egy tetőteraszra, a színes napernyők alatt mintha egy kis fürdőmedencét is odasikerítettek volna.

Most egy bukkanó következik, még jó, hogy a kis hidat, ami a vízmosáson átvisz, nemrég megreparálták; már lógtak a deszkái – pedig itt mindenképp át kell menni. A kutya bátrabb – most, hogy már kész, én is bátor vagyok. Általában szembejönnek a kirándulók, a kutya előrefut, hogy simogatást és dicséreteket arasson (rendszerint kap: „Milyen fajta vagy, te gyönyörű?). Télen azonban vigyázni kell; ebben a kis kanyarban a felfagyás még sokáig meghúzódik, könnyen csúszóssá válhat, csúszkálnak is rendesen. (Csak a kutya nem, ő itt is bátor.)

Ha előre kitalálom, az epizódok megszeppennek, nehezen kelnek életre. Ha hagyom őket, gyorsabban megelevenednek. Furcsa, de mintha maguk kezdenének jönni-menni, cselekedni, azt tenni, amit ők akarnak. Elkezdtem írni, és lám, a szereplőim már magukra találtak, s mintha ők diktálták volna, hogy mit írjak; ha ragaszkodom az eredetihez, mint az *avatárok*, visszabújnak a rejtekhelyükre. Legjobb, ha engedek nekik,

s azt írom – arra kanyarítom a történetet –, amit ők akarnak. Mint a kutya – terelgetem valamerre, de azért a saját akarata szerint megy. A legjobb részek – vagy azok, amik után a legjobban érzem magam – éppen ilyenek: maguk terelik a saját történetüket. Igyekszem hagyni; igyekszem, hogy ne írjak meg mindent, amit eredetileg elgondoltam, igyekszem ott abbahagyni, ameddig a mese önmagától tart.

Szereplőimnek nevük is van, persze. Milyen csodálatos az emlékezet, szinte önmaguktól beugranak a nevek, holott rég elfelejtettem őket. Különben sem vagyok valami híres nevekben (számokban még kevésbé), emlékszem, szigorlatok előtt, hogy megjegyezzem a történelem alakjait, a tanítványaimat neveztem el róluk. S most még azok neve is bejön – sokszor váratlanul –, akikről azt sem tudtam, hogy egyáltalán vannak, voltak.

S beszélnek is. Mikor néha önéletrajz akad a kezembe – kedvvel olvasok ilyesmit –, sokszor gondolom, mennyire kitalálta a párbeszédeket. És most itt van: én is kitalálom. De nem, mégsem: itt hangzik a fejemben; csakugyan így mondta, így beszélt, az adott pillanatban szólalt meg. A jelenetek csúcspontja egy-egy kijelentés vagy dialógus; hihetetlen bár, de úgy tűnik, csakugyan így volt. Dialógusok suttognak, zúgnak, visszhangzanak, tolakodnak tízesével, még a hanghordozást is hallani vélem.

* * *

Van itt egy kis forduló, néhány lépcső segít megint, de ha valami csúszós volt az úton, akkor ez az. Hiába jelentéktelen, én is itt szoktam megcsúszni – nem egyszer le is zöttyentem –, más meg még inkább. Fölfelé menni, állítják a hegymászók, sokszor könnyebb és veszélytelenebb, mint lefelé. Ez persze nem hegymászás, csak egy erdei séta. Hasra esni itt sem lehet (vagy csak nagy ritkán), hanyatt esni annál gyakrabban, ha nem vigyázunk, vagy nem jó a cipőnk.

Pedig most már biztonságosabb környéken megyünk lefelé, a kerítés mellett, ami mellett nem akartunk följönni az imént (a többség itt sétál fölfelé). Balra tőlünk nyeles telken két ház épült, az egyiknek a lakóit Eszter még akkor ismerte, amikor itthon lakott. Jobbra, szerencsére még mindig az erdő; hisz erdőt látni jöttünk. Most már ezt is elhagyjuk, ki az útra, figyelmi kell. A Görgényi úton bukkanó balra, a kocsik hirtelen jelennek meg, és csak alig lassítanak (mondom is a kutyának). Szerencsére már tudja (Jól van, okos állat), és iszkjiri a túloldalra. Ott már várnak a lépcsők, és vissza be az erdőbe, az Apáti-szikla felé.

Most, hogy visszafelé, lefelé megyünk, mintha itt is csúszósabb lenne. Ez az egész sétából a legkényelmetlenebb, ez a néhány lépcső lefelé. A kutya ki is kerüli – visszafelé, az erdőbe –, én nem tudom, én itt egyensúlyozok lefelé. A lépcsők alatt balra vissza, el a barlang előtt, amelynek most be van drótozva a szája. Évekig nem volt, itt is hontalanok húzódtak meg, a fiatalabbak kezében nejlon zacskóban ragasztó, szipuztak. Most nincsenek itt, jobbra egy falépcső vezet lefelé a völgybe, arra megyünk, ha a „nagy kört" tesszük meg, vagyis a vitorlázó repülőtér felé, útba ejtve azt a két háborús sírt, amin mindig van egy-két virág, egy-két gyertya. De most nem megyünk arra, most már hazafelé megyünk.

Hogy mennyire hiteles, amit leírtam, kérdés, amelyet magamnak is föltettem írás közben. Vajon nemcsak a történet kedvéért írom? Vajon nem csak a csattanó kedvéért?

Egyszer már el is határoztam, hogy majd körbeküldöm az epizódok szereplőinek, nyilatkozzanak ők (ha már megelevenedtek, mint az *avatárok*, még diktáltak is nekem). Közben kezembe került egy másik életrajz (ismerősé, kedvelem, bár túl sok okom nincs rá), ahol a szerző éppen így tett. Tele lábjegyzettel és adatokkal – abba a könyvbe sem illenek, nem hogy ebbe.

Aztán, ahogy É.-hoz értem – É. betegségéhez és eltávozásához –, a gyógyszerek és kezelések miatt mégis elővettem a dossziéját. És meghökkentem: egy kivétellel valamennyi gyógyszer nevére, valamennyi dátumra, még az orvosok és nővérek közül is soknak a nevére jól emlékeztem. Ez valamennyire megnyugtatott. Teljesen nyugodtnak persze sohasem lehet lenni („A szerző itt tévedett…"); de ez nem krónika. Ez szubjektív történelem.

A szikla megint, csak most túlfelől. Itt meg szoktam állni a séta végén – a kutya már sietne haza –, hogy visszanézzek. Erről a pontról – padot is tettek ide – jól látni a nyéki hegyet (inkább domb, Mátyás király egykori kedvence), szemben a Hárshegy borzas fejét, rajta fából ácsolt kilátó, mint valami leshely. A két hegy között pedig Nagykovácsi dombja, rajta elszórtan házak. A parkerdő, ha térképen nézzük, minden oldalról körbe van építve; jó szerencse, hogy szépen megőrizték, hogy itt maradt, közvetlenül a közelünkben. Szinte vétek nem kijönni ide, minden nap veszteség, amikor nem jövünk. De azért most már gyerünk haza. Holnap majd megint itt leszünk.

2011. január – február

Tartalom

A háborútól a kitelepítésig (1939–1951) 5

Egy levelezőlap 39-ből 5
Apám és családja 6
Anyámék 15
A környék 23
Ostrom 29
Az Alkotmány utca 33
Iskolák 36

Kunszentmártontól Kolozsvárig (1951–1962) 40

Kitelepítés 40
A budai képző 48
Ötvenhat 56
Teológus évek 60
Kolozsváron 71

Pedagógus pályám (1962–1969) 77

Válaszút előtt 77
Dombegyház 83
Szeged 94
Battonya 101
Vissza Pestre 110

Kutató leszek (1969–1981) 117

A Köznevelésnél 117
Országos Pedagógiai Intézet 124
Kőbánya 135
Az Akadémián 143
A minisztériumban 152

Az Oktatáskutató (1981–1990) 159

Újra az Akadémián 159
Oktatáskutató Intézet 165
A ház 174
Út Indiába 182
Amerika 191

Rendszerváltozás és utána (1990–2001) 201

Reformviták 201
Szeged vagy Debrecen? 209
Ház a Körös-parton 216
Eszter és fiai 224
Szerelem 232
Intézet és egyetem között 240

Egyetemi évek (2001–2009) 251

Két nap Debrecenben 251
Eger 261
A negyvenhatodik év 267
Új ég, új föld 278
A kellő pillanat 286

Erdei séta 293

© Kozma Tamás, 2011

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Nemeskéry Artúr
Borító- és könyvterv, tördelés Rácz György

Készült a HTSART nyomdában
Felelős vezető Halász Iván

ISBN 978-963-287-048-9

Nekifutások – minek? Kezdetben azt gondoltam, hogy majd ha hatvan leszek, írom meg ezt; aztán akkorra toltam, hogy ha nyugdíjas leszek (nem sokkal később lettem is). De amint leültem írni, olyan magasra tornyosult fölöttem a leírni való, mint itt most az Apáti-szikla (s épp akkora is volt; csak túl közelről néztem). Az első nekifutásnál többre nem tellett; körülbelül az általános iskoláig jutottam el, még a kitelepítésre is futotta belőle, aztán már többre nem.

Maradtak ezek az „etűdök". Ezek épp megfeleltek az akkori hangulatomnak, terjedelemben meg akkorák lettek, amekkorát egy ülésben meg lehetett írni. Csiszolgattam – egyik-másikat mint valami költeményt –, aztán körbeküldtem a kollégáimnak (részben szerepelnek ebben a könyvben is). A fogadtatás vegyes volt: egyesek napirendre tértek fölötte, másoknak nagyon tetszett („mi is épp így éltük át"). Egy-egy „etűd" ugyanis egy-egy tárgyat járt körül – mondjuk, az autót, a nyelvtanulást, egy barátságot –, és miközben írtam, úgy tettem, mintha a személyes vonatkozásokat minden olvasó jól ismerné. Ez valami titokzatosságot kölcsönzött nekik; valamit, amit még hozzá kellene olvasni, ha ugyan meg lett volna írva.

Ára 2980 Ft

ISBN 978-963-287-048-9

9789632870489